О. В. Слоньовська
Н. В. Мафтин
Н. М. Вівчарик

Українська література 10 КЛАС

(профільний рівень)

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Літера ЛТД
2018

УДК 812.161.2.09(075.3)
С 48

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Слоньовська О. В.

С 48 Українська література (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Слоньовська, Н. В. Мафтин, Н. М. Вівчарик. – Київ : Літера ЛТД, 2018. – 304 с.

ISBN 978-966-178-910-3

УДК 812.161.2.09(075.3)

Доступ до
електронної хрестоматії
за цим QR-кодом

© Слоньовська О. В., Мафтин Н. В.,
Вівчарик Н. М., 2018
© «Літера ЛТД», 2018

ISBN 978-966-178-910-3

ДОРОГІ ДЕСЯТИКЛАСНИКИ І ДЕСЯТИКЛАСНИЦІ!

Ось ви вже й виросли, стали юним поколінням Української держави, на яке наш народ сьогодні покладає особливі надії. Світ, який завтра-післязавтра вимогливо інспектуватиме вас на громадянську зрілість, моральну стійкість, духовну наснагу, – це безжальний екзаменатор, від якого не сховаєш того, що недовчили, чим знехтували і що навіть просто не запам'ятали.

Старша школа – надзвичайно важливий етап у житті молодої людини, коли ще є можливість надолужити згаяне. Відкладання на завтра, самозаспокоєння – це саме ті підводні рифи, які можуть пошкодити дно корабля долі талановитої і навіть геніальної людини. Не йдіть шляхом невдах. Пам'ятайте, що для підкорення вершин потрібна сміливість, а фортуна йде опліч із наполегливістю і цілеспрямованістю.

Українська література, яку пропонує програма для вивчення в 10 класі, – своєрідна. З одного боку, вона ніби надто розкриває проблематику села тематично, і це може наштовхнути вас на хибну думку, що українське красне письменство цього періоду відставало від аналогічного західноєвропейського. Насправді рід занять і особливості місця проживання героїв у художніх творах завжди тільки увиразнюють менталітет народу й авторську позицію, але не можуть суттєво впливати на рівень художньої досконалості творів. З іншого боку, ключові художні тексти української літератури часто-густо якісніші від багатьох західноєвропейських творів подібної проблематики. Громадянська позиція, національна самоідентифікація, пристрасне бажання українських митців із пригноблених й аморфних народних мас сформувати свідому та активну націю в умовах постійного колонізаторського тиску, без жодних перебільшень, заслуговують на особливу увагу й повагу нащадків.

Художні твори, які ви читатимете й аналізуватимете на уроках української літератури в цьому навчальному році, потребують глибокого осмислення, навіть вашої умовної причетності, своєрідного співавторства з письменниками, адже те, про що вони вели мову понад століття тому, – животрепетне та актуальне й зараз.

Процес читання подібний до процесу спілкування: це особистісний діалог між вами й автором. Ви краще зрозумієте навчальний матеріал за допомогою рубрики **«Діалог із текстом»**.

Так позначено завдання для самостійної роботи

Діалог із текстом

1. Назвіть основні риси реалізму.
2. Чому українські письменники всупереч переслідуванням і заборонам натхненно творили для свого народу саме в руслі реалізму?
3. Об'єднайтеся в «малі» групи і підготуйте огляд розвитку одного з родів української літератури (прози, поезії чи драматургії) другої половини XIX ст.

Відповідаючи на запитання цієї рубрики, ви перевірите, чи належно засвоїли запропонований навчальною програмою матеріал, щоб реалізувати власні літературознавчі здібності на уроках.

Осягнути зв'язок між літературними творами допоможе рубрика **«Діалоги текстів».** Крім того, вона спонукатиме пригадати вивчене з інших предметів, зокрема з історії, зарубіжної літератури.

Діалоги текстів

- Пригадайте з курсу зарубіжної літератури європейських прозаїків-реалістів і підготуйте стислий огляд творчості одного-двох із них (на вибір).

Щоб відповісти на запитання цього блоку, треба поміркувати, як різні письменники інтерпретують схожі теми, образи, чому звертаються до відповідних проблем і які шляхи їх розв'язання пропонують.

Також у нашій навчальній книзі для вашої роботи запропоновано таблиці. Уважно заповнюючи їх, ви зможете систематизувати свої знання, глибше засвоїти навчальний матеріал.

Рубрика **«Мистецькі діалоги»** вчитиме розуміти інші види мистецтва. Ви уважно, крок за кроком «читатимете» картини, порівнюватимете їх із вивченими літературними творами, збагнете, що саме між ними спільного і як вони впливають на людину.

Мистецькі діалоги

1 Розгляньте картину «Човен дурнів» нідерландського художника Ієроніма Босха. Які людські вади вона викриває? Які символічні образи їх уособлюють?

Рубрика **«Діалог із науковцем»** знайомитиме вас із найцікавішими уривками зі статей відомих українських літературознавців як минулого, так і теперішнього часів. Читайте їх уважно й робіть самостійні висновки.

Діалог із науковцем

Ніна Крутікова

ПРО ГУМОР ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Нахил до гумору І. Нечуй-Левицький вважає невід'ємним елементом української національної психіки, «багатої на жарти, смішки, штукарства» та загалом на гумор ще часом дуже сатиричний. Письменника непокоїла і засмучувала доля обдарованих артистичних натур...

1 Чи допомогла вам ця стаття зрозуміти природу сміху Івана Нечуя-Левицького?

Рубрика **«Консультація»** допоможе вам упоратися з таким різновидом роботи, як *«Читацький практикум»*, адже містить важливі поради й настанови.

Консультація

Читацький практикум «Прозовий епічний твір великої форми. "Ключі" до прочитання. Лист другові про недавно прочитане»

1 Перевірте свої знання про особливості прозового епічного твору великої форми. Чим саме повість відрізняється від оповідання?

Ми очікуємо від вас працьовитості, сумлінності, бажання відкривати вашим дідусям-бабусям, батькам-матерям щось нове в художніх текстах, які давно відомі їм іще з їхнього шкільного віку. Тільки належне розуміння подій, учинків персонажів, особисте переймання їхніми долями здатні оживити й доповнити літературознавчі розвідки, які ви здебільшого сприйматимете як орієнтири, бо ж наука – завжди точна, холоднокровна і безпристрасна, а література – надмистецтво, яке, крім розуму, потребує емоцій, духовних і душевних зусиль читача-реципієнта.

Який навчальний заклад ви оберете через два роки, залежить від вашої теперішньої наполегливості у здобутті знань, щоденного особистісного культурного зростання. Людина – це насамперед її уміння самостійно мислити й ухвалювати рішення, її обдарованість, усебічний розвиток, здатність обстоювати власну думку, вміти порівнювати творчі здобутки своєї нації з духовною спадщиною інших народів світу. Ви навчитеся всього цього під час шкільного курсу з української літератури! Це вам посильно й доступно! Ми віримо у ваші старання!

Автори вашого підручника

ЗМІСТ

Вступ 7

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Повторення вивченого 12
ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ XIX ст. 14
Суспільно-історичний, культурний контекст в Україні другої половини XIX ст. . . . 14
Реалізм в українській літературі другої половини XIX ст. 15
Реалізм в інших видах мистецтва 18
Особливості української прози другої половини XIX ст. 21
Українська поезія другої половини XIX ст. 23
Українська драматургія другої половини XIX ст. 29
ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ 32
Життєвий і творчий шлях 32
Повість «Кайдашева сім'я» 38
ПАНАС МИРНИЙ 49
Життєвий і творчий шлях 49
Соціально-психологічний роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» 53
ДРАМАТУРГІЯ І ТЕАТР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. 70
ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ 85
Життєвий і творчий шлях 85
Комедія «Хазяїн» 90
Трагікомедія «Мартин Боруля» 96
БОРИС ГРІНЧЕНКО 101
Життєвий і творчий шлях 101
Прозова творчість Бориса Грінченка 106
Поетична творчість Бориса Грінченка 109

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. 114
МОДЕРНІЗМ ЯК ЛІТЕРАТУРНЕ Й МАЛЯРСЬКЕ ЯВИЩЕ 118
ІВАН ФРАНКО 124
Життєвий і творчий шлях 124
Тематична і жанрова різноманітність лірики Івана Франка 133
Поетична збірка «Зів'яле листя» 137
Цикл віршів «Україна» 141
Вірш «Декадент» 143
Шлях Івана Франка до модернізму. «Поетична суперечка» з Миколою Вороним 147
Поетичний роздум «Легенда про вічне життя» 150

Поема «Мойсей» ... 152
Франко-перекладач ... 156
Повість-новела «Сойчине крило» ... 159
Соціально-психологічна драма «Украдене щастя» ... 166
ІМПРЕСІОНІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ... 170
МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ ... 174
Життєвий і творчий шлях ... 174
Новела «Intermezzo» ... 182
Повість «Тіні забутих предків» ... 186
ЕКСПРЕСІОНІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ... 191
ВАСИЛЬ СТЕФАНИК ... 195
Життєвий і творчий шлях ... 195
Творча спадщина Василя Стефаника ... 199
НЕОРОМАНТИЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ... 205
ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА ... 208
Життєвий і творчий шлях ... 208
Неоромантичні твори Ольги Кобилянської-феміністки ... 215
Повість «Людина» ... 220
ЛЕСЯ УКРАЇНКА ... 223
Життєвий і творчий шлях ... 223
Основні мотиви поетичної творчості Лесі Українки ... 229
Драматична спадщина Лесі Українки: жанрове й тематичне новаторство ... 233
Драматична поема «Кассандра» ... 243
СИМВОЛІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ... 246
ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО ... 252
Життєвий і творчий шлях ... 252
Новела «Момент» ... 259
ПАВЛО ТИЧИНА ... 263
Життєвий і творчий шлях ... 263
Поетична творчість Павла Тичини – вершина української поезії XX ст. ... 268
Жанрово-стильове багатство поетичної спадщини Павла Тичини ... 274
Поема-симфонія «Сковорода»: жанрові й проблемно-тематичні особливості ... 284
БОГДАН ЛЕПКИЙ ... 287
Життєвий і творчий шлях ... 287
Історична повість «Мотря» ... 289
ІСМАЇЛ ГАСПРИНСЬКИЙ ... 295
Життєвий і творчий шлях ... 295
Оповідання «Арслан-киз» («Дівчина-левиця») ... 298

Узагальнення і систематизація вивченого за рік ... 300

Тестові завдання ... 301

ВСТУП

Серед особливо ефективних форм освоєння людьми дійсності найважливішими є наука і мистецтво, адже пізнання – багатогранний процес, який передбачає емоційне переживання, аналіз-осмислення і висновки-узагальнення. Людський досвід також базується на пізнанні й величезній інформаційній базі, яка кожні три з половиною роки збільшується вдвічі, отже, невпинно зростає в геометричній прогресії. Не можна не погодитися з думкою сучасного англійського письменника-фантаста Ніла Ґеймана, що «за останні кілька років ми перейшли від інформаційно-дефіцитної економіки до економіки, для якої властиве інформаційне перенасичення». Проте художня література й наукова – дещо різні сфери людської культури і прогресу. Твори красного письменства читачі засвоюють не лише інтелектуально, а й емоційно, адже, крім пізнавальних аспектів, художня література завжди гарантує своїм реципієнтам естетичне задоволення.

У багатовіковій історії людства простежується взаємовплив мистецтв. На різних історичних етапах він мав свої особливості, як-от переважання одного виду мистецтва над іншим. У первісну епоху в культових обрядах узагалі спостерігалося поєднання елементів словесного, образотвочого, музичного, танцювального і навіть прикладного мистецтва. Антична література засвідчила нові можливості передачі сюжетно-тематичної інформації шляхом поєднання літератури та живопису. Розширення словесно-пізнавального досвіду людства дозволило відображати широку гаму почуттів і ніби потіснило на другий план зображальне мистецтво. Найтісніше зближення спостерігається між малярством і поезією, що на певних історичних етапах навіть зумовлювало запеклі суперечки щодо верховенства одного з названих видів мистецтва. У епоху Відродження видатний учений, винахідник і художник Леонардо да Вінчі (1452–1519) спробував теоретично обґрунтувати цей взаємозв'язок, зазначивши: «Якщо ти назвеш живопис німою поезією, то і живописець може сказати, що поезія – сліпий живопис. Тож хто більший каліка: сліпий чи німий?» Розвиток літературних форм підштовхнув до нових мистецьких взаємозв'язків і взаємовпливів, унаслідок чого з'являються нові виражальні можливості для словесного мистецтва: театр, іконографія, книжкова ілюстрація, оперета, лібрето до опер, кіносценарії та кіно в цілому. Безперечно, що твори живопису, скульптури, архітектури,

«Кожен вид мистецтва має свої засоби творення образів: живописець і графік творить їх на площині за допомогою ліній, барв і світлотіней; скульптор – об'ємно відтворюючи тіла і предмети з дерева, глини чи іншого матеріалу; музикант – певним чином упорядковуючи, ритмізуючи звуки; хореограф – через гармонійні рухи тіла; літератор творить словесні образи. Отже, види мистецтва розрізняються саме засобами творення образів, а об'єднує їх образність».

Василь Пахаренко

[1] **Емпатія** – співстраждання, співпереживання, розуміння іншого як самого себе.

хореографії тощо часто ставали об'єктом художньої літератури.

Іще століття тому український філолог Олександр Потебня зазначав, що літературний твір не тільки викликає в уяві кожного читача суттєво відмінну від уявлених іншими реципієнтами картину, а й породжує ефект перебування читача в часі й просторі художнього полотна, умовно реалізує своєрідне перенесення в процесі читання реципієнта в іншу епоху.

Процес читання змінює людину, породжує емпатію[1], дає можливість «відчувати речі, відвідувати місця і світи, про які ви й уявлення не мали б. Ви дізнаєтеся, що зовнішній світ – це теж ви. Ви станете кимось іншим і коли повернетеся у свій світ» (Ніл Ґейман). Час у художньому творі, як і в реальному житті, нібито тече, безповоротно минає. Іншими словами, те, що з літературним героєм стається протягом довгих років, читач може осягнути за кільканадцять хвилин чи годину читання художнього твору. Якщо одну й ту саму подію ще нікому не вдавалося пережити бодай двічі, то відповідний опис у книжці можна читати заново безмежну кількість разів.

Літературознавець Михайло Бахтін аргументовано довів діалогічність художнього твору. Із читачем дискутує насамперед письменник, подаючи в тексті художнього полотна приховану, відверту чи нейтральну авторську позицію, тобто власне ставлення до літературного персонажа, описаної у творі події, проблеми, яка потребує розв'язання. Літературні герої також, виявляється, своєрідно дискутують один з одним, із самими собою, навіть із читачем, який схвалює чи засуджує їх за певний учинок, помисел чи помилку. Інша річ, що такі підтекстові процеси треба навчитися виявляти в художньому творі.

Художні книги розкривають взаємини між людьми. Читання поліпшує пам'ять, розширює лексичний запас, удосконалює грамотність, заспокоює, виводить із життєвих стресів. Водночас читання – надзвичайно складний процес. Філософи переконані, що найважча робота в світі – молитися, вдумуючись у кожне слово й глибоко переживаючи змістово-смислові значення фраз. Процес вдумливого читання дуже подібний саме до такої молитви.

Сьогодні виокремлюють такі основні види читання: читання вголос, читання подумки, виразне читання, коментоване читання, читання в ролях. Кожен із цих різновидів читання має свої особливості, але всі вони переслідують єдину мету: якнайповніше збагнути художній текст і розкрити зміст прочитаного.

У давні часи люди читали з папірусних згортків, значно пізніше – з друкованих сторінок, що успішно робите щодня у школі й удома ви, користуючись різноманітними книгами. Цікаво, що до початку X ст. люди читали тільки вголос. Навіть найбільших мудреців минулого читання подумки спочатку дуже дивувало. Наприклад, коли християнський теолог і церковний діяч Августин Аврелій (354–430) уперше побачив, як його вчитель читає мовчки і навіть не ворушить губами,

▲ Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка, заснована 1608 р.

Бібліотека Триніті-коледжу. Дублін, Ірландія ▶

то перелякався. Але ж саме зоровий спосіб засвоєння тексту найбільше сприяє прогресивній можливості осмислювати прочитане, не зосереджуючись на прослуховуванні! Емоційно-ціннісне ставлення людини до прочитаного літературного твору завжди було і залишається індивідуальним, залежить від рівня її культури, освіченості, світогляду, морально-естетичних ідеалів, виховання. Іван Франко вважав, що література має багато функцій, насамперед естетичну, пізнавальну й виховну, а тому, як вид мистецтва, повинна «охоплювати все, бути відбитком власного "я" і цілого світу, як його бачить і розуміє поет».

Художню літературу вважають людинознавством, адже основним предметом зображення в ній є людина в усій багатогранності життя та емоцій. Кожна епоха національного письменства відрізняється від попередніх лише їй притаманними типовими образами, актуальною для конкретного часу проблематикою, жанровою специфікою, художніми засобами. Настрої та уподобання людей певної доби обов'язково віддзеркалені у творах красного письменства відповідного періоду, проте це не означає, що такі літературні тексти будуть нецікаві майбутнім поколінням читачів. Навпаки, часто письменник інтуїтивно передбачає «великий час» власного твору та його нове прочитання або розуміння нащадками.

Людська цивілізація завжди розуміла цінність книг як скарбниці надбань розуму й душі. Величезна бібліотека в місті Александрії у Єгипті, бібліотека Ярослава Мудрого, що й нині не дає спокою багатьом європейським шукачам і, цілком можливо, й досі зберігається в одному з монастирів на горі Афон, – це лише ті легендарні книгозбірні, про які є документальні згадки. А скільки унікальних бібліотек стародавніх греків, римлян, інших народів із високим рівнем культури безслідно зникли в часи воєн і природних катаклізмів!

Масово читати європейці, а отже, й українці, почали аж наприкінці XV ст., у так звану епоху Гутенберга, коли з'явилися друковані книги, адже до того часу в домашніх бібліотеках навіть заможних людей могло бути лише кілька рукописних. Великий потік друкованої продукції

«Книги – це спосіб спілкування з мертвими. Спосіб засвоювати уроки тих, хто вже не з нами, тих, хто створив людство, хто допоміг йому прогресувати, хто зробив знання чимось, що накопичується, а не тим, що треба засвоювати знову й знов. Є історії, які старші, ніж більшість країн, історії, які вже давно пережили культури та будівлі, у яких вони були вперше висвітлені».

Ніл Ґейман

зумовив зростання загальної поінформованості, динамічний розвиток науки і як наслідок – чимало епохальних відкриттів. Книгодрукування дозволило підвищити рівень освіченості ширших соціальних верств і стало поштовхом до важливих суспільно-політичних змін. Ідеться про позитивні наслідки Американської революції (1775–1783), «Весни народів» у Європі (1848–1849), Паризької комуни (1871), хвилю національно-визвольних рухів, які зумовили розпад імперій та проголошення національних держав.

У XX ст. з'явилися книги коміксів, у яких за допомогою реплік персонажів у «мовній бульці» і карикатурних за стилем малюнків стисло передано послідовність подій. Найпоширенішими жанрами коміксів, закономірно, є пригоди та карикатури, отже, належне відтворення змісту літературних творів для коміксів недосяжне. Проте для публіки, яка не любить читати, саме комікси – найкраще «чтиво», адже існують комікси без слів. У вигляді коміксів запропоновані окремі епізоди Біблії; у США у видавництві «Kingstone» навіть видано Святе Письмо у вигляді коміксів (12 частин на понад двох тисячах сторінок), над якими працювали 45 ілюстраторів.

У видавництві «Грані-Т» (Київ) побачили світ книги коміксів за мотивами відомих творів українських письменників.

Ні для кого не секрет, що нині пересічні громадяни здебільшого читають із дисплеїв електронних пристроїв, ковзаючи поверхнею інформативних блоків і перестрибуючи з однієї новини на іншу. Автоматизація роботи людського мозку в процесі такого читання має свої недоліки, проте цифрові носії – не однозначне зло, добро чи пастка «всесвітньої павутини», як уважають їхні прихильники або противники. Наприклад, у V ст. до н. е. геніальний Сократ переймався тим, що нібито письмо несправедливо витісняє з ужитку усні дискусії, а це, на його думку, руйнує пам'ять і послаблює здатність ухвалювати рішення. Але ж згодом виявилося, що саме завдяки навичкам письма люди змогли розширити свої можливості спілкування на відстані, а цивілізація не втратила всього того безцінного, про що сьогодні ми й уявлення не мали б, якби не існувало писемності.

▲ Комікс про те, як юдеї переходять море по дну. Видавництво «Kingstone» (2016)

▲ Серія коміксів за мотивами творів українських письменників. Видавництво «Грані-Т» (2007–2009)

Е-книжки наразі здобули масову популярність; новини, листи, повідомлення ми навіть звикли вже читати саме з дисплеїв електронних пристроїв. Зрештою, нічого не вдієш, бо ми живемо в епоху цифрової культури! Проте паперова книжка аж ніяк не приречена на забуття. Саме друкована продукція найкраще надається для діалогічного прочитання художнього твору, продуктивних роздумів читача над важливими колізіями, причинами вчинків і помилок персонажів, аналізу їхнього оточення, випадковостей і закономірностей непростої долі героїв й особистісного вибору.

> «Книга сама по собі, якого б змісту і оформлення вона не була, не може виконати свою головну функцію доти, поки не буде спожитою, тобто прочитаною. Процес взаємодії між книгою і читачем, засвоєння її матеріалів із допомогою читацької діяльності, зараз є однією з основних проблем культури».
>
> *Володимир Піч*

Сьогоднішні дискусії про те, що важливіше: паперова книжка чи її електронна версія, – нагадують дискусію середини XX ст. між «фізиками» й «ліриками», коли дехто з представників точних наук узявся доволі агресивно переконувати, що мистецтво й поезія – це вчорашній день, а майбутнє належить тільки науці. Максим Рильський у «Діалозі, навіяному дискусією про мистецтво» відповів таким псевдопрогресивним глашатаям квазі-істини[1] дуже влучно:

Як же так убого ви живете,
Чом так занепали ви, скажіть,
Щоб у дні космічної ракети
Солов'я не в силі зрозуміть?

[1] **Квазі-істина** – явно штучний, хибний, удаваний, неправдивий висновок, умовивід.

Діалог із текстом

1. Чому наука і мистецтво є найефективнішими формами освоєння дійсності людською цивілізацією?
2. Що цікавого ви довідалися про діалогічність художніх текстів у цілому й діалогічне читання зокрема?
3. Які види читання ви знаєте і як часто використовуєте їх на уроках української літератури?
4. Чому спочатку читали книги тільки вголос? Коли приблизно люди навчилися читати мовчки, не ворушачи губами, і чим саме цей спосіб виявився набагато прогресивнішим від читання вголос?
5. Розкажіть, який вплив на людство мав прогрес у читанні книг у XVI ст. Чому саме у Європі він дав імпульс певним культурним і політичним подіям?
6. Як ви вважаєте, чи може електронна книга витіснити з обігу паперову книжку? У чому переваги оцифрованих літературних текстів, а в чому – звичайних книг?
7. Письмово викладіть власну думку щодо однієї із цитат «Вступу».
8. Доведіть, що художня література є одним із видів мистецтва, але водночас виявляє себе надмистецтвом.

Українська література другої половини XIX ст.

Повторення вивченого

Культурно-історичні епохи та літературні напрями

Історія людської цивілізації поділяється на культурно-історичні епохи, критерії їх виокремлення можуть бути різні.

В історії європейської цивілізації розрізняють такі важливі **культурно-історичні епохи:**

- Античність (VI–V ст. до н. е. – II ст. н. е.–I ст. до н. е.);
- Середньовіччя (IV–XV ст.);
- Відродження (XIII – поч. XVI ст.);
- Просвітництво (друга половина XVII – XVIII ст.);
- Епоха романтизму (XVIII – поч. XIX ст.);
- Епоха класичної культури реалізму в літературі й мистецтві і науково-технічної революції в промисловості й науці (друга половина XIX – поч. XX ст.);
- Епоха сучасної культури (XX–XXI ст.).

Періодизація української літератури. Літературні напрями і стилі української літератури IX – першої половини XIX ст.

В українському літературному процесі традиційно виокремлюють такі **періоди:**

1. Давня література (XI–XVIII ст.).
2. Нова література (XIX ст.).
3. Новітня література (XX – початок XXI ст.).

Водночас кожен із цих періодів поділяється на менші, адже навіть давня література неоднорідна, в ній диференціюють перекладну літературу Київської Русі, оригінальну літературу княжої доби, літературу доби Ренесансу й Бароко, творчість Григорія Сковороди. Жанрові особливості давньої літератури проявилися у перекладах Біблії та окремих творів чи уривків творів грецьких авторів, у літописах княжої доби, житійній літературі («Києво-Печерський патерик»), геніальному «Слові о полку Ігоревім…», взірцях українського Ренесансу (полемічні тексти, листи й послання Івана Вишенського, богословські твори Мелетія Смотрицького,

Захарії Копистенського), літературі українського Бароко (творчість Івана Величковського, Дмитра Туптала, поезія і драматургія Феофана Прокоповича; козацькі літописи, байки та вірші Григорія Сковороди).

Григорій Сковорода в нашому красному письменстві був останнім поетом Бароко. Для його часу характерна силабічна система віршування, проте певна частина поезій мандрівного філософа має ознаки силабо-тонічної системи. Отже, саме Григорій Савич став реформатором у віршуванні, зачинателем силабо-тонічної системи, якою українські поети в основному користуються й досі.

Початком нової української літератури вважають 1798 р., коли з'явилася перша публікація «Енеїди». Івана Котляревського визнано зачинателем нової української літератури, адже саме він почав писати художні твори живою, народною, а не книжною, як було досі, мовою, щедро використовуючи народні приказки, прислів'я та пісні. Автор безсмертних «Енеїди» і «Наталки Полтавки» достеменно знав звичаї, обряди й вірування українців, їхній побут і ментальність.Українці в цього автора не «плем'я», а повноцінний народ із великою багатовіковою історією і перспективою державності в майбутньому.

Сентименталізм як літературний напрям на українських теренах не заявив про себе окремими літературними творами, а втім, драма «Наталка Полтавка» Івана Котляревського і повість «Маруся» Григорія Квітки-Основ'яненка мають певні риси сентименталізму. Українське селянство ці письменники показували не затурканим і убогим, а працьовитим, розумним, наділеним гідністю, гумором, глибокою душею і добрим серцем.

Романтизм в українській літературі заявив про себе у 20–30-х роках XIX ст. Поети-романтики: Петро Гулак-Артемовський, Микола Костомаров, Євген Гребінка, Левко Боровиковський, Михайло Петренко, Віктор Забіла і молодий Тарас Шевченко – збагатили нашу літературу жанрами поеми і балади; чимало їхніх поезій, зокрема про нерозділені почуття, самотність, невлаштованість, стали народними піснями. У 1837 р. в альманасі «Русалка Дністровая» опублікували свої твори поети-романтики Західної України Іван Вагилевич, Яків Головацький, Маркіян Шашкевич.

Тарас Шевченко здійснив справжню революцію в українському красному письменстві. Саме Кобзар уперше повів мову про нашу націю як народ, що прагне відновити демократичні козацькі права й побудувати власну незалежну національну державу. Твори Тараса Григоровича забезпечили розвій української мови надалі. Пантелеймон Куліш доповнив українські визвольно-патріотичні пориви поняттям національної ідеї і створив перший український історичний роман «Чорна рада».

Кожна мистецька епоха мала свої орієнтири: в античні часи домінували скульптура і театр, у Середньовіччі – архітектура, у часи Ренесансу, Класицизму й Просвітництва – малярство, реалізм на перше місце ставив красне письменство, Романтизм – музику. Зате вже в добу модернізму все повніше почав проявлятися синтез мистецтв у єдиному ансамблі й неподільній єдності. Тож і зараз усе частіше звучить думка про єдність різних видів мистецтва, їх взаємне проникнення й доцільне взаємодоповнення. А стилістичну фігуру, поєднання в одному тропі різних, іноді далеких чуттєвих асоціацій називають синестезією.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ XIX ст.

Суспільно-історичний, культурний контекст в Україні другої половини XIX ст.

Друга половина XIX ст. в історії української літератури і культури в цілому позначена епохальними здобутками – передусім відбувається утвердження української мови в статусі літературної. Вона стає мовою спілкування національно свідомої інтелігенції, розширюється сфера її побутування – від літературних творів, періодики й викладання у недільних школах до мови літературно-критичної думки, публіцистики й перекладацтва. Безперечно, варто мати на увазі інтенсифікацію національно-культурного життя і підвищення рівня національної самосвідомості широких мас населення. Зумовлювала ці процеси й активізація громадянської та культурно-просвітницької діяльності: свідомі українці, митці й передова інтелігенція об'єднувалися в «Громади» – культурно-мистецькі товариства.

У другій половині XIX ст. подібні процеси спостерігаються і на західноукраїнських землях, наприклад, з ініціативи відомого письменника Олександра Кониського та громадського діяча Дмитра Пильчикова за підтримки графині Єлизавети Милорадович було створено Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (1873), яке мало на меті сприяти розвиткові науки та культури України, розшматованої між двома імперіями. Ця свідома громадська діячка і щедра меценатка також відіграла особливу роль у заснуванні і розвитку товариства «Просвіта», Полтавського філантропічного товариства, журналу «Правда». У зазначений період на повну силу заявляють про себе такі самобутні письменники, як Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Франко. Водночас у літературу приходить нове покоління письменників, які своїм талантом, щоправда, поступаються зазначеним вище, однак вражає їхня творча активність і громадянська позиція: Олександр Кониський, Михайло Старицький, Олена Пчілка, Борис Грінченко, Наталя Кобринська, Михайло Павлик та ін.

Творчість Івана Котляревського – «батька української літератури» та потужна стихія Шевченкового поетичного слова засвідчили значний потенціал української мови та гідне місце українського красного письменства серед літератур світу. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. побачили світ «Народні оповідання» (1857) Марка Вовчка, «Повісті» (1857) Григорія Квітки-Основ'яненка, перший історичний роман українською мовою «Чорна рада» (1857) Пантелеймона Куліша та ін. Значний вплив на подальший розвиток української літератури справили видавничі проекти П. Куліша. Ідеться передусім про альманах «Хата» (1860), де було надруковано твори Тараса Шевченка, Якова Щоголева, Євгена Гребінки, Ганни Барвінок та ін., і журнал

«Основа» (1861–1862), завдяки якому публікувалися твори як уже знаних на той час авторів: Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, Олекси Стороженка, – так і багатьох письменників-початківців. Зі сторінок журналу «Основа» та газети «Черниговский листок» (1861–1863) українська читацька аудиторія могла ознайомитися з творами красного письменства, фольклорно-етнографічними та історичними розвідками.

> «В історичній долі України це був складний час придушення царськими колонізаторами будь-яких виявів національного життя народу. Не встигла українська література піднятися на ноги після розгрому Кирило-Мефодіївського братства і вимушеного десятирічного мовчання, як з початку 60-х років знову наше слово забороняється Валуєвським циркуляром, Емським указом царя, численними цензурними інструкціями. Передчасна смерть забрала Шевченка, і здавалося, що над Україною вже навіки зависла пітьма політичної реакції».
>
> *Петро Хропко*

Інтенсивність розвитку української літератури, на жаль, призупинив спочатку Валуєвський циркуляр (1863), який декларував, що української мови «не было, нет и быть не может», а тому й забороняв друкувати українською навчальні, популярно-просвітні й духовні книги. Черговий потужний удар по національній культурі – Емський указ (1876), який уводив додаткові заборони, а саме: на ввезення українськомовних книг, опублікованих за кордоном, та їхнє перевидання на теренах Російської імперії, на театральні постановки та публікацію текстів до музичних нот українською мовою. Як зазначалося в цьому указі, книги і журнали, видрукувані в Західній Україні чи Європі, опинялися поза законом. Тож нелегка доля на території підросійської України судилася, наприклад, творам «Лихий попутав», «Лихі люди», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, що були видані у Львові та Женеві. Емський указ розривав культурну й видавничу співпрацю митців із Наддніпрянщини та Галичини, яка зародилася і продуктивно розвивалася у 60-х рр. XIX ст. Зусилля Російської імперії були спрямовані на денаціоналізацію українців, на заборону участі в будь-яких національних культурно-просвітницьких рухах, видавничих проектах. Тож літературна діяльність була надзвичайно небезпечною справою і вимагала не тільки особистої мужності, а й відданого служіння заявленій ідеї підвищення культурно-освітнього рівня соціальних низів і формування національно свідомої інтелігенції. Українська література другої половини XIX ст. відіграла гуманістично-історичну роль у становленні національної самосвідомості.

Реалізм в українській літературі другої половини XIX ст.

Провідним художнім стилем української літератури другої половини XIX ст. виявився **реалізм**. Як головний ідейно-художній напрям у літературі й мистецтві XIX ст. він зародився у Франції в 1830-х рр. і швидко поширився в літературах Європи. Вважається, що цей напрям у різних його проявах пройшов багатовіковий шлях розвитку, крок за кроком збагачуючись новими рисами.

Реалізм – літературний напрям, що характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності завдяки типізації життєвих явищ. Цей стиль розвинувся в усіх видах мистецтва, розкриваючи взаємини людини зі світом, який її оточує, вплив соціально-історичних обставин на формування духовного світу особистості. На перший план у літературі висувається пізнавально-аналітичне начало, а типізація дійсності сприймається як універсальний спосіб художнього узагальнення.

«Реалізм чи натуралізм в літературі потребує, щоб література була відбитком правдивої, реальної жизні, похожим на відбиток берега в воді... Реальна література повинна бути дзеркалом, в котрому б одсвічувалась правдива жизнь, хоч і тонка, похожа на мрію, як сам одсвіт».

Іван Нечуй-Левицький

Виокремились такі етапи його розвитку, як античний реалізм, реалізм доби Середньовіччя, реалізм епохи Відродження, просвітницький реалізм. Відомі також американський наївний («тендітний», «рожевий») реалізм без таврування суспільних вад, етнографічно-побутовий реалізм, революційний реалізм, класичний (або розвинений) реалізм. І. Франко розглядав і так званий науковий реалізм, який за своєю сутністю цілком відповідає поширеному в Європі в XIX ст. натуралізму. Хоч, варто зазначити, письменники-реалісти не сприймали деяких натуралістичних принципів, як-от фактографізму.

Яскравими представниками реалізму були такі європейські письменники, як Гюстав Флобер, Оноре де Бальзак, Стендаль, а також українські – Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Франко, Борис Грінченко, Михайло Старицький та ін.

Характерні ознаки реалізму:

- усебічне, конкретно-історичне, правдиве зображення типових подій і героїв у типових обставинах;
- раціоналізм;
- поєднання типового та індивідуального в характерах героїв;
- характер і вчинки героя пояснюються умовами його повсякденного життя та соціальним походженням;
- зазвичай відсутня ідеалізація характеру героя;
- конфліктність – сюжетно-композиційний спосіб формування художньої правди;
- головний конфлікт породжений соціальною несправедливістю;
- розв'язання проблем на основі загальнолюдських цінностей;
- ослаблення ліричного струменя мистецтва й надання переваги епічним жанрам;
- перевага розмовної мови в усій її стильовій розмаїтості.

Основними критеріями мистецької вартості художніх творів письменники-реалісти визнавали об'єктивність і достовірність змалювання дійсності. На відміну від романтиків, вони досліджували не стільки почуття і переживання героїв, скільки всебічно осмислювали людину та її вчинки, звертаючи увагу на соціально-

економічні чинники, умови щоденного буття і питання спадковості, які впливають на формування характеру особистості. Свого часу І. Франко зазначав: «Людина – це продукт свого оточення, продовження своїх предків, природи та суспільства».

У художніх творах образи-персонажі наділяють як типовими, так і індивідуальними рисами. Ті, у яких переважають індивідуальні риси, іменують **образами-характерами** (Ганна з поеми Т. Шевченка «Наймичка», Петро Шраменко з роману П. Куліша «Чорна рада»); ті ж, у яких переважають типові риси, – **образами-типами** (або типовими образами).

В образі-типі, як і в образі-характері, притаманне багатьом обов'язково підсилюється яскраво індивідуальним. Образами-типами є Іван Шрам, Кирило Тур, Михайло Черевань і Матвій Гвинтовка у «Чорній раді» П. Куліша, а також Герасим Калитка чи Терентій Пузир у комедіях Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч» і «Хазяїн». Якщо образ-характер – це яскрава особистість, то образ-тип – це насамперед і завжди виразне суспільне явище, породжене часом, умовами й викликами доби. Тож Чіпка Вареniченко (роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного) як стихійний бунтар – образ-тип. Як і образ-характер, образ-тип не обов'язково повинен бути взірцевим для читачів. Негативні віяння доби породжують негативні і навіть відразливі художні втілення персонажів, тому такі образи в літературних творах трапляються доволі часто.

На початковому етапі свого становлення реалістичний напрям в українській літературі, як і в інших європейських літературах, був тісно пов'язаний з етнографічним побутописанням і формувався в жанрі соціально-побутової прози. Зачинателем української реалістичної літератури вважають Тараса Шевченка, хоча риси романтичної естетики трапляються навіть у творах останнього етапу його творчості. Викриття кріпосницького ладу, змалювання негативних наслідків на прикладі окремо взятої людини в реалістичних творах Т. Шевченка та Марка Вовчка підсилював гостровикривальний пафос. В українській реалістичній літературі другої половини XIX ст. спостерігалося поглиблення аналітичного начала та психологізму, що зумовлювало індивідуальні стильові розгалуження, як наприклад, соціально-побутовий реалізм Івана Нечуя-Левицького, Михайла Старицького, Марка Кропивницького, Леоніда Глібова; специфічно народницький – у творах Олени Пчілки та Бориса Грінченка; соціально-психологічний – у Панаса Мирного та Івана Франка, у пізній прозі Б. Грінченка та Олени Пчілки, пізніших драмах М. Старицького та М. Кропивницького, в поезії Павла Грабовського, Володимира Самійленка, Івана Манжури та ін.

Для соціально-побутової течії українського реалізму, серед іншого, характерні наслідування дійсності, описовість, увага до побутових і етнографічних подробиць, комізм ситуацій та характерів. Соціально-психологічній течії притаманний поглиблений аналіз внутрішнього світу персонажа, вплив на нього реалій суспільного життя. Однією зі специфічних особливостей українського реалізму є успадкований від романтизму пошук ідеалу, який відповідає високим морально-етичним стандартам. Зазнає суттєвих змін і мова реалістичних творів: на відміну від поетичної мови романтиків, письменники-реалісти звертаються до розмовної мови в усьому її стильовому розмаїтті.

▲ Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Скульптор Михайло Мікешин (1888)

Реалізм в інших видах мистецтва

Реалізм як напрям мистецтва знайшов своє відображення не тільки в літературі. Так, для скульптури друга половина XIX ст. ознаменувалася виникненням національної реалістичної школи, яку започаткували Леонід Позен і Пармен Забіла. Яскравим взірцем реалістичної скульптури став пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві скульптора Михайла Мікешина (1888).

Реалістичні твори на народну тематику з'явилися у західноукраїнському малярстві в 1860-х рр. – Корнило Устиянович створив багато портретів, низку картин на історичні теми й пейзажі. Остаточно реалізм утвердився тут наприкінці століття у творчості Антона Манастирського, Осипа Куриласа, Олекси Новаківського та Івана Труша. Саме ці художники як представники нового покоління митців змогли поєднати у своїх творах реалізм із досягненнями європейських імпресіоністів.

У мистецькій спадщині Івана Труша налічують понад 6000 полотен. Через усю творчість митця пройшов мотив самотньої сосни посеред степу, обшарпаної вітрами, обпаленої сонцем, зате вільної і прекрасної. Її вважають символом Труша-художника.

Івана Труша захоплювали і фольклорно-етнографічні мотиви. Тому з'явилися картини «Гагілки», «Гуцулка з дитиною», «Трембітарі», які відзначаються лаконізмом і простотою композиції.

Художники Наддніпрянської України принесли реалізм на свої землі значно раніше. У Петербурзькій академії мистецтв уже за кілька років після смерті Тараса Шевченка розпочався рух так званого ідейного реалізму. У 1870-х рр. було

▲ *Корнило Устиянович.* Бойківська пара (1870–1880)

▲ *Іван Труш.* Самотня сосна (1919)

▲ *Іван Труш.* Гагілки (1921)

▲ *Сергій Васильківський.* Весна в Україні (1895)

Марія Раєвська-Іванова. Автопортрет із моделлю (1882) ▶

створено Товариство пересувних (передвижних) художніх виставок, яке ставило собі за мету поширення мистецтва серед загалу. Із-поміж художників-передвижників і прихильників інших мистецьких течій було чимало українців, які у своїй творчості прагнули відтворити побут українського села, наповнити зображувані сюжети виразними деталями з життя звичайного українця. Ідеться передусім про Костянтина Трутовського, Миколу Пимоненка, Миколу Ярошенка, Архипа Куїнджі, Олександра Мурашка, Киріака Костанді, Сергія Васильківського.

По-особливому в жанрі пейзажу вдавалося працювати С. Васильківському, який геніально поєднав у своїх творах здобутки реалізму і українську національну традицію. Картини із зображенням української природи – це справжні шедеври, якими захоплюються тисячі поціновувачі мистецтва з усього світу.

У другій половині XIX ст. осередками українського художнього реалізму стали Одеса, Київ та Харків. У 1869 р. у Харкові була відкрита приватна рисувальна школа Марії Раєвської-Іванової – першої в Україні та Росії жінки – професійної художниці, яка отримала диплом Імператорської академії мистецтв у Санкт-Петербурзі. Вихованцями її школи були маляри Петро Левченко, Сергій Васильківський, Генріх Семирадський, архітектор Олексій Бекетов, скульптор Володимир Беклемішев. Із 1875 р. в Києві діяла рисувальна школа, яку заснував Микола Мурашко. У її стінах згодом навчалися Микола Пимоненко, Сергій Костенко, Іван Їжакевич.

Інакше склалася ситуація в мистецтві українського зодчества. У другій половині XIX ст. класицизм утратив панівне становище й архітектори шукали натхнення в художніх стилях минулих епох. Так, у зовнішньому оздобленні споруд з'явилася еклектика, тобто поєднання елементів різних стилів. Важливою культурною подією стало спорудження в Києві Володимирського собору (1862–1896), для якого характерні прийоми візантійської архітектури. Володимирський собор – це також визначна пам'ятка монументального живопису, адже розписували його інтер'єр видатні художники того часу: Михайло Врубель, Віктор Васнецов, Микола Пимоненко, Михайло Нестеров та ін.

Наприкінці XIX ст. у зв'язку зі зростанням популярності оперного мистецтва було зведено оперні театри у Львові, в Одесі та Києві. І хоча архітектурне рішення цих споруд виключно еклектичне, екстер'єр театральних будівель створює враження цілісності й гармонійності.

▲ Резиденція митрополитів Буковини й Далмації, нині – Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Архітектор Й. Главка

◀ Костел Св. Миколая в Києві. Скульптор Владислав Городецький (1899)

Видатний київський архітектор Владислав Городецький віддавав належне різним художнім стилям. Так, у 1899 р. за його проектом у Києві було зведено костел у готичних формах, у 1899–1900 рр. – кенасу[1] в мавританському стилі. Творчість архітектора досягла вершини на початку XX ст., коли він прикрасив Київ неповторними оригінальними спорудами.

Не менш відомими і визнаними архітекторами тих часів були Олександр Беретті (Володимирський собор, будівля Першої гімназії в Києві), Віктор Шретер (будівля оперного театру й театру Соловцова), Йозеф Главка (будинок резиденції митрополитів Буковини і Далмації в Чернівцях), Юліуш Гохбергер (будинок Галицького сейму), Владислав Садловський (залізничний вокзал у Львові) та ін.

Творцем національного напряму української музики, який увів її в коло світового музичного мистецтва, справедливо вважають Миколу Лисенка (1842–1920) – талановитого композитора, диригента, музикознавця, педагога і громадського діяча. У 1870–1890-х рр. Лисенко створив найвідоміші свої опери «Наталка Полтавка», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас Бульба». Велику шану композитору принесли його вокальні твори «Музика до "Кобзаря" Шевченка», збірки народних пісень, романси на слова Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Старицького.

[1] **Кенаса** – караїмський храм.

▲ Будинок Галицького сейму у Львові. Архітектор Юліуш Гохбергер

▲ Перша споруда вокзалу у Львові. Архітектор Владислав Садловський

На західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. також відбувається піднесення музичної культури. Традиції перемишльської школи продовжували Сидір Воробкевич (1836–1903) – автор хорової релігійної та світської музики, співоігор («Гнат Приблуда», «Убога Марта»), музики до творів Тараса Шевченка; Анатоль Вахнянин (1841–1908), який був засновником (1903) і директором Львівського музичного інституту у Львові, музично-хорових товариств «Торбан» (1870) та «Боян» (1891), автором першої галицької опери «Купало». Не можна не згадати імені Дениса Січинського (1865–1909) – професійного композитора Галичини, автора кількох хорів та опери «Роксолана».

Особливості української прози другої половини XIX ст.

Українська проза другої половини XIX ст. засвідчує тематичне багатство та розширення проблематики. Письменники-реалісти відображають складність і строкатість нових суспільних процесів. Закономірно, що в центрі художніх творів постають будні пореформеного села. Ідеться про соціальне розшарування сільського населення і його наслідки в долі людини: руйнування моральних засад у родині, поява безземельного селянства і нових сільських багатіїв, фінансове й моральне банкрутство вчорашніх поміщиків, початок пролетаризації селянства.

Проблему руйнування родинних зв'язків на ґрунті дрібних майнових інтересів Іван Нечуй-Левицький розгорнув у гумористичних оповіданнях «Не можна бабі Парасці вдержаться на селі», «Благословість бабі Палажці скоропостижно вмерти» та соціально-побутовій повісті «Кайдашева сім'я».

Починаючи із 70-х рр. XIX ст. у прозових творах спостерігається зміна принципів характеротворення, зокрема, затінюється чітка шкала станово закріплених моральних характеристик, притаманна творам попередніх десятиліть. У творах Панаса Мирного, Івана Франка, Бориса Грінченка вже немає традиційної для, скажімо, Марка Вовчка опозиції: пани-кріпосники – аморальні визискувачі, селяни – безпомічні й безмовні жертви. Поділ села на соціальні верстви призводить до того, що, наприклад, Христя («Повія» Панаса Мирного) стає повією через своїх односельців, які сфабрикували розписку її батька. Іще детальніше картину розшарування села змалював Б. Грінченко у романах «Серед темної ночі», «Під тихими вербами»: молоді Сиваші – Роман, Денис і Зінько – демонструють три різні морально-психологічні типи поведінки, які не залежать від передусім їхнього селянського походження.

У прозі другої половини XIX ст. акцентовано морально-психологічну проблематику. Письменники-реалісти висвітлюють докори сумління героя за вчинені злочини. Так, Панас Мирний у романі «Хіба ревуть воли, як

> «Се вже не та поетична, подекуди аж переборщено поетична та квітчаста мова Марка Вовчка, не штучна, силувана, академічно неповертлива мова Куліша, – се переважно буденна мова українського простолюддя, проста, без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом».
>
> *Іван Франко*

ясла повні?» психологічно переконливо змалював процес душевної спокути як головного героя Чіпки Вареничeнка, так і другорядних персонажів: «А може ж, воно й гріх так робити?.. Може, за все те оддячиться, хоч не на сім, то на тім світі!» (Тимофій Лушня).

Особливого драматизму ця проблематика набуває у творах І. Франка. У бориславському циклі він звернувся до проблеми руйнування традиційного способу життя і міжлюдських стосунків, деградації особистості: в оповіданнях «Ріпник» (1877), «Навернений грішник» (1877), повісті «Boa constrictor» (1878), «Задля празника» (1892) та незавершеній повісті «Борислав сміється» (1880–1881).

Письменники-реалісти другої половини XIX ст. висвітлюють перипетії життя різних соціальних груп суспільства: духівництва, міщан, солдатів, представників соціального дна тощо. А тому акцентується нова проблематика, з'являється нова галерея художніх образів. Так, у повісті «Причепа» (1867) І. Нечуй-Левицький звертає увагу на проблему денаціоналізації українців, зокрема духівництва. І як педагог автор пов'язує цей процес з відсутністю національної школи: «Ледве дитина спробувала науки, і вже вона не любила науки, ненавиділа школу. Вчіння граматики, часословця, псалтиря, вчіння тих складів, тих *тма, мна, здо, тло*, тих псалмів, писаних незрозумілою мовою... Чудні слова тільки розбуджували в його (Якима. – *Ред.*) дитячій голові часом якісь незвичайно чудні покручі мислі».

Деградація особистості й денаціоналізація в художній практиці І. Нечуя-Левицького – майже невіддільні. У багатопроблемній повісті «Дві московки» письменник простежує драматичну долю «салдаток» – жінок, чоловіки яких опинилися в царській армії. Проблема драматичного, а часом трагічного становища української жінки, яку в 1860-х рр. актуалізувала у своїх оповіданнях Марко Вовчок, поступово трансформується в проблему жіночої емансипації, про яку так виразно заявляє Павло Радюк («Хмари» І. Нечуя-Левицького). Іще потужніше ця проблема постала в прозі 80–90-х рр. XIX ст. у творах Олени Пчілки, І. Франка та М. Павлика.

Українська проза другої половини XIX ст. прикметна й тим, що все частіше в епіцентр художнього зображення потрапляє різночинна інтелігенція та з'являється національна інтелігенція: «Хмари» (1874), «Над Чорним морем» (1890) Івана Нечуя-Левицького, «Семен Жук і його родичі» (1875) Олександра Кониського, «Моя стріча з Олексою», «Гірчичне зерно», «На дні», «Перехресні стежки» (1900), «Лель і Полель» Івана Франка, «Сонячний промінь» (1890), «На розпутті» (1891) Бориса Грінченка та ін. Автори зазначених творів створюють галерею позитивних образів інтелігента-народника, «нового чоловіка», який ставить перед собою шляхетне завдання – підвищення освітньо-культурного рівня широких соціальних верств, передусім селянства. А втім, і в цій тематичній групі очевидним є чітке диференціювання образів інтелігентів. З одного боку, це часто фразери, які ще не зрозуміли глибини своїх завдань (Павло Радюк із «Хмар» І. Нечуя-Левицького), з іншого – ті, які «малими» кропіткими справами допомагають селянству (Семен Жук із роману «Семен Жук і його родичі» О. Кониського) або заради ідеї жертвують особистим щастям і спокоєм (Євген Рафалович із «Перехресних стежок» І. Франка).

Нові соціальні колізії та новий об'єкт зображення, відповідно, потребував і нових засобів художнього відтворення. Ідеться насамперед про типізацію характерів і достовірне змалювання нових соціальних явищ. Зазнає змін і характер оповіді:

замість форми Я-оповідач (перша особа однини), письменники вдаються до форми третьої особи. Зменшується роль і значення морального дидактизму, натомість поглиблюється авторська присутність і психологізм.

Розширення ідейно-тематичного діапазону української літератури сприяло жанровому збагаченню. У цей час спостерігається активний розвиток повістевих і романних форм, які давали можливість змалювати життя у всіх його проявах, актуалізувати соціально-політичні та філософські проблеми. Ідеться про соціально-побутові повісті «Причепа» (1869), «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879), «Бурлачка» (1880) І. Нечуя-Левицького; соціально-психологічні повісті й роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1876) Панаса Мирного, «Boa constrictor» (1878), «На дні» (1881) І. Франка; ідеологічні повісті «Хмари» (1874), «Над Чорним морем» (1890) І. Нечуя-Левицького, «Семен Жук і його родичі» (1875) О. Конисського, «Гірчичне зерно», «На дні», «Перехресні стежки» (1900), «Лель і Полель» І. Франка, «Сонячний промінь» (1890), «На розпутті» (1891) Б. Грінченка та ін.

Жанрово-стильовими пошуками позначені 80–90 рр. XIX ст. У цей час високий потенціал художнього слова засвідчує українська історична проза. З'являються твори широкого хронологічного і тематично-змістового діапазону: повість «Захар Беркут» (1883) І. Франка, повісті «Облога Буші» (1891), «Червоний диявол» (1896), «Заклятий скарб» (1900), «Разбойник Кармелюк» (1903), трилогія «Богдан Хмельницький» (1894–1897), дилогія «Молодость Мазепы» (1893), «Руина» (1899) М. Старицького, романи «Князь Єремія Вишневецький» (1897) та «Гетьман Іван Виговський» (1898) І. Нечуя-Левицького тощо. А проте, у другій половині XIX ст. панівною прозовою формою, як і в 40–60-х рр., було оповідання – з тією суттєвою різницею, що на новому етапі розвитку ця мала форма жанрово урізноманітнюється: отже, йдеться як про звичні соціально-побутові, так і про соціально-психологічні, сатиричні та алегоричні оповідання.

Українська поезія другої половини XIX ст.

> «Поети єсть сіль землі, гордість і слава того народу, серед котрого з'явились; вони служать вищим ідеалам, вони піднімають народний культ».
>
> *Іван Карпенко-Карий*

В українській літературі другої половини XIX ст. спостерігалося домінування прозових жанрів, що й позначилося на особливостях розвитку поезії та її місці в літературному процесі. Іван Франко, аналізуючи шляхи розвитку української поезії після смерті Тараса Шевченка та наголошуючи на потужному впливі його поетичного слова на творчість наступного покоління митців, серед іншого зауважував: «Тою дорогою, яку перший проложив і до кінця пройшов він (Т. Шевченко. – *Ред.*), іти далі було нікуди; той окремий стиль, який вніс він у нашу поезію, був властивий йому, був його індивідуальний стиль. Хоч і як легко видавалось наслідувати його, та проте під руками інших він виходив паперовою квіткою, а часто подобав на карикатуру». Літературознавець Микола Бондар, дослідивши поезію післяшевченківського періоду, переконливо доводить, що «відсутність Т. Шевченка як працюючого поета значно ослабила внутрішній потенціал української поезії цього часу, проте вона скоріш

усього тільки зовні збіглася з "піком" інтенсивних художніх переорієнтацій української поезії», бо нові шляхи розвитку окреслилися ще в 50-х рр. XIX ст., тобто за життя Кобзаря.

За тематикою і стильовими особливостями лірику поділяють на такі типові різновиди: а) філософську; б) громадянську; в) інтимну; г) пейзажну. А в кожному з цих різновидів трапляються взірці інтелектуальної і сатиричної лірики. Зауважимо, що в тогочасних поетичних творах іще звучали притаманні українським романтикам мотиви смутку й туги, проте вже домінувало об'єктивне змалювання дійсності, відчутно поглибилося індивідуально-суб'єктивне бачення актуальних проблем, розширився спектр художніх засобів.

У другій половині XIX ст. динамічно розвивалася **громадянська лірика**, в якій домінували мотиви підневільного національного життя українців. Поети творчо розробляли концепцію національної незалежності України, що засвідчують, наприклад, такі твори, як «Боже великий, єдиний», «Острожник», «Заповідь» Олександра Кониського, «Ще не вмерла Україна» Павла Чубинського тощо, у яких лунають заклики розірвати кайдани багатовікової неволі, відчутна віра в щасливе майбутнє України. Автори поетичних творів висловлюють упевненість, що вже ніщо не може зупинити визвольної ходи України, яка здатна об'єднати розділену між імперіями свою предковічну територію і навіть розширити її: «Од Вісли до Дону, од ляхів до чуді, / По Тавр і преділи Карпат / Цвіте, будто мила милому на груді, / Вишневий насіяний сад» (Микола Устиянович). Заявлена проблематика зумовлювала появу нового ліричного героя, наділеного рисами національно-культурного діяча, який готовий пожертвувати власним життя, заради державності й свободи України:

Я не боюсь тюрми і ката,
Вони для мене не страшні!
Страшніш тюрма у рідній хаті,
Неволя в рідній стороні.

(О. Кониський)

У більшості випадків новий ліричний герой наділений автобіографічними рисами митця, є адекватним виразником авторської позиції. Як у тогочасних ідеологічних повістях, так і в громадянській ліриці окреслюється коло однодумців ліричного героя, що в будь-яку хвилину прийдуть йому на допомогу, а у випадку трагічного фіналу гідно продовжать розпочату справу.

У центрі реалістичної лірики опиняються проблеми **інтимного** характеру, розробляються теми закоханості ліричного героя, емоційних сумнівів щодо права кохати, коли довкола убозтво народу, політичний гніт: «Маруся», «Хата», «Пісня» Якова Щоголева, «На озері», «Виклик», «Не сумуй, моя зоре кохана», «Сиділи ми, каганчик миготів» Михайла Старицького.

Ніч яка, Господи! Місячна, зоряна:
Ясно, хоч голки збирай...
Вийди, коханая, працею зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

(М. Старицький)

У широку палітру ніжних почуттів ліричного героя закрадаються елементи драматизму: розлука через нерозділеність почуттів чи смерть («Цвіли дві рожі білі» Сидора Воробкевича, «Волошин» Юрія Федьковича); відмова від почуттів через застороги чи обов'язок («Його я не любила» С. Воробкевича); фатальне непорозуміння («Чого шукали – не знайшли» О. Конiського); ревнощі, зрада чи легковажність об'єкта кохання («Присягалась, що кохаєш» С. Воробкевича, «Дзвінка» Ю. Федьковича); неможливість розділити почуття кохання через своєрідність і непоступливість натур («На зеленій млаковині» Ю. Федьковича, «Гульвіса» Пантелеймона Куліша, «Забудь мене!» Олени Пчілки).

На другу половину XIX ст. припадає розквіт **елегії** та лірики, яка містить елегійні мотиви. Перші зразки елегійної лірики зустрічаються в поетичному доробку Леоніда Глібова («Як за лісом, за пралісом», «Вечір», «Журба»). Динаміку її розвитку засвідчує творчість Юрія Федьковича («Як я, браття, раз сконаю»), С. Воробкевича («Молодосте, відрадосте!..», «Старі пісні чую знов»), О. Конiського («Листя пожовкле опало», «Покинь мене, забудь мене»), Володимира Самійленка («Весняна елегія», «Непевність», «Дві планети»), Олени Пчілки («Минула молодість!..») та ін.

Як за лісом, за пралісом
Ясне сонце сходить,
Як за морем за далеким
Десь воно заходить, –
Я згадую інший ранок,
Інший вечір бачу.
Та й думаю: було колись,
Тепер не побачу.
Я згадую тоді про степ,
Широкий, пахучий,
Та й думаю, і я тоді
Неначе був луччий.

(Л. Глібов)

«Чим більше в опис внесете свого я, свого власного серця і чувства, тим він буде інтересніший і цікавіший».

Іван Франко

Елегія – один із жанрів лірики, ліричний вірш сумного характеру, в якому звучать мотиви жалю за минущістю життя.

Жанрового розмаїття українській поезії другої половини XIX ст. додає творчість **Степана Руданського** (1834–1873), який оригінально продовжив традицію гумористичної лірики Левка Боровиковського та Євгена Гребінки, розвинувши її у формі співомовок «Сповідь», «Піп на пущі», «Страшний суд», «Чого люди не скажуть», «Просьба», у яких висміюються лицемірство й удавана аскетичність духівництва.

Співомовки – це короткі гумористичні твори, часто написані у формі діалогу, мають викривальний характер, їм притаманна іронія та сарказм.

А втім, поетичний доробок С. Руданського представлений і жанровими різновидами громадянської та інтимної лірики. Теми й сюжети його поезій укладаються в рамки романтичної традиції 30–40-х рр. XIX ст.: «Вечорниці», «Розмай», «Два трупи», «Люба», «Тополя» та ін. Чималу популярність С. Руданському принесла його його пісенна лірика: «Ти не моя», «Не забудь», «Повій, вітре, на Вкраїну», «Не дивуйтесь, добрі люди» тощо. Привертають увагу твори громадянської лірики: «Над колискою», «Гей, бики!», «П'яниця», «Наука». Сучасники поета вважали його вірш «Наука» новим словом у виховані молодого покоління. У батьківських

настановах синові висловлювалися патріотично-громадянські орієнтири, про які йшлося в повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя, материнські ж поради коритися сильним і пристосовуватися в житті читачі розцінювали, як її надмірне вболівання за долю дитини.

В алегоричній поезії «Гей, бики» поет звертається до української інтелігенції, яка має викоренити бадилля і бур'ян із національного життя і посіяти добротне зерно, яке «Обіллє золотом поля, / І потече ізнову медом / І молоком свята земля. / І все мине, що гірко було, / Настануть дивнії роки».

У 80-х рр. XIX ст. оновлюються **сатирично-гумористичні** жанри української поезії. У цьому аспекті привертає увагу поетичний доробок Осипа Маковея, Володимира Самійленка, Бориса Грінченка, у творах яких постають численні «патріоти», діяльні тільки на словах.

Доволі значною кількістю зразків представлена **пейзажна лірика**, в якій розкривається особистість, її інтереси, ставлення до світу.

У зазначений період розвиваються такі ліро-епічні жанри, як байка, балада, легенда і притча. **Леонід Глібов** (1827–1893) своєрідно модифікував жанр байки: ліричне начало в ній характерне для відтворення як зовнішньої предметності, так і внутрішньо-психологічних змін. Його твори детально охоплюють усі сторони народного життя, що базується на традиційних моральних засадах, утверджують настанову на розсудливість, скромність і поміркованість: «Охрімова свита», «Два Куми», «Осел і Хазяїн», «Старець» тощо. У байках Глібова виразно постає протиставлення жорстокого світу «вищих» до представників «нижчих» соціальних верств («Вовк та Ягня»), несправедливість судочинства («Щука»), неспроможність протистояти натиску й лукавству «сильнішого» («Ведмідь-пасічник»).

Леонід Глібов яскраво виявив себе тонким ліриком. Основні теми – кохання і невзаємність цього почуття («Ой не цвісти калиноньці»); дівоча краса («Паняночка», «Ясне сонечко, втомившись»). Ліричні твори Л. Глібова написані в народнопісенному стилі коломийковим чотирнадцятискладовим віршем. Широко відомою стала народна пісня «Стоїть гора високая» (вірш «Журба»). Прекрасним українським пейзажем оздоблена його лірична поезія «Думка», а вірші, яким судилося стати народними піснями, Л. Глібов так і називав: «Пісня» («Скажіть мені, добрі люди…» (1855)), «Пісня» («Летить голуб понад полем…» (1859)). До неперевершених взірців інтимної лірики належать його поезії про нещасливе кохання: «Ой не цвісти калиноньці» (1867) та «Розмова» (1890).

80–90-ті рр. XIX ст. – новий етап у розвитку української поезії. У той час на повну силу розкривається поетичний талант **Івана Франка** (збірки «Балади і розкази» (1876), «З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896)) та починає друкувати свої твори **Леся Українка**. Активно продовжують творити поети, які дебютували в попередні десятиліття – Я. Щоголів, О. Кониський, М. Старицький, викристалізовується поетичний талант Івана Манжури, В. Самійленка, Павла Грабовського, Олени Пчілки.

«…Поет правдивий, а не підспівач… Не чуже-бо добро він собі присвоїв, а своїм власним даром нас чарує».

Пантелеймон Куліш

Оригінальним поетичним талантом вирізнявся **Яків Щоголів** (1824–1898), який довгі роки підтримував гарні стосунки із сучасниками Тараса Шевченка, відомими вам ліриками й водночас науковцями:

Амвросієм Метлинським, Ізмаїлом Срезневським і Миколою Костомаровим. Літературознавці справедливо відносять Я. Щоголева до «Харківської школи поетів», проте іменують запізнілим романтиком. Адже значна частина його творчої спадщини – це вірші про славне козацьке минуле, туга за тими часами, коли нація народжувала славних ватажків і непересічних державотворців: «Орел» (1881), «В степу» (1884), «Орлячий сон» (1893).

Одна з особливостей поезій Я. Щоголева – стилізація під народні пісні («Лоскотарочка»[1] (1893), «Вовкулака» (1898)). Водночас чи не першим в українській поезії виводив образи не тільки селян, а й міських ремісників («Ткач» (1883)).

Іван Манжура (1851–1893), якого ще за життя називали мандрівним поетом і вченим, викликає захоплення своєю високою працьовитістю та активною життєвою позицією. Літературознавець Сергій Єфремов називав його «співцем степу, тихої господарської праці та хліборобського, хоч дрібного, але насущного клопоту», адже «скрізь у Манжури виступає його гуманне почуття, сум по зніваченому життю, широка любов до людини… Але нема слова протесту у Манжури, тільки сум…».

У вірші «Пісня» перед читачами постає бурлака-нетяга[2], який не тільки не доробився бажаної копійки, а й через довгу відсутність, можливо, втратив кохану:

Трохи не загинув,
Ледве це чвалаю[3];
Що то дома стріну?
Сумно, як згадаю!

▲ *Микола Кузнецов.* Етюд до картини «На заробітки» (1882)

[1] **Лоскотарочка** (діалектне) – русалочка.
[2] **Нетяга** (діалектне) – невдаха.
[3] **Чвалати** – перебирати ногами, йти.

«Манжурі належить велика кількість етнографічних записів високої наукової вартості, і не можна не бачити в ньому одного з найбільших фольклористів XIX ст., а в його збірниках надзвичайного вагомого рідкісного етнографічного багатства».

Микола Сумцов

У 70-х рр. XIX ст. на Балканах почався визвольний рух проти Османської імперії, тож поет разом з іншими українськими добровольцями вирушив до Сербії. М. Старицький, який разом із Марією Заньковецькою та іншими українськими митцями брав активну участь в організації допомоги сербам, згадував, що гірке життя Івана Манжури-добровольця тоді приміряли на себе багато талановитих українців, багато з яких, на жаль, не повернулися з тієї війни.

Вагоме місце в літературному процесі другої половини XIX ст. посідає творчий доробок **Юрія Федьковича** (1834–1888), якого небезпідставно вважають найяскравішим представником тогочасної західноукраїнської літератури. У поезії Ю. Федьковича домінує романтична естетика, її ліричний герой – пасивний страждалець, який постійно перебуває у стані меланхолії.

Письменник мав активну громадянську позицію, виступаючи оборонцем селян на судових процесах із поміщиками за право користуватися лісами й пасовиськами.

«Федькович – се талант переважно ліричний; всі його повісті, всі найкращі його поезії навіяні теплим, індивідуальним чуттям самого автора…».

Іван Франко

Як шкільний інспектор Вижницького округу він виношував плани навчання буковинських дітей рідною мовою. Спеціально уклав «Буквар для господарських діток на Буковині» і видав «Співаник для господарських діточок» (1869).

Спадщина Ю. Федьковича – різножанрова поезія, проза та драматургія. Перші його поетичні твори були німецькомовні, згодом він почав писати українською. У 1860-х рр. переживає значне творче піднесення: 1862 р. побачила світ перша збірка «Поезії Іосифа Федьковича», активно друкується в періодичних виданнях, а протягом 1867–1868 рр. виходить друга збірка «Поезії Юрія Городенчука-Федьковича» (у трьох випусках).

Збірка поезій 1862 р. написана під час армійської служби, тож для неї характерна відповідна проблематика: обтяжливий психологічний і фізичний стан солдата-новобранця, його туга за природою рідного Підгір'я. У поезії «Гуцулка» (1862) молодий вояк порівнює себе з ранньою весняною квіткою посеред снігів, а єдину втіху знаходить у розмові з карабіном:

Ой на снігу, на морозі бриндушечка сина[1], –
Отак і я, люде добрі, собі сиротина.
Та коби ж то сиротина без роду, без роду,
Але ж бо то гвер[2] цісарський сушить мою вроду.

[1] **Сина** (діалектне) – синя.
[2] **Гвер** (діалектне) – карабін, рушниця.

Найтрагічнішим за змістом поетичним твором Ю. Федьковича вважається «Дезертир» (1862). Фабула проста: молоденький солдат отримує листа, в якому ненька скаржиться, що зима дуже холодна і вона замерзає в хаті, бо нікому нарубати дров. Люблячий син самовільно покидає казарму й поспішає до матері, не відаючи, що за такий вчинок як солдат буде строго покараний: «Бо він летить до матоньки / Старої домів,/ Дрівець її врубатоньки, / Би хатку нагрів».

У великих ліро-епічних творах – поемах «Довбуш» (1862) і «Лук'ян Кобилиця» (1865) – Ю. Федькович звертався до теми опришківства і селянського повстання в Західній Україні.

Якщо говорити про поезію другої половини XIX ст., не можна обійти увагою поетичного доробку **Володимира Самійленка** (1864–1925), для якого характерна глибока змістовність і філігранність вислову. Значний вплив на розвиток його поетичного таланту мали І. Франко, Леся Українка, Л. Глібов, із якими у В. Самійленка були дружні стосунки. Поет друкував свої твори у львівських періодичних виданнях: «Зоря», «Правда», «Дзвінок», «Літературно-науковий вісник» та ін. Серйозно захоплювався музикою, освоїв гру на багатьох інструментах. Л. Глібов порадив поету-початківцю опублікувати в журналі для дітей «Дзвінок» вірш «Вечірня пісня», який поклав на музику західноукраїнський композитор Кирило Стеценко. Окрім інтимної та пейзажної лірики, В. Самійленко написав низку сатиричних віршів, зокрема «Як весело жить на Вкраїні» (1886), «Патріоти» (1889), «На печі» (1898),

«Він не декадент і не символіст, не модерніст і не консерватист, не революціонер і не реакціонер... він українець, свідомий українець, усею душею відданий своїй країні та своєму народові, – і се в Росії тип поки що свіжий, тип, можна сказати, будущини».

Іван Франко

«Слова і думки» (1917), розкривши в них суть українських псевдопатріотів. Його сатиричні твори досі не втратили своєї актуальності. У вірші «Ельдорадо»[1] (1886) поет розкриває гнітючу атмосферу суспільного життя в Російській імперії і називає її вбивцею всього прогресивного й духовного: «Там письменникам за працю / Сам уряд складає дяку / І з тріумфом їх провадить – / В Сибіряку, в Сибіряку».

[1] **Ельдорадо** – країна казкових скарбів.

Павло Грабовський (1864–1902) – поет-мученик, довголітній в'язень царських тюрем і сибірського заслання. Загалом із 38 років свого життя П. Грабовський 20 літ провів у неволі. Перебуваючи на засланні, 1889 р. П. Грабовський підготував свою першу поетичну збірку «Перші струни», однак через цензурну заборону вона так і не з'явилася друком. Тільки 1894 р. у Львові побачила світ його поетична книжка «Пролісок». Авторові вдалося створити новий для тогочасної поезії образ ліричного героя, для якого революційна боротьба – справа усього життя. Він сповнений оптимізму, фанатично вірить у світле майбутнє для свого народу: «Прийде день великої відради: / Чоловіцтво, змучене украй, / Ворожду закине братства ради, / На землі побачать люди рай».

«Його поезія – переважно стогін мученого серця, крик болю й туги за рідною Україною».

Іван Франко

У віршах «До сіячів», «До України-Руси», «До українців», «До галичан» звучать роздуми над історичним минулим України, її сьогоденням та перспективою на майбутнє («Боже! Чи знайдеться край, так зрабований, / Як Україна, чи ні? / Люд наш цупкими кайданами скований, / Гине без світла на пні... Що й розмовлять та писати заказано / Рідною мовою нам?»), вболівання за долю народу, державу та культуру. Павло Грабовський пояснює ті причини, які підняли його на нерівну боротьбу з владою.

Картини простонародного життя та безпросвітних злиднів, тяжка дитяча праця, раннє наймитування – основні теми віршів «Робітникові», «Швачка», «Сироти», «Допусти». У поезії «Вийшла з хати стара мати…» передчасно постаріла селянка випроводжає в найми малолітнього сина й панічно боїться його втратити в чужому для неї та її дитини місті: «Обняла його, цілує / Та пита з журбою: / "Чи побачусь, милий синку, / Ще хоч раз з тобою?.."».

Українські поети, які ввійшли в літературу після Т. Шевченка й П. Куліша, своїми творчими набутками однозначно довели, що навіть у вкрай нестерпних і несприятливих умовах колоніального поневолення Російською чи Австро-Угорською імперією український літературний процес розвивався й готував благодатний ґрунт для появи нових національних геніїв.

Українська драматургія другої половини XIX ст.

У 70-ті рр. XIX ст. яскраво заявили про себе видатні митці української драматургії і театру: Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Заньковецька та ін. Провідні українські митці XIX ст. усвідомлювали необхідність появи насамперед тематично нових драматичних творів, адже «Наталка Полтавка» Івана Котляревського,

▲ Марія Заньковецька в ролі циганки Ази (1893–1894)

«З театру, як з храму крамарів, треба гнать і фарс, і оперетку, вони – ганьба мистецтва, бо смак псують!.. У театрі грать повинні тільки справжню літературну драму, де страждання душі людської тривожить кам'яні серця!»

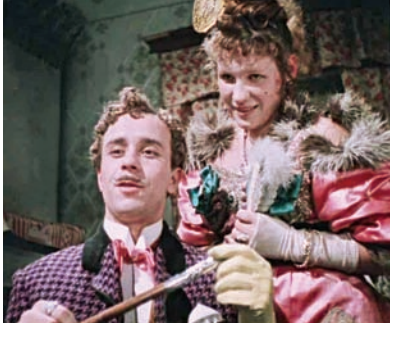
Іван Карпенко-Карий

«Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка і «Назар Стодоля» Тараса Шевченка, хоч і були затребувані, все ж не могли задовольнити естетичних потреб глядачів нової доби. Спробували себе в царині драматургії Іван Нечуй-Левицький (драми «Маруся Богуславка», «В диму та полум'ї», «На Кожум'яках»), Панас Мирний (драма «Лимерівна). Для чернігівської аматорської театральної трупи Леонід Глібов написав художню одноактівку «Сусіди» («До мирового!») та фрагмент комедії «Хуторяночка». Володимир Самійленко створив, крім соціально-побутових («Драма без горілки», «Дядькова хвороба»), історичну п'єсу «Маруся Чураївна» та політичну сатиру «У Гайхан-Бея», а Борис Грінченко написав історичні драми «Серед бурі», «Степовий гість», «Ясні зорі».

Завдяки переробкам М. Старицького з'явилися драма «Циганка Аза» (за повістю Юзефа Крашевського «Хата за селом»), комедія «За двома зайцями» (на основі п'єси «На Кожум'яках» І. Нечуя-Левицького), драма «Лимерівна» на основі однойменної п'єси Панаса Мирного.

Про те, що переробки Михайла Старицького були надзвичайно вдалі, свідчить інтерес до цих творів кінорежисерів, а публіки – до ними створених фільмів, зокрема «За двома зайцями» Віктора Іванова, «Циганка Аза» Григорія Кохана, в яких провідні ролі чудово зіграли відомі українські артисти театру та кіно.

Михайло Старицький ознайомив українських глядачів зі світовими шедеврами, переклавши українською мовою трагедію Вільяма Шекспіра «Гамлет, принц данський» (ноти для дев'яти пісень Офелії написав Микола Лисенко). Також М. Старицький написав лібрето до Лисенкових опер («Гаркуша», «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Утоплена»). Згодом від переробок і перекладів письменник перейшов до створення власних драматичних творів, тематика яких відповідала просвітницькому й народницькому напрямам роботи, а героями були представники простого народу, здебільшого селяни. У доробку Старицького-драматурга є й оригінальні історичні драми: «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші». На матеріалі реальних подій він же написав драму «Не судилось», яка спочатку мала вдалішу назву – «Панське болото», але її відкинула цензура.

▲ Кадр із фільму «За двома зайцями» (1961). У ролі Проні Прокопівни – Маргарита Криницина, Свирида Голохвастова – Олег Борисов

Саме в XIX ст. в українській драматургії з'явилися комедії «Сто тисяч», «Хазяїн», трагедія «Сава Чалий» Івана Карпенка-Карого. Драматурги розробили досі не освоєні теми, зокрема тему митця («Талан» М. Старицького, «Суєта» Івана Карпенка-Карого).

Діалог із текстом

1. Схарактеризуйте реалізм як літературний напрям (метод). Назвіть основні риси реалізму. Чому реалізм поширився в усіх європейських літературах?
2. Пригадайте умови розвитку красного письменства у Наддніпрянській Україні та Галичині в XIX ст. Чому українські письменники, всупереч переслідуванням і заборонам, натхненно творили для свого народу саме в руслі реалізму?
3. Чому для реалізму характерні не лише образи-характери літературних героїв (персонажів), а й образи-типи? Наведіть приклади літературних героїв, які є образами-характерами і образами-типами.
4. Доведіть, що в XIX ст. проза виявилася найбільш затребуваним родом літератури, а її різножанровість свідчить про зрілість української літератури в європейському контексті.
5. Об'єднайтеся в «малі» групи і підготуйте огляд розвитку одного з родів української літератури (прози, поезії чи драматургії) другої половини XIX ст.
6. Що саме ви можете сказати про когорту українських поетів, які увійшли в українську літературу після Т. Шевченка? Чому літературознавці їх диференціюють за поколіннями або за тематикою віршів?
7. Підготуйте стислий виступ про одного з поетів XIX ст., який вам найбільше імпонує.
8. Чому, на вашу думку, професійний національний український театр виявився дещо запізнілим явищем?
9. Як ви думаєте, розважальність театрального мистецтва – це позитивне віяння чи однозначне свідчення його недосконалості та орієнтації на невибагливого глядача?
10. Як ви розумієте такі висновки літературознавця Василя Пахаренка: «При аналізі кожного окремого твору треба виділяти й розрізняти дійсне, уявне та бажане автором. Важливо передовсім відповісти на запитання про метод, стиль автора у досліджуваному творі: чи розробляв митець реалістичний задум; чи намагався дати сатиру, карикатуру; чи романтично реалізовану картину».

Діалоги текстів

1. Пригадайте з курсу зарубіжної літератури європейських прозаїків-реалістів і підготуйте стислий огляд творчості одного-двох із них (на вибір).
2. Заповніть таблицю.

Поети XIX ст. і назви їхніх творів, написаних у стилі реалізму		Драматурги XIX ст. і назви їхніх творів, написаних у стилі реалізму		Прозаїки XIX ст. і назви їхніх творів, написаних у стилі реалізму	
українські	зарубіжні	українські	зарубіжні	українські	зарубіжні

Мистецькі діалоги

1. У чому, на вашу думку, полягає реалістичність пам'ятника Б. Хмельницькому на Софійській площі Києва?
2. Укажіть ознаки реалізму, притаманні картині С. Васильківського «Весна в Україні».
3. За можливості, у статті з Вікіпедії, присвяченій опері «Наталка Полтавка» М. Лисенка, перегляньте список оперних номерів. Знайдіть у ньому українські народні пісні, які ви вивчали у 9 класі. До якого різновиду вони належать? Твір якого автора ліг в основу пісні Возного в першій дії опери? (https://uk.wikipedia.org/wiki/Наталка_Полтавка_(опера)).
4. Скориставшись додатковими джерелами інформації, створіть портфоліо одного із зарубіжних митців, який творив у річищі реалізму, і представте його класу.
5. Чи можете ви назвати українських митців, які працюють у стилі реалізму?
6. Розгляньте репродукції картин, уміщені в цьому розділі підручника, і доведіть, що на цих полотнах домінує стиль реалізму. Аргументуйте свою відповідь на прикладі кількох ілюстрацій.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ (1838–1918)

Життєвий і творчий шлях

Колосальне всеобіймаюче око України.
Іван Франко

Іван Семенович Левицький (літературні псевдоніми Іван Нечуй, Іван Семенович Нечуй-Левицький) народився 25 листопада 1838 р. в селищі Стеблів Канівського повіту Київської губернії в сім'ї сільського священика Семена Левицького. Батько був людиною освіченою і прогресивною, цікавився історією України, допомагав селянам, навіть організував школу для їхніх дітей. Та місцевий поміщик розігнав цю самодіяльну школу, вважаючи, що письменні селяни – потенційні бунтарі. Священикові Левицькому ж поміщик погрожував покаранням за щонедільні проповіді українською мовою, яка була заборонена Синодом Російської православної церкви.

Мати майбутнього митця – Ганна Лук'янівна – походила з селянського роду Коркішок, виховувалася при Лебединському монастирі, була побожна і добра, мала гарний голос, прекрасно співала, говорила колоритною українською мовою, знала сотні народних прислів'їв, загадок, казок.

Дитинство І. Левицького минало в оточенні чудової природи Надросся, картини якої згодом так яскраво й органічно з'являтимуться в його творах.

Цікаво знати!

Стеблів, батьківщина Івана Нечуя-Левицького, розташований за 25 км до Кирилівки – села дитинства Шевченка, і ще ближче до Моринців, тож Івась Левицький бігав тими самими стежками, слухав ті самі народні перекази, зокрема про Коліївщину, Максима Залізняка, Івана Гонту, що й Тарас, та й батько Івана любив читати напам'ять вірші Кобзаря. Тому дитячі враження про геніального земляка із сусіднього села були такі ж яскраві й незабутні, як і враження від чарівної навколишньої природи, формували світогляд майбутнього автора неперевершеної «Кайдашевої сім'ї».

Іван був найстаршою дитиною в родині, зростав допитливим і розумним хлопчиком. Під впливом батька-священика захопився українською минувшиною,

жадібно перечитав чималу батьківську бібліотеку, зачитувався творами свого геніального земляка Тараса Шевченка.

> «Сам батько вчив мене читати та писати разом із хлопцями, котрі приходили до нас учитись. Батько завів школу для селян, набрав хлопців і вчив їх літом на пасіці, а зимою в кухні».
>
> *Іван Нечуй-Левицький*

1845 р., коли Іванові минув сьомий рік, його відали до духовного училища при Богуславському монастирі. Добре підготовлений Іван Левицький вступив не до підготовчого, а відразу до першого класу училища. За час навчання у духовному училищі (1847–1852) І. Левицький опанував церковнослов'янську, грецьку та латинську мови.

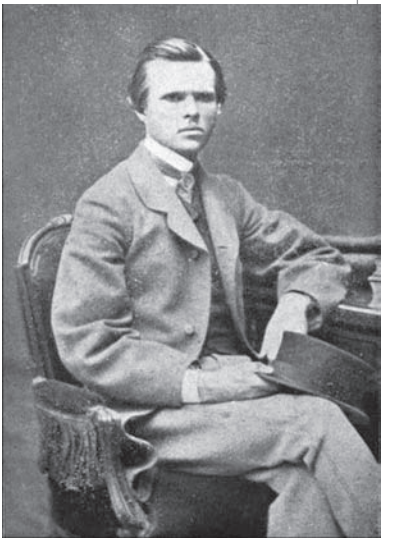
1853 р. Іван Левицький почав учитися в Київській духовній семінарії. Самостійно вивчив французьку мову, студіював твори майстрів світової літератури: Алена Рене Лесажа, Данте Аліг'єрі, Мігеля де Сервантеса, а також російської: Олександра Пушкіна, Михайла Салтикова-Щедріна та ін. Особливо захоплювався творчістю Миколи Гоголя, а його повість «Тарас Бульба» міг годинами переповідати напам'ять.

Після закінчення духовної семінарії 1859 р. І. Левицький захворів і рік працював учителем у Богуславській школі. Восени 1861 р. майбутній письменник вступив до Київської духовної академії. Нагадаємо, що наприкінці 50-х рр. XIX ст. пожвавлюється національно-культурне життя українців, виходять друком твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, журнал «Основа», який був трибуною для українських письменників. І. Левицький намагався узяти якомога більше від навчання в академії, активно працював над самоосвітою. Саме в цей час він почав писати українською мовою, але через вроджену скромність таївся з цим заняттям навіть від батька.

У 1865 р. Іван Левицький закінчив академію, отримавши звання магістра богослов'я й призначення вчителя російської словесності в Полтавську духовну семінарію. Та всупереч родинній традиції відмовився від духовної кар'єри і клопотав про місце вчителя у світському навчальному закладі. Незабаром отримав призначення вчителя російської мови, літератури, історії та географії в гімназіях Каліша (1866–1867) і Седльце (1867–1872) в Польщі.

У Полтаві І. Левицький написав свою першу повість «Дві московки» (1868), що надрукована у Львові під псевдонімом Іван Нечуй. Того ж року на сторінках львівської «Правди» побачили світ його оповідання «Рибалка Панас Круть» та об'ємна стаття «Світогляд українського народу», а через рік – повість «Причепа». До речі, вперше збірка «Повісті Івана Нечуя» (1872) вийшла також у Львові, бо російська цензура заборонила друкувати її у Наддніпрянській Україні.

У цей час письменник-початківець підтримував товариські стосунки з Пантелеймоном Кулішем і колишнім редактором «Основи» Василем Білозерським. Улітку 1868 р. Іван Левицький побував у Вільні, Ризі, Петербурзі, Москві, познайомився з Миколою Костомаровим.

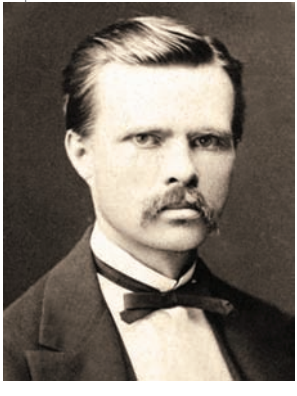

▲ Іван Левицький під час навчання в Київській духовній академії (1861–1865)

Цікаво знати!

Не маючи змоги друкувати свої твори українською мовою на Наддніпрянщині, І. Нечуй-Левицький скористався допомогою П. Куліша й опублікував у львівському журналі «Правда» статтю «Сьогочасне літературне прямування» (1878), у якій виступив за відчуження української літератури від російської. Цей письменник чудово усвідомлював, що Росія завжди заохочувала талановитих майстрів слова родом з України творити російською мовою, гарантуючи їм славу і небідне існування. Тим часом російські критики постійно дорікали питомо українському красному письменству вторинністю, другосортністю, нібито наслідуванням російської літератури. Іще задовго до літературної дискусії на початку XX ст. (1925–1928) і лозунгу Миколи Хвильового «Геть від Москви!» Іван Нечуй-Левицький гостро поставив питання про те, щоб українські митці насамперед орієнтувалися на Західну Європу та визначні твори тамтешніх літератур.

Упродовж 1873–1885 рр. І. Левицький викладав старослов'янську та російську мови, логіку в Кишинівській гімназії. У Кишиневі письменникові вдалося згуртувати навколо себе українофілів. Коли директором гімназії призначили такого собі Соловйова, між цим вірнопідданим царським чиновником і викладачем-письменником виникла конфліктна ситуація, остаточну стадію якої Іван Левицький змалював у романі «Над Чорним морем»: «Ви прочитали в однім класі уривок з української думи про Хмельницького, ви пишете в галицькі журнали, пронумеровуєтесь на них. Ви не на місці в нашій гімназії. Переходьте на північ, а як ні, то вас силою переведуть на Біле море… Ви чоловік талановитий, ваше слово має вплив, і цим ви небезпечні. Якби ви були тупий чоловік, ми б вас ще держали: тупиці нам не страшні». Можливо, активна культурно-просвітницька діяльність І. Левицького, на яку звернула увагу і жандармерія, стала причиною його відставки.

▲ Іван Левицький. Фото 1870-х рр.

Зауважимо, що саме на 1870–1880-ті рр., тобто на «кишинівський період», припадає розквіт таланту письменника. У цей час з'являються такі знакові його твори, як гумористичні оповідання «Не можна бабі Парасці вдержатися на селі» (1874), «Благословіть бабу Палажку скоропостижно вмерти» (1875), повісті «Микола Джеря» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879) та ін.

Цікаво знати!

За повістю Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря» було створено «німий» фільм (1926, режисер Йосип Рона), у якому головного героя зіграв Амвросій Бучма. Через рік на екрани вийшла картина за мотивами повісті письменника «Бурлачка» (фільм називався «Василина» (1927), режисер – Фавст Лопатинський). Роль головної героїні зіграла акторка Зінаїда Пігулевич.

1870 р. І. Нечуй-Левицький завершив роботу над **повістю «Хмари»**, яка стала першим великоформатним твором про життя української інтелігенції. Назва твору символічна: хмари – це задушлива атмосфера Російської імперії з її схоластичною системою навчання, що вихолощує людське в людині й прищеплює байдужість та

конформізм[1]; це настійливе нищення всього питомо українського. Проте зароджується сила, яка прагне розігнати ці хмари. Ця сила – молоде покоління української інтелігенції. Воно може помилятися, але не відступає і не хоче почуватися зрадником власного народу.

[1] **Конформізм** – буквально: пристосування, безумовне схиляння перед авторитетами.

Повість побудована за принципом контрастного порівняння, що був характерний для авторського стилю І. Нечуя-Левицького. У творі йдеться про два покоління української інтелігенції: старше, 30–40-ві рр. XIX ст., представлене професорами Дашковичем і Воздвиженським, і молодше – 60-ті рр. XIX ст., яке уособлює україно філ Павло Радюк. Письменник акцентує також світоглядну й ментальну відмінність між українцями і росіянами на прикладі долі Дашковича і Воздвиженського.

Павло Радюк – це образ «нової людини» в українській літературі другої половини XIX ст., і хоч у його словах іще багато пафосу, проте він чітко усвідомлює необхідність змін: «Протестуємо проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя».

Згодом письменник іще не раз звертався до цієї теми і зобразив постать «нової людини» у творах «Над Чорним морем», «Навіжена», «Неоднаковими стежками» тощо.

Оселившись у Києві 1885 р., Іван Левицький поринає в літературну творчість, налагоджує тісні зв'язки з Михайлом Старицьким, Миколою Лисенком, Марком Кропивницьким, Іваном Франком та іншими громадськими й культурними діячами. Тут він написав низку історичних нарисів, понад 30 творів, серед яких оповідання «Невинна», «Афонський пройдисвіт», історичні романи «Князь Єремія Вишневецький» та «Гетьман Іван Виговський». Два останні, як і драматичні твори «Маруся Богуславка», «В диму та полум'ї», засвідчують новаторство І. Нечуя-Левицького в жанрах історичної тематики. Особливо серед них вирізняється **роман «Князь Єремія Вишневецький»**, у якому охоплено події козаччини, національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648–1654 рр. Однак автор акцентує не на самій боротьбі, а намагається глибинно осмислити причини національної зради, «одступництва», моральної деградації пристосуванця та кар'єриста Єремії Вишневецького. Напрочуд актуальним у творі є головний мотив – нескореності українського народу.

У **романі «Гетьман Іван Виговський»** письменник, із властивою для його творчої манери глибокою психологізацією, створив образ «опального» гетьмана, розум і талант якого на багато років випереджали тогочасну громадсько-політичну

«...Подивляючи широкий розмах його руки, широкі контури його малюнків, я уявляв цього автора сильним, огрядним мужчиною, повним життєвої сили й енергії. Тим часом я побачив невеличкого, сухорлявого, слабосилого чоловіка, що говорив теплим і щирим, але слабеньким голосом, завсіди жалувався на якусь жолудкову слабість, ходив помаленьку дрібними кроками і взагалі робив враження пташини, вродженої в клітці, так що пустіть її на вольне повітря, то вона пофуркає і назад вернеться до своєї клітки».

Іван Франко

«Слава великому артисті рідного слова, що з простої речі виробив таку дзвінку та співучу мову, немовби то великий музика на чудовій скрипці грає і своєю грою вражає душу і серце».

Панас Мирний

«Його серце боліло й нило. Тихий на вдачу й поміркований, звиклий таїти свої щирі думки й вчиняти Богданову волю, Виговський і тепер не виявляв і словом свого збудження проти Москви, свого гніву... Він вгадував, що Україні не сподіватись добра од Москви, що Москва не додержить Переяславської угоди і ніколи не держатиме», «щиро любив Україну, встоював за її політичні і національні права, дбав про науку і просвіту».

І. Нечуй-Левицький.
Роман «Гетьман Іван Виговський»

«Іван Нечуй Левицький... не був борцем ані полемістом, не був чоловіком партії, прихильником такої чи іншої політичної доктрини чи програми... Він був українцем і українським, виключно українським письменником тоді, коли многі його ровесники твердо вірили, що свобода і соціалізм знищать швидко всі національні різниці».

Іван Франко

думку. Гетьман Виговський прагнув розбудувати державу Україну за європейським зразком, виховати національну еліту.

Перша світова війна не дала Іванові Левицькому дожити останні дні у спокої, на його плечі ліг тягар фінансових і побутових проблем. Дружина Бориса Грінченка, згадуючи про страждання самотнього митця, зауважила: «Іван Семенович сам собі зашивав одежу, пришивав ґудзики, носив білизну до прачки, сам ходив купувати хліб, цукор, гас... Заміняти його не було кому. І ходив він, і стояв у всяку годину: мочило його дощем, засипало снігом, обвівало холодним вітром, тисло морозом – терпів усе і вже не боявся застудитися...».

Цікаво знати!

Часто змальовуючи авантюрне, сповнене небезпек життя своїх героїв, сам І. Нечуй-Левицький був дуже пунктуальний, жив за чітким розкладом: у той самий час снідав, обідав, приступав до писання, читав, виходив прогулюватися по Хрещатику з парасолею в руці, лягав спати рівно о десятій. Легендарною вже стала історія, як він покинув святкування з нагоди 35-річчя своєї літературної діяльності в момент виголошення вітальних промов на його честь рівно о десятій, щоб не порушувати узвичаєного режиму дня.

Іван Нечуй-Левицький до останніх своїх днів старався жити в праці. Разом із Іваном Пулюєм він узявся за перший переклад Біблії українською мовою. Упродовж 1899–1914 рр. здійснив видання восьмитомника своїх творів, у 1913–1914 рр. уклав «Граматику українського язика» у двох частинах.

Помер письменник 2 квітня 1918 р. в будинку для одиноких людей на Дегтярівці в Києві. Похований на Байковому кладовищі.

Літературно-меморіальний музей Івана Нечуя-Левицького, смт Стеблів Черкаської області

Творчість І. Нечуя-Левицького – важливий етап розвитку української реалістичної прози другої половини XIX ст., яка позначена ідейно-естетичними, проблемно-тематичними й художньо-стильовими пошуками.

Діалог із текстом

1. Із якої родини походив І. Нечуй-Левицький? Яким чином батько долучився до культурного та інтелектуального розвитку свого сина?
2. Як позначився духовний вплив матері на формуванні ціннісних орієнтацій і творчості І. Нечуя-Левицького?
3. Що ви дізналися про географію та історію рідного краю І. Нечуя-Левицького? Який був слід геніального земляка Т. Шевченка в житті й творчості І. Нечуя-Левицького?
4. Із якою метою І. Нечуй-Левицький працював над самоосвітою?
5. Чому твори І. Нечуя-Левицького засвідчували суттєвий поступ української прози? Які нові для свого часу теми розробляв цей прозаїк?
6. Назвіть твори І. Нечуя-Левицького, які ви вже вивчали. Чому більшість із них були надруковані у Львові?
7. Із яких причин кишинівський період життя і творчості письменника вважають етапом розквіту І. Нечуя-Левицького-прозаїка?
8. Як ви розцінюєте життєві випробування, що випали на долю письменника? Які риси характеру проявив митець у найскладніших ситуаціях?
9. Доведіть, що І. Нечуй-Левицький був справжнім патріотом України і видатним письменником XIX ст.
10. Об'єднайтеся у творчу групу (3–5 учнів та учениць), створіть методом проектів, у процесі виконання постійно консультуючись з учителем, вашу оригінальну роботу «Внесок Івана Нечуя-Левицького в українську дитячу літературу (на основі оповідання "Вітрогон")». Зверніть увагу на тонке розкриття автором характеру хлопчика, його яскравої уяви. Доберіть відповідні ілюстрації до оповідання «Вітрогон». Продемонструйте своєму класові власну роботу за допомогою комп'ютерних технологій, вислухайте зауваження і схвальні оцінки своїх друзів, а також зробіть висновки.

Діалоги текстів

- Прокоментуйте таку думку про надзвичайну літературознавчу прозірливість І. Нечуя-Левицького. Сергій Єфремов, аналізуючи творчість Івана Нечуя-Левицького, звернув увагу на цікавий факт — він дає високу оцінку французькому письменникові Емілю Золя, відзначає надзвичайну народність його мови і творів, критикованих тогочасними французькими літературознавцями. Однак російські переклади творів Золя з'явилися дещо пізніше, та й власне французька і світова критика тільки згодом звернула увагу на високу художню вартість творчості цього письменника.

Мистецькі діалоги

1. Прослухайте твір «Appassionata» Людвіга ван Бетховена. Як ви думаєте, чому саме ця соната була улюбленим музичним твором І. Нечуя-Левицького?
2. Скориставшись додатковими джерелами інформації, знайдіть і розгляньте картину «Українська ніч» Архипа Куїнджі. Як ви думаєте, чому саме вона найбільше подобалася Іванові Нечую-Левицькому?
3. Що вам відомо про інсценізації художніх творів І. Нечуя-Левицького в XX ст. та вихід на екрани фільмів за його творами?

Повість «Кайдашева сім'я»

> Українське життя – то непочатий рудник, що лежить десь під землею; хоч за його бралися й такі високі таланти, як Шевченко, то безконечний матеріал…
>
> *Іван Нечуй-Левицький*

Творчість письменника – справді «непочатий рудник», своєрідна художня енциклопедія України, за якою можна вивчати її минуле і сучасне, багатющу культуру, мову, побут, етнопсихологію тощо.

У своїй резонансній статті «Сьогочасне літературне прямуваннє» (1878) І. Нечуй-Левицький сформулював **три головні принципи українського письменства:**

1) **реальності** (реалістична література «повинна бути дзеркалом, у котрому б одсвічувалась правдива жизнь… обчищена й гарна в естетичному погляді, добре спорядкована й зґрунтована, освічена вищою ідеєю»);
2) **національності** («складається з двох прикмет: з надвірної, зверхньої – народного язика і осередкової – глибокого національно-психічного характеру народу»). За І. Нечуєм-Левицьким, літературний персонаж має виявляти національний дух і характер, щоб читач одразу впізнав у ньому українця. А український дух і характер – це широка гаряча фантазія, глибоке ніжне серце, тиха задума, сміх крізь сльози, гумор;
3) **народності**, що включає кілька елементів: жива народна мова (для літератури «взірцем книжного язика повинна бути мова сільської баби, з її синтаксисом»); епічні та ліричні форми народної поезії («це ті блискучі, поетичні фарби, котрими обсипана прозаїчна народна мова…»); дух народної поезії, її «глибоке чуття».

Ці принципи, проголошені Іваном Нечуєм-Левицьким у статті, послідовно втілювалися в його творчості, найяскравішим підтвердженням чого є передусім повість «Кайдашева сім'я».

Історія написання. Прототипи. Актуальність

Повість І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» написана 1878 р., а вже наступного року – надрукована у львівському журналі «Правда». У Наддніпрянській Україні вона побачила світ 1886 р., після майже десятирічних цензурних зволікань, у процесі чого було вилучено аж 25 уривків. Удруге автор видав цей твір 1887 р. в Києві, змінивши завершальний розділ у зв'язку з тим, що дехто з представників інтелігенції відверто дорікав письменникові, нібито він вивів українців дріб'язковими і сварливими. Насправді ж ішлося про яскраво виявлений індивідуалізм як домінантну рису в менталітеті українців. Якби старі Кайдаші та сім'ї їхніх синів Лавріна і Карпа жили не по сусідству, а на значній відстані, кращих і дружніших родичів не було б у Семигорах. Якраз на це виразно натякає баба Палажка, наче підсумовуючи думку всього села, а отже, народну: «Якби хто взяв Лаврінову хату та одіпхнув її геть-геть на гору або й за гору, а Карпову хату одсунув ген-ген за ставок, аж у діброву, то

Титульна сторінка прижиттєвого видання «Кайдашевої сім'ї» з авторським побажанням Іванові Франку (1887) ▶

ТВОРЫ
ИВАНА ЛЕВИЦЬКОГО.
ТОМЪ I.
КАЙДАШЕВА СИМЯ.
Повисть.
КІЕВЪ.
1887.

вони б помирились». Також варто погодитися з думкою Володимира Панченка: «Річ не в прив'язках до певного історичного часу і до соціальних умов».

Іван Нечуй-Левицький блискуче розкрив деякі «небажані» риси нашої національної вдачі, української ментальності, присутні не тільки в середині XIX ст. У цьому сенсі «Кайдашеву сім'ю» можна розглядати як твір, у якому надзвичайно важливим є мотив національної самокритики. Читаючи другу редакцію «Кайдашевої сім'ї», прекрасно усвідомлюємо, що навіть груша, яка, за версією письменника, несподівано всохла, цим самим бодай тимчасово гарантуючи мир між близькими родичами, не причина, а наслідок сімейних чвар. І. Нечуй-Левицький як творець «живих типів» (Іван Франко) зумів крізь призму стосунків в одній-єдиній сім'ї показати отруйне коріння українського «самоїдства» (Ярослав Поліщук) як відсутність єдності й реальну загрозу розбрату в середовищі української нації.

Твір має точну вказівку на місце, де відбуваються події. Село Семигори, дуже майстерно змальоване митцем у повісті, було авторові майже рідне. Тут у дитинстві та юності Іван Семенович навіть деякий час жив у родичів, був знайомий із багатьма семигорськими ровесниками. Кайдаші мали своїх прототипів: сім'ю Мазурів із цього ж таки села, яка прославилася постійними бійками й колотнечею. Вуличне прізвище Мазурів – Кайдаші – письменник і подарував своїм літературним героям. Хата заможних Мазурів справді стояла на кутку Солоному, коло церкви, поруч справді був горб, на якому ламалися вози. Жили у Семигорах і свати Мазурів – багаті Довбиші.

Повість «Кайдашева сім'я» «з погляду на ...високоартистичне змалювання селянського життя і добру композицію належить до найкращих оздоб українського письменства».

Іван Франко

Жанр твору. Сюжетно-композиційні особливості

За жанром «Кайдашева сім'я» І. Нечуя-Левицького – соціально-побутова гумористична повість, якоюсь мірою – навіть сімейна хроніка *«великої родинно-побутової війни»* (В. Панченко). Події у творі відбуваються приблизно упродовж десятиліття переважно у селі Семигори і тільки дуже епізодично – у Біївцях та Києві.

[1] **Діапазон** – тут: ширина, панорамність.

Соціально-побутова повість – епічний прозовий твір з однією сюжетною лінією, але показом значного діапазону[1] побутових явищ у житті певної ланки соціуму – сім'ї чи колективу. За обсягом і кількістю персонажів *повість* більша від оповідання, але менша і композиційно значно простіша від роману.

«Жодна література світу не має такого правдивого, дотепного, людяного, сонячного, хоч дещо затьмареного тугою за кращим життям, твору. Тут усе виконує свою визначену автором роль, веде свою мистецьку партію, як інструмент у хорошому оркестрі чи хорі».

Максим Рильський

Повість «Кайдашева сім'я» мала дві редакції, складається з дев'яти розділів, у яких розкрита одна повноцінна й головна сюжетна лінія – лінія сім'ї Кайдашів. Окрім цієї сюжетної лінії, простежується ще штрих-пунктирна лінія баби Палажки Солов'їхи, яка ворогує зі своїм «лютим ворогом» Параскою Гришихою, та дуже куценька сюжетна лінія новоявленого сільського кровопивці – корчмаря Берка, в якій показано, як за нікчемну плату (сорок карбованців нібито на потреби громади, а насправді – на волость, відро горілки й бочку оселедців) селяни добровільно впряглися в нове ярмо.

Експозиція (пролог) твору – високохудожній мальовничий опис села Семигори, річки Рось, багатого обійстя Кайдашів («Кайдашева хата була простора, з чималими ясними вікнами, з новими образами, з великими вишиваними рушниками на стінах та на образах). Із жартівливої розмови братів про одруження старшого з них і втручання в балачку батька, якому не подобається осуд і кепкування синів над кандидатурами ймовірної невістки, починається конфлікт між старшим і молодшим поколінням Кайдашів, але ***зав'язка*** в повісті дещо розтягнута, **потрійна,** адже поява у свекрушиній хаті і Мотрі, і Мелашки, і протистояння двох молодих сімей – також виразні елементи зав'язки. А далі цілком доречно вести мову і про **три лінії розвитку дії** повісті, які дослідниця літератури Ніла Зборовська називає трьома сімейними війнами.

«*Перша* "хатня війна", яка відбувається за господарську владу, з одного боку, між Кайдашихою і Мотрею, а з іншого – між Кайдашем і Карпом, закінчується синівською "перемогою" (симптоматично, що в "жіночій війні" переможців немає: Кайдашиха, хоч і позбувається ока, але затято продовжує воювати далі). Карпо піднімає руку на батька, остаточно принижуючи його. *Друга* "хатня війна" розпочинається після одруження молодшого сина Лавріна. Вважаючи тепер *себе* повноправним господарем (за українським звичаєм, все батьківське добро переходить у спадок молодшому синові), він не зважає на батька, повністю ігнорує його колишнє право. Кайдашева непотрібність (а він іще здужає і хотів би також порядкувати) призводить до гіркого зізнання: "Був я колись Кайдаш, а тепер перевівся на маленького Кайдашця". *Третя* "хатня війна" розпочинається по смерті батька – між двома молодими господарями».

У розвитку дії повісті «Кайдашева сім'я» простежується хронологічна послідовність найважливіших критичних ситуацій у родині Кайдашів. Три основні епізоди

◀ Сцена з вистави «Кайдашева сім'я». Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка. У ролі Кайдашихи – народна артистка України Наталя Сумська

зав'язки вимагають ***трьох кульмінаційних моментів*** (головних битв «хатніх воєн», за Н. Зборовською), а отже, і **трьох** закономірних **фрагментів розв'язки:** 1) смерть старого Кайдаша; 2) «розривання» Карпом хати на дві окремі будівлі; 3) найбільша битва між сім'ями братів і втрата ока Марусею Кайдашихою.

Проблематика твору

Хоча «Кайдашева сім'я» своїм змістом не виходить за межі родинного життя, у цьому творі порушено цілу низку важливих навіть для нашого часу проблем: любові й сімейного щастя; батьків і дітей; віри в Бога та нехтування духовністю; народної моралі та чистої совісті; реалізації природних здібностей і задатків. Закохані пари (Карпо і Мотря та Лаврін і Мелашка) суттєво відрізняються між собою способом вираження почуттів і життєвою позицією. Звичайно, не можна сказати, що між похмурим Карпом і гостроязикою дочкою багатіїв Мотрею не було жодних почуттів, проте навіть залицяння старшого Кайдашенка й реакція на них уподобаної парубком дівчини мають занадто велику дозу «солі й перцю». «Бриклива й кусюча, як муха у Спасівку», Довбишівна не змінює своєї агресивної поведінки і тоді, коли переходить жити до свекрухи. Мотря не шукає шляхів примирення з нею, а тільки зумисно загострює і так непрості стосунки. Любов у подружній парі Карпа й Мотрі в'яне, життя перетворюється на сіру буденність. Натомість високі взаємні почуття Лавріна й Мелашки дають силу юній невістці терпіти дорікання свекрухи. Навіть повернення з Києва Балашівна мотивує насамперед тим, що без Лавріна їй життя немає й не буде.

Проблема батьків і дітей у повісті виписана найвиразніше. Омелько Кайдаш ціле життя працював заради синів, молодій сім'ї збудував хату «через сіни», навіть побитий Карпом, не відмовив синові в його частці майна. Від Лавріна ж Омелько аж ніяк не сподівався подібної до Карпової поведінки, тому почувався передчасно загнаним «на піч» саме через непокору молодшого сина. Пияцтво, яке довело Омелька до передчасної смерті, – це не страшна спадщина вже скасованої панщини, а руйнівний фактор сімейних негараздів, розколу між поколіннями.

Незважаючи на те що Маруся Кайдашиха аж ніяк не надавалася до миротворчої місії, характерної для Омелька, і таки відіграла роль описаної в багатьох народних піснях «злої свекрухи», зла своїм дітям вона не бажала, не робила різниці між дітьми Карпа і Лавріна, за сприятливих умов могла багато чому навчити й Мотрю. Нещасна мати дуже тонко відчуває, що тріщить не її сім'я, а рвуться кровні зв'язки між найріднішими людьми. Безока стара Маруся Кайдашиха – результат трагічних сімейних воєн, занапащена і зневажена власними дітьми берегиня роду.

Сцена з вистави «Кайдашева сім'я». Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка ▶

Проблема віри в Бога у повісті перебуває нібито на периферії, але окремі моменти засвідчують, що Карпо –

в церкві нечастий гість (побитий ним Омелько на цьому наголошує: «Нема в тебе Бога в серці! Недурно ж ти до церкви не ходиш, – через силу вимовив Кайдаш та все стогнав»), а сини сміються з того, що батько постить щоп'ятниці. Мандрівка баби Палажки до Києва з уже вагітною Мелашкою не спонукає Марусю Кайдашиху піти на прощу разом заради безпеки невістки. Складається враження, що Кайдаші – і не дуже богомільні, й не зовсім віруючі. Та найстрашніше, що не тільки з вірою в Бога, а й з елементарною духовністю в цій родині кепські справи. У повісті реалізація власних умінь і талантів для молодшого покоління Кайдашів не має жодного значення. Невістки могли б повчитися в Марусі куховарства, а Карпо й Лаврін у Омелька – стельмахування, але ніхто з них не відчуває в цьому потреби. Закономірно, що сіре й рутинне життя веде до деградації, очерствіння, байдужості, нехтування народною мораллю і нормами родинного співжиття.

Система образів

«Українська патріархальна сім'я не має сильної чоловічої влади. Рівноправність, а часто верховодство жінки в сім'ї – червона нитка в прозі Нечуя-Левицького».

Ніла Зборовська

У повісті немає оповідача з народу, притаманного прозі Марка Вовчка. Розповідь ведеться від третьої особи, тобто автора. Групування персонажів – дифузне[1], але це явище не можна вважати недоліком повісті. Важливо, що в «Кайдашевій сім'ї» немає жодного суто негативного чи суто позитивного персонажа, як це було характерно, наприклад, для «Чорної ради» П. Куліша (образи Якима Сомка, Матвія Гвинтівки, Іванця Брюховецького). Тільки умовно можна поділити дійових осіб «Кайдашевої сім'ї» на жіночий та чоловічий світи.

[1] **Дифузний** – розмитий, невиразний.

Колоритний жіночий світ представлений Марусею Кайдашихою, Мотрею, Мелашкою та бабами Палажкою Солов'їхою і Параскою Гришихою.

Маруся Кайдашиха – гравітаційний центр власної родини. Через штучне вивищення над іншими вона постійно потрапляє в комічні ситуації, а манери, які запозичила, коли «довго терлась коло панів і набралась од їх трохи панства», роблять Марусю смішною. Облесливість і водночас здатність обмовляти й пліткувати обертаються проти неї ж самої, а непокора невісток, особливо Мотрі, до решти руйнує Марусин авторитет на селі. Проте Кайдашиха не падає духом. Ця вже передчасно постаріла жінка витримує всі життєві випробування. Іде до Києва, щоб знайти і повернути додому Мелашку, обдаровує її красивим одягом, остаточно мириться з нею, а також постійно проявляє себе хорошою бабусею у ставленні до всіх онуків навіть тоді, коли ворогує з їхніми батьками. Замах на побиття Карпом і спроба втопити рідну матір у ставку, а також втрата у «війні» з Мотрею ока змушують Марусю згадати Омелька, з рук якого виривали верховенство у сім'ї не тільки сини, а набагато раніше вона сама: «Зосталась я сиротою, і нема кому за мене оступитись».

Мотря Довбишівна, дружина старшого сина Кайдашів, – гідна супротивниця Марусі Кайдашихи. У чужій хаті вона поводиться так, наче чоловікові батьки живуть у неї в приймах. Мотря не вміє і не хоче цінувати добре серце старого

Омелька, їй болить кривда, що Маруся не відрізала тонкого полотна на сорочку, але пізніше Мотря через свою скупість вдягатиме ще гірший одяг, ніж їй пропонувала свекруха. Карпова жінка – хитра, зловтішна й недобра. Вона змушує Кайдашиху няньчити вночі дитину, але вдень невісткою вже маніпулює Маруся: «Кайдашиха тішилась онуком, колихала його, гойдала, а Мотря мусила робити всю важку роботу за себе й за свекруху».

Про яку любов Мотрі до Карпа можна вести мову, якщо вона здатна зневажати власного чоловіка, безпідставно називати його «ледащом»? Тільки Карпове вміння тримати себе в руках не призводить до бійки між ними: «– Піди посип перцем своїй мамі в носі та в роті, – верещала Мотря. – Одчепись, бо як пхну, то й перекинешся! – промовив спокійно Карпо, скоса подивившись на Мотрю й насупив брови».

▲ *Віталій Бараненко.* Дівчина з характером (2010)

Карпова жінка не розуміє жартів і гумору. Вона мстива, злопам'ятна, груба в поводженні з іншими людьми. Мотря зневажає й жорстоко висміює Мелашку, бо та з бідної родини: «Та це ж ті підтикані, задрипані Балаші! Це ж ті бієвські лобурі, що старців по ярмарках водять! Он зав'язалась, як на Великдень, а батько ходить по селі з торбами». До своїх батьків Мотря ставиться холодно, втім не дорікає їм, що нічим не допомагають. У повісті не показано бодай одного випадку гостювання батьків у хаті Мотрі і Карпа, як і немає жодної інформації, що Довбиші допомагали дочці й зятю, коли старий Кайдаш будував їм хату.

Мелашка – повна протилежність Мотрі. Вона виходить заміж зовсім юна, у свекрушиній заможній хаті не відчуває нестатків, але постійно потерпає і від старої Кайдашихи, і від Мотрі. Мелашка – справжня красуня, в неї навіть закохується київський чернець. Добрий Мелащин характер і лагідна вдача ведуть до повного примирення зі свекрухою. Проте міжсімейні «війни» накладають зловісний відбиток і на дружину Лавріна, яка все частіше бере активну участь у чварах. Закономірно, що до рівня вічно агресивної та невдоволеної Мотрі Мелашка не опуститься ніколи, але втратить багато гарного й ліричного у своєму характері.

Баба Палажка й баба Параска – своєрідний письменницький шарж на галасливих і самовпевнених сільських пліткарок-цокотух. Знахарство баби Палажки викликає тільки регіт у читачів, а «правдолюбство» і «правдоборство» баби Параски межує з хворобливим станом. Наче в Стародавньому Римі, обидві постійно бажають «хліба і видовищ», навіть постійно створюють ці видовища.

Чоловічий світ у «Кайдашевій сім'ї» І. Нечуя-Левицького не менш емоційний, ніж жіночий. Замість того щоб навести лад у родині, й Омелько Кайдаш, і Карпо, і навіть Лаврін стають каталізаторами[1] сімейних негараздів. Н. Зборовська у статті «Український світ Нечуя-Левицького: гендерний[2] підхід» зауважила: «Анархія, яка існує в

[1] **Каталізатор** – тут: той, хто прискорює, активує.
[2] **Гендерний** – такий, що пов'язаний із чоловічою та жіночою статями.

Анатолій Базилевич. Ілюстрації до повісті «Кайдашева сім'я» (1960)

української сім'ї, розпочинається з *неавторитетності* батька, загалом із відсутності принципу підпорядкування, отож і загалом чоловічого авторитету в українській сімейній "культурі". Основний сюжет "Кайдашевої сім'ї", навколо якого закручуються інші сюжети, – це *повалення дорослими синами батьківської влади*, перетворення повноправного господаря Кайдаша на безправного п'яничку Кайдащя».

Образ старого **Омелька Кайдаша** завжди викликає у читачів тільки співчуття. Прекрасний стельмах, люблячий батько, віруюча людина, носій справедливості, миротворець, він здатний жаліти навіть агресивну Мотрю («Годі тобі, дочко, гніватись, сідай та вечеряй, бо ти натомилась»). Кайдаш будує Карпові й Мотрі «хату через сіни», тобто доточує ще одну кімнату для молодої сім'ї, хоч міг би вигнати непокірне подружжя до старих Довбишів. Під тиском дорослих синів Омелько йде їм на поступки, хоч це завдає йому неабияких страждань. Своє незавидне становище не похилого літами й не безсилого, але вже «загнаного на піч» Кайдаш прекрасно розуміє і шукає розради в чарці, допивається до білої гарячки і тоне біля греблі.

Карпо й **Лаврін** характерами значно сильніші від батька. Ці молоді люди здатні відстоювати право на особистий вибір. Якщо заможна Мотря не викликала у старих Кайдашів, особливо Марусі, якихось заперечень стосовно Карпового одруження з нею, то зовсім юна Мелашка з бідної та багатодітної родини не була бажаною парою для молодшого Кайдаша. Живучи з батьками, Лаврін постійно виказує турботу про свою дружину, по-справжньому страждає, коли вона не повернулася з Києва. І Карпа, і Лавріна письменник наділяє важливими рисами розуміння багатьох ситуацій, передбачливості, вболівання за громаду. Ні Кайдаші, ні жоден господар Семигорів не береться розкопувати злощасний горб, та як тільки пан дозволяє Беркові відкрити шинок у селі, саме Лаврін і Карпо перші виступають проти цього. Кайдаші, на відміну від решти населення Біївців, не піддаються на підмову вдавано щедрого на споювання селян Берка. Карпо навіть виразно протиставляє себе односельцям, відважно каже їм правду у вічі: «Погана ваша рада: я не пристаю на це!» Передбачення Лавріна й Карпа дуже швидко збуваються: «Берко приймав за горілку

не тільки пашню, але навіть крадене сіно й солому. Понесли люди мішками пашню в Беркову комору, а Берко тільки гладив бороду білою рукою, дивився, як п'яні мужики валялись під його тином, та зараз-таки підняв скажену ціну на горілку». Закономірно, що рішучий і непоступливий характер Карпа спонукає громаду обрати саме його десяцьким (господарем, який керував іншими власниками десяти обійсть, коли треба було виконувати якісь громадські роботи).

На жаль, до власного батька Карпо та Лаврін ставляться не найкраще. Причина тут зовсім не в тому, що старий Кайдаш – п'яничка, а в тому, що сини хочуть якнайшвидше почуватися повноцінними господарями. Карпо це прагнення озвучує дещо парадоксально: «Тату, не бийте Мотрі.., яке право ви маєте бити мою жінку?» Інакше кажучи, за сільськими мірками у рідкісних випадках піднімати руку на дружину міг лише її чоловік. А втім, заганяє старого Кайдаша «на піч» не Карпо, а саме Лаврін, який раптово виходить із-під батьківської влади. А що не хоче, як старший брат, відокремлюватися, то цьому є цілком користолюбне пояснення: «– Може, ти хочеш, щоб я й тобі виділив твою частку поля, як Карпові? – Нащо? Ваша частка – і моя частка: ви сьогодні господар, а я завтра, – сказав Лаврін». Врешті, Лаврін прекрасно розуміє, що відокремлення йому невигідне, адже й Карпо бідкається: «Батько одрізав мені городу, неначе вкрав», тож після смерті старого й розпочинається новий переділ майна між Кайдашенками.

Лаврін жодного разу не піднімає руки на батька, тоді як Карпо нещадно лупцює старого, женеться з дрючком за матір'ю, заганяє її в ставок, але не настигає, бо: «Не так шкода матері, як шкода чобіт!» Для старшого Кайдашенка характерні такі риси, як гордість і почуття власної гідності. Почувши, що за знущання зі старої матері йому присуджено десять різок, Карпо вважає за краще заплатити п'ять карбованців і перепросити її, але уникнути публічного сорому. Натомість для Мотрі ліпше відсидіти в сільській тюрмі («холодній») два дні, аніж помиритися з Кайдашихою.

У сімейних ворогуваннях і бійках задіяні навіть Карпові й Лаврінові діти, і це вже трагічно, адже рід розпадається, руйнуються стосунки між найближчими родичами.

Засоби комічного

За жанром «Кайдашева сім'я» – **гумористична повість**, тож засоби комічного в цьому творі використані щедро, вони виразні й тісно пов'язані з народною сміховою культурою. Дотепи, іронія, жарти – важливі елементи характеротворення. Наприклад, відверто глумлива й навіть жорстока характеристика сільських дівчат з боку Карпа характеризує його як людину в'їдливу, недобру, черству. Натомість Лаврін у кожній дівчині знаходить щось хороше, а про недоліки поведінки чи зовнішності говорить жартома.

У «Кайдашевій сім'ї» гумор доброзичливий, лагідний сміх, що характеризує життєрадісність українців у цілому. Гумористично змальовуючи чвари Кайдашів, І. Нечуй-Левицький простежує справжню причину руйнування цієї родини і як письменник-реаліст бачить її в соціальних обставинах. Іронія використовується, коли певне явище характеризує негативні риси характеру героїв (наприклад, «панська» поїздка Кайдашихи на надто високому возі до Балашів, вузький і дешевий одяг на дітях і Карпові як наслідок Мотриної скупості).

▲ Комікс за мотивами повісті Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». Видавництво «Грані-Т». Художниця Наталія Тарабарова (2007)

[1] **Оптимальний** – тут: найкращий із можливих.

«Яка прекрасна мова! Читав – наче погожу воду у спеку пив. Яке знання народних звичаїв!»

Михайло Коцюбинський

Письменник часто використовує художній засіб паралелізму. У сцені непокори Мотрі страви, що википають, передають настрій обох жінок, які зі злості й через взаємні образи промовисто замовкли і, замість того щоб взятися за важливішу хатню роботу, сіли вишивати: «В хаті стало тихо, тільки борщ бризкав вряди-годи здоровими бульками, неначе старий дід гарчав, а густа каша ніби стогнала, підіймаючи затужавілий вершок угору».

Важливу роль у створенні комічного відіграє манера оповіді письменника – контрастне змішування пафосу «високого» стилю із жалюгідною картиною змальованого. Наприклад, для відтворення сцени чергової «сімейної війни» Кайдашів І. Нечуй-Левицький використав традиційний стиль народного героїчного епосу: «Не чорна хмара з синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалась до тину стара видроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти».

Засобами комічного в «Кайдашевій сім'ї» передано й авторську позицію, і ставлення односельців до Марусі Кайдашихи, Мотрі й Карпа, і навіть вектори оптимального[1] сприймання твору потенційними читачами. Розбудовуючи повість «Кайдашева сім'я» за принципом частої зміни комічних ситуацій, Іван Нечуй-Левицький створив сумну картину селянського життя. Свого часу Микола Гоголь так охарактеризував це явище: «Часто крізь видимий світу сміх ллються невидимі світу сльози».

У XX ст. Євген Гуцало називав «Кайдашеву сім'ю» «ареною людських пристрастей». Закономірно, що цей твір багато разів ставили актори районних та обласних театрів, а в 1993–1996 рр. на екрани вийшов двосерійний фільм (комедія) «Кайдашева сім'я» режисера Володимира Городька. У цій кінокартині роль старого Омелька зіграв незабутній Богдан Ступка.

Цікаво знати!

У 1993 р. було засновано Літературно-мистецьку премію імені І. Нечуя-Левицького. Цією премією нагороджують за високохудожнє оригінальне втілення українського національного характеру у творах літератури та мистецтва.

Для часу написання і перших видань повість «Кайдашева сім'я» була дуже актуальна. Проте минуло понад 120 років, а інтерес до цього твору не згасає. Висока художність, яскравий гумор і гостро поставлені важливі для українців проблеми зробили цю повість улюбленою книгою мільйонів читачів.

Діалог із текстом

1. Чим відрізняється соціально-побутова повість від гумористичної соціально-побутової повісті? Свою відповідь проілюструйте літературними творами.
2. Про які «три війни» в сім'ї Кайдашів веде мову Н. Зборовська? Чому дослідниця вважає їх ключовими?
3. Як ви думаєте, український індивідуалізм, небажання дорослих одружених дітей жити під одним дахом із батьками або іншими близькими родичами – це добре чи погано?
4. Хто саме в сім'ї Кайдашів призводив до більшості сварок та бійок і чому?
5. Чи можна пробачити Кайдашисі, що вона всю роботу переклала на Мотрю? Як ви думаєте, чи виконувала б цю роботу Мотря, живучи окремо від свекрухи?
6. Як ви ставитеся до того факту, що заможна Кайдашиха дозволила Лаврінові одружитися з убогою Мелашкою? Чи можемо ми сказати, що Маруся була хорошою матір'ю, хотіла синові добра і щастя?
7. Як сприйняла Кайдашиха зникнення Мелашки? Чи зреагувала б так Мотря, якби пропала її невістка? Чи пішла б на пошуки? Про що це свідчить?
8. Чия провина більша: Карпова, який вдарив батька, чи Лаврінова, який змусив старого зрозуміти, що той уже не господар власного майна?
9. На чому наголошує автор, описуючи похорон старого Кайдаша? Скільки днів після цього Кайдаші жили в мирі? Як ви особисто розцінюєте їхню поведінку?
10. Чому Кайдашиха називала себе «сиротою», розповідаючи, як її ображають діти?
11. Чи відчував Карпо муки совісті, коли вдарив батька або коли загнав матір у ставок? Як ви це розцінюєте?
12. Як саме Мотря налаштовувала власних дітей проти рідної бабусі? Подумайте, чи змогли б ці діти вирости порядними людьми.
13. Проінтерпретуйте одну з оцінок «Кайдашевої сім'ї» видатними літературознавцями (на ваш вибір).
14. Із огляду на події «Кайдашевої сім'ї», прокоментуйте такі слова Вольтера: «Що зробилося смішним, те вже не може бути небезпечним».
15. Заповніть таблицю: доберіть цитати з тексту повісті «Кайдашева сім'я», які б ілюстрували засоби комічного, використані в цьому творі, а також укажіть причину саме такого гумористичного змалювання і дайте власну оцінку відповідній події.

Засоби комічного	Цитата з «Кайдашевої сім'ї»	Причина осміювання і ваша оцінка відповідної події
Іронія		
Гумор		
Сатира		
Сарказм		
Пародія/парадокс		

16. Об'єднайтеся в «малі» групи й подискутуйте над проблемою: «Що таке сімейне насильство і в чому його суть?» Чи є потворні паростки цього явища в «Кайдашевій сім'ї» І. Нечуя-Левицького і як саме вони проявляються?

Діалоги текстів

- Пригадайте з курсу зарубіжної літератури твори, у яких порушується проблема батьків і дітей. Чим вона подібна до висвітленої І. Нечуєм-Левицьким у повісті «Кайдашева сім'я»?

Мистецькі діалоги

1 Розгляньте картину В. Бараненка «Дівчина з характером». До якого з двох образів невісток старих Кайдашів можна використати цю ілюстрацію?

2 Розгляньте ілюстрації до «Кайдашевої сім'ї» А. Базилевича. Які епізоди повісті відтворив художник?

Діалог із науковцем

Ніна Крутікова

ПРО ГУМОР ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО[1]

Нахил до гумору І. Нечуй-Левицький вважає невід'ємним елементом української національної психіки, «багатої на жарти, смішки, штукарства» та загалом на гумор ще часом дуже сатиричний. Письменника непокоїла і засмучувала доля обдарованих артистичних натур, талановитих народних самородків. На його очах яскраві іскри їхнього розуму, самоцвіти їхнього комізму і фантазії безплідно згасали і руйнувалися в атмосфері злиднів і безправ'я.

Гумор як характерна риса народної психіки і літератури підноситься Левицьким дуже високо. Гумор І. Нечуя-Левицького набуває багатобарвних відтінків – від світлого, життєрадісного сміху до сумно-іронічної посмішки і сатиричного шаржу або прямої карикатури. Форми сміху залежать, звичайно, від тих соціальних об'єктів, на які він спрямований, і виразно свідчать про естетичну оцінку письменником життя та побуту різних верств суспільства.

Тема спотворення людської натури в умовах затхлого, консервативного побуту, тема мізерності й нікчемності конфліктів, які виникають в обмеженому середовищі, своєрідно розвивається в повістях І. Нечуя-Левицького.

Сміх Левицького, як і сміх Гоголя, нерідко обертається своєю сумною стороною («сміх крізь сльози»), а іноді використовується для гострої соціальної сатири.

[1] Назва статті наша. – *Прим. авторів підручника.*

1 Чи допомогла вам ця стаття зрозуміти природу сміху І. Нечуя-Левицького?

2 Як ви розумієте поняття «сміх крізь сльози»? Чи є взірці саме такого сміху в «Кайдашевій сім'ї»?

Консультація

Читацький практикум «Прозовий епічний твір великої форми. "Ключі" до прочитання. Лист другові про недавно прочитане»

1 Перевірте свої знання про особливості прозового епічного твору великої форми. Чим саме повість відрізняється від оповідання?

2 Які різновиди повістей ви знаєте? Чому «Кайдашева сім'я» Івана Нечуя-Левицького – соціально-побутова, а не історична, психологічна чи фантастична повість?

3 Пригадайте, які епізоди в «Кайдашевій сім'ї» вас вразили дуже прикро? Чому саме?

4 Напишіть коротенького листа другові (подрузі) про своє враження від повісті «Кайдашева сім'я», висловлюючи власну думку про цінність родинних стосунків у наш час.

5 У листі використовуйте проінтерпретовану вами на матеріалі «Кайдашевої сім'ї» і власного досвіду одну-дві з перевірених часом аксіом: «Ти народжуєшся у батьківській сім'ї, а твоя майбутня сім'я народжується в тобі» (американська письменниця Елізабет Берг); «Найкраще знає, як треба виховувати дітей той, хто дітей не має» (єврейське прислів'я), «Що треба зробити, щоб у світі був мир? Шануйте рідний дім, любіть і бережіть свої рідних» (мати Тереза), «Найголовніше, що може зробити батько для своєї дитини, – це бути гарним чоловіком для її матері» (польський письменник Януш Вишневський), «Яка сім'я – такий і я», «Добрі діти – батькам вінець, а злі – кінець» (українські прислів'я).

ПАНАС МИРНИЙ (1849–1920)

Життєвий і творчий шлях

Моє невеличке серце ще змалечку пестила
любов до тебе, обездолений краю.
Панас Мирний

Панас Якович Рудченко, знаний у літературі як письменник Панас Мирний, народився 13 травня 1849 р. в сім'ї дрібного чиновника Якова Григоровича Рудченка в Миргороді на Полтавщині. Батько з неабиякими труднощами пройшов усі нижчі щаблі чиновництва, щоб під кінець життя дослужитися до повітового казначея.

Родина Рудченків була чималою, а заробітна платня Я. Рудченка не покривала її насущних потреб. Якби не родючий шматок власної землі, як згадував пізніше письменник, доводилося б навіть голодувати. Цілеспрямований батько мріяв бачити синів освіченими людьми, а у майбутньому – чиновниками високих рангів. Висока мета потребувала жорсткої економії та дисципліни, тому до дітей він ставився строго. Брак батьківського тепла компенсувала дітям мати, Тетяна Іванівна, яка, незважаючи на дворянське походження з роду Гординських, з дітьми спілкувалася тільки українською мовою. Але найбільше діти Рудченків любили слухати свою няньку, бабу Оришку, яка розповідала бувальщини й «страшні» історії про «нечисту силу». Баба Оришка – Ірина Костянтинівна Батієнко – пізніше стала прототипом багатьох героїнь Панаса Мирного. Старші сини Рудченків – Іван і Панас – із раннього дитинства знали напам'ять увесь Шевченків «Кобзар», а Іван іще у шкільні роки опублікував у газеті «Полтавские губернские ведомости» українські народні пісні про Семена Палія та Івана Мазепу. У 1869–1870-х рр. він друкувався під псевдонімом Іван Білик, видав два збірники українських казок, студіював найдавніші українські міфи, був літературним критиком. Згодом у співавторстві брати опублікували наукові розвідки «Народные южнорусские сказки», «Чумацкие народные песни».

«Панас Мирний належить до найвизначніших наших повістярів і визначається особливо влучною характеристикою дійових осіб та поглибленням їх психології».

Іван Франко

Навчаючись у Миргородському парафіяльному, а потім у Гадяцькому повітовому училищах (1858–1862), за особливу старанність Панас Мирний отримував похвальні листи, педагоги радили батькові віддати сина до гімназії, а після її закінчення – в університет. Але Я. Рудченко не дослухався до цих порад, тож коли Панасу виповнилося 14 років, батько запропонував «переходити на власний хліб», влаштувавши канцеляристом у Гадяцькому повітовому суді. Умови праці виявилися жахливими: середовище брехунів і підлабузників, бездушність чиновників, гра в карти на гроші, постійна пиятика, хабарі, відвертий обман прохачів. Проте юний Рудченко зумів протистояти гнітючій атмосфері, показав себе здібним і старанним.

Коли ж перевівся у повітове казначейство, а ще через рік – отримав значно вищу посаду письмоводителя у Прилуках, батько щиро радів успіхам сина. Зауважимо, що Панас Рудченко пройшов шлях від канцеляриста, помічника бухгалтера аж до статського радника губернського казначейства, що в Російській імперії прирівнювалося до військового чину генерала й посади губернатора. Юнак мріяв про літературну творчість, проте обставини життя, а згодом – потреби власної сім'ї виявилися сильнішими від поривів письменника.

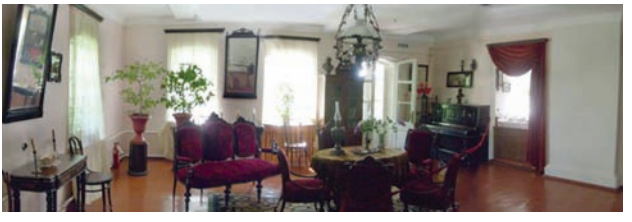
Панас Мирний 1871 р. переїжджає до Полтави. Літературні твори писав переважно вночі, у листах ділився планами зі старшим братом Іваном, який чи не єдиний з усіх родичів підтримував його мрію. А здобутки в красному письменстві цього митця виявилися вагомими!

Хоча Панас Якович почав писати ще у 1860-х рр., тільки у 1872 р. на сторінках львівського журналу «Правда» з'явилися вірш «Україні» та оповідання «Лихий попутав» досі нікому не відомого автора – Панаса Мирного. Саме такий псевдонім обрав П. Рудченко. Лексичне значення літературного імені акцентувало на тому, що митець аж ніяк не є носієм бунтарства й відвертого протистояння владі, проте художні твори письменника несли потужний заряд гіркої правди, довго тамованих народом болю й кривди та волання до небес про кару й справедливість. Микола Лисенко так пояснював львівським друзям причину появи псевдоніма: «Певно, не хоче, щоб його прізвище було відоме… В нас на Україні доволі одного погуку, щоб чоловіка з місця скасувати і пустити без шматка хліба. Вважайте на це».

«Непривітне воно само по собі, те сидіння з дня у день над столом, те брязкання на щотах, те составлення усяких свєдєній та відомств, а коли ж нема хіті того робить, а коли робиш ради шматка хліба, – о, яке невеселе і тяжке таке життя!»

Панас Мирний

Кабінет і вітальня в будинку Панаса Мирного. Літературно-меморіальний музей Панаса Мирного в м. Полтаві

Знаковими художніми полотнами у творчій спадщині Панаса Мирного вважають насамперед його панорамні соціально-психологічні романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» та «Повія». Літературознавці називають його **зачинателем соціально-психологічного роману**. Також цьому письменникові належать і такі високохудожні твори: повість про представників молодої інтелігенції «Лихі люди», колоритні оповідання «Палійка» та «Морозенко», суспільно-викривальні сатиричні новели «П'яниця» та «Лови», повість «Лихо давнє й сьогочасне», драми «Перемудрив» і «Лимерівна», філософська «Казка про Правду та Кривду». Панас Мирний здійснив переспів «Слова о полку Ігоревім…» («Дума про військо Ігореве»), перекладав українською мовою твори Миколи Огарьова, Кіндрата Рилєєва, Івана Тургенєва, Олександра Островського, Генрі Лонгфелло (кілька пісень про Гайявату), Генріха Гайне, Йоганна-Фрідріха Шиллера, Вільяма Шекспіра («Король Лір»). Ведучи мову про таку інтенсивність праці митця, треба брати до уваги, що доба, в якій судилося жити й творити Панасові Мирному, аж ніяк не була сприятлива для творчості українських митців, тим більше – для вільнодумства як прояву національної самосвідомості.

▲ Панас Мирний (праворуч) та Іван Білик. Фото (1881)

«Була мета, висока й благородна, яка спонукала його працювати ночами, вслухаючись у голоси, що долинали з мороку віруючої дійсності. Цілеспрямована, зігріта глибокою любов'ю до народу, творчість письменника найвірогідніше від усього засвідчує, чим жила ця людина – суворий літописець епохи».

Олесь Гончар

Цікаво знати!

Панас Мирний співпрацював із членами київської «Громади»: Михайлом Старицьким, Павлом Житецьким, Миколою Лисенком, Павлом Чубинським, Марією Заньковецькою – брав безпосередню участь у підготовці святкування столітнього ювілею з часу першої публікації «Енеїди» Івана Котляревського (1898) і відкриття в 1903 р. пам'ятника авторові безсмертної «Наталки Полтавки». Панас Мирний був людиною прогресивних поглядів, наприклад, він гаряче підтримав створення товариства жіночої емансипації «Союз рівноправних жінок».

Як уже згадували, Панас Мирний дебютував у львівській «Правді», згодом там були опубліковані й інші його твори, а роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1880) видрукуваний у Женеві. Причиною цього стали імперські заборони на українську книгу. Тільки у 1885 р. Панас Мирний наважився видати у Наддніпрянській Україні власні твори у двох книгах із поетичною назвою «Збираниця з рідного поля», а в 1903–1907 рр. побачило світ тритомне видання.

Цікаво знати!

Тільки один-єдиний раз Панас Мирний зважився вийти на публіку: коли у 1890 р. трупа Миколи Садовського привезла до Полтави його драму «Лимерівна» (1883), під оплески глядачів Марія Заньковецька вивела письменника на сцену й власноруч увінчала лавровим вінком.

«Найбільше і найдорожче добро кожного народу – це його мова, та жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя і свої сподіванки, розум, досвід, почування».

Панас Мирний

На початку XX ст. митець відверто обстоював права українського народу, був організатором і керівником журналу, що виходив українською мовою, «Рідний край».

Та найважчі випробування принесла Перша світова війна, адже поліція переслідувала патріотично налаштованих українців. По всій Полтавщині вона розшукувала якогось Рудгана, який листується з представниками ворожої держави й нібито може виявитися шпигуном. Тим часом збройне протистояння між Росією та Австро-Угорщиною обернулося для сім'ї письменника великою трагедією: у вересні 1915 р. загинув син Віктор, а згодом – Леонід. У той час на фронті перебував іще один син Панаса Мирного – Михайло, тож зрозуміло, чому так різко фізично ослаб письменник.

Більшовицька війна в Україні призвела до нових бід. Денікінський терор, а саме на його розгул випало святкування 150-річчя з дня народження І. Котляревського в 1919 р., грозив смертю кожному свідомому українцю. Щоб не наражати на небезпеку інших, Панас Мирний сам підготував театралізоване «Батькове свято», а також виступив із промовою про значення творчості І. Котляревського для українського народу. Перемогу більшовицької влади Панас Мирний зустрів песимістично, але погодився працювати завідувачем ІІ відділу податків Полтавського губернського фінансового відділу й на власні очі бачив, як більшовики обдирали й пролетаризували українське село. Найбільше письменникові боліло те, що культурні надбання багатьох віків нова влада називала «буржуазними пережитками», тому бездумно нищила. У вірші «До волі» Панас Мирний із сумом зауважував: «Та знищити все захотіли, / Що наживалося віками, / Що здобувалося кров'ю і потом / І з примусу, і по охоті / Дідами нашими й батьками. / Бо то було майно "буржуйне", / А ми усі соціалісти…»

Помер письменник 28 січня 1920 р. Незважаючи на люті морози, тисячі жителів Полтави й навколишніх сіл, а також сотні прибулих проводжали в останню путь видатного українського митця й громадянина.

▲ Пам'ятник-бюст біля меморіального музею письменника в м. Полтаві

Роль і місце Панаса Мирного в українському письменстві – особливі. Це митець великого таланту, яскравий взірець людини національної гідності й свідомості. У 1939 р. в полтавському будиночку, де жив Панас Мирний, відкрито літературно-меморіальний музей його імені, а в 1951 р. – пам'ятник письменнику в Полтаві. В Україні започатковано Літературну премію ім. Панаса Мирного.

«Спадщина письменника належить до тих здобутків гуманістичної літератури, які підносяться над своїм часом, виходять за межі однієї мови, стають невичерпним джерелом, з якого п'ють люди всієї землі».

Петро Хропко

Діалог із текстом

1. Коли, де і в якій сім'ї народився Панас Мирний? Який вплив на молодше покоління Рудченків мала няня баба Оришка? Чому взірцем для наслідування для Панаса з юних літ став його брат Іван?
2. Як вплинув батько на долю Панаса-підлітка? Що ви довідалися про його матір?
3. Сім'я Тетяни та Якова Рудченків була небагата, але до реформи ці дворяни все ж володіли чотирма кріпаками. Як ви це розцінюєте?
4. Чому Панас Якович «тягнув чиновницьку лямку» до останніх днів свого життя?
5. Що саме ви довідалися про Панаса Мирного-драматурга і що вам відомо про його здобутки на ниві художнього перекладу?
6. Аргументовано поясніть, чому Панас Мирний був змушений видавати свої твори за кордоном?
7. Де і коли письменник уперше використав псевдонім Панас Мирний? Як М. Лисенко пояснював його появу львівським приятелям?
8. Які надзвичайно тяжкі випробування випали на долю митця на схилі життя?
9. Як інтерпретує О. Гончар мету літературної творчості, до якої ціле життя ішов Панас Мирний?
10. Чому саме Панаса Мирного літературознавці називають зачинателем соціально-психологічного роману? Які твори письменника однозначно підтверджують слушність цього звання?

Соціально-психологічний роман Панаса Мирного та Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – монументальна панорама народного життя

Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» став першою українською монументальною селянською епопеєю. За визначенням Івана Франка, це широкоформатний і яскравий твір «з народного життя», у якому «змальовано майже столітню історію українського села». Остаточна назва роману спочатку була задумана як епіграф, за який співавтори взяли рядок із біблійної «Книги Йова». Воли в українському фольклорі уособлюють працьовитість і доброту. Наприклад, вірш Степана Руданського «Гей, бики! Чого ж ви стали?» саме через таке розуміння образу волів мав широке визнання і серед читачів асоціювався зі спонуканням до активних дій і праці на благо народу. Одночасно назва роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» ставала ключем до розуміння авторської позиції, що трактувала народну непокору і стихійні бунти як вимушені й захисні дії.

▲ Обкладинка до повісті Панаса Мирного «Чіпка» (1979)

Восени 1872 р. митець завершив повість «Чіпка» – першу редакцію майбутнього роману. Панас Мирний спробував простежити вчинки головного героя, прототипом якого став реальний полтавський розбійник Василь Гнидка,

крізь призму його дитячих страждань, кривд і, як наслідок, помсти всім у дорослому віці. Іван Білик прочитав рукопис і категорично не погодився з братом, адже, на його переконання, добрі стосунки між людьми гарантовані «людською сутністю людини, а не звірячою», а злочини можуть виявитися хіба що «протестом проти мерзенного устрою людської сутності». Проте літературний задум Панаса Мирного настільки зацікавив брата, що той долучився до роботи над новою редакцією твору. Брати володіли різними талантами (суто художнім – Панас, публіцистичним – Іван), тому їхнє співавторство було нелегким. Твір мав аж шість редакцій, а процес написання затягнувся на чотири роки (1872–1875). Та колишня повість вилилася в широкоформатний соціально-психологічний роман (усі соціальні процеси і колізії подані через світосприймання, прагнення і переживання, психологічні стани персонажів), час дії у якому починався ще від катеринінських часів, тобто з моменту масового закріпачення вільних українців-хліборобів, до скасування кріпосного права, створення нібито для блага простого народу земств – і важкої хвилі нових кривд і визискувань. Судячи з тексту, в образі Чіпки Варениченка вже мало що́ залишилося від реального Василя Гнидки. Місце розгортання основний подій роману не передмістя Полтави Заїчинці, а степове село Піски. Населений пункт із такою назвою справді існував у Гадяцькому повіті, проте співавтори називають повіт Гетьманським, отже, зумисно натякають на питомо козацьку територію.

Цікаво знати!

Задум роману виник у Панаса Мирного навесні 1872 р. під час мандрівки до Полтави, враження від якої він описав у нарисі «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» (1874). В основу лягла розповідь візника-підлітка про полтавського розбійника Василя Гнидку, який вирізав родину заможного козака. Як показало слідство, цей грабіжник організував банду й кілька років тримав у страху чотири найближчі до Полтави повіти. Проте односельці знали Гнидку й з іншого боку: «На все вдатний, до всього здався, чи до ремества, чи до роботи якої – його пошли, йому дай. Чоботи шив, у млині знав діло, і стрілець з його запаленний був!» Від свого оповідача митець також довідався, що багато людей жаліють цього чоловіка, засудженого на довічну сибірську каторгу. Сам письменник дещо пізніше писав, що в його уяві Василь Гнидка залишився, «як здоровенний іржавий цвях, забитий в білу стіну споминів». Зі співчуття і розуміння причин, які підштовхнули селянина до злочину, Панас Мирний називав Гнидку «нещасним дитям свого віку».

Співавторство з Іваном Біликом спричинилося до наповнення багатьох сторінок роману виразним історичним змістом, який мав допомагати читачам національно самоідентифікуватися, а також до появи ще однієї головної сюжетної лінії та ще однієї головної дійової особи – Максима Ґудзя. Розділи другої частини роману: «Січовик», «Піски в неволі», «Пани Польські», «Махамед», «У москалях», «Максим – старшим» Іван Білик написав одноосібно, сюжетно вони мало пов'язані з трьома іншими, які належать перу Панаса Мирного. Точкою перетину подій стає той факт, що Максим Ґудзь виявляється батьком Галі, майбутньої дружини Чіпки Варениченка. Унаслідок доопрацювання твору, завдяки відчайдушним намаганням співавторів поєднати різні за змістом і навіть стилем розділи, композиція роману ускладнилася. Олександр Білецький влучно схарактеризував роман, як «будинок з багатьма прибудовами і надбудовами, зробленими неодночасно і не за строгим планом».

У 1875 р. брати Рудченки подали роман до цензурного комітету, сподіваючись отримати дозвіл на публікацію. Цензор викреслив окремі місця, в цілому не заперечуючи його видання. У Петербурзі вже навіть почали набирати текст роману для друку, але вийшов горезвісний Емський указ – і книга побачила світ аж через чотири роки у Женеві в друкарні Михайла Драгоманова. Уперше легально роман опубліковано в 1903 р. в журналі «Киевская старина» під назвою «Пропаща сила». Зміна назви також була пов'язана з вимогою цензури, яка усвідомлювала, що назва – ключ до твору, запорука правильного сприймання читачами художнього тексту. Але пізніше роман усе-таки виходив під назвою «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і став одним із найвидатніших досягнень української прози XIX ст.

Жанр, композиція, сюжетні лінії, основні позасюжетні елементи

Роман як літературний жанр у XIX ст. виявився найбільш затребуваним у західноєвропейській та американській літературах, де такого жанру, як повість, не існувало взагалі; тобто всі літературні тексти, які мали ознаки великого за обсягом прозового твору, називали романом.

Цей жанр має велику кількість різновидів: історичний, автобіографічний, біографічний, пригодницький, детективний (кримінальний), соціально-побутовий та ін. Існують романи-дилогії, трилогії, тетралогії і навіть цикли романів. Наприклад, протягом життя Оноре де Бальзак створив потужний цикл романів «Людська комедія», завершивши 97 зі 143 задуманих творів.

Характерні ознаки роману як жанру:

- панорамність зображених подій;
- події відбуваються не в одному місці, а в різних, доволі віддалених одне від одного місцях;
- великий проміжок часу, впродовж якого розкриваються людські долі (від тривалості людського життя – до кількох століть);
- велика кількість дійових осіб (героїв і персонажів): від двадцяти – й до кількох сотень;
- дві і більше сюжетних ліній, що переплетені між собою;
- складна композиція;
- наявність значної кількості позасюжетних елементів (пейзажів, портретів, філософських і авторських відступів, екскурсів у минуле, вставних розділів);
- важливі й актуальні проблеми історичної доби, шляхи їх розв'язання.

На жаль, царська цензура стала на заваді розвитку роману в українській літературі, тому в Україні цей жанр з'явився значно пізніше, ніж у Європі та Росії. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – роман соціально-психологічний із певними елементами кримінального, а тому має низку важливих ознак і як зразок «великої» прози, і як твір певної специфіки показу життя й художньої композиції.

«Історія літератури довела, що саме на долю роману найчастіше випадає відповідальна місія служити орієнтиром духовного прогресу народу й людства. Романові належить неабияка роль у формуванні ідеалів, збагаченні духовного світу людини, в облагородженні її душі».

Микола Жулинський

«Широта поодиноких картин і всього життя, докупи зведеного, глибина начерку, майстерна рука в деталях, ціла галерея живих, художньо схоплених і яскраво інтерпретованих типів, яких іншому кому стало б на декілька романів, нарешті, строгий стиль і прекрасна мова – все це винесло роман на височінь нескоминущого літературного явища».

Сергій Єфремов

«У тому, що Панас Мирний започаткував романний жанр (до речі, це теж було культурно-соціальним замовленням часу), – величезна його заслуга перед історією й культурою України».

Віталій Черкаський

Місце дії в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» – переважно село Піски, колишня вільна козацька степова слобода, але Чіпка Варениченко в пошуках справедливості відвідує місто, а як отаман банди грабує багатого хуторянина. Максим Ґудзь у складі царської армії мандрує просторами Росії, бере участь у воєнних подіях за межами Російської імперії. Час дії – загалом понад 150 років найтрагічнішої для української нації історичної доби: від зруйнування Запорозької Січі, запровадження кріпацтва і скасування панщини до реальних подій, пов'язаних із грабіжницькою діяльністю прототипа Чіпки Варениченка – Василя Гнидки. Роман складається з чотирьох великих завершених частин, поділених на 30 розділів. Дійових осіб у романі надзвичайно багато, але на передньому плані завжди ті, які здатні продемонструвати характерні тенденції суспільного розвитку, й це допомагає читачам зрозуміти настрої епохи, її суть і перспективи.

У романі порушено найважливіші проблеми покріпаченого, а згодом пореформеного українського села, тому за характером цей твір – соціальний. Проте всі суспільні процеси подані через яскраво виражене сприйняття персонажів, їхні думки, почуття, прагнення і переживання, а тому роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика не тільки соціальний, а й психологічний.

Соціально-психологічний роман – великий за обсягом твір романного жанру, в якому через психологію, світогляд, вчинки й помисли героїв передано зміни в суспільстві й найближчому до персонажів твору соціальному середовищі.

Художній метод (тип творчості) роману – **класичний реалізм**. Для класичного реалізму притаманно виносити вирок суспільному злу, давати негативну оцінку соціальним негараздам, несправедливості, корупції, хабарництву – в авторській позиції, філософських відступах, учинках чи помислах персонажів літературного твору, безпосередньо чи опосередковано, у самому тексті чи підтексті. У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» простежується саме таке ставлення до «виразок» суспільства, порушення прав, нехтування законами і засуджено за це можновладців дуже гостро.

Сюжет цього твору – надзвичайно розгалужений. Роман має дві головні сюжетні лінії: лінію Ничипора Варениченка та лінію Максима Ґудзя, а також кілька

другорядних, які є життєписом інших персонажів. Цікаво, що письменники показують Чіпку, Максима, пана Василя Польського в ретроперспективі[1] і зв'язках із їхніми близькими родичами в минулому. Крім сюжетних ліній, у романі багато позасюжетних елементів: екскурсів у минуле, портретів, пейзажів, авторських і ліричних відступів, діалогів.

> «Творчих вершин своїх Панас Мирний досяг у жанрі соціально-психологічного роману; для нас він передовсім творець масштабних, сильних своєю правдивістю монументальних полотен».
>
> *Олесь Гончар*

Олександр Білецький назвав «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика соціальним романом-хронікою, адже саме цей роман став першою в нашому письменстві монументальною селянською епопеєю, що вирізняється глибоким і всебічним відтворенням життя українського села. Автори змалювали цікаві образи-характери й образи-типи вихідців із народу.

[1] **Ретроперспектива** – буквально: погляд у минуле; огляд того, що відбулося протягом тривалого часу історії.

Соціальні психотипи головних і другорядних дійових осіб твору в контексті доби й народу

Соціальна картина роману в основному тримається на «трьох китах» історичної епохи: *образах «сильних світу цього» – тогочасних панів і чиновників; образах представників селянства; образах нащадків козаків.*

Кріпосники й пореформені гнобителі. Найжорстокіші «п'явки людські» у часи кріпацтва – це насамперед аморальне й розпусне сімейство панів Польських, зокрема генерал, генеральша, їхній старший син Василь Семенович, а також панські прикажчики Потапович та Іржа; у пореформений період – ціла ненаситна зграя «чиновницької братії», яка продовжує гнобити та обдирати простий люд.

Образи генерала Польського, як і його молодшого сина, – епізодичні. Вільних селян і величезний земельний маєток глава цього сімейства отримав за вірну службу цариці Катерині. Його прізвище виразно натякає на те, що саме такі представники шляхти разом із польським королем-зрадником Яном-Августом Понятовським допомогли цариці свою «Ойчизну укохану» зробити колонією Російської імперії. Незважаючи на високе військове звання, генерал Польський не тільки боягуз, а ще й підступна людина: «Гультяї, свавольники, дармоїди… "голопузі" сипнули по всіх усюдах… поробилися економами, управителями, посесорами.., а деякі побрались на службу до сильного – колись ворога, а тепер владики – москаля. Подрибзав піхтурою[2] і пан Польський… аж до самої холодної Неви… Заліз у якийсь полк.., поки не дотерся до генерала». Як новий власник Пісків він приховує від селян, що вони тепер його кріпаки, зате демонструє свою безроздільну владу над ними: «Зацідив по уху переднього, аж той стовбура став; закричав на звощика; вскочив сам – і тільки курява встала». Замість себе пан Польський залишає корчмаря Лейбу, обклавши піщан спочатку невеликими податками: «Платіть чинш[3] за землю, а там – живіть собі, як самі

[2] **Подрибзав піхтурою** (діалектне) – пошкандибав пішки.
[3] **Чинш** – податок.

знаєте... Моє місце в столиці». Ліберальна[1] поведінка пана приспала пильність селян, тому лише десять душ зірвалися з насиджених місць і втекли у вільні степи.

[1] **Ліберальний** – тут: м'який, не особливо обтяжливий.

Приїзд удови-генеральші з російськими прикажчиками через десяток літ після закріпачення Пісків несподівано обернувся руйнуванням селянських обійсть Мотузки й Бліщенка. На місці їхніх хат пані звела палац, а згодом віддала наказ, щоб «знесли хату Омелькову й Стецькову» і всі селянські помешкання навпроти палацу. Крім цього, пані Польська-Дерюгіна на схилі життя показала себе справжньою дурисвіткою: величезна кількість котів, кішечок і кошенят у панському маєтку, ревнощі до красуні Уляни через панську прихильність до лакея Стьопки, дика жорстокість поміщиці у ставленні навіть до власної доньки, яка самовільно вийшла заміж за українця («чумазого хохла», «харциза», «мазепу») – сотниченка Саєнка, знущання над кріпачкою Мокриною тощо. Піщани небезпідставно ненавидять і вірного панського управителя, хоч він походить із місцевих покріпачених селян, – Потаповича, який виявився жорстокішим, ніж поміщиця.

Старший із синів генерала – поручик Василь Семенович Польський – спочатку поводиться, як і його батько. Але доброта панича – тимчасова, про що свідчать його кохання до Уляни чи дозвіл на викуп старому Потаповичу. Натомість він узяв прикажчиком молодого кріпака Карпа Дровиченка, якого односельці прозвали Іржею, бо саме він «підбив Василя Семеновича на шостий день» панщини. Цікаво, що Василь Польський навіть після одруження не забув про свого позашлюбного сина Івана. Спочатку він узяв його доглядати панича, проте згодом жорстоко поламав Іванові долю. Поміщицький маєток перетворився на «Мекку», куди цілий рік менші достатком і рангом пани несли дари і «всяк їздив, кланявся».

Крім Василя Польського, у романі діють інші визискувачі та явні злочинці. Наприклад, поміщик Совинський-син, який застрелив кріпачку через те, що не хотіла йому віддатися («Совинський дівку встрелив... Вийшов після обіду в садок. Дівчата рвали ягоди... Ану, каже, яка скоче з вишні? Та – бух! – так одна опукою додолу... та сама, що не піддалася»). Безпринципний, він одружується з некрасивою дочкою пана Польського, щоб той тільки посприяв із закриттям кримінальної справи. Совинський-син негідно повівся зі своїм батьком, зрештою, як і з позашлюбним сином старого Совинського – Тимофієм Лушнею. Панська покритка також змальована негативно, вона вчить Тимофія красти, а коли йому це не вдається, жорстоко б'є.

Чижик, секретар суду, – хабарник, людина хитра й підступна. Не кращий від нього і попович Шавкун, «чоловік ні дурний, ні розумний», канцелярист пана Польського. До негативних персонажів варто віднести і станового Дмитренка, якого навіть предводитель Василь Польський позаочі називає «конокрадом» і якому й Максимові Ґудзю, й навіть Чіпці доводиться міняти свого породистого жеребчика за «старого-старого драбастого».

Згодом новообраним головою земства стає «предводитель, банкір, заводчик-сахаровар – Данило Павлович Кряжов», прямий нащадок «того самого гетьманського полковника Кряжа, що вславився ні боями, ні походами, а тільки тим, що, як прикріпляли до землі підсусідків, він прикріпив нетрохи своїх далеких родичів,

а разом з ними брата й сестру рідну[1]». Наприкінці роману якраз всемогутній Данило Кряжов став новим власником Пісок. Отже, в суспільстві міняються декорації, та не змінюється суть.

[1] Прикріплені «підсусідки», згідно з царськими указами, ставали кріпаками пана.

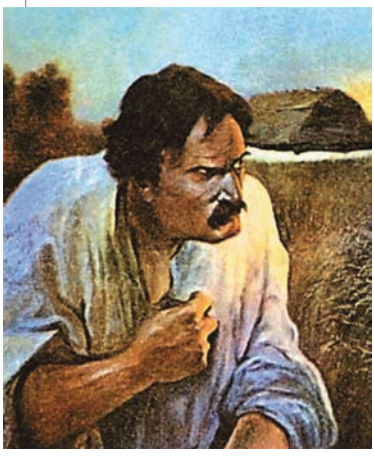
Єдина порядна людина серед суддівської братії – Василь Порох. На думку інших чиновників і насамперед Василя Семеновича Польського, він – ябедник, бо ж ледь не запроторив за ґрати Совинського-молодшого. Щоб залякати адвоката Пороха, його рідного брата-дворянина відправляють у Сибір, а сестру зводить із розуму племінник Василя Польського. Пияцтво дворянина Василя Пороха однозначно засвідчує його моральну капітуляцію. Так, Порох пише Чіпці «прошеніє», але ж зрештою обкрадає його: «Порох тихенько просунув руку до Чіпки в кишеню, витяг кисет з тютюном та грішми і, радіючи, мерщій вибіг навспинячки з хати». Остання юридична допомога Василя Пороха вигнаному із земства Чіпці – безрезультатна, бо ж чиновник-ревізор від губернатора давно у лабетах Кряжова як карточний боржник.

Волосні голова й писар завдяки своїй владі ще можуть лякати деяких боязких селян у Пісках, навіть заарештувати Чіпку за побиття матері, але вони безпомічні тоді, коли йдеться про власну безпеку. Варто нагадати, як Чіпка, Матня, Лушня і Пацюк, після побиття й пограбування цих найнижчих посадовців, залишаються непокарані, хоч і писар, і голова здогадуються, хто саме їм «віддячив».

Селяни. Головні літературні герої та персонажі як носії важливої ідеї – Чіпка Варениченко, Грицько Чупруненко, Мирон Ґудзь і його внук Максим Ґудзь – проходять перевірку складними ситуаціями, їхні образи подані в еволюційному розвитку чи деградації. У романі – чіткий поділ селян на кріпаків і вільних; постійне відмежування мирних хліборобів від грабіжницьких банд Чіпки та Максима. Таке епізодичне групування – доцільне, адже побудоване за принципами наскрізного або епізодичного контрастів, а отже, висвітлює відмінності у проявах життєвої позиції людей різних соціальних груп.

Образи колишніх кріпаків та їхніх нащадків. Чіпка Варениченко – дитина гріха, син двоєженця-байстрюка й затурканої та ледачої Мотрі, образно кажучи, двічі «незаконнонароджений», безталанний внук пана Василя Польського. Шлях від постійно битої рідною матір'ю і зневаженої більш-менш благополучними однолітками дитини до визнаного селом поважного господаря – непростий, тому автор не ідеалізує Чіпку. Вареничeнкові моральні переступи й падіння завжди несподівані й моторошні, а лихе товариство і тісні зв'язки з бандою Максима Ґудзя постійно ставлять парубка, а згодом і одруженого чоловіка перед моральним вибором. Чіпці мало ситого життя, в якому остаточно загруз його товариш Грицько, не влаштовує роль скупника полотна, не тішить повага місцевих чиновників, а згодом перестає навіть гріти любов Галі. Ничипір Варениченко – своєрідна «біла ворона» у селянському середовищі. Навіть портрет Чіпки-парубка засвідчує, що це, наділений неабияким розумом і силою духу, молодий селянин: «Одно тільки в нього неабияке – дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом із якоюсь хижою тугою».

«Хижа туга» переслідує Чіпку й у коханні. Коли він іде виборювати право на землю в суді, його не просто дратує поведінка Галі («Не підождала… не побалакала…»),

▲ *Ярослав Пстрак.* Месник. Поштова листівка (поч. XX ст.)

а й охоплює нічим не вмотивована злість: «Поглянув він на ворота, на хвіртку – мовби поглядом зніс їх». Довідавшись, що Галя просватана за Сидора, Чіпка готовий убити свого суперника: «Собаки! – гримнув Чіпка на всю хату…– Уб'ю… заріжу… задавлю!». Така запальність вдачі робить Вареничeнка некерованим, а отже, непередбачуваним. На жаль, навіть його велике кохання до Галі Ґудзівни швидко гасне. Перед п'яними бандитами їхній ватажок чи не щовечора ображатиме не тільки матір, а й молоду дружину: «Ходім, панибраття, в світлицю, бо тут з бабами ніякого пива не звариш…». Проте це вже одна з останніх стадій Вареничeнкової деградації.

Молодий Вареничeнко інтуїтивно розуміє, що треба виборювати соціальну справедливість. Розмова Чіпки з Грицьком однозначно засвідчує, наскільки колишні друзі далекі один від одного в питанні служіння народові: «– Хай їм з їх управою, з їх земством! – Мене громада вибрала… Я громаді присягав… Хто старший: громада чи вони? – То й на громаду плюнь! – Чіпка аж позеленів од такого слова». Як член земства Вареничeнко не йде на жодні компроміси. Така позиція Чіпки свідчить, що в народному уявленні ще зберігалися згадки про козацьке самоврядування, а український менталітет залишався виразно демократичним.

Щоб належно зрозуміти Чіпку, збагнути крайнощі його вибору і метань (від клятви «бути добрим», у ранньому дитинстві даної бабусі, до знущань над рідною матір'ю; від катарсису[1] в гарячці після побоїв, коли Галя вказала йому на негідні вчинки, до створення банди; від бажання служити громаді в земстві до страшного вбивства родини Хоменків), варто проаналізувати характери й долю його найближчих родичів. Від матері Чіпка успадкував духовне ледарство, невимогливість до себе; від батька – палку вдачу й непримиренність; від діда, пана Василя Польського, – байдужість, невміння співчувати й жаліти, панську вседозволеність, небажання відповідати за свої вчинки. Якщо врахувати, що байстрюки пана Польського у романі ще й Матня і Пацюк, то і в їхніх вчинках неодноразово простежуються риси черствості, аморальності, хижої хитрості, які епізодично притаманні й Чіпці.

[1] **Катарсис** – тут: очищення, прозріння.

▲ *Григорій М'ясоєдов.* Земство обідає (1872)

Із земства Вареничeнка виганяють, але він не тільки не визнає, що злочинець не має права бути при владі, аргументуючи далеким від юридичної дії контраргументом («Хто скаже, що я чоловіка вбив? Може, вони на своїм віку десятки, сотні на той світ позагонили»), а й свій нестримний гнів спрямовує не

▲ Каторжник. Фото Олексія Кузнецова (1891)

▲ *Іван Філонов.* Ілюстрація до роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1954)

проти винуватців народного бідування. Убивство сім'ї заможного козака Хоменка суперечить Варениченковим ідеалам. Зойк розчарованої Галі: «Так оце та правда? Оце вона!!!» – і самогубство молодої дружини стають важливим показником амплітуди[1] страшних Чіпчиних злодіянь. Останні сторінки роману лише акцентують звиродніння Чіпки, який не розуміє Грицькової доброти, обіцяє повернутися з каторги, щоб поквитатися з матір'ю: «Хай мене дожидає в гості, коли не сконає до того часу…».

[1] **Амплітуда** – висота коливань.

На противагу трагічній долі Чіпки та його переродженню в «пропащу силу», Панас Мирний відтворює життєпис ровесника й товариша дитинства Варениченка – сироти **Грицька**. Відбувши кількарічні заробітки, Чупруненко повертається у село не тільки з грішми, а й з амбіціями – сватається до дочки багатія. А втім, одружується з наймичкою-сиротою Христею. І те, що Грицько не хоче задарма взяти останній стіжок ячменю, і те, що доглядає до кінця життя Чіпчину матір, – результат Христининого впливу. Він чи не єдиний з усього села таки підійшов до Чіпки-каторжника, озвався до нього «з самого глибу серця» і у його запитанні-співчутті «не було ні докору, ні помсти, а вчувався тяжкий жаль – шкода пропащого брата». Як і Чіпка, Грицько – образ-тип, адже саме так, як Грицько, в основному проявляли себе заможні пореформені селяни.

Мотря Жуківна, Чіпчина мати, постає перед читачами вільною селянкою, але вкрай убогою, затурканою. Одруження з Остапом Хрущем поліпшило її матеріальне становище, та народження сина стало ганьбою для Мотрі. Чіпка зростав без належної материнської ласки й турботи: до краю перевтомленій важкою працею і злиднями Мотрі було ані до себе, ні до свого сина. Якби не баба Оришка, Мотрина дитина навряд чи й вижила б і не померла ще в ранньому дитинстві. Правда, в окремі моменти Мотря ніби спам'ятовувалася, старалася стати кращою. Наприклад, коли Чіпка хворів, у матері прокидався страх втратити свою єдину дитину, і вона цілими ночами не спала. Водночас материнські прокльони, які Мотря на адресу Чіпки посилала з найменшого приводу, збулися страшно й невідворотно.

▲ *Василь Тропінін.* Старенька з куркою (портрет дружини художника) (1856)

Мотря не здатна збагнути страждання дорослого сина через втрачену землю. Їй як наймичці чужа радість хліборобської праці на власній ниві: «Плюнь ти на ту землю!.. Жили ж он без землі кілька літ, та хліб їли… й тепер не сидітимемо без його…» Мотря нібито бореться за Чіпку, але ця боротьба не дає доброго результату, адже зводиться то до того, що рідна мати звертається у волость, щоб Чіпку покарали (прилюдно побили) й посадили в «чорну», а тоді через власні муки совісті бродить навколо місця синового ув'язнення, то переселяється до баби-пупорізки, якій за допомогу в пологах селянки віддячують харчами, а Мотря, крім дармового хліба, отримує ще й співчуття і має кому розповісти про невдячного сина, то – це вже значно пізніше – мало не щоденно гризеться з Явдохою, тещею Чіпки, і цим робить синове життя у рідній хаті нестерпним.

Мати не сліпа і не глуха, прекрасно розуміє, куди її Чіпка з «товаришами» щоночі вибирається, але тільки легенько йому дорікає: «Що це ти, сину, робиш?.. Згадай: у яких ми злиднях жили, в якій нужді гибіли, та ніхто про нас не скаже слова лихого». Те, що Чіпчина мати самій собі бажає смерті, – теж не вихід зі становища. Мотря із Галею, ці дві найближчі серцю Чіпки жінки, все-таки могли б на нього вплинути якось ефективніше. Натомість і мати, й Галя сподіваються, що все лихе мине само собою, без їхніх зусиль. Те, що Мотря видає Чіпку-вбивцю, особисто доносить на рідного сина у волость після того, як під її вікно з хутора прибігає єдина вціліла дівчинка з великої сім'ї Хоменків, засвідчує наявність у Мотрі притомності духу, характеру, сили волі, совісті й сміливості. Найрідніша людина з такими рисами не повинна була допустити Чіпку до злочину! На жаль, автор навіть натяками не показує Мотриних вагань і страху за долю Чіпки-каторжника, хоч вони мусили бути! Для цієї жінки рідний син тепер усього лише «у своїй хаті…волоцюга… розбишака».

Як колись у баби-повитухи, надалі у Грицька і Христі Мотря, найімовірніше, лише всім скаржитиметься на власну долю й непутящого Чіпку, щоб, мовляв, люди не сказали, «яка то мати, що допустила сина до такого, не заборонила йому», а своєї вини в Чіпчиній деградації і страшному падінні не відчуватиме. Проте Мотрю все-таки невимовно шкода. Її доля надто жорстока й підла, щоб звичайна жінка могла вистояти перед такими немилосердними ударами.

▲ *Дональд Золан.* Дитя

Батько Чіпки Варениченка – **Остап Хрущ** – Іван Притика – Іван Вареник, колишній кріпак і позашлюбний син пана Василя Польського і вродливої кріпачки Уляни. Народившись через три місяці після весілля Уляни з Петром Вареником, Івась у ранньому дитинстві жив, наче в пеклі. Опинився у панському дворі і змалку

відчував немилосердність долі й світу до себе. Панас Мирний детально змалював чинники, які вплинули на формування його характеру. Цікаво, що згодом подібні випробування випадають і на долю Чіпки, але добра й розумна бабуся докладає чимало зусиль, щоб не зачерствіла дитяча душа.

Життєпис Івана Вареника ніби навмисно розсипаний по всьому роману, але уважний читач дивується силі духу цього персонажа. Очевидно, ностальгія[1] за рідним краєм підштовхує нещасного блукальця до того, що, роздобувши паспорт померлого на Дону піщанського вільного селянина Остапа Хруща, Вареник повертається у рідне село. У Пісках Іван намагається не виходити за межі поведінки селянина. Він зарекомендовує себе як працелюбний, передбачливий, розумний. Придбавши ґрунт, Остап Хрущ одружується з Мотрею Жуківною, яка не завжди може збагнути поведінку свого чоловіка: «Ходить бувало восени або зимою по двору, опустить на груди голову та за цілий день і слова не промовить ні до кого». Надумавшись повернутися на Дон назавжди («Та вже ж ви тут з матір'ю то сим, то тим боком настягаєтесь на зиму… А я, коли що, то там і зазимую. Так мені тут остогидло!»), Остап не підозрює про вагітність Мотрі, як і не припускає того, що з паспортом на ім'я іншої людини може видати себе. Зрозуміло, що на допитах (цей фрагмент життя в романі відсутній) Іван Вареник у всьому зізнається. Як двоєженця й кріпака, його пішки женуть у Піски й з волі Василя Польського віддають у солдати, змінивши кріпакові-втікачеві прізвище на Хрущов. Цікаво, що під час війни в Угорщині батько Чіпки стає прапороносцем, але його заслуги присвоює Максим Ґудзь. Обороняючи знамено й гинучи тяжкою смертю, в останню мить життя Іван Вареник-Хрущов просить прощення у своїх двох дружин: «Посеред купи лежав, об'юшений кров'ю. Той самий чорненький москаль, що оборонив Максима од смерті, – лежав, тіпався, ще живий… "Ой, лишечко!.. – кричав недобиток: – Ой, рятуйте!.. Мотре!.. Хівре!.. Простіть мене!.." І захарчавши, спустив дух».

[1] **Ностальгія** – непомірна туга за рідним краєм, яка може призвести й до смерті.

Нащадки козаків представлені в романі насамперед образами **січовика Мирона Ґудзя** та його внука Максима. Образ колишнього козарлюги викликає захоплення читачів, особливо в епізодах його самовідданої боротьби за волю своєї родини, коли нависла реальна загроза покріпачення («Зажурився старий січовик. Не їсть, не спить… "Син… онуки… своя кров… своє добро… земля… худоба… усе, усе в неволі!"»), як і зворушує його намагання бодай одного з онуків зростити справжнім козаком («Старий січовик натхнув свою душу в молодесеньку душу онука!»).

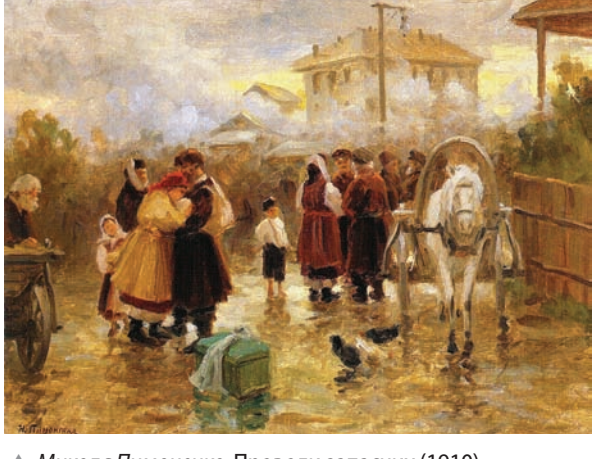

▲ *Василь Тропінін.* Старий солдат (1843)

Образ **Максима Ґудзя** далеко не однозначний і не співмірний образові Мирона. Із дитинства розумний і сміливий (наприклад, про його «кориду» із панським бугаєм навіть читати страшно), хлопчина, ледве уникнувши смерті, не падає духом: «Линула кров з пробитого боку… Страховище заколихалось, ревнуло не своїм голосом, рвонулось з усієї мочі… Максим сміявся». У романі наголошено на тому, що знищення Запорозької Січі не

дає можливості Максимові Ґудзю докласти сил до чогось високого, патріотичного: «Як у гніздечку, так у Максимовім сердечку, виплодилась воля, про яку дід переказував; поривала хлопця до сваволі, до невпокою… Живі картини з позадавнього-давна виступали в хлоп'ячій голові: Максимові хотілось самому битись, рубатись, розгардіяшити… З ким же його?.. де його?!.». Нехіть до хліборобської праці, невміння батьків вчасно зупинити Максимові злісні витівки призводять до того, що непокаране зло починає буяти. Зведені й висміяні жінки й дівчата («Хто в Тхорихи-вдови вимазав ворота дьогтем? Не хто, як Максим… Чиїх рук не втекла Хоменкова дочка Хвиська?.. Не втекла Максимових рук. Хто пустив погану славу на багатирку Шрамченкову дочку?.. Сам устряне, зведе дівчину, – сам потім перший і насміхається»), побиті до півсмерті ровесники («Похиріє-похиріє та через півроку й на той світ переступить»), ледарство, злодійство і постійна пиятика в шинку («Що дома не зарве, – зараз у шинок!»), невдале сватання в іншому селі, де про «подвиги» Максима знали менше, але яке також закінчилося бійкою потенційного зятя з потенційним тестем, – і, нарешті, рідний батько Максима знаходить на нього управу – віддає до війська.

Максим у відповідь на материнські сльози жорстоко кидає рідним: «Подякуйте батькові, що в москалі віддав!» Служба в царській армії робить козацького нащадка людиною без сорому й честі. Він водить солдатів на «прокормлєнія», хоч насправді йдеться про звичайні грабежі. Максим веде розгульне життя, але, на відміну від інших, навчився грамоти. Від природи фізично здоровий, розумний і хитрий, швидко здобув авторитет у війську. Переконавшись, що купована жіноча любов не йде у жодне порівняння зі справжньою, Максим знаходить собі повію Явдошку. Навіть живучи з Максимом спочатку на віру, а згодом у церковному шлюбі, вона промишляє власним тілом (за крадені речі тітка Явдоха «прийме москалика й подарунок», хоч від Максима за це дружині-зрадниці добряче перепадає («не раз, не два ходила вона з підсиненими очима»). Максим же, опинившись на війні, демонструє героїзм, але подвиг свого рятівника-прапороносця «хохла Хрущова» присвоює Ґудзь, за що і стає фельдфебелем. Бажання служити у війську в Максима розвіюється, хоча він ще бере участь у російсько-турецькій війні, та вже боїться смерті («Не кидався так, як замолоду, у саме, мовляв, пекло»). За хабар йому вдається отримати звільнення від військової служби.

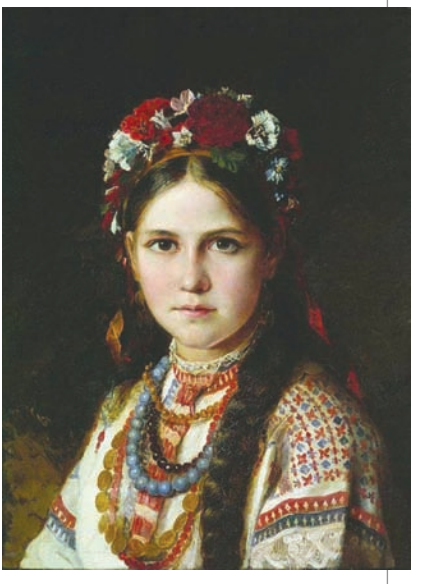

▲ *Микола Пимоненко.* Проводи запасних (1910)

Народження Галі, повернення у Піски, швидке переселення на хутір, де «в його все було на запорі – позапиране, позамикане», – закономірні етапи життя гультяя і ватажка банди. Щоправда, Максим учиняє шляхетно, коли бере на себе обов'язки отамана, щоб Чіпка й Галя не були причетні до кримінальних справ. Смерть Максима в романі подана

натуралістично. Чіпка порівнює цю смерть із бабусиною, але належних висновків не робить. «Мозковим центром» банди виявляється стара Явдоха, яка боїться ватаги і переїжджає з хутора до зятя й дочки, але водночас підбиває Чіпку зайняти Максимове місце. Врешті, і смерть Явдохи не відповідає християнським уявленням: цілий день гризлася з Мотрею, пиячила, а надвечір лежала в труні без сповіді й причастя.

Образ **Галі** у романі дуже ідеалізований. Трагізм юної Ґудзівни й у її наївній вірі, що Чіпка здатний перетворитися з отамана банди в законослухняного хлібороба, й у спробі все перетерпіти. Тим часом Галине життя до одруження – аж ніяк не тепличні умови. Принаймні, дівчина була свідома, чим займається її батько, яких страшних гостей частує мати. Вона ж бачила спалахи лютої ненависті свого коханого, коли той погрожував убити Сидора. Галин характер – нонсенс[1]. У питомо[2] розбійницькій сім'ї навряд чи могла вирости така делікатна, чуйна і вразлива особистість. Те, що Галя здатна позитивно впливати на Чіпку, – данина його любові, а не зусиллям Ґудзівни перевиховати свого чоловіка. Загалом Галя, на відміну від Грицькової Христі, – безпорадна й слабовольна, дарма що навіть дівчиною, відмовляючи коханого від розбишацтва, каже Чіпці у вічі: «О, всі ви любі та жалісливі!.. А людей, як курей, ріжете!.. Чуже добро грабувати… лізеш у чужу хату, та хочеш, щоб хазяїн не ловив тебе? Злодюго!» Галине демонстративне нищення власного дорогого, але краденого одягу й жіночих прикрас виглядає дещо награним, адже в москалевої доньки повна скриня найкращих спідниць і багато разків намиста. Самогубство Галі – повна життєва капітуляція, страшне фіаско й водночас неспокутний смертний гріх.

▲ *Микола Рачков.* Дівчина-українка (II пол. XIX ст.)

[1] **Нонсенс** – тут: щось неймовірне.
[2] **Питомо** – тут: типово, характерно.

Особливості характеротворення. Мова як індикатор національної самоідентифікації. У характеротворенні кожного героя роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» особливу роль відіграє психологічно-динамічний портрет, зокрема очі, міміка, жести, одяг персонажа. Суттєве значення мають інтер'єр, родинне середовище, вік, оточення, мова, самохарактеристика персонажів та їхня словесна оцінка іншими дійовими особами. Пейзажі є не тільки тлом дії чи засобом її увиразнення, а й способом індивідуалізації героїв. Вони передають їхні настрої і почуття. Роман пройнятий духом народної мудрості. Мова персонажів пересипана дотепними фразеологізмами, прислів'ями та приказками. Натомість характеристика панею Польською українців на рівні її мовлення промовисто-негативна: «Мазепи! обливанці… а не люди!» Цей засіб увиразнення національно-суспільних явищ яскраво ілюструє, що нащадки козаків у Російській імперії – притлумлені агресивною колонізаторською політикою.

Діалог із текстом

1. Яка саме подія спричинилася до написання Панасом Мирним нарису «Подоріжжя од Полтави до Гадячого»?
2. Чому земляки Василя Гнидки ставилися до нього зі співчуттям? Як його називав сам Панас Мирний?
3. Який авторський підзаголовок мав роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Про що це свідчить?
4. Чому всі позашлюбні панські діти з ранніх літ обирали слизьку стежку? Чим відрізнялася доля Івана Вареника від життєвого шляху Матні й Пацюка? А Лушні? Яка авторська позиція у ставленні до цих ледацюг і п'яниць? Кого з них вам найбільше шкода і чому саме?
5. Громада зі співчуття дала Мотрі й Чіпці землю селянина, в якого не було прямих спадкоємців. Чи було справедливим таке рішення? А законним? Чим воно обернулося надалі?
6. Доведіть, що праця на землі позитивно впливала на Чіпку. Чи міг він, втративши колись безплатно отриманий ґрунт, тяжкою працею заробити грошей, щоб купити омріяний земельний наділ, як це зробив Грицько Чупруненко, і надалі не боятися втратити його?
7. Яку роль у житті Чіпки відіграв його нестримний потяг до чарки в юності? Хто вперше дав Чіпці скуштувати горілки? Коли саме шинок став рідним домом Варениченка? Чи можна назвати його вольовою людиною? Чому ви так вважаєте?
8. Пригадайте, коли і в якій ситуації Чіпка став злочинцем? Чому ж тоді своє усунення із земства він вважав несправедливим?
9. Охарактеризуйте портрет сімнадцятирічного Чіпки. Порівняйте його із зовнішнім виглядом Варениченка, якого після суду женуть у Сибір. Чим відрізнялася поведінка Чіпки від членів його банди, яких етапом гнали через рідне село і яким односельці зі співчуття винесли їжу?
10. У чому саме виявляється «роздвоєність» характеру Чіпки? Перелічіть позитивні й негативні риси його вдачі. Які саме риси домінували в дитинстві, юності, зрілому віці? Чому характер Варениченка змінювався переважно в гірший бік?
11. Як ви вважаєте, Чіпка – це насамперед чесний хлібороб, скоробагатько-скупник полотна чи жорстокий і цинічний отаман банди? Доведіть, що ваша версія слушна.
12. Із якою метою у творі подано образ Грицька і детально проаналізовано етапи його становлення як зразкового господаря?
13. У які періоди свого життя Максим Ґудзь викликає захоплення у читачів, а в які – осуд? Що ви можете сказати про авторське ставлення до цього персонажа?
14. Як ви розцінюєте той факт, що під час воєнних подій Максим Ґудзь присвоїв подвиг Чіпчиного батька-прапороносця?
15. Чому проблема батьків і дітей у романі багаторазово розглядається у різних аспектах? Розкрийте її на прикладі стосунків у двох-трьох сім'ях персонажів роману, наприклад, Мирона Ґудзя та його сина Івана; Мотрі й Чіпки; батька і сина поміщиків Совинських.
16. Перелічіть жіночі образи в романі. Які з них викликають у вас повагу й замилування, які – осуд, а які – жаль? Чому саме?
17. Порівняйте образи Мотрі і Явдошки або Галі й Христі (на ваш вибір). Дайте оцінку впливу цих жінок на власних чоловіків або дітей. Як ви розумієте українське народне прислів'я: «Чоловік – голова, зате жінка – шия, тож куди захоче, туди голову й поверне»?
18. Перелічіть головні і другорядні сюжетні лінії роману. Яка з них схвилювала вас найбільше і чому саме?
19. Що таке позасюжетні елементи? Чи можна вважати розділ «Історія села Піски» вставним розділом? Із якою метою його введено в роман? Які персонажі твору за допомогою цього екскурсу постають багатогранно і рельєфно?
20. У чому полягала відмінність між життям та ідеалами старого козака Мирона Ґудзя і вчинками його онука Максима Ґудзя?
21. Які почуття у вас викликають образи панів Польських? Хто з представників цього роду виявився найбільш аморальним і розпусним?

22 Знайдіть у тексті роману портрет генерала Польського. Чи піклувався Василь Польський бодай про когось зі своїх позашлюбних дітей? Як саме?

24 Чому в романі навіть влада й багатство панів Польських із часом занепадають, а їм на зміну приходять інші «господарі життя»? Хто саме й чому? Чи кращі ці наступники за своїх попередників?

25 Чому не був осуджений за вбивство кріпачки-красуні молодий пан Совинський?

26 Чому Василь Порох втратив посаду судді? Чи личить йому ним самим обрана роль народного адвоката? Чому цей персонаж не витримав випробування на стійкість і в романі поданий у русі до повної деградації?

27 Що надзвичайно ганебного ви довідалися про минуле голови земства Кряжова?

28 Доведіть, що на всіх щаблях влади в романі процвітають корупція, хабарництво й аморальність, а земство є осиним гніздом колишніх кріпосників.

29 На прикладі тексту роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» доведіть істинність одного з наведених у цьому розділі підручника висловлювань літературознавців (на вибір).

30 Прокоментуйте думку Панаса Мирного про вдосконалення ним уже написаного: «Я 10 000 разів перероблю, щоб тільки вимовить як слід, як у житті воно є… Я язик собі вирву, коли він, стільки літ даремно лежачи за зубами, не заговорить так, щоб і каміння завило…» Про що свідчить висока вимогливість Панаса Мирного до своїх творів?

31 Заповніть таблицю.

Назви частин роману	Назви розділів роману	Сюжетні лінії	Позасюжетні елементи

32 Об'єднайтеся у дві-три «малі» творчі групи і створіть ремейки на матеріалі найбільш сценічних епізодів роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (наприклад, розмова бабусі з Чіпкою, розмова Чіпки й Грицька, коли каральні загони «присмиряли» бунт учорашніх кріпаків, зокрема побили діда Уласа; розмова Чіпки й Галі, коли дівчина виявила своє ставлення до награбованого батьком майна.

33 Зусиллями «малої» творчої групи на матеріалі найважливіших епізодів (на ваш вибір) роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» створіть невеличкий сценарій радіовистави. Заздалегідь домовтеся між собою, хто читатиме текст (слова автора), а хто – репліки персонажів. Проведіть кілька репетицій. Найвдаліше виконання запишіть на магнітофон і продемонструйте радіовиставу в класі.

34 Об'єднавшись у «малу» творчу групу (3–5 осіб), підготуйте лаконічний проект «Громадянська позиція і світогляд Панаса Мирного» (на основі авторської позиції у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»).

Діалоги текстів

1 Назвою роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» стали слова з Біблії. Що саме вони означають? Пригадайте з «Енеїди» Івана Котляревського, на яких тварин Цірцея перетворювала українців.

2 Чому не Івана Нечуя-Левицького за «Кайдашеву сім'ю», а Панаса Мирного за роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Олесь Гончар назвав «суворим літописцем епохи», а сучасний літературознавець Михайло Наєнко назвав цей же твір «не просто піснею про наше гірке безталання, а величною симфонією»? Свою відповідь належно аргументуйте.

3 Які соціально-психологічні романи європейських авторів вам відомі? Перелічіть.

4 Як ви думаєте, чому Владислав Реймонт, польський письменник, лауреат Нобелівської премії, свій епохальний твір назвав «Селяни»?

Мистецькі діалоги

1. Уважно розгляньте картину В. Тропініна «Старенька з куркою» й опишіть її. До яких жіночих образів – баби Оришки чи Мотрі Луківни, матері Чіпки, ця картина може бути використана як ілюстрація? Свою думку належно обґрунтуйте.
2. Якою мірою картина «Дитя» американського художника Д. Золана, якого називають «найдобрішим художником XX ст.», надається для ілюстрації образу Чіпки в дитинстві?
3. Розгляньте картину В. Тропініна «Старий солдат». Як ви думаєте, нею доречніше ілюструвати образ Чіпчиного батька чи Максима Ґудзя? Чому?
4. Розгляньте картину М. Пимоненка «Проводи запасних», знайдіть у тексті роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» уривок, суголосний змістові цього художнього полотна.
5. Порівняйте словесний портрет Галі Ґудзівни з дівчиною на картині М. Рачкова. Що спільного, а що відмінного між цими образами?
6. Розкрийте зміст картини Г. М'ясоєдова «Земство обідає». Як ви думаєте, подібним строкатим складом відзначалося й те земство, до якого був обраний Чіпка? Чому ви так вважаєте? Як ви розумієте назву картини?
7. Який епізод роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» суголосний ілюстрації українського графіка І. Філонова? Належно аргументуйте свою відповідь.
8. Розгляньте старе фото, на якому зображено каторжника царських часів. Опишіть інтер'єр, у якому доводиться жити ув'язненому.

Діалог із науковцем

Микола Сиваченко[1]

ТИТАНІЧНА РОБОТА У СПІВАВТОРСТВІ[2]

Ранні прозові спроби Панаса Мирного за часом написання належать до початкового періоду творчості письменника і становлять лише передісторію п е р ш о г о великого синтезуючого роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», що своєю появою засвідчив якісно новий етап у творчості Мирного – етап творчого розквіту… Природно, виникає питання: невже молодий Мирний, залишивши «компонувати свої послів'я» (це була в більшості випадків нехитра стилізація ранніх поезій Шевченка та народних пісень), одразу ж став автором повісті «Чіпка»?

Справедливість вимагає сказати, що в роботі над великим твором молодий письменник Мирний потребував серйозної допомоги, за якою він і звернувся до Білика. Той чуйно поставився до творчих інтересів Мирного, підтримав його сміливі творчі починання. Спочатку ця допомога виражалась у формі критичних зауважень і консультацій, а далі – і в спільній творчій праці. Бачачи у молодшого брата сильний, оригінальний письменницький талант, Білик цінував думку основного автора, а часом і сам просив у нього поради в розв'язанні тієї чи іншої колізії твору… На жаль, літературне співробітництво Мирного і Білика було не довгим. Іван Рудченко на початку 80-х років поставив хрест на захопленнях молодості, …і цілком віддався чиновницькій кар'єрі.

Стверджуючи нерозривний зв'язок роману з конкретною історичною дійсністю, слід пам'ятати, що його автори не фотографували життя і не сприймали за абсолютну істину всі явища й факти, свідками яких їм довелося бути... Творча робота братів свідчить про створення ними типових характерів, типових життєвих умов, довгого і складного шляху персонажів

[1] Микола Сиваченко (1920–1988) – український літературознавець, дослідник творчості Панаса Мирного, зокрема роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

[2] Назва статті наша. – *Прим. авторів підручника.*

від прототипів до перетворення у повноцінні, соціально значущі, індивідуальні образи-характери. Водночас поглиблене психологічне трактування у романі притаманне не всім героям, а лише основним. Особливою складністю, тонкими психологічними відтінками позначені переживання Чіпки, які подані в динаміці, суперечностях, відповідно до ситуацій, у яких перебуває чи діє герой.

Роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», незважаючи на цензурні утиски та заборони, відіграв велику роль в історії розвитку української літератури, зокрема прози… Добре відомо, якої високої думки був М. Коцюбинський про Мирного, його романи й повісті. «Ви, – захоплено писав Коцюбинський Мирному, – найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої».

1. Як ви думаєте, без консультацій і допомоги старшого брата задум написати роман про «безталанне дитя свого віку» Панас Мирний реалізував би настільки потужно?
2. Панас Мирний був основним співавтором роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», одноосібно написав інший соціально-психологічний роман «Повія», натомість Іван Білик обрав шлях не митця, а чиновника. Як ви вважаєте, хто з братів зробив правильний життєвий вибір? Свою відповідь належно аргументуйте.
3. Із якої причини соціально-психологічний роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» став визначним явищем не тільки в українській, а й у європейській літературі?
4. Як ви думаєте, чому М. Коцюбинський називав Панаса Мирного «силою і красою літератури нашої»?

i Консультація

Читацький практикум «Прозовий епічний твір великої форми. “Ключі” до прочитання. Лист другові про недавно прочитане»

1. Пригадайте основні риси жанру роману в цілому та найпоширеніші різновиди роману.
2. Перелічіть ознаки соціально-психологічного роману. Зверніть увагу на слово «психологічний» та запам’ятайте, що воно ключове у визначенні саме такого різновиду великої прози.
3. Належно проаналізуйте композицію (будову, архітектоніку) роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Доведіть, що соціально-психологічний роман Панаса Мирного та Івана Білика має ознаки кримінального роману.
4. Напишіть листа другові (подрузі) про ваше ставлення до злочинів Чіпки. Принагідно користуйтеся такими перлинами народної мудрості: «Багатого проводжають з хати, щоб не впав, а бідного – щоб не вкрав», «Злодій із злодієм знається, а добрих людей цурається», «Зароблений сухар смачніший від краденого бублика», «І вбивця Богу молиться, але його лише чорт слухає», «Кожен пияк закусює здоров’ям своїх рідних, а кожен убивця вбиває насамперед у собі самому людину».
5. Об’єднайтеся в «малі» групи: «Історики», «Соціологи», «Філософи», «Літературознавці», «Журналісти». Із посиланнями на текст роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» і події сучасності подискутуйте щодо проблеми месництва: «Чи має право окрема людина диктувати власне поняття суспільної справедливості всім іншим?» Зверніть увагу, що із застосуванням сили й закономірною причинно-наслідковою появою потенційних жертв таке явище здатне перерости в терористичні акти.

ДРАМАТУРГІЯ І ТЕАТР ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

О, я вірю в божественну силу людської душі! Прийде час – і все чесне, добре, сповнене високих поривань, стане на чолі і, осяяне яскравим денним світлом, піде до перемоги любові, свободи і правди!

Михайло Старицький

Найдавнішим вважається давньогрецький театр, де були задіяні лише актори-чоловіки, які під час дійства ходили на «котурнах» (взутті на високій дерев'яній платформі), щоб здаватися вищими. У той час гриму ще не використовували, тому актори носили відповідні трагічні чи комічні маски. Акустика в грецьких амфітеатрах (споруда для постановки вистав), побудованих у вигляді чаші з ярусними рядами місць, була чудова. Хор пояснював зміст того, про що йшлося в п'єсі.

Цікаво знати!

Театр в Епідаврі зберігся найкраще серед інших давньогрецьких театрів і є зразком еллінської архітектури. Його називають пам'яткою краси та симетрії. Нині театр діє, до того ж у ньому – унікальна акустика.

Театральне мистецтво України бере свій початок іще від фольклору, адже веснянки, купальські, обжинкові пісні, обряди весілля, похорону містять виразні драматичні елементи, які поєднують у собі діалоги, мелодію, танець, пантоміму. Сміхова культура українців породила фольклорно-літературні варіанти комедії. Процес переростання комічних елементів із найпростіших форм народної драми та народних пісень-ігор у самостійний жанр розпочався з обрядових дійств зимового циклу («Коза» та «Маланка»), театральних вистав комедійного жанру («Млин», «Піп і смерть»), ігор («Явтух», «Северин», «Війт і жебрак»). Жартівливими були діалоги або монологи, сміх викликали і зовнішні ефекти (перевдягання, безглузді бійки, нібито випадкові падіння).

Західноєвропейська релігійна драма сягнула меж України лише під кінець XVI ст. У Західній Європі спочатку ставили на сцені тексти суто релігійного характеру.

◀ Оригінальна давньогрецька маска

▲ Театр в Епідаврі (сучасний вигляд). Греція

Стилізовані театральні маски як емблема сучасних театрів

Згодом з'явилися дії з пастухами, вояками, картини з життя. Поступово релігійна драма вийшла з-під влади церкви, де, за словами І. Франка, «на неї ждала зовсім інша компанія – жонглери, шпільмани[1] та різнородні веселі товариства, що мали єдине завдання – бавити, смішити народ».

Щоб «розсіяти нудоту довгих діалогів», до текстів драми додавали анекдотичні сценки, так з'явилися інтермедії. У шкільній поетиці 1648 р. подано визначення інтермедії, як *«короткої дії, вигаданої або справжньої, що розігрується між актами комедії і трагедії, складається зі слів, предметів та осіб веселих, що освіжує увагу слухача, не належить до актів і сцен п'єси»*.

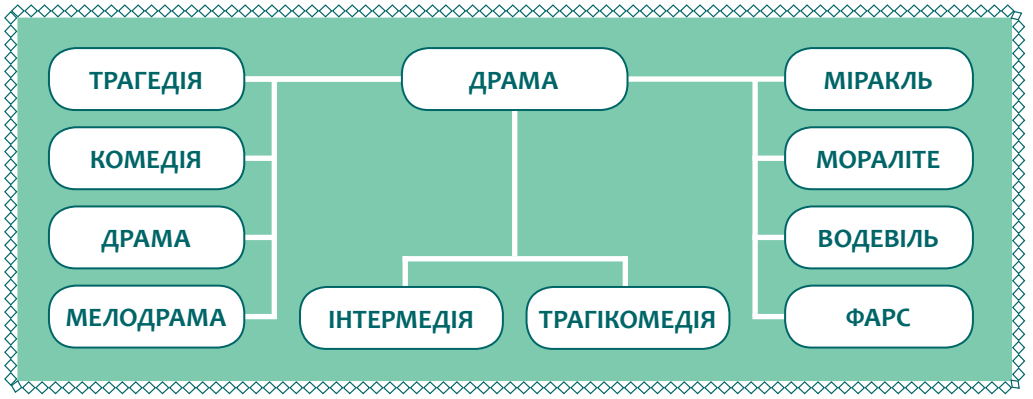
[1] **Шпільмани** – тут: клоуни.

Авторами інтермедій найчастіше ставали студенти (спудеї), які писали тексти розмовною мовою, об'єктом їхньої уваги виявлялося життя людей низького походження, традиційно вони містили повчальну настанову. Із XVII ст. збереглися тексти інтермедій до драм Якуба Гаватовича, а із XVIII ст. – до драм Георгія Кониського та Митрофана Довгалевського. Навіть у вертепній скриньці з'явилися жартівливі ролі: недалекий чоловік, хитрий циган, підприємливий єврей, зазнайкуватий шляхтич. Ці драматизовані веселі оповідання викликали чималий інтерес глядачів.

Надалі становлення української комедії було тісно пов'язане з інтермедіями. Серед перших комедійних авторів називають пана Танського, який, на думку Олександра Білецького, був прадідом Миколи Гоголя, батько якого теж писав комедії («Собака-вівця» та «Простак» виразно тяжіють до інтермедій).

Нову українську драму започаткував Іван Котляревський творами «Наталка Полтавка» (1818) та «Москаль-чарівник» (1819). Як справедливо зауважив Ярослав Поліщук, «фаза комедії втілює шлях від «Енеїди» І. Котляревського (1798) через котляревщину до Шевченка». Згодом в І. Котляревського з'явилися творчі послідовники (Василь Гоголь, Роман Андрієвич, Яків Кухаренко), які розробляли однотипний любовний сюжет – неможливість одруження через станову нерівність. Власне, творчість І. Котляревського-драматурга «є органічною єднальною ланкою між старою і новою українською літературою». Цей автор не наслідував високих класицистичних традицій, а показав колоритні національні характери в тогочасних реаліях, що характерно для соціально-побутової п'єси. У драматичних творах І. Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» представлені елементи традицій українського народного театру (вертепу), інтермедій та комічної опери XVIII ст.

Цікавим жанровим комедійним різновидом, який сформував певний літературний та естетичний досвід XIX ст., виявився водевіль – легка, сентиментальна

▲ Схема за підручником «Теорія літератури» за редакцією Олександра Галича

комедія зі співами. В основі водевілю лежить інтрига, анекдотичний сюжет із несподіваною розв'язкою, музикою і танцями. Крім загальновідомого «Москаля-чарівника» та «Бой-жінки» Григорія Квітки-Основ'яненка, згодом з'явилися такі водевілі, як «Муж старий, жінка молода» Степана Петрушевича, «Простак» Василя Гоголя.

Виникнення професійного національного театру засвідчує високий культурний розвиток народу, тож німецький драматург і поет Йоганн-Фрідріх Шиллер не без підстав наголошував: «Якби ми дожили до національного театру, то ми би стали нацією». Західноєвропейські народи спромоглися на свої національні театри. Іспанський професійний театр на повний голос заявив про себе на межі XVI–XVII ст. У Франції національний театр яскраво проявився в середині XVII ст., у чому заслуга насамперед комедій геніального Мольєра; у Німеччині – наприкінці XVII ст., у Російській імперії – на початку XVIII ст., коли за наказом царя Петра I було створено Публічний театр, розрахований на широке коло глядачів.

Царські укази про заборону української мови й національного театру сповільнювали розвиток української драматургії в цілому, але завдяки наполегливості й жертовності українських митців вона розвивалася. У другій половині XIX ст. в Україні активно функціонують аматорські (латин. amator, фр. amateur – любитель) театральні гуртки і трупи у Полтаві, Чернігові, пізніше – у Єлисаветграді, Києві, Харкові. У 60-х рр. XIX ст. із київським аматорським театральним гуртком пов'язана діяльність Миколи Лисенка, Михайла Старицького, Павла Чубинського, Олександра Русова, а єлисаветградський гурток дав поштовх для розвитку творчих сил Марка Кропивницького, Івана Карпенка-Карого, Михайла Старицького і виникнення театру корифеїв[1], який вважається першим українським професійним театром.

Якщо вести мову про розвиток драматургії і театрального мистецтва на західноукраїнських землях, то необхідно згадати про українську театральну виставу, яка 1841 р. відбулася в стінах Львівської духовної семінарії. 1848 р. великий успіх у Коломиї мали постановки за творами Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка. 1849 р. у Львові шанувальники

[1] **Корифей** – давньогрецьке слово, яке означає «заспівувач» або керівник хору. Сьогодні в переносному значенні «корифей» – це провідний, визначний діяч мистецтва, науки тощо. Театр корифеїв – перший український професійний театр, що своєю появою засвідчив зрілість української культури.

театрального мистецтва побачили сценічну реалізацію оригінального твору «Терпен – спасен» Рудольфа Моха.

1864 р. у Львові відбулося відкриття першого українського професійного театру, який утримувало товариство «Руська бесіда». Його очолив український актор і режисер **Омелян Бачинський**.

▲ Омелян Бачинський

«Руська бесіда» вважалася клубним товариством, яке влаштовувало літературні, музичні й танцювальні вечори, лекції. Один із засновників «Руської бесіди» Юліан Лаврівський 1861 р. писав: «Коли хочемо, щоб наша мова процвітала, то повинні дбати, щоб вона щораз більше входила в публічний ужиток і, думаємо, найкращу поміч могло би тут подати заснування руського театру у Львові». Цей задум підтримав митрополит Григорій Якимович. Прогресивні діячі звернулися до Галицького сейму, щоб раз на тиждень у Скарбківському театрі у Львові відбувалися вистави «руською» (українською) мовою. Галицький театр у виборі репертуару орієнтувався на найкращі твори драматургів із Наддніпрянської України: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Назар Стодоля» Т. Шевченка із вставною музичною картиною «Вечорниці» Петра Ніщинського, «Пошились у дурні» М. Кропивницького, «Ніч на Івана Купала» М. Старицького, «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого, а також драматичні твори західноукраїнських авторів: Р. Моха, Василя Ільницького, І. Франка. Із великим успіхом ставили оперу «Запорожець за Дунаєм» Семена Гулака-Артемовського.

> «Зложилася трупа, якої Україна не бачила ані перед тим, ані потому, трупа, котра робила фурор не тільки по українських містах, а й також у Москві та Петербурзі, де публіка мала нагоду бачити найкращих артистів світової слави. Гра українських артистів – то не була дилетантська[1] імпровізація.., а здобуток сумлінних студій, глибокого знання українського народу, освітленого інтуїцією великих талантів».
>
> *Іван Франко*

Театр «Руська бесіда» успішно гастролював у Коломиї, Станіславові (теперішньому Івано-Франківську), Чернівцях, проте постійний брак коштів призвів до того, що у жовтні 1867 р. О. Бачинський змушений був розпустити свою трупу. Наступного року в Народному домі у Львові відбулося кілька аматорських вистав, які організував колишній член театральної дружини Юліан Нижанківський. 1869 р. зібрався новий колектив театру й завдяки Ю. Лаврівському «Руська бесіда» була визнана професійною організацією, тож почала отримувати щорічну грошову підтримку від Галицького сейму.

[1] **Дилетантський** – непрофесійний, аматорський, поверховий, без жодних професійних знань та умінь.

▲ Сцена з трагікомедії «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого в театрі «Руська бесіда»

▲ Будівля Народного дому (Львів), де колись розміщувалася культурно-просвітницька організація «Руська бесіда» (сучасне фото)

Степан Чарнецький писав: «У 1874 р. «Бесіда» віддала театр Теофілі Романович, правдиве назвисько якої було Рожанковська». Ця патріотично налаштована жінка очолювала театр до кінця 1880 р. і зробила все від неї залежне, щоб період її керівництва театром став його «кращою добою в історії розвитку». До складу «Руської бесіди» у 1875 р. входив і актор із Наддніпрянської України – Марко Кропивницький. У галицькій трупі він працював не тільки як актор, а і як режисер, поставив цей театр на реалістичну основу. Коли працівник часопису «Діло» запитав, якою мовою розмовляє Кропивницький поза сценою, він щиросердно відповів: «Мовою Шевченка». Після повернення на Наддніпрянщину саме М. Кропивницький відіграв визначну роль у становленні театру корифеїв.

Марко Кропивницький сам шукав акторів, розвивав їхні творчі здібності, майстерність, яскраво проявив себе як актор і режисер. До його театральної трупи входили Марія Заньковецька, Панас Саксаганський, Микола Садовський, якими й досі пишається українська сцена.

Тривалий час український професійний театр розвивався як синкретичне[1] мистецьке явище, у якому акторська гра переплiталася з вокально-музичними сценами, танцями. Проте у другій половині XIX ст. принцип театральності все частіше почав підпорядковуватися принципові реальності, правдоподібності. На перший план виходять п'єси без участі хору та без хореографічних (танцювальних) постановок. Реалістично-побутове спрямування театру виявлялося в намаганні мінімізувати етнографічні елементи, вийти за межі сільського життя і ненав'язливо виховувати мистецькі смаки глядача на найкращих взірцях європейської драматургії. До репертуару залучали драматичні твори з історичними сюжетами. Це пробуджувало національну самоідентифікацію українців, а тому не на жарт лякало владу і постійно тримало в напрузі цензуру. Царський уряд намагався не допускати на сцену серйозні за змістом та актуальні за проблематикою твори. Іван Карпенко-Карий

[1] **Синкретичний** – комплексно оприявлений, нерозчленований, єдиний в усіх проявах.

▲ Трупа Марка Кропивницького

негативно відгукувався про легкі сценічні жанри, зокрема «фарс і оперетку», вважаючи, що «вони – ганьба мистецтва, бо смак псують». Вузьке розуміння функції театру тільки як розважальної зрештою вдалося подолати. Головний герой п'єс дедалі частіше не гинув із розпуки, а боровся бодай за власне щастя.

▲ Марко Кропивницький (у центрі) з акторами

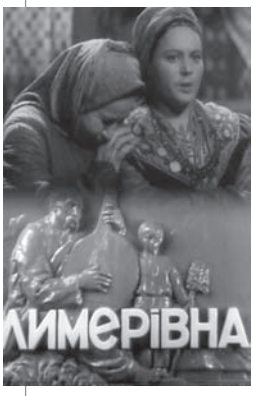
1881 р. після років боротьби режисери отримали можливість ставити вистави українською мовою, але за умови, що їм передуватимуть російськомовні. Доходило до комічних ситуацій: часто єдиним глядачем постановки російською мовою був сторож театру, українська публіка зазвичай збиралася на другу частину театрального вечора.

Попри значні творчі досягнення та визнання, український театр постійно перебував у матеріальній скруті, вистави доводилося влаштовувати у непристосованих приміщеннях (переважно у стодолах і клунях), не вистачало костюмів, декорацій, музичних інструментів.

Іван Франко, віддаючи належне заслугам **Михайла Старицького** як меценатa й режисера, називав його «батьком українського театру», адже корифей продав свою спадщину, щоб придбати для театру найнеобхідніше, матеріально підтримував акторів. Щоб поповнити репертуар, М. Кропивницький та М Старицький пристосовували до сцени насамперед твори Миколи Гоголя зі збірки «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» і повість «Тарас Бульба». Також завдяки їм, окрім «Назара Стодолі», сценічним життям зажили поеми «Катерина», «Тополя», «Гайдамаки», «Титарівна» Тараса Шевченка. Їхні інсценізації поряд із п'єсами «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» Івана Котляревського, «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Григорія Квітки-Основ'яненка стали якісною основою тогочасного театрального репертуару.

Наприкінці 1880-х рр. спробував свої сили у драматургії і **Панас Мирний**. У п'єсах «У черницях» (1884), «Перемудрив» (1884), «Згуба» (1886), «Лимерівна» (1892), «Не вгашай духу» (1905) письменник порушував ті самі проблеми, що і в прозі: людина й суспільство, морально-етичне протистояння, прагнення свободи.

Найвизначніша п'єса цього автора – «Лимерівна». Вона єдина з доробку Панаса Мирного-драматурга була поставлена на сцені й увійшла до репертуару театру корифеїв. Основний конфлікт драми «Лимерівна» пов'язаний із любовною колізією: сільська красуня Наталка змушена одружитися з багатим нелюбом Шкандибенком. Доведена до божевілля, вона закінчує життя самогубством. Її коханий Василь – сирота і наймит заможного козака – виявився неспроможним боротися за своє кохання. Головну героїню блискуче зіграла геніальна акторка Марія Заньковецька: «Вираз почуття у Заньковецької був настільки яскравим, що вплив його підкоряв не тільки глядача, а й партнерів. Згадується четверта дія п'єси "Лимерівна".

Афіша і кадри з кінофільму «Лимерівна» (1955)

Наталя співає пісню "Ой пила, пила та Лимериха на меду, пропила свою дочку молоду". Потім у гніві і сльозах вона звертається до свого хрещеного: "А батенько хрещений до-по-ма-гав..." При цих словах Наталя-Заньковецька дивилась на нього з таким полум'ям гніву в очах, що ні один з акторів, які грали хрещеного батька, буквально не витримував її погляду і опускав очі...» (Панас Мирний).

Кінорежисер Василь Лапокниш за п'єсою «Лимерівна» у 1955 р. зняв однойменний фільм.

Цікаво, що навіть у наш час драма «Лимерівна» не сходить із підмостків багатьох українських театрів.

Чимало оригінальних драматичних творів, які ще до їхнього виходу друком ставили на сцені, написали Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий. Однак ані М. Старицький, ані М. Кропивницький не наважувалися вийти за рамки так званої етнографічної драматургії.

Творцем української реалістичної соціальної драми став **Іван Карпенко-Карий**. Його ж називають «батьком» українських комедії («Сто тисяч», «Хазяїн») і трагедії («Сава Чалий»). Цей драматург – автор 18 оригінальних п'єс, в основі яких – гострі соціальні суперечності. Саме він уперше порушив проблему відповідальності митця й величезного тягаря таланту («Суєта»), розробляв складні психологічні конфлікти («Бурлака», «Безталанна», «Сто тисяч», «Хазяїн»). Митець розгортав дію не на тлі чудових українських краєвидів, що було характерно для попереднього етапу розвитку сценічної постановки, а в звичайних помешканнях. Режисер відмовився від святкового національного вбрання на сцені на користь повсякденного; події відбувалися в наближених до реального життя умовах; поменшало другорядних персонажів і сцен зі співами.

У 1885 р. **Марко Кропивницький** із групою акторів відокремився від трупи М. Старицького. Обидва колективи почали самостійне театральне життя. У трупі М. Кропивницького грали Марія Заньковецька, Микола Садовський, Панас Саксаганський, Марія Садовська-Барілотті, Ганна Затиркевич-Карпинська, Андрій Максимович, Іван Загорський, А. Переверзєва, Олена Маркова, Д. Мова, П. Карпенко, Лідія Квітка. Керівник трупи запровадив колегіальні рішення: десять провідних акторів вирішували питання репертуару, вибір маршруту для гастролей, питання найму працівників і їх звільнення. Актори зуміли відновити вистави попередніх років, інсценізували нові п'єси, зокрема Івана Карпенка-Карого «Бондарівна», «Розумний

і дурень», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля». Упродовж 1885–1888 рр. колектив відвідав понад двадцять міст України, а також Петербург і Москву, де виступав із величезним успіхом. Видатний діяч російського театру Микола Синельников визнавав: «До цього часу, до зустрічі з "Малоросійським театром", я, незважаючи на серйозне знайомство з постановниками, найкращими на той час, Малого московського театру, не знав і навіть не запідозрював про головне – про ансамбль». І хоча сьогодні вважається, що саме таку поведінку на сцені, коли кожен актор грає не осібно, а в колективі, власне, в ансамблі, запровадив значно пізніше російський режисер Костянтин Станіславський, та насправді пальма першості належить українцеві Маркові Кропивницькому. Він також написав 40 драматичних творів, більшість із яких – комедійного змісту. М. Кропивницький мав хист композитора і став автором пісень «За сонцем хмаронька пливе», «Соловейко», «Ревуть-стогнуть гори-хвилі», «Де ти бродиш, моя доле». Для дітей М. Кропивницький створив п'єси «Івасик-Телесик» та «По щучому велінню». Корифей українського театру відомий і як чудовий перекладач комедії «Ревізор» М. Гоголя. І. Франко цінував у М. Кропивницькому талант оповідача, прекрасну мову творів: «Такої чистої, блискучої всіма блисками поезії і гумору народного мови нам не у многих наших писателів лучиться подибати...»

Як актор М. Кропивницький не втратив таланту перевтілення і на схилі життя. Значно молодший від нього актор Іван Мар'яненко згадував: «Залишившись один, Бичок-Кропивницький міняється, мов хамелеон, показуючи своє хижацьке нутро. Марко Лукич підіймався до трагедійних вершин, наближаючись до бальзаківського Фелікса Гранде або пушкінського Скупого з їх несамовитою, потворною жадобою до золота».

На знак поваги і вдячності художник Ілля Рєпін подарував Маркові Кропивницькому картину, на якій керівник трупи в козацькому вбранні кермує човном, що пливе серед морських хвиль.

Цікаво знати!

Величезний успіх мала провідна акторка цієї трупи – Марія Заньковецька. Коли в 1912 р. в Москві їй запропонували блискучу кар'єру в складі акторів найкращих російських столичних театрів, Марія відповіла, що Україна надто бідна, щоб її покидали найталановитіші митці. Під час московських гастролей театру корифеїв Лев Толстой, побачивши Марію Заньковецьку в драмі М. Кропивницького «Глитай, або ж Павук», зі сльозами на очах попросив українську акторку подарувати йому червону хустку зі своїх плечей, у якій Марія грала роль Олени.

▲ Марія Заньковецька

Трупа Михайла Старицького (Євдокія Боярська, Олександра Вірина, М. Маньківська, Василь Грицай, Ю. Косиненко, Леонід Манько, Любов Ліницька, Юлія Шостаківська) зберігала ідейні та художні принципи, впроваджені М. Кропивницьким і М. Старицьким іще під час їхньої спільної роботи. Упродовж 1885–1891 рр. цей колектив відновив показ вистав «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Сватання на Гончарівці», «Глитай, або ж Павук», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «За двома зайцями», «Запорожець за Дунаєм», «Чорноморці», «Утоплена», «Гаркуша».

Цікаво знати!

У другій половині XIX ст. розвивається і музичне мистецтво: племінник відомого поета-байкаря Петра Гулака-Артемовського – Семен Гулак-Артемовський (1813–1873) – написав першу українську лірично-комічну оперу «Запорожець за Дунаєм» (1863). Митець створив музичний твір про козаків, які опинилися за Дунаєм після зруйнування у 1775 р. російськими військами Січі. Опера відтворювала велику любов запорожців до рідної землі та їхнє прагнення повернутися в Україну. «Запорожця за Дунаєм» із величезним успіхом ставили у театрі корифеїв.

Справжня скарбниця вокальної музики – цикл творів Миколи Лисенка «Музика до "Кобзаря" Тараса Шевченка». За творами українських письменників композитор створив такі різновиди опери, як монументальна історико-героїчна народна драма («Тарас Бульба»), лірично-побутова опера («Різдвяна ніч»), лірично-фантастична опера («Утоплена»), сатирична опера («Енеїда»). М. Лисенко написав музику до театральних вистав за творами М. Старицького («Остання ніч»), М. Кропивницького («Глитай, або ж Павук») та ін. Костянтин Станіславський писав Агатангелові Кримському, що «Лисенка – цього чудового і чаруючого красою своєї музики композитора – ми сміливо можемо назвати сонцем української музики».

Трупа М. Старицького гастролювала в Криму, на Кубані, Поволжі, в Польщі, Білорусії, на Кавказі, відвідала Москву та Петербург. Постійні гастролі театральних колективів були справою непростою. Кочовий спосіб життя немилосердно підривав здоров'я акторів: «Яка лиха хуртовина жене людей на далеку північ, до кам'яних фортів Кронштадта, серед льодових скель і крижаних гір... серед холоду і північної завірюхи?.. То артисти українського театру» (Іван Карпенко-Карий).

Найкращі традиції перших українських професійних колективів продовжили колективів Миколи Садовського, Панаса Саксаганського та Івана Карпенка-Карого. Український старовинний шляхетний рід литовсько-білоруського та польського походження Тобілевичів особливо прислужився театрові. Четверо із шести дітей Карпа Тобілевича стали видатними діячами українського театру, зокрема Марія Садовська-Барілотті (псевдонім походить від дівочого прізвища матері та прізвища чоловіка), Іван Карпенко-Карий (псевдонім поєднує у собі ім'я батька та улюбленого літературного персонажа Гната Карого – героя п'єси Тараса Шевченка «Назар

Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка в Києві. Початок XX ст. (у той час – Театр «Соловцов») і сучасна будівля

▲ Національний академічний український драматичний театр ім. Марії Заньковецької у Львові (сучасна будівля)

▲ Епізод сучасної постановки поеми «Катерина» Тараса Шевченка у театрі ім. Марії Заньковецької (режисер Богдан Ревкевич)

Стодоля»), Микола Садовський (псевдонім утворений від дівочого прізвища матері), Панас Саксаганський (псевдонім від назви місцевої річки Саксагань).

Родину Тобілевичів справедливо називають осередком українського театру: Іван Карпенко-Карий був драматургом і актором, його брати (Микола Садовський, Панас Саксаганський) – режисерами та акторами, сестра (Марія Садовська-Барілотті) – театральною актрисою й солісткою. До родини Тобілевичів долучилися також акторки Марія Заньковецька (стала дружиною Миколи Садовського) та Софія Дитківська (дружина Івана Карпенка-Карого після смерті Надії Тарковської).

Іван Карпенко-Карий навіть у епізодичних ролях умів проявити себе унікальним актором, блискуче зіграв головних героїв у власних п'єсах: Герасима Калитку («Сто тисяч»), Пузиря («Хазяїн»), старшину Михайла Михайловича («Бурлака»), Терешка («Суєта»).

Микола Садовський був незрівнянний у героїчних ролях. Прекрасні зовнішні дані, голос сприяли його величезному успіхові на сцені.

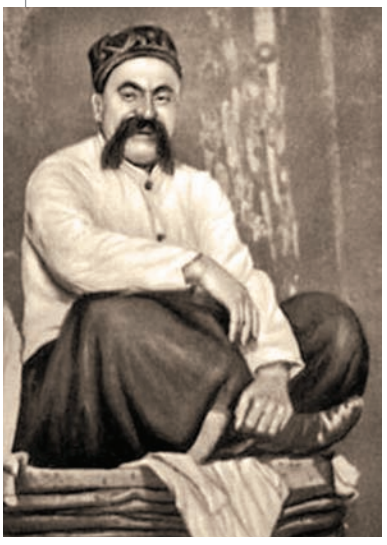
Він зіграв ролі Богдана Хмельницького й Тараса Бульби з однойменних драм М. Старицького, Сави Чалого з однойменної п'єси Івана Карпенка-Карого, Назара з драми «Назар Стодоля» Т. Шевченка. Найулюбленіший образ Миколи Садовського – Сава Чалий. Актор феноменально входив у роль, віртуозно вмів перевтілюватися на сцені, тож суперечливий характер освіченого козака, спочатку – ватажка повстанських мас, а потім – ревного служителя

Іван Карпенко-Карий «був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом і при тому великим драматургом, якому рівного не має наша література та якому не дорівнює ані один із сучасних драматургів не тільки Росії, але й інших слов'янських народів».

Іван Франко

▲ Іван Карпенко-Карий у ролі Івана Виговського (історична драма Михайла Старицького «Богдан Хмельницький»)

▲ Микола Садовський у ролі Запорожця

польській шляхті, особливо вдавався Миколі Садовському. «Сава-Садовський, пробуючи зіграти на козацькій честі, просив дати йому можливість вмерти в чесному поєдинку. Йому відмовляли в праві на поєдинок. "За те, що кіш у Чорнім лісі наш спалив, – виголошував вирок Гнат Голий, – за те, що ловив товаришів своїх і в руки панські віддавав, за те, що церкву ти спалив, тебе громада наша смерті присудила". Першу фразу Сава-Садовський слухав із гордо піднятою головою, навіть з усмішкою, на другій – схиляв голову, а коли чув про церкву, закривав лице руками і повертався спиною до козаків, які й мали виконати вирок. Технічно це робили так: шабля Медведя, що стояв праворуч, проходила поза спиною і виходила ліворуч між пахвою і рукою Сави. Кравчина робив той самий рух зліва направо, а Гнат усаджував шаблю прямо у спину Чалого. Було враження, що дійсно Садовського-Саву прокололи шаблями…» (Іван Мар'яненко).

Микола Садовський подбав про залучення до театрального репертуару п'єс Бориса Грінченка, Любові Яновської, Олександра Олеся, на українській сцені поставив опери Миколи Лисенка, Дениса Січинського, Станіслава Монюшка.

Свій шлях професійного актора **Панас Саксаганський** розпочав на сцені першого українського професійного театру під керівництвом М. Старицького та М. Кропивницького. У зрілі роки він дбав про засоби емоційного впливу на глядача, надавав особливого значення музичному оформленню вистав, тому створив при театральній трупі хор.

▲ Панас Саксаганський у ролі гайдамаки

Панас Саксаганський блискуче зіграв ролі Возного з «Наталки Полтавки» І. Котляревського, Шпоньку з комедії «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» М. Старицького, Копача, Гната Голого, Івана Барильченка з п'єс Івана Карпенка-Карого. Вершинною була його гра в ролі Івана Барильченка («Суєта» Івана Карпенка-Карого). Порівняно рідше, але також високопрофесійно виступав Панас Саксаганський у трагічних ролях, зокрема в ролі Івана Богуна та Гната Голого. Максим Рильський твердив: «Я обстоював і обстоюю думку, що Саксаганський-трагік був не менший, ніж Саксаганський-комік».

Сценічну долю сестрі братів Тобілевичів – **Марії Садовській-Барілотті** – напророкував український композитор і поет-перекладач П. Ніщинський. Почувши, як вона співає, він вигукнув: «Ваша доля – то сцена. Таким голосом рідко кого наділяє природа!» Але тільки в зрілі роки Марія Садовська-Барілотті, повернувшись з Італії, таки розпочала свою акторську

кар'єру за підтримки старшого брата Івана. Марія була присутня, коли М. Кропивницький читав Івану Карпенкові-Карому свою драму «Дай серцю волю, заведе в неволю», і попросила в нього свою першу роль. Із 1883 р. Марія Садовська-Барілотті збагачувала театр професійним виконанням народних пісень. Її співацька та акторська майстерність стала окрасою театральних труп Панаса Саксаганського, М. Старицького, Миколи Садовського. Майже після кожної вистави саме невгамовну на сцені Марію глядачі по кілька разів викликали на біс.

▲ Марія Садовська-Барілотті

Марія Заньковецька – найталановитіша акторка театру корифеїв, хоча, крім неї, жіночі ролі успішно грали Любов Ліницька, Марія Садовська-Барілотті. Саме жіноцтво у театральних трупах виявилося найбільш охочим до відповідної освіти й професійно підготовленим (Л. Ліницька закінчила харківську гімназію і брала приватні уроки акторської майстерності; сестра Тобілевичів опанувала італійську школу вокалу співака Барілотті, тому й співала майже в усіх жіночих партіях опер; Марія Заньковецька брала уроки у професора Гельсінського відділення Петербурзької консерваторії Яна Гржималі).

1882 р. Заньковецька дебютувала в ролі Наталки в п'єсі «Наталка Полтавка» І. Котляревського на аматорській сцені в Ніжині. Сценічний псевдонім Заньковецька утворений від назви рідного с. Заньки, щоб рідні не дорікали їй за зганьблене акторською «легковажною професією» прізвище. Кохання Галі й Назара, якого грав Микола Садовський, а Галю – Марія Заньковецька (драма «Назар Стодоля» Т. Шевченка), критики порівнювали з палким коханням Ромео та Джульєтти. За роль Ярини в «Невольнику» (за поемою Т. Шевченка) акторка отримала від М. Кропивницького бірюзовий перстень зі словами: «Заручаю тебе, Марусю, зі сценою, тепер мені є для кого писати драми».

Цікаво знати!

Як дружина військового, Марія Адасовська (справжнє порізвище майбутньої акторки) жила в молдавському місті Бендери. Якось у гостях вона заспівала: «Коло млина, коло броду, / Два голуби пили воду...» – і несподівано почула, що до її співу приєднався чоловічий голос: «Вони пили, вуркотіли, / Та й знялися, полетіли». Оглянувшись, Марія побачила красеня-офіцера, який відрекомендувався Тобілевичем із Херсонщини. Так відбулося знайомство двох провідних діячів театру – Марії Заньковецької та Миколи Садовського. Марія погодилася на пропозицію Садовського зіграти ролі у виставах трупи Кропивницького. Так 27 жовтня 1882 р. вона дебютувала в ролі Наталки (п'єса «Наталка Полтавка» І. Котляревського).

Про свій життєвий вибір Марія Заньковецька писала так: «Я не могла більше боротися зі своїм коханням і, порвавши зі всіма своїми, поступила на сцену». Батько прокляв Марію, адже заміжжя із Хлистовим гарантувало їй забезпечене життя, а розрив церковного шлюбу і професія акторки на той час вважалися аморальними. Та Заньковецька знайшла сили йти до кінця: Синод розірвав її шлюб, про це прилюдно оголосили в місцевій церкві, заборонивши непокірній жінці

▲ Марія Заньковецька

[1] **Аншлаг** – переповнений зал, відсутність вільних місць.

вінчатися вдруге. Зате акторська кар'єра Марії Заньковецької виявилася блискучою. Маючи чудовий голос – драматичне сопрано, Марія Заньковецька неперевершено виконувала українські народні пісні. Акторка любила складні ролі, проникнуті справжнім драматизмом або запальною комедійністю. Вона відтворювала на сцені життя та емоції простих людей, розкриваючи красу їхніх душ.

Іще за життя великий талант Марії високо оцінили не тільки українські глядачі. Сталося так, що одночасно із Заньковецькою у Петербурзі гастролювала італійська актриса Елеонора Дузе, неперевершена в ролі Нори (однойменна п'єса Генріка Ібсена). Одного й того ж театрального вечора на сценах Малого і Панаєвського театрів італійська й українська актриси грали свої коронні ролі. Однак петербурзька знатна публіка масово «пішла на Заньковецьку». Кожна вистава, у якій грала ця акторка, відзначалася аншлагом[1].

Петро Чайковський, перебуваючи в Одесі, виступив як диригент у постановці власної опери «Пікова дама». Після вистави Марія Заньковецька з групою українських акторів вирішили привітати геніального композитора й подарували йому вінок із живих квітів з написом на стрічці: «Смертні – безсмертному». Коли ж П. Чайковський дивився виставу «Безталання» Івана Карпенка-Карого, в якій роль Софії виконувала Марія Костянтинівна, то після вистави вийшов на сцену й урочисто підніс актрисі вінок із написом на стрічці: «М. К. Заньковецькій – безсмертній від смертного».

1906 р. Марія Заньковецька та Микола Садовський організували в Києві перший стаціонарний український професійний театр, а також акторка була серед ініціаторів заснування театру Миколи Садовського в Полтаві, майже сама домагалася відкриття Ніжинського стаціонарного державного театру. Буремного 1918 р. провідна актриса колишнього театру корифеїв організувала народний театр «Українська трупа під орудою М. К. Заньковецької», який поставив спектаклі «Наталка Полтавка», «Гетьман Дорошенко», «Циганка Аза». Гетьман Павло Скоропадський, визнаючи великі сценічні заслуги мисткині, у червні 1918 р. затвердив постанову про призначення їй довічної державної пенсії.

▲ Пам'ятники на могилах Марії Заньковецької і Миколи Садовського на Байковому кладовищі в Києві

Сімейне життя Марії Заньковецької з Миколою Садовським не було щасливим. Двом яскравим особистостям ужитися виявилося дуже складно. Але на Байковому кладовищі їхні могили поруч.

Драма – один із трьох основних родів літератури. Слово «драма» може вживатися у значенні тексту, написаного для постановки на сцені у вигляді дій, картин, актів, яв, коли явища життя розкриваються через самовиявлення дійових осіб, їхні вчинки та розмови, а може означати складну і небезпечну для життя героїв подію із яскраво вираженим конфліктом. Наприклад, І. Франко мелодрамою назвав збірку «Зів'яле листя», в якій ліричний герой через нерозділене кохання закінчує життя самогубством.

Античний філософ Аристотель вважав, що драма – відтворення дії дією, а не розповідь, як це властиво для лірики і прози. Театральна драма виникла значно пізніше, ніж трагедія та комедія. Цей жанр з'явився лише у XVIII ст. Різновиди драми: історична, героїчна, соціально-побутова, психологічна, мелодрама.

Діалог із текстом

1. Розкажіть про фольклорні та релігійні джерела театрального мистецтва в Україні.
2. У яких умовах виник театр корифеїв?
3. Які перешкоди заважали розвиватися театральному мистецтву у Наддніпрянській Україні?
4. Чому, на вашу думку, розвиток драматургії й театру – нерозривні явища?
5. Що ви довідалися про львівський театр «Руська бесіда»?
6. Як Іван Карпенко-Карий ставився до легких сценічних жанрів і чому? Якими він бачив п'єси українського театру за тематикою та проблематикою?
7. Що ви довідалися про роль М. Старицького у створенні театру корифеїв?
8. Із яких джерел поповнювався репертуар театру корифеїв?
9. Що ви можете сказати про акторську творчість М. Кропивницького? Як саме він реалізовував свої режисерські здібності?
10. Чим відрізнялася акторська гра Миколи Садовського?
11. Розкрийте особливості таланту Марії Садовської-Барілотті.
12. Яких митців дала українському театру родина Тобілевичів? Розкажіть про їхній внесок в українську культуру.
13. Пригадайте, у яких двох основних значеннях вживається слово «драма» в українській мові.

Діалоги текстів

1. Чому поети і прозаїки намагалися писати драми? Чи завжди ці твори відзначалися сценічністю? Чому М. Старицькому доводилося переробляти їх?
2. Порівняйте час виникнення українського професійного театру з часом появи національних театрів у Європі. Про що це свідчить?

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте будову давньогрецького амфітеатру. Чим вона вражає?
2. Чому давньогрецькі трагедійна і комедійна маски стали емблемою сучасного театрального мистецтва?
3. Розгляньте фото актора в театральній ролі (на ваш вибір) або кадр із фільму за мотивами драми і дайте оцінку зображеному.

Діалог із науковцем

Михайло Грицай

НЕОЦІНЕННІ ЗАСЛУГИ ТЕАТРУ КОРИФЕЇВ[1]

Гра театру корифеїв вражала поєднанням високої ідейності і художності, майстерності виконання і простоти. Серед акторів панувала творча атмосфера, моральне піднесення. Театр корифеїв був громадською трибуною, з якої звучали гнівні слова осуду політики самодержавства, полум'яний заклик стати на захист знедоленого народу.

Але зростання популярності українського театру породило й такі театральні трупи, які заради заробітку, задовольняючи смаки міщанства, ставили низькопробні п'єси, скомпоновані зі сцен пиятики та гулянок, карикатур на українського селянина. Проти таких труп театр корифеїв повів нещадну боротьбу.

Бурхливий розвиток демократичного в своїй основі театру вимагав оновлення репертуару, створення п'єс актуальної тематики.

Український прогресивний театр і драматургія пройшли складний шлях у своєму ідейно-творчому розвитку. Переборюючи цензурні утиски, нищівно викриваючи міщанські смаки й «драморобщину», українське драматичне мистецтво в другій половині XIX ст. піднеслося на небувалу висоту і стало гордістю українського народу.

[1] Назва статті наша. – *Прим. авторів підручника.*

1. Що нового про театр корифеїв ви довідалися з літературознавчої статті М. Грицая?
2. У чому основна заслуга театру корифеїв?
3. Чому літературознавець називає перший український професійний театр «гордістю українського народу»?
4. Об'єднавшись у творчу «малу» групу (3–5 осіб), підготуйте лаконічний проект «Роль і значення театру корифеїв для розвитку національної гідності, громадянської свідомості й самоідентифікації представників широких народних мас».

Консультація

Надалі запам'ятайте такі основні ознаки драматичного твору:

1. Драматичним творам завжди притаманний яскраво виражений конфлікт.
2. На початку драми завжди подають список дійових осіб, деколи з короткою характеристикою героїв (вік, вигляд, професія, звички).
3. Драма складається з дій, актів (картин), яв.
4. Усі події на сцені розгортаються в теперішньому часі.
5. Сюжет драми реалізується через монологи, діалоги та вчинки дійових осіб.
6. У драматичному творі відсутні описи. Украй необхідну додаткову інформацію подають у ремарках.
7. Драматичний твір призначений не стільки для читання, скільки для постановки на сцені.
8. Остаточно завершеним драматичний твір вважається лише після постановки на сцені, а його авторами є як драматург, який написав твір, так і режисер, який здійснив сценічну постановку. Саме їхнє творче співавторство дає можливість старому твору в кожну наступну епоху жити новим життям.

ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ (1845–1907)

Життєвий і творчий шлях

Драматична творчість Карпенка-Карого – це найвище досягнення нашого класичного театру корифеїв, що стало школою для українських драматургів нового часу.

Ростислав Пилипчук

Іван Карпович Тобілевич народився 29 вересня 1845 р. в селі Арсенівка Херсонської губернії (тепер – Кіровоградська обл.). Рід Тобілевичів у минулому був багатий і знатний, належав до польської шляхти, але зубожів. Карпо Тобілевич служив управителем поміщицького будинку, свою дружину Євдокію Садовську викупив із кріпацтва. Зовсім неписьменна, вона знала драму «Наталка Полтавка» Івана Котляревського напам'ять, прекрасно співала.

Із шести дітей Тобілевичів четверо стали видатними діячами театру. Іван, знаний під псевдонімом Карпенко-Карий, був найстаршим із них. Навчався у Бобринецькому повітовому училищі, а побут і життя на приватній квартирі були настільки нестерпними, що хлопчик важко захворів і ледь не помер.

1859 р. І. Тобілевич закінчив училище і почав працювати писарем у канцелярії Малої Виски, потім у Бобринецькому повітовому суді, а згодом отримав посаду столоначальника по кримінальній частині.

Із юних літ Іван Тобілевич захоплювався театром. Якось він із рідного Бобринця прийшов до Єлисаветграда, щоб побачити гру англійського трагіка Айри Олдріджа у трагедії «Отелло» Вільяма Шекспіра.

1865 р. родина Тобілевичів переїхала до Єлисаветграда (нині – Кропивницький). У вільний від роботи час юнак із задоволенням брав участь у драматичному гуртку. У п'єсі «Назар Стодоля» Тараса Шевченка він виконав роль Гната, а дочка поміщика Надія Тарковська – роль Галі. Молоді люди закохалися, а згодом одружилися. На згадку про свій дебют І. Тобілевич до першої частини псевдоніма,

Державний музей-заповідник Івана Карпенка-Карого (Тобілевича) «Хутір Надія» в с. Миколаївка Кіровоградської обл. (будівля та інтер'єр)

утвореного від імені батька (Карпенко – син Карпа), додав другу – прізвище Гната Карого, героя драми Назар Стодоля.

1879 р. Іван Карпенко-Карий втратив матір, наступного – дружину, потім дочку Галю та бабу Настю. Нещастя, які випали на долю митця, не зломили його. Він був найактивнішим членом новоствореного Товариства для поширення ремесел і грамотності, яке на власні кошти утримувало школу для бідних. І. Тобілевич дбав про самоосвіту: читав праці Дідро, Вольтера, Руссо, захоплювався творами Т. Шевченка, І. Котляревського.

Молодий митець увійшов до таємного гуртка, який спочатку поширював прогресивну літературу, а згодом пропагував народницькі ідеї. Організацію викрили, й почалося слідство. Із 1883 р. І. Тобілевича звільнили з посади секретаря поліції. Іван Франко про цей випадок писав: «Росія втратила поліційного пристава, Україна зискала[1] Карпенка-Карого».

[1] **Зискала** (діалектне) – знайшла, отримала.

Втративши роботу, І. Тобілевич із дітьми переїхав на хутір, працював у полі нарівні з селянами.

На запрошення Михайла Старицького Іван Тобілевич долучився до театрального товариства. Цей учинок остаточно розгнівав батька Карпа Тобілевича, оскільки діти не виправдали його сподівань: «...Ну, хоч би взяти Миколу – який бравий офіцер, та ще й кавалер; може, й до генерала б дослужився, а тут на тобі – ахтьор! А голос який! Дурний хлопець: не своєю дорогою пішов. А який би з нього протодиякон був!»

Та це ще були не всі негаразди: в результаті слідства з'ясувалося, що І. Тобілевич видавав незаконні посвідчення і паспорти революціонерам, читав друзям свої твори. За це його покарали засланням у Новочеркаськ. Місто справляло дуже гнітюче враження, але І. Тобілевич не втрачав віри: учився ремесла в коваля, став палітурником. Серйозно взявся за драматургію, суттєво переробив створені протягом 1883–1886 рр. драми «Безталанна», «Бондарівна», «Наймичка», «Мартин Боруля». Із нетерпінням чекав закінчення строку заслання і висновків слідства. Завдяки допомозі друзів І. Тобілевич потрапив до числа тих, кому дозволялося жити в Україні. Він повернувся на рідний хутір Надія до своєї родини.

1889 р. було знято негласний нагляд поліції. Микола Садовський запросив брата до трупи, але вона невдовзі розпалася. Іван Карпенко-Карий увійшов до новоствореної, якою керував Панас Саксаганський, де була і його сестра Марія з чоловіком. Трупа успішно виступала в Києві, Москві, Харкові, Одесі, Катеринославі.

Цікаво знати!

На честь Тараса Шевченка Іван Тобілевич назвав своїх дітей іменами героїв п'єси «Назар Стодоля» – Назар і Галя, а другу дочку назвав Ориною – іменем героїні з поеми «Невольник».

▲ Іван Тобілевич у ролі Назара у виставі «Назар Стодоля» за однойменним твором Тараса Шевченка

Український театр того часу розвивався як музично-драматичний. Так, Петро Ніщинський написав до драми Тараса Шевченка «Назар Стодоля» музичну картину «Вечорниці». У її основу поклав мотиви й образи з народних побутових, історичних пісень, дум, невільницьких плачів. «Вечорниці» поєднали в собі оркестрові, сольні та хорові пісенні номери. Вершиною твору став хоровий номер «Закувала та сива зозуля», пройнятий патріотичним пафосом. Композитор зумів передати волелюбність, нескореність українського народу.

У міжгастрольний сезон Іван Карпенко-Карий навідувався до дітей на хутір Надія. Удень виконував хліборобську працю, а вночі писав. Саме тут він створив шедеври української драматургії: «Сто тисяч», «Гріх і покарання», «Паливода XVIII століття», «Сава Чалий», «Гандзя», «Хазяїн», «Суєта», «Житейське море».

Нові часи вимагали розкриття на сцені нових тем, показу нових героїв, а отже, зумовлювали появу нових жанрів. У «Записці до з'їзду сценічних діячів» митець із болем писав: «Слухач стомився дивитися на плясове мистецтво й починає справедливо обурюватися перекручуванням життя, кажучи: у малоросійських писарчуків народ співає, танцює ціле життя, немає в них ні печалі, ні горя, ні громадських інтересів», адже «легковажний, шаблонний, жартівливий репертуар без будь-яких інтересів, що охоплюють суспільне життя даного часу, не задовольняє слухача, який очікує від театру вражень вищого порядку».

▲ *Невідомий художник.* Іван Карпенко-Карий (картина з фондів музею «Хутір Надія»)

У житті й творчості талановитий драматург проявив себе людиною діла й патріотом. У листі до Панаса Саксаганського він писав: «Ради України, нам дорогої, ради скривдженого народу ми зробимо, що в наших силах».

Іван Карпенко-Карий розвинув в українській літературі такі жанрові різновиди драми,

«Він був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література».

Іван Франко

як **трагікомедія** («Мартин Боруля»), **сатирична комедія** («Хазяїн»), **історична трагедія** («Сава Чалий»). Проте найбільшу славу драматургові принесли його комедії «Сто тисяч» («Гроші») та «Хазяїн». Можемо стверджувати, що І. Тобілевич став батьком української комедії: «Кумедію нам дайте, кумедію, що бичує сатирою всіх, і сміхом через сльози сміється над пороками, і заставля людей, мимо їх волі, соромитись своїх лихих учинків!..» («Суєта»).

Він започаткував і **соціально-психологічну драму** («Безталанна»), яка передбачає складний за своєю суттю конфлікт, протистояння дійових осіб і внутрішній неспокій у душах, що веде й на сцені до показу непростих психологічних станів, коли амплітуда емоційних переживань веде до несподіваних рішень і вчинків.

Соціально-психологічна драма «Безталанна» (1886) спочатку мала назву «Хто винен?». Драматург передає не тільки зовнішній, а й внутрішній конфлікт, намагається з'ясувати, хто ж винен у нещасті двох молодих жінок, які кохають Гната. У листі до М. Старицького Іван Карпенко-Карий писав: «Я взяв життя. А в житті не завжди драма розігрується за такими законами логіки, щоб не залишилось місця для запитання: "Хто винен?"». Головні дійові особи не можуть знайти виходу: роздвоєння Гната між коханням і обов'язком; Варка нещаслива, бо «ні молодиця, ні вдова»; свекруха з жалю до сина постійно дорікає Софії та її старому батькові. І. Франко наголошував, що Іван Карпенко-Карий у тогочасній «моральній атмосфері» сільського побуту «хотів дошукатись головного джерела вини і трагічного конфлікту».

Запитання «Хто винен?», але уже з проекцією на історичні події, лягло в основу історичної трагедії Івана Карпенка-Карого **«Сава Чалий»**.

Траге́дія (грец. *tragoedia* – буквально: козлина пісня) – драматичний твір із гострим конфліктом, який неможливо розв'язати, тому суперечності ведуть до неодмінної загибелі героя.

Історія зради Сави Чалого лягла в основу народної пісні «Ой, був в Січі старий козак»: гайдамацький ватажок Гнат Голий покарав за відступництво колишнього свого побратима, який «відклонився до ляшеньків».

У п'єсі трагічність образу Сави Чалого зображено через внутрішнє роздвоєння героя, який прагне компромісу, припускаючи, що гайдамаччина як стихійний рух може перетворитися на розбійництво, а це не принесе добра Україні: «Понесуть вони тепер на Україну і смуту, і пожежу, і кров проллють ріками, без жодної користі для народу, а потім і самі на палях усі сконають». Потоцький підступно використовує добрі наміри Сави. Чалий – це не просто зрадник, який продався, а людина, яка заплуталася і не знайшла правильного рішення.

Гнат Голий, який представляє чернь, дотримується народної моралі. Він карає Саву «за те, що кіш у Чорнім лісі наш спалив, напавши зрадою на нього, за те, що ти ловив товаришів своїх і в руки панські віддавав, за те, що церкву спалив…». Трагедія

Чалого полягає в тому, що він у глибині душі прагнув добра, але через кохання і намагання зупинити кровопролиття опинився у ворожому таборі. Драматургу вдалося передати як історичну, так і особисту трагедію Сави Чалого.

Образи трагедії «Сава Чалий» вирізняються високим рівнем узагальнення, символічністю. Драматург першим відійшов від шаблону етнографічної п'єси, давши імпульс розвиткові трагікомедії, створив яскраві зразки соціально-психологічної та історичної драми.

Письменник жив драматургією і театром: «Сцена – мій кумир, театр – священний храм для мене». Щоденна творча праця, тяжкі гастролі, нічна праця над рукописами виснажили драматурга. Хвороба підкралася несподівано й виявилася невиліковною.

«Драматична творчість Карпенка-Карого – це найвище досягнення нашого класичного театру корифеїв, що стало школою для українських драматургів нового часу».

Ростислав Пилипчук

«Чим він був для України, для розвою її громадського та духовного життя, се відчуває кожний, хто чи то бачив на сцені, чи хоч би лише читав його твори; се зрозуміє кожен, хто знає, що він був одним із батьків новочасного українського театру...»

Іван Франко

Іван Тобілевич помер 2 вересня 1907 р. Поховали його на хуторі Надія поряд із могилою батька. Назар Тобілевич, син Івана Карпенка-Карого, писав: «І коли над труною брати проспівали "Поховали отамана в сиру землю", то це була цілковита правда. Так! Він справді був отаманом в мистецтві того часу».

Діалог із текстом

1. Визначте роль і місце Івана Карпенка-Карого у розвитку драматургії другої половини XIX ст.
2. Чому письменники дбали не тільки про видання драматичних творів, а й про їхню постановку на сцені?
3. Як проблеми тогочасного суспільства впливали на тематику й проблематику драматичного доробку Івана Карпенка-Карого?
4. Які драматичні жанри розвинув Іван Карпенко-Карий?
5. Прокоментуйте висловлювання І. Франка про Івана Карпенка-Карого. Чому І. Франко так високо оцінив заслуги митця?

Діалоги текстів

- Знайдіть і прочитайте вірш Максима Рильського «Три брати» і проаналізуйте символічні образи в ньому.

Мистецькі діалоги

1. Софія Тобілевич згадувала: «Нам, акторам, страшенно докучали вигуки публіки на нашу адресу під час дії. Ті вигуки, правда, не мали нічого образливого для акторів, вони лише свідчили про зацікавлення глядачів подіями, що розгортались на їхніх очах. "Не вір... Дурить!" – гукав хто-небудь з гальорки артистці, щоб застерегти її від лиходія». Чому, на вашу думку, глядачі так бурхливо реагували на те, що відбувалося на сцені? Що ви дізналися про умови праці українських акторів? Як проходили гастролі?
2. Що, на вашу думку, символізує ювілейна монета, присвячена Іванові Карпенку-Карому?

Комедія «Хазяїн»

Коме́дія (*komos* – весела процесія, *ode* – пісня, у якій зображуються дії негідних людей) – це драматичний твір, у якому засобами гумору та сатири розвінчуються негативні суспільні й побутові явища, розкривається смішне в навколишній дійсності чи людині.

Корінням українська комедія сягає глибокої давнини, насамперед нижнього ярусу вертепної скриньки, де за допомогою відповідних ляльок ставилися гумористичні сценки з життя народу. Інтермедії та інтерлюдії в часи давньої української літератури також мали комічний характер. Навіть у п'єсах Івана Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник» широко представлені елементи народної пісенної культури. Національна сміхова культура відігравала роль своєрідного самозахисту і збереження народом власної ідентичності.

Історія написання. Актуальність проблематики твору

«Написавши чимало п'єс, Іван Карпович не перестав думати про земельне питання на селі, про нових багатіїв, що вже переросли і Михайла Окуня, і Герасима Калитку. Недалеко від нашого хутора, який Іван Карпович постійно відвідував, жили багаті аграрії Шев'якови, батьки яких були з селян. Знав Іван Карпович і багато чув про магната й володаря неозорих степів та ланів Терещенка, про якого ходило багато анекдотів, що мали цілком правдивий ґрунт під собою».

Софія Тобілевич

Тема дурисвіта й злочинця-грошолюба ще в 40-х рр. XIX ст. обігрувалася у водевілях, де зустрічалися комедійні образи шахраїв, фальшивомонетників, конокрадів. Але якщо такі твори подавали відповідні образи представників соціального дна як винятки, а не як типове суспільне явище, то комедії «Сто тисяч» і «Хазяїн» Івана Карпенка-Карого розкривали вихід на суспільну арену «чумазого» – вчорашнього селянина, який зумів стати скоробагатьком і навіть землевласником-мільйонером, але залишився некультурним, обмеженим і примітивним. У Єлисаветградському повіті, де жив письменник, понад третина земельних угідь належала кільком «новим господарям».

Цікаво знати!

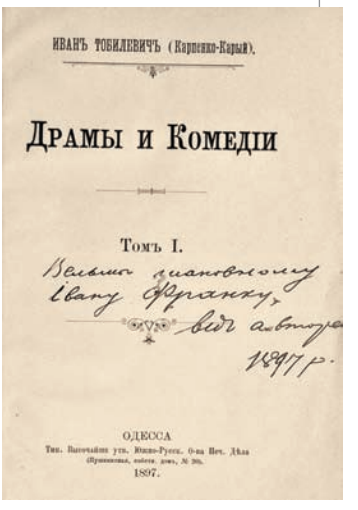
Жителі сіл, що були по сусідству з хутором Надія, в образі Пузиря впізнавали свого землевласника Шев'якова. А Панас Саксаганський у мемуарах «Театр і життя» згадував, що багатий мільйонер Терещенко через свого агента пропонував Іванові Карпенку-Карому хабар за те, щоб п'єсу «Хазяїн» зняли з репертуару.

Іван Франко припускав, що образ Пузиря створений «на фактичній основі українського мільйонера-мужика Харитоненка і його оточення». Такі збіги пов'язані з тим, що драматург створив модель тогочасного українського суспільства, у якій наявні різноманітні соціальні типи: поміщики, прикажчики, економи, селяни, наймані робітники, представники інтелігенції, слуги. Сам драматург у листі до сина

писав, що його комедія «Хазяїн» – це «зла сатира на чоловічу любов до стяжання[1] без жодної іншої мети. Стяжання для стяжання!»

Іван Карпенко-Карий зауважив, як після скасування кріпацтва одні люди живуть у злиднях, а інші, спритніші й хитріші, швидко збагачуються. Спочатку вони багатіли за рахунок поміщиків, які втратили безкоштовну робочу силу, а самі не вміли й не хотіли господарювати, тож за безцінь спродували землю. Ті часи можна схарактеризувати словами Ліхтаренка з п'єси «Хазяїн»: «Підходящий ґрунт – от і родять такі люде, як ми з вами».

Драматург висміяв безглузду гонитву за наживою через героїв, яким гроші засліпили очі, змусили забути про сім'ю, мораль і Бога. Наприклад, Герасим Калитка із п'єси «Сто тисяч» готовий витратити на фальшиві купюри чималу суму – п'ять тисяч. Водночас він настільки скупий і підступний, що в останній момент, думаючи, що зумів ошукати єврея-фальшивомонетника, віддає тільки три. Зазнавши невдачі, герой намагається покінчити життя самогубством, що суперечить здоровому глузду і християнським нормам: «Нащо ви мене зняли з вірьовки? Краще смерть, ніж така потеря».

ИВАНЪ ТОБИЛЕВИЧЪ (Карпенко-Карый).

Драмы и Комеди

Томъ I.

Вельми шановному Івану Франку, від автора 1897 р.

ОДЕССА
1897.

▲ Титульний аркуш «Драми та комедії» Івана Карпенка-Карого з дарчим написом автора. Одеса (1897) (з особистої бібліотеки Івана Франка)

[1] **Стяжання** (книжне) – накопичення.

Символічне прізвище головного героя п'єси «Хазяїн» Івана Карпенка-Карого – Пузир виникає ще під час написання «Ста тисяч»: Герасим Калитка намагається одружити свого сина Романа з донькою мільйонера Терентія Пузиря. Коли ж Роман відвідує Пузиря, то розуміє, що з ним поводяться, як із наймитом. Це дуже обурює старого Калитку, який сподівався одруженням сина підвищити власний статус і ще більше розбагатіти.

Образи-характери й образи-типи комедії «Хазяїн»

Терентій Гаврилович Пузир – узагальнений образ-тип тогочасного мільйонера, який має кілька великих економій, десятки тисяч десятин землі, яку й за три дні не об'їдеш. Навіть німець, який купував у Пузиря вівці, помітив, що в цього хазяїна більше угідь, «аніж у нашім герцогстві». Як і Герасим Калитка («Сто тисяч»), Терентій Пузир, прагнучи розбагатіти ще більше, погоджується на протиправну пропозицію Маюфеста приховати від кредиторів дванадцять тисяч овець зліс-ного банкрута[1] купця Михайлова, щоб легко заробити двадцять відсотків від валової виручки. Цей епізод стає зав'язкою твору й спонукає читачів або глядачів надалі сприймати головну дійову особу комедії як людину, здатну переступити закон.

[1] **Злісний банкрут** – той, хто зумисно оголошує себе банкрутом, щоб не віддавати борги, а майно приховує.

Учорашній невтомний трудівник, який «всю молодість провів у степу», а не на веселих бенкетах і полюваннях, Терентій Гаврилович в гонитві за прибутками забуває не тільки про закон, а й про морально-етичні норми. Урешті, він сам

зізнається: «…Йшов за баришами наосліп, штурмом кришив направо й наліво, плював на все і знать не хотів людського поговору…» Така самохарактеристика показує Пузиря безчесним, аморальним і жорстоким. Мільйонер давно перетворився на дріб'язкову й ницу людину, він економить навіть на хлібі для наймитів: за його вказівкою найважливіший компонент харчування випікають «пополам з половою»: «поки свіжий, то такий глевкий, що тільки коники ліпить, в горло не лізе… а зачерствіє, тоді такий твердий, як цегла, – і собака не вкусе». Марні будь-які спроби доньки Соні вплинути на ситуацію: «Оце самий настоящий хліб для робочих! Питательний, як кажуть лікарі!» – бо іншим мужика нагодувати важко, «він буде раз у раз голодний». Із твору зрозуміло, що Пузир такий не один. Терентій Гаврилович згадує Чобота, такого ж землевласника, як і він: «Скрізь у хазяїнів, по всіх ікономіях, дочко, хліб однаковий – отакий, як бачиш». Виправдовуючись перед Сонею, батьки намагаються довести, що все їхнє багатство зароблене важкою працею: «Тридцять п'ять літ працювали. Ми, дочко ніколи не знали, що можна, а чого не можна; аби бариш, то все можна!» Але ключовими словами у цій репліці матері все-таки виявляються слова про «бариш» як найголовніше в житті.

Дуже схожими на свого хазяїна є його слуги: «права рука» **Феноген** та економ **Ліхтаренко**. Хоча їхня власність іще не настільки велика, як у Пузиря, але вона не зароблена, а підло награбована. Економи Пузиря живуть за єдиним законом: «З усього… треба користь витягать, хоч би й зубами прийшлося тягнуть – тягни!» Безжальний і хитрий Ліхтаренко стверджує, що «вся одвага чоловіка йде на те – де б більше зачепить!.. Колись бусурманів обдирали, а тепер своїх рідних!.. Нема чого слини розпускать; не візьмеш ти, то візьмуть з тебе!» Пузир не засуджує такий підхід до справи збагачення. Усвідомлюючи, що Ліхтаренко його обкрадає, господар каже: «Я знаю.., та зате і мені велику користь дає!» Економ не боїться заявити Пузиреві: «Всі крадуть по-своєму, та без того і не можна, Терентій Гаврилович!» Хазяїн навіть не збирається виганяти економа-злодія, бо його руками виконує свої злочинні задуми: «Наділи мужицькі на десять літ в оренду взяти. А як мужик зостанеться без землі, роби з ним, що хочеш».

Феноген лицемірний та улесливий, спритний і підступний. Пузир вважає його своєю «правою рукою», але той обманює свого хазяїна і потай нагромаджує кошти, щоб також стати хазяїном.

Чесна людина не може вижити в середовищі хижаків. Прикладом слугує несправедливо звинувачений помічник Ліхтаренка Зозуля: «Серця в вас немає, а честь давно вже втратили, бо ви самі злодюги і не повірите ніколи, що він не краде так, як ви… Кати бездушні ви!»

Пузир і його слуги протиставляються Золотницькому – представникові того прошарку освіченого дворянства, яке неспроможне зберегти майно своїх батьків, колишніх кріпосників, але дбає про культуру і не шкодує для цього коштів. Петро Петрович, як і Соня та її мати, а також невинно названий злодієм юнак Зозуля – повноцінні образи-характери. Без цих дійових осіб драма втратила б можливість показу середовища, яке безжально «отруюють» Пузир, Ліхтаренко й Феноген.

Іван Карпенко-Карий у комедії «Хазяїн» майстерно змалював нові віяння часу й марні сподівання народу на допомогу земств як осередків самоврядування. Варто згадати, що саме завдяки статкам Пузиря обрали до земської управи й таким

Кіровоградський академічний обласний український музично-драматичний театр ім. Марка Кропивницького, постановка комедії «Хазяїн» Івана Карпенка-Карого (2017)

чином він отримав певні владні повноваження. Та на відміну від Чіпки Варениченка, не ризикуватиме своїми мільйонами, захищаючи права бідних. Терентій Гаврилович нічого не робить безкорисливо, його цікавить перспектива отримання ордена. Щоб його всі побачили, Пузир навіть підстригає бороду. Золотницький із болем і розчаруванням каже, що «при таких хазяїнах засохне наука, поезія і благо народа!!!»

Терентій Гаврилович Пузир – представник нової капіталістичної формації, тому все, що не приносить прибутку, його не цікавить:

Золотницький: …Пожертвуй на пам'ятник народного поета.
Пузир: З якої речі? Я жертвую на приюти…
Золотницький: Ждучи награди?
Пузир: Не криюсь. А Котляревський мені без надобності!

Мільйонер-землевласник надто скупий, щоб стати благодійником, хоч його позицію можна й зрозуміти: «…Я сорок літ недоїдав, недопивав, недосипав, кров'ю моєю окипіла кожна копійка…» Здивування і сміх викликає одяг головного героя – старий латаний-перелатаний халат і кожух, який «торохтить і сильно лоєм тхне». У цьому одязі багач виглядає, як старець, і його навіть не впускають до приміщення банку. Дружина вигадує, як змусити чоловіка купити новий одяг, тож потай доплачує за нього, щоб халат нібито коштував дешево, та Пузир навіть цей подарунок дружини «вигідно» продає Золотницькому.

Терентій Гаврилович має намір збільшити свої статки, одруживши доньку з єдиним сином Чобота, який «хазяїн на всю округу». Він навіть не припускає, що Соня любить чесного й розумного вчителя гімназії Калиновича.

Здійсненню планів Пузиря завадило те, що шахрайську оборудку зі злісним банкрутом викрито. Терентій Гаврилович залишається без випадкового, але великого прибутку, тому обурюється: «Он які люде понаставали: прахвости із прахвостів,

анафеми із анафем! Обмане, обікраде, заріже, ограбить, чортові душу продасть – аби гроші! Ні сорому, ні честі!..»

Відганяючи гусей від стіжка, Терентій Гаврилович травмувався, та навіть смертельно хворий, турбується про господарство: «Бирі мої, бирі! Цкелей! У, ви славні биречки мої. Іч, як ідуть, мов військо перед генералом. Недурно Петро Петрович звав мене овечим генералом». Незважаючи на смертельну небезпеку, Пузир намагається зекономити на лікарях, тому вирішує скористатися дешевою фельдшерською допомогою. Усі ці сцени надають п'єсі ознак **сатиричної комедії**, бо викликають у читача здивування і несприйняття.

Сатирична комедія – це драматичний твір, у якому під час зображення смішного за допомогою уїдливих сатиричних засобів викриваються суттєві вади певного прошарку населення, епохи або людства загалом. На думку Івана Франка, виконуючи своє мистецьке призначення, сатирична комедія піддає критиці не «деякі дрібненькі явища, осмішує або клеймує тільки деякі невеличкі покутні хиби», а викриває «головні, основні недостатки суспільності, тільки за цієї умови вона є «школою життя».

Сатиричною комедією вважається комедійний жанр, у якому об'єктом осміяння є людські стосунки певного часу й навіть глобальних категорій: епох, соціальних структур, людства в цілому. Сміх у сатиричній комедії переважно іронічний, гротескний або глумливий, в'їдливий. Сатирична комедія викриває соціальні пороки й вади, а сатиричний ефект досягається за рахунок гіперболізації, загострення автором певної проблеми чи риси характеру.

Письменник змальовує невідповідність поведінки Пузиря народним уявленням про сенс життя, а слово «хазяїн», яке послужило назвою твору, поєднує у собі різні семантичні відтінки: від поважного, вжитого Феногеном, до зневажливого висловлювання Золотницького. На жаль, справжнім Пузиревим паном-хазяїном стали гроші.

Надто пізно й не зовсім однозначно Терентій Гаврилович готовий помиритися із Золотницьким, одружити дочку з Калиновичем. Символічний «пузир» луснув – Терентій Гаврилович помер від розриву нирки.

▲ Кадр із фільму «Хазяїн» (у ролі Феногена – Володимир Максименко, у ролі Ліхтаренка – Федір Стригун). Режисер Юрій Некрасов (1979)

У комедії «Хазяїн» майстерно відображено ті соціально-економічні процеси, які відбувалися в Україні у 90-х рр. XIX ст. Проте Дмитро Чижевський вважав, що образ Пузиря аж надто загострений. Він стверджував, що в той час серед заможних господарів було багато меценатів, зокрема херсонський землевласник-мільйонер Терещенко та його сини, а Пузир описаний так, що це може «призвести до непорозумінь і навіть нашкодити розвитку українського села».

Прем'єра «Хазяїна» за постановкою Панаса Саксаганського відбулася в Києві у січні 1901 р. Пузиря зіграв сам автор твору, ролі Феногена і Ліхтаренка виконали відповідно

Панас Саксаганський і Микола Садовський, Золотницького – Марко Кропивницький. У листі до сина Іван Карпенко-Карий написав: «“Хазяїн” пройшов з великим успіхом. Я сам бачу, що це найкраща моя комедія і, мабуть, …вже й такої не напишу».

На матеріалах поставленої на сцені Львівського академічного українського драматичного театру ім. Марії Заньковецької комедії «Хазяїн» у 1979 р. було знято фільм (режисер – Юрій Некрасов, режисер-постановник Олексій Ріпко).

Діалог із текстом

1. Які факти з реального життя лягли в основу твору?
2. Чому драматург назвав комедію «Хазяїн»?
3. Які нові образи-типи наявні в цьому творі?
4. Як ви вважаєте, хто в п’єсі «Хазяїн» Івана Карпенка-Карого жорстокіший і страшніший – Терентій Гаврилович Пузир чи Ліхтаренко? Обґрунтуйте свою думку.
5. Чи знає Пузир, що Ліхтаренко – злодій та обкрадає його? Чому ж не виганяє його?
6. У чому виявляється неуцтво Терентія Пузиря?
7. Чи любить Пузир свою дочку Соню і чи бажає їй щастя? Чому ж хоче видати не за Калиновича, а за сина Чобота?
8. Чому Пузир звертається до дворянина Золотницького на «ви», називає Петром Петровичем, а Золотницький каже мільйонерові «ти»?
9. Чи подобається Пузиреві слово «хазяїн»? Чи справді він хороший господар? Доведіть.
10. Як ви розумієте вислів «хазяйське колесо»? Чи актуальний він сьогодні?
11. Чому Івана Карпенка-Карого називають «батьком української комедії»? Поясніть це на прикладі п’єс «Сто тисяч» і «Хазяїн».

Діалоги текстів

- Пригадайте твори з курсу зарубіжної літератури, у яких викривалася скнарість, скупість, схильність до нагромадження коштів задля нагромадження, заощадження грошей задля заощадження скоробагатьків.

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте картину «Човен дурнів» нідерландського художника Ієроніма Босха. Які людські вади вона викриває? Які символічні образи їх уособлюють?
2. Народний артист України Богдан Бенюк, який зіграв Герасима Калитку на сцені Київського академічного театру на Подолі, в інтерв’ю зазначив: «Калитка виведений трудівником, хліборобом. Але він потрапив у такий час, коли “з вовками жити – по-вовчому вити”. У стосунках із селянами Калитка вимогливий, але не деспотичний». Уявіть собі, що Б. Бенюкові запропонували б роль Терентія Гавриловича. Яким саме постав би Пузир в інтерпретації цього актора? Чому ви так вважаєте?
3. Розгляньте кадр із фільму «Хазяїн» (1979). Якими постають Феноген і Ліхтаренко? Як оточення Терентія Гавриловича характеризує його самого? Чи вміє Пузир розбиратися в людях?

▲ *Ієронім Босх.* Човен дурнів (1494)

Діалог із науковцем

Іван Франко

ІВАН ТОБІЛЕВИЧ

…Чим він був для України, для розвою її громадського та духового життя, се відчуває кожний, хто чи то бачив на сцені, чи хоч би лише читав його твори; се зрозуміє кожний, хто знає, що він був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література та якому щодо ширини і багатства творчості, артистичного викінчення і глибокого продумання тем, бистрої обсервації[1] життя та ясного і широкого світогляду не дорівнює ані один із сучасних драматургів не тільки Росії, але й інших слов'янських народів.

Він міцно держиться рідного ґрунту, розбирає в своїх драмах насущні потреби й вищі духовні інтереси українського села в сучасну добу і в минувшині. Цензурна заборона, що не допускала на українську сцену інтелігентів і змушувала письменника обертатися виключно в селянській сфері, та заборона, що стількох українських драморобів звела на пусті шаблони, на пережовування все тих самих мотивів кохання, співів, танців та пиття горілки, була для Івана Карповича принукою до заглиблення в душу народу, до зусильної обсервації найрізніших сторін народного життя, розкривала перед ним щораз інші, щораз ширші перспективи того життя і надавала кожній його драмі більший, пекучий інтерес.

Цілість драматичної творчості Карпенка-Карого наповняє нас почуттям подиву для його таланту. Обняти такий широкий горизонт, заселити його таким множеством живих людських типів міг тільки першорядний поетичний талант і великий обсерватор людського життя.

[1] **Обсервація** – спостереження, обстеження, вивчення.

1 Що нового про Івана Карпенка-Карого ви довідалися з цієї статті?

2 Які слова Івана Франка вам найбільше припали до серця?

Трагікомедія «Мартин Боруля»

▲ Шляхетський герб роду Тобілевичів «Трживдар»

В основу п'єси «Мартин Боруля» (1886) покладено реальні факти з життя родини Тобілевичів: батько драматурга добивався визнання свого роду дворянським. На це пішло чимало зусиль, але очікуваного результату не було, оскільки в старих документах стояло прізвище Тубілевич, а в нових Тобілевич.

Звернення до схожих тем і проблем у літературі непоодинокі. Так, наприкінці XVIII ст. з'явилися твори, в яких викривалося прагнення представників козацької старшини і заможного селянства отримати дворянські грамоти і стати привілейованою частиною суспільства.

Головний герой п'єси «Міщанин-шляхтич» Мольєра Журден хоче дорівнятися до знатного панства, тому вирішив так облаштувати свій побут, як це притаманно знатним людям.

Обкладинка журналу «Зоря», у якому вперше був видано 1891 р. «Мартина Борулю» ▶

РОКЪ 1889.

ЗОРЯ

ЧАСОПИСЬ ЛИТЕРАТУРНО-НАУКОВЕ ДЛЯ РУСЬКИХ РОДИНЪ

Выдавано Товариствомъ имя. Шевченка

подъ редакцією

А. Борковского и П. Скобельского.

РОЧНИКЪ ДЕСЯТЫЙ.

У ЛЬВОВѢ, 1889.

Зъ друкарни „Товариства имени Шевченка"

Наймає вчителів, замовляє одяг для себе та своїх слуг. «Дворянські звички» створюють величезні незручності в побуті, проте дружині не вдається переконати чоловіка, що його поведінка безглузда.

Автор визначив жанр п'єси «Мартин Боруля» як комедію, проте сучасні літературознавці, зокрема Лариса Мороз, доводять, що цей твір – трагікомедія. Урешті, й сам Іван Карпенко-Карий писав: «Згадую Борулю, хоч люди сміються з нього, бо їм здається, що вони не такі чудаки, як Боруля, а коли гарненько придивитися, то й сміятися нічого: хто б не хотів вивести своїх дітей на дворянську лінію, щоб вони не черствий шматок хліба мали?»

Трагікомедія – це жанровий різновид драми, який передбачає тісне переплетення сумного зі смішним, вказуючи на відносність наявних критеріїв життя, абсурдність буття. Для трагікомедії характерне поєднання трагедійної дії зі щасливим фіналом.

Іван Карпенко-Карий змалював заможну селянську родину, яка звикла працювати. Врешті, навіть стати заможним і шанованим Боруля прагне не заради себе, а для того, щоб «вивести своїх дітей у люди» і таким чином захистити їх: «…і батькове око, як прийдеться умирать, закриється спокійно, бо душа моя знатиме, що мої онуки – дворяни, не хлопи, що не всякий на них крикне: бидло! теля!»; «не треба буде усіх боятися, усіх лічить вищими від себе». Він зовсім не припускає, що його прагнення можуть суперечити бажанню дітей, тому вперто йде до своєї мети, не шкодуючи грошей. Мартин сподівається, що син, перебуваючи поряд із чиновниками, поступово здобуде нові знання і зможе зробити кар'єру. Щоб пояснити мотиви вчинків Борулі, драматург використовує народну мудрість: «білий хліб кращий чорного».

Мартин Боруля намагається допомогти дітям реалізуватися: «Якби мене определив був покійний папінька на гражданську, то вийшов би первий чиновник! Коли ж покійний і не думав про це – все дбав про хазяйство. Пасіка, чумачка голову йому заморочили, а тепер другий світ настав: треба чина, дворянства…».

Намагаючись отримати підтвердження про дворянське походження, Боруля зазнає невдачі. На нього звалюється купа нещасть, зокрема борги, втрата землі, непорозуміння з власними дітьми. Письменник зумисно вдається до гротеску, щоб змалювати абсурдність вчинків цілих

▲ Мар'ян Крушельницький у ролі Мартина Борулі в однойменному фільмі. Режисери: Гнат Юра, Олексій Швачко (1953)

Сцени з трагікомедії «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого у виставі Сумського обласного академічного театру драми та музичної комедії імені Михайла Щепкіна

прошарків суспільства: прагнення шляхтичів добитися вищого статусу, корумпованість судів, безглузда робота дрібних чиновників.

На жаль, Мартин Боруля несвідомо нищить те, що нажито важкою працею: «Усе пішло шкереберть.., тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала…». Зате Трандалєв, користуючись становищем, каже: «Добре діло це повіреничество, єй-Богу! Другого такого прибильного не знайдеш... Нарешті: чи виграв, чи програв, а грошики дай!» Образи Мартина Борулі, його сина, а також Трандалєва – типові. У їх змалюванні відчутні нотки трагізму.

Промовисті імена та прізвища героїв, які містять негативні конотації. На паперах, які мали підтвердити дворянське походження Мартина Борулі, підпис Савостяна Подлевського, а підготував їх – Трандалєв. Зрусифіковану чи макаронічну мову в п'єсах Івана Карпенка-Карого, як правило, використовують негативні дійові особи: малограмотні чиновники та махінатори.

Образи Омелька, Протасія Пеньонжки, Націєвського змальовані гумористично, адже їхні вади не становлять жодної серйозної загрози. Комізм простежується у втечі жениха Марисі. Наївний Боруля обирає кумів-високопосадовців для онука, хоч донька ще навіть не заручена, зятю-чиновнику обіцяє за нареченою «п'ятсот рублів приданого, весілля за наш кошт, два годи доставлять у город топливо і деякі предмети на продовольствіє, і хату поставить у городє…» Проте крізь комічність ситуації проглядає щире бажання Мартина Борулі забезпечити Марусю всім, на що спроможний.

Основою типізації образів у п'єсі «Мартин Боруля» послужили такі моральні категорії, як честь, гідність, і протилежні до них – підступність, пристосуванство, егоїзм, зло.

Трагікомедія «Мартин Боруля» – художнє викриття окремих ментальних рис характеру українців: емоційність і некерованість. Тверезий розум і логіка постійно нівелюються емоційними станами дійових осіб. Борулю настільки захопили думки про дворянство і помсту своєму лютому ворогові Красовському, що навіть молитва головного героя втрачає християнський зміст: «О Пресвята Діво! Вмішайся в моє діло, поможи мені ворога свого доконать».

«Дворянський» побут – штучний, награний, тому неабияк втомлює всю сім'ю, навіть самого Борулю, який звик працювати, а не спати до полудня. Марися не

Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка (постановка «Мартина Борулі» Івана Карпенка-Карого)

може зрозуміти, чому «перше батько казали, що всякий чоловік на світі живе затим, щоб робить, і що тілько той має право їсти, хто їжу заробляє; тепер же все навиворіт». Дівчина не змирилася з батьковим прагненням видати її за Націєвського, проявила свій характер і винахідливість, щоб відстояти власне кохання. Вона вважає, що дворянство – шкідливе, якщо вносити розлад у родинні стосунки.

Не знаходить свого покликання у чиновницькій праці і син Мартина Борулі, який витратив батьківські гроші на гулянки і модний одяг.

Водночас письменник зображує людей, які не цураються свого соціального походження, підтримують українські звичаї і традиції. Наприклад, Гервасій Гуляницький, його син Микола, слуга Омелько, який «чи нарошне дражнить, чи таки справді дурний трохи зробився». Насправді Омелько є втіленням «чоловіка-філософа». Слуга пропонує використовувати недійсні «бумаги» про дворянство як цигарковий папір, хоч їхня вартість для Мартина Борулі становить півтори тисячі карбованців. Джерелом цього образу послужили як фольклорні, так і вертепні традиції. Діалоги Омелька з господарем пересипані дотепами та іронією. На тлі саме цих зіткнень повноцінно та яскраво розкривається характер Мартина Борулі. Іван Карпенко-Карий наочно показує, до чого може призвести ігнорування норм народної моралі, прагнення змінити свій статус на вищий.

Вогонь, куди врешті-решт кинули всі гербові папери про дворянство, «очищає» насамперед Борулю: «Чую, як мені легко робиться, наче нова душа сюди ввійшла, а стара, дворянська, попелом стала». Боруля перестає жити ілюзіями. Полегшення відчуває вся родина: «Слава богу, що дворянство згоріло! Тепер будемо жить по-старосвітськи…» Життя по-старосвітськи вказує на народні норми, побудовані на давніх принципах гармонійного взаємоіснування: злагоді, повазі до старших. В основі сімейної ієрархії українців лежить не сила, а шана. Міські порядки в трагікомедії «Мартин Боруля» протиставляються сільським звичаям. Найбільше це простежується в таких епізодах:

1. Зустріч Степана з колишнім побратимом Миколою, розповідь про життя у місті та роботу: «…Печеруємо раки, ілі запиваємо трьохпробною і співаємо крамбамбулі», «умственная работа, висшего порядка предмет…»

2. Поїздка Омелька до міста: «Як приїхали ми з паничем, зараз понаходило тих судейських видимо-невидимо. Послали за горілкою, панич достали сало, курей і прийнялись трощить та пить…»

3. Розповідь Трандалєва про його попередні «професії»: «Був і писарем в пікейній конторі, був обер-об'їждчиком, був прикажчиком по економія, держав биржу в городі, служив у маклера… Взявся за повірительство – пішло, як по маслу».

Письменник викриває проблему браку освіченості. Із цього приводу сусід Мартина Борулі Гервасій каже: «Горе з такими дворянами! А по-моєму, хто вчену голову має, той дворянин, а вже як не грамотні дворяне, то…», «дворянство без розуму і без науки хліба не дасть».

За п'єсою «Мартин Боруля» Івана Тобілевича на Київській кіностудії художніх фільмів завдяки старанням акторів Київського державного українського драматичного театру ім. Івана Франка у 1953 р. було знято кінофільм. Режисер вистави – Гнат Юра, режисер фільму – Олексій Швачко.

Проблема зміни соціального статусу шляхом зміни прізвища згодом художньо реалізував Микола Куліш у трагікомедії «Мина Мазайло». Правда, в цьому творі в образі харківського міщанина драматург показав типового перевертня, який заради вигоди готовий змінити не тільки прізвище, а взагалі відректися від свого роду, мови, звичаїв і традицій.

Діалог із текстом

1. Які факти з реального життя лягли в основу трагікомедії «Мартин Боруля»?
2. Схарактеризуйте соціальні проблеми, порушені в комедії «Мартин Боруля».
3. Чи можна вважати головного героя твору люблячим батьком? Доведіть.
4. Які морально-етичні норми порушує Мартин Боруля?
5. Проаналізуйте образ Марисі. Складіть цитатну характеристику.
6. Чи можна вважати Степана вдячним сином? Чому ви так вважаєте?
7. Які мрії щодо своїх дітей виношував Мартин Боруля?
8. У яких епізодах і образах простежуються засоби гумору, а в яких – сатири?
9. Чи можна роз'язку драми вважати щасливою?
10. Назвіть основні ознаки драматичного твору й проілюструйте їх прикладами з трагікомедії «Мартин Боруля» Івана Карпенка-Карого.
11. Заповніть таблицю.

Основні ознаки комедії	Основні ознаки трагедії	Основні ознаки трагікомедії	Основні ознаки драми

Мистецькі діалоги

1. Софія Тобілевич згадувала, що Івана Карпенка-Карого дивувало те, що публіка «завжди чомусь сміється у той момент, коли Боруля кидає у піч свої дворянські папери». Що, на вашу думку, викликало саме таку реакцію митця на сміх глядацької публіки?
2. Які епізоди з п'єси «Мартин Боруля» ілюструють запропоновані вам світлини з театральної постановки цього твору? Прокоментуйте їх.

БОРИС ГРІНЧЕНКО (1863–1910)

Життєвий і творчий шлях

Більше працював, аніж жив.
Микола Чернявський

Слова Миколи Чернявського, сучасника Бориса Грінченка, досі звучать як нагадування українцям про те, що безліч талановитих імен, недооцінених або забутих у радянський час, мають задля повноти літературного процесу повернутися до українського читача.

Борис Дмитрович Грінченко (псевдоніми Вартовий, Вільхівський, Іван Перекотиполе, Чайченко) – поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературний критик, мовознавець, фольклорист, етнограф, педагог, публіцист, організатор видавничої справи – народився 9 грудня 1863 р. на хуторі Вільховий Яр Харківського повіту в сім'ї небагатого дворянина. Батько пишався сімейними зв'язками з Григорієм Квіткою-Основ'яненком, часто запрошував до себе в гості освічених людей, відомих митців, зокрема Семена Гулака-Артемовського, автора опери «Запорожець за Дунаєм».

Дитиною Б. Грінченко прислухався до інтелектуальних розмов старших, у п'ять років уже писав і читав «усе, що потрапляло до рук», захоплювався творами Вальтера Скотта, Джорджа Гордона Байрона, Миколи Гоголя, Миколи Некрасова, Олексія Кольцова, видавав сімейний журнал. А Шевченків «Кобзар» надихнув початківця на віршування рідною мовою. Батько, який знав українську мову, не схвалював захоплення сина, бо використовував українську тільки для спілкування із селянами.

У 1874 р. Б. Грінченко вступив до Харківської реальної гімназії, на той час дуже престижного навчального закладу. Гімназистом Грінченко захопився ідеями харківських народників[1], долучився до розповсюдження забороненої літератури. Поліція схопила хлопця, коли він ніс у ранці видані Михайлом Драгомановим у Женеві брошури «Як наша земля стала не наша», «Про багатство і єдність», «Про гроші».

[1] **Народництво** – ідейно-просвітницький рух проти колоніального гніту. Українське народництво пропагувало культурну працю серед неосвіченого населення, особливо селян, яких вважали носіями «вищої життєвої мудрості».

▲ Борис Грінченко та Іван Франко. Фото (1905)

Юного Грінченка виключили з п'ятого класу гімназії та кинули за ґрати. Харківський губернатор дорікав батькові Бориса, що син дворянина (а саме дворянством Грінченко-старший дуже пишався) поширює крамолу. Дмитро Грінченко приходив у в'язничну камеру і вимагав від сина виказати однодумців, немилосердно бив його. Із дозволу батька хлопця позбавляли води, тримали в найхолодніших камерах. Юнак стійко переносив усі тортури і зізнався, де брав книги, тільки тоді, коли зрозумів, що його побратими вже перетнули кордон. Але тюремні випробування не минули безслідно: Борис захворів на туберкульоз.

Втративши будь-яку підтримку родини, Б. Грінченко брався за усе, що могло принести хоч якісь засоби до існування: давав приватні уроки, переписував документи, ремонтував і шив чоботи у шевця, в якого орендував житло. Заощаджені гроші юнак витрачав на книжки, щоб підготуватися до іспиту й отримання звання народного вчителя. Б. Грінченко вивчав німецьку, французьку, а пізніше – польську, чеську та італійську мови. Науковий авторитет молодого Грінченка зростав, за написані праці Російська імператорська академія наук надсилала премії.

У 1881 р. у львівському журналі «Світ» Іван Франко надрукував п'ять віршів молодого поета, зокрема поезію-заклик «До праці».

Грінченко-педагог

1881 р. Б. Грінченко успішно склав іспит на звання народного вчителя у Харківському університеті й отримав призначення у школу, про яку пізніше згадував: «Стіни пооблуплювані, всюди чорніє павутиння; на стелі знати, що крізь неї текла вода, в долівці ями, кілька шибок вибито, двері не пристають». Молодий і прогресивний педагог вимагав від начальства місцевої волості, щоб приміщення належно впорядкували. За Грінченкового вчителювання школа, яка до того мала погану славу через побої, знущання, зубріння, перетворилася на заклад, у якому діти вчилися залюбки. Незважаючи на те що народні вчителі змушені були викладати російською, Б. Грінченко всю усну роботу на уроках вів українською мовою, співав з учнями народних пісень, заохочував їх приходити до школи у вишиванках, запровадив уроки народознавства. Для дітей учитель уклав читанку «Од снігу до снігу», захищав право навчання бодай молодших школярів українською мовою.

1883 р. в Змієві на курсах для вчителів Харківщини Б. Грінченко виступив із палкою промовою на захист української мови, яка згодом стала основою статті «Якої нам треба школи». У ній були такі важливі висновки: «...Ми бачимо таку річ: завсігди діти, що вчаться своєю рідною мовою, розумніші, більше в їх хисту й думкою вони моторніші, ніж ті, кому затуркують голову мовою чужою. Із чужомовної науки дитина дуже часто стає якоюсь недотепною».

На курсах Борис Грінченко познайомився із вчителькою Марією Гладиліною, яка згодом стала його дружиною. Як письменниця вона відома під псевдонімом Марія Загірня, М. Чайченко, М. Доленко, П. З. Р-ой та ін.

Цікаво знати!

Марія Грінченко виявила себе як талановита перекладачка. Завдяки їй побачили світ українськомовні переклади романів «Пригоди Тома Соєра» Марка Твена та «Дядькова Томова хата, або Життя рабів-негрів» Гаррієт Бічер-Стоу, казок Ганса Крістіана Андерсена, драми «Кінець Содому», «У рідній сім'ї» Германа Зудермана, «Монна Ванна» Моріса Метерлінка, «Нора» і «Росмерсгольм» Генріка Ібсена. Останній твір мати перекладала в співавторстві з донькою Настею.

▲ Борис Грінченко з дружиною та донькою

1887 р. письменниця Христина Алчевська відкрила в маєтку свого чоловіка в селі Олексіївка на Катеринославщині народну школу, де подружжя Грінченків працювало шість років.

Цікаво знати!

Борис Грінченко виступав за підвищення соціального становища вчителя, ратував за те, щоб його праця стала високооплачуваною: «Тільки тоді вчителі стоятимуть на належній висоті, коли думку про швидше засвоєння учнями того чи іншого повідомлення не супроводжуватиме думка про порвані чоботи чи пальто». Борис Грінченко виступив організатором Всеукраїнської учительської спілки.

Свої погляди на педагогіку та на роль сільського вчителя Грінченко виклав у працях «Яка тепер народна школа на Вкраїні» (1896), «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1905), «Народні вчителі і українська школа» (1906), «Перед широким світом» (1907) та ін. 1888 р. він разом із дружиною створив буквар «Українська граматика до науки читання й писання».

Подвижницька діяльність Бориса Грінченка

У 1893 р. подружжя переїхало до Чернігова, де Борис Грінченко працював у місцевому земстві. Тут він започаткував аматорську трупу Чернігівського народного театру, упорядковував колекцію музею української старовини Василя Тарновського, організував видавництво книжок для народного читання.

У 1902 р. редакція «Кіевской старіны» запропонувала письменникові переїхати до Києва і взяти участь у створенні словника української мови. За короткий час разом із дружиною він упорядкував величезний обсяг матеріалу. Українсько-російський словник Бориса Грінченка налічував приблизно 68 тисяч слів. Праця Б. Грінченка здобула високу оцінку вітчизняних і зарубіжних фахівців, а в 1906 р. Російська академія наук відзначила словник другою премією ім. Миколи Костомарова.

▲ Титульні сторінки «Словаря української мови». Київ (1907)

Борис Грінченко реалізував свій письменницький талант у всіх літературних родах.

«Сміливість, з якою Ви виступали не раз у справах, про які ніхто інший не наважувався заговорити, виказувала в Вас чоловіка, в якому, крім літературного талану, був також публічний діяч. Розширення ж Вашої діяльності на поле наукове, на поле фольклору, літературної критики та язикознавства збуджувало мою найповнішу симпатію до Вас».

Із листа Івана Франка до Бориса Грінченка

«Талановитий поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючись дати нашій літературі історично-патріотичну драматургію вищого стилю».

Іван Франко

Він переклав українською мовою знакові твори Йоганна-Фрідріха Шиллера, Йоганна-Вольфганга Ґете, Генріха Гайне, Віктора Гюго. Історичне минуле України виразно поставало у драмах цього митця «Степовий гість», «Серед бурі», «Ясні зорі». Життя української інтелігенції письменник зобразив у п'єсах «На громадській роботі», «Нахмарило», «Миротворці». Чимало зусиль Б. Грінченко докладав до організації видання української преси. Із 1905 р. редагував першу українську щоденну газету «Громадська думка», яка пізніше була перейменована в «Раду», а також журнал «Нова громада».

Молоді патріоти в 1891–1892 рр. заснували таємне товариство «Братство тарасівців», назване на честь Тараса Шевченка. Серед його засновників були Борис Грінченко, Віталій Боровик, Іван Липа, Микола Міхновський, пізніше долучилися Михайло Коцюбинський, Володимир Самійленко, Микола Вороний. У своєму маніфесті «тарасівці» наголошували на необхідності створення незалежної самостійної Української держави.

Упродовж 1880–1890-х рр. серед української інтелігенції активно обговорювали питання російсько-українських взаємин у літературі й політиці. Відображенням цього стала полеміка між Б. Грінченком і М. Драгомановим, який на той час жив у Женеві. Б. Грінченко аргументовано заперечував теорію М. Костомарова, яку підтримував М. Драгоманов, про українську літературу «для домашнього вжитку». Письменник критикував українців, які писали російською, і закликав уживати українську мову не тільки в красному письменстві, а й у працях з історії, лінгвістики, у точних науках. Критикуючи проросійське прислужництво, Б. Грінченко стверджував, що тільки Т. Шевченко сприяв національному відродженню і формуванню незалежної нації. Митець вважав головним завданням українського письменника подолання прірви між інтелігенцією і народом.

Анастасія Грінченко

У 1906–1909 рр. Борис Грінченко очолював **Київське товариство «Просвіта»**, членами якого були Сергій Єфремов, Олена Пчілка, Леся Українка. «Просвіта» докладала неймовірних зусиль, щоб домогтися навчання українських школярів та студентів рідною мовою, поширювала друковану продукцію, ініціювала літературні вечори, організувала хор, дбала про музеї, збереження пам'яток старовини.

За активну громадянську позицію Б. Грінченко зазнає переслідувань. Письменник переживає й особисту трагедію: у тюрмі вмирає його донька Настя.

Борис Грінченко помер 6 травня 1910 р., похований на Байковому кладовищі в Києві.

Пам'ятник письменникові біля Київського університету ім. Бориса Грінченка в Києві (2011). Скульптор Микола Обезюк, архітектор Микола Босенко ▶

Цікаво знати!

На честь письменника і громадського діяча названо Київський університет імені Бориса Грінченка, історія якого сягає 1874 р. Всеукраїнське товариство «Просвіта» щороку нагороджує Премією імені Бориса Грінченка вчених та громадських діячів.

Діалог із текстом

1. Розкажіть про дитячі роки Б. Грінченка.
2. Які були причини конфлікту між батьком і сином Грінченками?
3. Що ви знаєте про Б. Грінченка як учителя і його педагогічні ідеї?
4. Розкажіть про громадську діяльність письменника.
5. Які псевдоніми використовував Борис Грінченко? Чи займалася його дружина Марія Загірня літературною діяльністю? Якою саме?
6. Як ви думаєте, чому Б. Грінченко прагнув реалізувати свій талант і в поезії, і в прозі, і в драматургії?
7. Що саме ви довідалися про полеміку між Б. Грінченком і М. Драгомановим? Хто з них, на вашу думку, був об'єктивніший у питаннях тодішньої дискусії?

Діалог із науковцем

Анатолій Погрібний

БОРИС ГРІНЧЕНКО

Борис Дмитрович Грінченко належить до письменників, над творчою спадщиною яких вульгаризатори й ортодокси сталінської доби вчинили особливо брутальний поглум. Учорашній «учитель життя», «пророк», «апостол», «левит[1] храму країни»... нараз постав перед громадськістю у зловорожому обличчі...

Всупереч батьковій забороні, вже змалку хлопець знав їхню мову (українську, мову простого народу – *прим. ред.*), був знайомий із світом народної поетичної творчості та обрядовості. Довершив формування його душі «Кобзар» Т. Шевченка. «Трупи встали і очі розкрили», – згадував Грінченко про пережите потрясіння. Саме завдяки Шевченкові, писав в одній зі своїх сповідей письменник, він «із 13 років зробився тим, чим... єсть». Праця на освітній ниві відповідала коректівам, які вніс Грінченко у свої світоглядні уявлення. Як переконався він на практиці, народна маса у своєму безправ'ї та забитості була далека навіть від усвідомлення власної національної означеності. Лишалася, таким чином, клопітка, невпинна «підготовча» робота: треба працювати для народу, освічувати його соціально і національно, будити в ньому самосвідомість, нести «світло в темні хати».

Ще в юні роки Б. Грінченко пробував сили у різних жанрах. Про характер власної поетичної – і не тільки поетичної – творчості сам він зауважував: «Я ніколи не належав до тих поетів, що ввесь свій час можуть оддавати пісні. На поезію завсігди я мав тільки короткі хвилини, вільні від праці – часом любої, дорогої, але здебільшого – нудної, наймитської. Моя пісня – то мій робітницький одпочинок і моя робітницька молитва-надія». Та хоча наведене нами

[1] **Левит** (біблійне) – тут: священнослужитель.

зізнання пройняте найбільшою щирістю, точне воно не в усьому, адже «робітницький одпочинок» Грінченка – поезія – був водночас також однією з форм його громадської діяльності. Власне, в цьому полягав світогляд письменника: література повинна «громадську працю складати», вона не має права ізолюватися від запитів і потреб «народного духу»... Українська книжка, доводив поет в одній зі статей, лише тоді сповна виконує свою роль, коли вона «виробляє народну свідомість, піднімає, зміцнює, а не пригнічує духа, пособляє нашому народові ставати народом мужнім, смілим, свідомим своїх сил, певним у своїх надіях на ліпшу будуччину»…

Свого часу А. Кримський зауважив, що найбільш талановито Б. Грінченко виявив себе у прозі. Особливо давалися прозаїку, з погляду вченого, повісті. Як запевняв його А. Кримський, «повість – то і єсть Ваш властивий "фах"; тут, мовляв, його талант справляє "суцільне враження", а, скажімо, в жанрі драми "виявляється нерівно, оазисами"».

1. Що нового про Бориса Грінченка ви довідалися з літературознавчої статті А. Погрібного?
2. Як ви думаєте, чому в різний час до наукової, педагогічної та літературної спадщини цього письменника ставилися по-різному?
3. Як оцінював Б. Грінченко свою творчу працю? Як це було пов'язано з його поглядами як громадського діяча?

Прозова творчість Бориса Грінченка

Із-поміж прозового доробку Бориса Грінченка варто звернути особливу увагу на соціально-побутові повісті «Серед темної ночі» (1900) та «Під тихими вербами» (1901). Село в цих творах змальовано надзвичайно реалістично, а між персонажами зустрічаються високоморальні й свідомі представники простого народу. Ця своєрідна дилогія дуже близька до роману-тетралогії письменника української діаспори Уласа Самчука «Волинь».

▲ Рукописний журнал «Квітка», який раз на два тижні Борис Грінченко випускав для дочки

У повістях Б. Грінченка вражає розкол сім'ї Сивашів, ненависть між братами. Письменник зумів показати сільських подвижників, одним із яких постає найсовісніший і найпорядніший з братів Зінько. Натомість його брат-конокрад виведений розпусною і жорстокою людиною. Зінько одружується з вагітною від його непорядного брата Лепестиною, усвідомлюючи, що бідна дівчина з безвиході й сорому вже готова вчинити самогубство. Проблеми, заявлені Грінченком у повістях «Серед темної ночі» та «Під тихими вербами», були животрепетні й актуальні. До нього ще ніхто з українських митців не наважувався настільки гостро ставити питання руйнування родинних основ і сімейних стосунків.

Борис Грінченко написав багато оповідань про дітей. Майстерність психолога, виявлену в оповіданні «Каторжна», письменник продемонстрував і у соціально-

психологічному оповіданні «Дзвоник». Об'єктом твору є душа сільської дівчинки-сироти, яка потрапила в незвичні умови міського закладу для сиріт. Твір – невеликий за обсягом: всього шість сторінок тексту – і ціле море духовних страждань малої Наталі. Дівчинка потрапляє до губернського сиротинця з волі добрих людей, які поклопоталися, щоб вона після смерті матері не голодувала через байдужість і бідність батька-каліки. Через незнання «панської мови» дитина стає посміховиськом серед однолітків. Автор підводить читача до висновку, який формулював і в педагогічних працях: навчання нерідною мовою гальмує розвиток дитини. За рівнем художності оповідання «Дзвоник» належить до вершинних здобутків української літератури про дітей.

Оповідання – це невеликий за обсягом прозовий твір з однолінійним сюжетом і невеликою кількістю персонажів. Час дії в оповіданні короткий, події відбуваються в одному місці. Для творів цього жанру характерна одна-єдина сюжетна лінія. Оповідання, як і романи, повісті, новели, поділяють на соціально-побутові, психологічні, пригодницькі, фантастичні.

Тема хліба насущного у творчому доробку Б. Грінченка – одна з найважливіших, адже значна частина селянства жила голодуючи.

«Без хліба» – соціально-побутове оповідання з окремими психологічними вкрапленнями. Письменник порушує проблему бідності, яка штовхає головного героя на переступ, адже, рятуючи близьких від неминучої голодної смерті, він змушений вчинити злочин. Чоловік краде не гроші чи предмети розкоші, а зерно, оскільки без їжі може померти маленька дитина. Письменник наголошує, що дитячий плач Петрові «мов ножем серце краяв», адже третій тиждень сім'я голодувала, перебиваючись на перепічках або позичених харчах. На роботу Петра не беруть, адже він виглядає дуже хворобливим. Єдиним рішенням, яке знаходить чоловік, – це вблагати старосту, щоб дозволив позичити мішок зерна з комори, але той відмовив. Із відчаю і безвиході герой зважується на злодіяння. Хоча його ніхто не впіймав, Петро втрачає спокій, порушується лад у родині. Дружина Петра Горпина не знаходить жодного виправдання його вчинку. Письменник доводить, що вбогі люди мають розвинене почуття людської гідності, здатні дотримуватися предковічних моральних норм і законів, сповідувати біблійні норми. Горпина дорікає чоловікові: «Краще б я з голоду вмерла, ніж це сталося». Б. Грінченко майстерно відтворює психологічний стан Петра: «І що більше він думав про це, то все дужче хотілося йому… крикнути: "Це я вкрав!"»

▲ *Ілля Рєпін.* Чоловік із боязких (1877)

Украдені мішки зерна лягають непосильним тягарем на совість головного героя. Надзвичайно соромно Петрові зізнатися односельцям у своєму вчинку. Проте сільська громада виявилася гуманною, бо «не розумом, а якось серцем почула, як він міг дійти до такого діла». Тільки після покаяння в хату Петра й Горпини повертаються злагода та мир.

▲ *Жуль Бастьєн-Лепаж.* Малий конюх без роботи (1882)

В оповіданні **«Сам собі пан»** Б. Грінченко змалював тогочасні суспільні протистояння, використавши образ сміливого селянина, який вирішив дізнатися, «чи можна якось так, щоб і мужик в одній хаті з паном сидів». Розповідь ведеться від імені головного героя, який спробував відчути, як це бути паном або жити серед панів. Читач має змогу поглянути на події з двох протилежних поглядів: панського і народного.

Протистояння панів і Данила зображене поступово: спочатку кондуктор не хоче впустити чоловіка до вагона першого класу, бундючний пан вимагає пересадити селянина, Данилові забороняють курити тоді, коли це ж саме роблять усі довкола, його виводять із «залу дворянського собранія», хоча він купив найдорожчий квиток на концерт. Проте Данило відстояв своє право їхати разом із панами, курити мужицький тютюн. Чоловік навіть не доторкнувся до дорогих цигарок, кинутих йому, бо має почуття власної гідності, яке не залежить від походження. Для характеристики товстого бундючного пана автор використовує середній рід: «…воно замовкло і пішло в куточок до вікна та й сіло напроти мене». Серед панів тільки один – із закрученими вусиками – звертається до селянина без зневаги.

У розмовах із панами Данило постає кмітливим і розумним чоловіком. Він уміє вести бесіду, по-своєму акцентувати на головному. Оскільки про всі події розповідає оповідач, то письменник використовує прийом очуднення: вагон першого класу порівнюється то з вуличкою, то з панською світлицею; зала «дворянського собранія» Данилові видається, як «хата така здорова, як клуня, та вся блищить, ...як у церкві».

В оповіданні «Сам собі пан» Б. Грінченко за допомогою комічного ефекту увиразнює проблему протистояння. Комізм підсилює використання головним героєм перекручених слів: кондухтор (кондуктор), хвалітон (фаетон), хватальний (квартальний), хортоплян (фортепіано), патрети (портрети). Данило влучно використовує приказки, прислів'я, фразеологізми: «поживився, як пес макогоном», «вже коли курець, то май свою люльку й тютюнець», «причепилися, як шевська смола», «язик як лопатень», «мов окропом хто в обличчя линув», «вскочив по самі вуха». Пани, на відміну від головного героя, говорять суржиком, власне, російсько-українською мовою, а це однозначно вказує на їхнє справжнє походження. Хабарництво, продажність чиновників, обмеження в правах простих людей, проілюстровано епізодом із поліцейським, який без жодних на те підстав затримав Данила, а відпустив лише за гроші.

▲ *Оноре Дом'є.* Антракт у театрі «Камеді Франсез» (1864)

Незважаючи на випробування і невдачі, яких зазнав герой оповідання, його поведінка заслуговує схвалення, адже Данило готовий відстоювати свої права, не боїться вирізнятися з-поміж інших, прагне справедливості.

Б. Грінченко як письменник завжди був на боці простих людей, правдиво змальовував їхні болі та життєві випробування.

Діалог із текстом

1. Яким чином народницькі ідеї творчо реалізувалися в прозовому доробку Б. Грінченка? Що саме ви довідалися про «велику» прозу письменника?
2. Які проблеми порушив письменник в оповіданні «Без хліба»? Чи є цей твір, на вашу думку, високохудожнім? Чому?
3. Як ви розцінюєте образи Петра й Горпини? Хто з них більше дбає про голодне дитя і в чому проявляється справжня батьківська любов?
4. Із якої причини письменник змальовує сільську владу безжалісною до проблем селянина-бідняка?
5. Чому головний герой оповідання «Сам собі пан» вдається до цікавого експерименту, пов'язаного з його соціальним статусом?
6. Через які випробування довелося пройти Данилові з оповідання «Сам собі пан»?
7. Як саме письменник змальовує панів? Які засоби комічного використовує для цього?
8. Які негативні суспільні явища викриває Б. Грінченко в оповіданні «Сам собі пан»?

Мистецькі діалоги

1. Порівняйте картину Іллі Рєпіна «Чоловік із боязких» із картиною французького художника Жуля Бастьєна-Лепажа «Малий конюх без роботи». Що між ними спільного, а що в їхній тематиці відмінного?
2. Розгляньте картину Оноре Дом'є «Антракт у театрі». Персонажів якого оповідання Бориса Грінченка нагадують вам багаті глядачі на картині цього відомого французького художника й карикатуриста?

Поетична творчість Бориса Грінченка

Творчий шлях Бориса Грінченка розпочався з віршів. Він зізнавався, що найбільший вплив на його формування справила творчість Тараса Шевченка: «"Кобзар" зробивсь моєю Євангелією…»

Б. Грінченко друкував свої твори під різними псевдонімами – намагався уникнути переслідування. Одна за одною виходили у світ його поетичні збірки, зокрема «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Нові пісні і думи Василя Чайченка» (1887), «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895), «Хвилини» (1903).

Основне завдання української літератури Б. Грінченко вбачав у пробудженні національної і культурної свідомості народу. Закономірно, що провідне місце в доробку письменника посідає **громадянська лірика**. Б. Грінченко-поет майстерно переходить від зображення життя окремої людини до широких реалістичних узагальнень. Настрій автора передають назви збірок, наприклад, «Під хмарним небом». Пояснюючи сумні мотиви власної творчості, Б. Грінченко писав: «Під хмарним небом не заспіваєш веселої пісні...»

Серед громадянської лірики виразно виокремлюються поезії, присвячені важкій історичній долі України. Невипадково письменник закликає: «Нумо до праці, брати!»,

«Слідячи від перших Ваших виступів… за вашою діяльністю, я мусив дивуватися вашій енергії, витривалості в праці і широкому обсягові ваших літературних та суспільних інтересів».

Із листа Івана Франка до Бориса Грінченка

а вірш «До праці» (1881) можна вважати програмним. Епітети «тяжка», «щира», «кривава», «поважна», «міцна», «свята», «невтомна» характеризують поняття «праця на благо народу», «звитяжний труд» («До праці», «Хлібороб», «До народу», «Я зрікся мрій...»). Образ рідної землі у Б. Грінченка невіддільний від тих людей, які на ній працюють. У вірші «До праці» у кожній строфі звучать заклики до дії: «нумо до праці мерщій», «до праці берись», «годі лякатись», «за діло святеє», «сміливо ж, браття», «до праці ставайте», «час наступає – ходім». Звертання «Брати!» асоціативно поєднує ліричного героя з народом. Шлях до національного відродження письменник вбачає у самовідданій праці українців на благо майбутніх поколінь:

Праця не згине між людьми даремне:
Сонце засвітить колись, –
Дякою нас тоді люди згадають –
Нум же! До праці берись!

Марні надії на швидке визволення без боротьби і протистоянь відображає вірш «Доки?» (1881). Письменник засуджує тих, чия «хата скраю», хто «німий», бездіяльний:

І так на світі живемо,
На плечах лихо несемо.
І доки будемо так жить?
Ніхто не скаже – все мовчить!

Слова «минає час, минають люди…», «довгий час», «давно вже час», «а час не жде, а час летить…», «довгий гніт минулих днів» указують на те, що така ситуація тягнеться віками. На глибокі переживання ліричного героя за долю народу вказують епітети: «гіркі сльози», «тяжкі дні». Письменник намагається донести до кожного, що за волю треба боротися.

Таку саму ідею автор укладає у вірш-звертання «До народу» (1884). Ліричний герой уболіває за долю своїх співвітчизників, але розчарований, що вони пасивні. Це явище постає як наслідок вікової зневіри та важкої щоденної праці. Український народ зображений як «раб в своїй хаті / І наймит часами на власній ріллі», а представники інтелігенції не дбають про те, щоб змінити свідомість людей: «…Здавна хто світло в руках своїх мав –/ Не йшов він до тебе світити, / І той тільки в хату до тебе вступав, / Що заздро на працю твою зазіхав / І вмів тебе тільки гнітити». Герой вірша, який довгий час жив молодечими мріями, зрозумів усю важкість становища простого люду лише тоді, коли сам опинився в його середовищі. Поет протиставляє вимріяний ідеал жорстокій дійсності: «щасливі мрії», «палкі почування», «братня згода», але насправді – «убогий народ», «зубожений люд занімілий», «темнота й незгода», «люд той безщасний», «розрада тяжка». Ліричний герой, який прагнув до світла, несподівано опинився у темряві. На якусь мить він навіть засумнівався, чи має бодай якийсь сенс його подвижницька праця. На це вказують такі риторичні запитання: «Чи я працювати для тебе не вмів, / Чи ти не діймав мені віри?» Розуміючи всю важкість становища, ліричний герой не зраджує

свій народ, а ще запопадливіше береться до праці «у поті чола», «всім серцем». Шлях до мети, до світла стає осмисленим і жертовним:

І вже чи дійду до своєї мети,
Чи зламаний вмру серед шляху,
Але не покину до неї іти,
За правду, за волю все зможу знести –
І жити, і вмерти без страху!..

Не випадково на пам'ятнику Б. Грінченка викарбувано його ж слова: «Україна. В цьому слові для мене все».

Про готовність пожертвувати собою заради Батьківщини йдеться й у вірші **«Моє щастя»** (1886). Хоч ця поезія належить до інтимної лірики та оспівує вічне і незрадливе кохання, яке робить людину щасливою, але ліричний герой виявляє бажання пожертвувати своїм життям заради щастя рідного краю. Щастя осмислюється письменником як філософська категорія, яка поєднує в собі як особисте, так і суспільне. Сучасна дослідниця літератури Ольга Камінчук назвала цей вірш «маніфестом неоромантичного ідеалу гармонійної цілісності особистості».

Поет наголошує, що для його ліричного героя кохання не є домінантною категорією. У композиційній структурі вірша «Моє щастя» чітко виокремлюються три частини. У першій – подано перелік усього того, що люди називають щастям, зокрема «втіхи світу», «брязкіт золота дзвінкого», «влада». У другій частині ліричний герой відмовляється від матеріальних спокус, віддаючи перевагу коханню, яке здатне зробити людину найщасливішою у світі. У третій частині утверджується думка про те, що не можна почуватися щасливим, якщо батьківщина переживає нелегкі часи: «…Я віддав би усе на цім світі / За змогу умерти за рідний свій край!»

Філософські роздуми про щастя, які звучать у цьому вірші, дають усі підстави віднести його до жанру медитативної лірики. Любовна тематика у Б. Грінченка переважно реалізовується через описи коханої («милої погляд ласкавий», «милої карії очі», «усміх, як щастя ясний», «поцілунок, як сонце палкий») та палку емоційність ліричного героя, який переживає «кохання хвилини святі».

Почуттям любові та закликом до праці сповнені й **«Весняні сонети»** Б. Грінченка.

Сонет – ліричний вірш, що складається з чотирнадцяти рядків, написаних п'ятистопним або шестистопним ямбом, які переважно мають вигляд двох чотиривіршів (катренів) і двох триві́ршів (терцетів) з усталеною схемою римування: *абаб, абаб, ввд, еед* або перехресною *абаб, абаб, вде, вде* тощо. Кожна з чотирьох частин сонета має бути синтаксично викінчена, рими – точні. Складну віршовану структуру, що її змістовно-смислово творять 14 сонетів, у яких перший рядок кожного наступного є повторенням останнього рядка попереднього сонету і завершується магістралом (п'ятнадцятим за порядком лічби сонетом), укладеним послідовно з перших рядків усіх попередніх сонетів, називають вінком сонетів.

Вважають, що сонет як класичний вірш є витвором геніальних італійських ліриків. Остаточної форми, із встановленою кількістю рядків і порядком рим, сонет набув завдяки Франческо Петрарці. В українській літературі до цього жанру зверталися Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Маркіян Шашкевич, Юрій Федькович, Борис Грінченко. Найвищого розвитку досягає сонет у творчості українських «неокласиків» початку XX ст., зокрема у Миколи Зерова.

▲ *Казимир Малевич.* Весна – квітучий сад (1904)

Уже сама назва вказує на радісні почуття, які дарує весна:

Вона співа, що згинули морози,
Що сонце вже засяло в небесах,
Щоб висушить усі блискучі сльози,
Що ще тремтять на травах і квітках.

Застосовуючи принцип паралелізму, поет наголошує – ліричний герой сподівається, що з приходом весни щасливішими стануть і люди: «І про одно я сонце ще благаю: / Ой, обсуши ти сльози всі до краю / Усім смутним на всій землі смутній». Автор витворює яскраву зорову картину, яку підсилює звуковими ефектами: «Природи спів, новий веселий спів», «Дзвенять в повітрі згуки, / Дзвенять гаї, дзвенять степи і луки, / І світ увесь, здається, задзвенів».

Образ степу породжує відчуття свободи, що простежується у фольклорі, де воля і степ постають як нероздільні поняття. Ліричний герой вигукує: «Мерщій у степ! Я вп'юсь тобою, воле, / Серед моїх незміряних степів!» Оптимістичний настрій ліричного героя пов'язаний із пробудженням природи, приходом весни, яку він сприймає усіма органами чуття: «сяють зорі», «лунає спів по луках і гаях», «ніч панує запашна», «живе повіяло дихання», «простір обняв мене зусюди», «пахне скрізь», «дощ золотий линув». На тлі природи подано романтичний опис коханої, яка асоціюється з весняним цвітом: «…Вона прийшла, прийшла уже вона, / Найкращий квіт між пишними квітками». Особливий настрій, позитивні емоції викликає колористика віршів.

Водночас весна квапить до роботи, а заклик «Гей-гей, воли, не гайтеся орати!» стосується не тільки хліборобської праці, а й суспільної. Підтвердженням служать останні рядки циклу: «Працюй, борись, аж поки буде сила, / І всіх людей до праці закликай!»

Цікаво знати!

Іще за життя письменника багато його віршів стали піснями. У Національній бібліотеці України ім. Володимира Вернадського зберігся музичний архів, укладений самим Борисом Грінченком: кантата Дениса Січинського (1865–1909) «Дніпро реве»; хорові твори Кирила Стеценка (1882–1922) – «І тихая хатиночка», «Вночі на могилі», «Бурлака», «Могила»; романс Модеста Левицького «Смутні картини».

Діалог із текстом

1. Яким чином народницькі ідеї реалізувалися в поетичному доробку Б. Грінченка?
2. Який саме ліричний твір можна вважати мистецьким кредо Б. Грінченка?
3. Які поетичні жанри розвинув письменник? Що таке сонет? Які ознаки цього класичного вірша вам відомі?
4. Знайдіть і проаналізуйте символічні образи у віршах Б. Грінченка.
5. Які поезії Б. Грінченка стали народними піснями?
6. Назвіть художні засоби, які найчастіше використовував Б. Грінченко.
7. Як ви розумієте слова Б. Грінченка, що «під хмарним небом не заспіваєш веселої пісні...»? Як ви думаєте, що саме послужило для поета підтвердженням цього песимістичного висновку?

Мистецькі діалоги

1 Прослухайте кантату Д. Січинського «Дніпро реве». Спробуйте провести паралелі між музичним твором і картиною А. Васнецова «Дніпро перед бурею». Чому митці так часто звертаються до образу Дніпра?

2 Пригадайте, як у поемі «Причинна» Т. Шевченко порівнює розбурханий негодою Дніпро з морем. Проаналізуйте, чи доречне таке порівняння? Зіставте словесний опис Кобзарем розгніваного й грізного Славутича з картиною І. Айвазовського «Буря на Чорному морі». Чи є у віршах Б. Грінченка подібні описи негоди?

▲ *Іван Айвазовський.* Буря на Чорному морі (1875)

▲ *Аполлінарій Васнецов.* Дніпро перед бурею (1888)

Консультація

Читацький практикум «Ліричний (ліро-епічний) твір. "Ключі" до прочитання. Рецензія як одна з форм читацьких рефлексій»

Зверніть увагу, що Ваше розуміння ліричного (ліро-епічного) твору починається з індивідуально-особистісних емоційних вражень від такого художнього тексту. Велике значення має ваша творча уява, асоціативні зв'язки, які виникають у процесі читання ліричного (ліро-епічного) твору. Якщо вам потрібно написати відгук на ліричний (ліро-епічний) твір, наприклад, прорецензувати збірку віршів чи окремий віршований твір, обов'язково скористайтеся методом рефлексії – використайте вже набуті вами раніше теоретичні знання про художні засоби, оцінки цього твору професійними літературознавцями, відомості про суголосні художні тексти.

1 Оберіть ліричний чи ліро-епічний твір, який вам особливо імпонує, для аналізу й написання рецензії.

2 Визначте жанр твору, його належність до лірики чи ліро-епосу.

3 Опрацюйте художні засоби. Зверніть увагу на особливо яскраві, вдалі тропи, на авторські неологізми. Сміливо інтерпретуйте, аналізуючи свої враження!

4 Дайте власну оцінку творові, який рецензуєте, зіставте і порівняйте її з оцінками літературознавців про цей чи подібний ліричний або ліро-епічний твір.

5 Перемалюйте таблицю, в якій представлено основні риси типової рецензії, у свій робочий зошит. Заповніть таблицю матеріалами з вашої особистої рецензії.

Автор, назва рецензії	Рецензований твір (автор, назва, рік видання)	Тема, герої рецензованого твору	Актуальність порушених письменником проблем	Новаторство, художні знахідки, творчі досягнення	Хиби й недоліки твору; зауваження і настанови рецензента

Українська література кінця XIX – початку XX ст.

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Період останніх десятиліть XIX ст. і початку XX ст. для українського письменства став особливим. Такого потужного грона літературних талантів, як це було в тогочасній українській літературі, не мала жодна європейська. Зміни в естетичній свідомості митців зумовили різноманітність і високу художність творчих надбань. Тоді ж чітко визначилися дві основні тенденції літературного розвитку. Одна була вже звична, просвітницька, ***народницька***. Друга – виразно новаторська, зорієнтована на європейські віяння і здобутки, в основному ***модерністська***. Але в українському письменстві ранній модернізм виявився явищем не стільки естетичним, скільки культурно-історичним, а це означало, що національній самоідентифікації в художніх текстах модерністського звучання митці приділяли особливу увагу. Іван Франко справедливо наголошував, що митці модерністського напряму в літературі проявляли себе патріотами, адже намагалися «цілком модерним європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу».

Народницька течія також зазнала відчутних змін, тому її варто визначати як ***неонародницьку***. В «Історії української літератури XX століття» (1994) справедливо наголошено, що національні інтереси письменники як модерністської, так і народницької течій вважали наріжним каменем у розбудові Української держави: «Формування неонародницької та модерністської течій в українській літературі… було пов'язане з питаннями про шляхи й напрями національно-культурного самовизначення. Це надавало особливого драматизму полемікам і деклараціям, спонукало до розгортання дискусій, появи творчих угруповань». У творах почали природно поєднуватися народницько-позитивістські та етнографічні прояви з новаторськими формами європейського літературного досвіду творчості, зокрема з такими як: рефлексії[1],

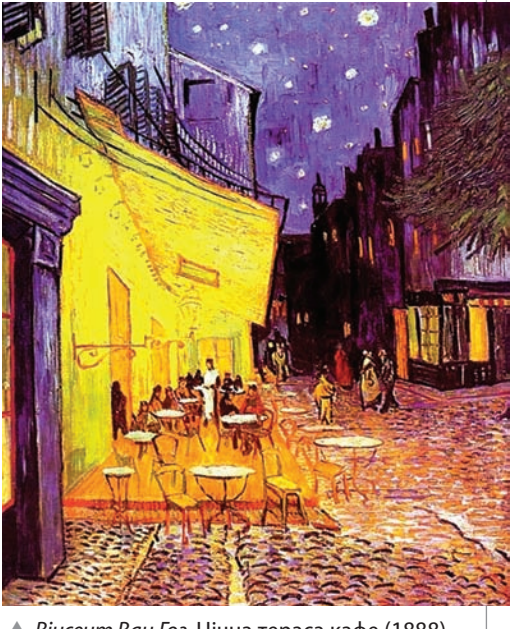
[1] **Рефлексія** – самоаналіз, роздуми людини над власним душевним станом. *Літературна рефлексія* – художнє тлумачення й показ авторських переживань або калейдоскопічних змін психічних станів персонажів твору.

етноміфологічні уявлення, елементи психоаналізу, художнє відтворення перепадів настрою і тонких нюансів[1] людських переживань, почуттів, думок. Неонародництво (Михайло Старицький, Борис Грінченко, Олена Пчілка, Павло Грабовський, Архип Тесленко, Степан Васильченко, Гнат Хоткевич) у найкращих зразках (наприклад, «Мати» А. Тесленка, «Під тихими вербами», «Серед темної ночі», «Брат на брата» Б. Грінченка, «Чайка» Степана Васильченка, «Червоні корогви» Олени Пчілки, «Авірон» Г. Хоткевича) виявилося близьким до неоромантизму, а поезії Миколи Вороного й Богдана Лепкого розцінюються як перші прояви українського модернізму, які виростали з традицій, а не протистояли їм.

[1] **Нюанси** – власне, те саме, що відтінки, коливання, переливи.

Упродовж 1906–1914 рр. у Львові існувало літературне угруповання українських модерністів **«Молода муза»**. Походження назви західноукраїнського письменницького товариства пов'язують як з аналогією до літературної організації польських модерністів «Молода Польща», так і з новелою неофіційного лідера «Молодої музи» Михайла Яцкова – «Доля молоденької музи» (1907). Молоді українські модерністи мали свого мецената – священика М. Світенського, який фінансував видання книг, а також «молодомузівську» пресу – газету «Будучність» і журнал «Світ». Коли ж Остап Луцький у газеті «Діло» та альманасі «За красою» опублікував своєрідний маніфест «молодомузівців», заявивши, що це модерністське угруповання у жодному разі не обслуговуватиме позахудожніх інтересів, у тому числі народницьких й просвітницьких, а реалізуватиме свої таланти тільки естетично, Іван Франко гостро розкритикував його. Не сприймаючи декларацій «Молодої музи», він не вважав модернізм ворожим і чужим українській літературі й неодноразово давав високу оцінку творам Богдана Лепкого, Михайла Яцкова, Василя Пачовського, Петра Карманського. Це засвідчує глибоке розуміння І. Франком українського модернізму як однієї з органічних ланок модернізму європейського.

> «"Молода Муза" не була ніяким ідеологічним, ні мистецьким об'єднанням – була товариством без статуту, …програми і навіть …списку своїх членів… У добі модернізму кав'ярня ставала кузнею творчости. Писали в ній часто, роздумували поневолі, і виміна думок розбуджувала пал, яким можна було грітися, вернувшись до холодної парубоцької кімнати… Насправді молодомузівці боронили права письменника розвивати свій талант без огляду на те, як уявляє собі літературу широка маса, навіть та, що її звуть інтелігенцією чи елітою».
>
> *Михайло Рудницький*

▲ *Вінсент Ван Гог.* Нічна тераса кафе (1888)

Модернізм можна вважати своєрідною естетичною революцією в українському письменстві, адже його послідовники запропонували гасло «мистецтво для мистецтва», яке митці-народники сприймали дуже критично. Модернізм поривав зв'язки

[1] **Емансипація** – буквально: звільнення від залежності, вирівнювання у правах.
[2] **Фемінізм** – суспільні рухи й декларації за досягнення рівних можливостей і прав жінок із чоловіками.
[3] **Ніцшеанство** – філософська течія, започаткована німецьким філософом Фрідріхом Ніцше, наріжним каменем якої був культ сильної особистості.

«Та як би не трактували вплив "Молодої Музи" на дальший розвиток української літератури, її не можна оминути в історії нашої культури… Молодомузівці вписали свою сторінку в історію української літератури. Вони шукали в творчості нових шляхів, засвоюючи ідеї, мотиви, форми тогочасної європейської культури, намагалися й українську культуру виводити на світові обрії і власними творами, й перекладами на інші мови її найкращих здобутків. Їхні "перли-сльози" були чисті, тони щирі і заслужили вони право на вдячність і увагу».

Микола Ільницький

із традиціями класичної літератури, йому був властивий активний пошук нових виражальних засобів, він звертався до новаторських для українського письменства ідей емансипації[1], фемінізму[2], ніцшеанства[3]. Жіночі образи-характери в літературних творах уже відзначалися цілісністю і самодостатністю. Зародився культ сильної, яскравої особистості, тобто літературного героя, що демонстрував свою незламність і непоборність у найскладніших життєвих ситуаціях.

Поява модернізму в українському красному письменстві стала закономірним явищем, відчутною мистецькою віхою і важливою сходинкою поступу. «Друге десятиліття для української літератури – найплідніша пора. У ній тоді водночас працювали Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Ольга Кобилянська, Осип Маковей, Василь Стефаник, Марко Черемшина, Лесь Мартович, Степан Васильченко. Іще живі були Іван Нечуй-Левицький та Панас Мирний. Подумаймо: ціле суцвіття зірок першої величини, яких історія, коли приходить на те час, називає іменням класиків» («Історія української літератури XX століття»). Додамо тільки, що в цей же період на літературному небосхилі також з'явилися Агатангел Кримський, Наталія Кобринська, Андрій Чайковський, Василь Щурат, Людмила Старицька-Черняхівська, Людмила Василевська (Дніпрова Чайка), Павло Тичина, Микола Зеров, Максим Рильський.

В останні десятиліття XIX ст. досить активно розвивалася періодика, виникали нові часописи, зокрема «Літературно-науковий вісник» у Львові, редакцію якого очолював Михайло Грушевський. Українською мовою виходили газети «Діло» й «Рада», літературні журнали-щомісячники «Дзвін» та «Українська хата», журнал для дітей «Молода Україна». Безперечно, для Галичини і Наддніпрянської України цієї преси було ще недостатньо, але, як справедливо зазначав Сергій Єфремов, «справа таки… почала вже потрохи вирівнюватись і на твердіший ставати ґрунт».

Модернізм передбачав вироблення українськими митцями універсального художнього стилю, на який претендували мало не всі письменники кінця XIX ст., а найперше – «молодомузівці», але найбільш виразно він проявився значно пізніше, зокрема як «євразійський ренесанс», «вітаїзм» Миколи Хвильового, «панфутуризм» Михайля Семенка й творчі експерименти поетів-«неокласиків». Водночас абсолютно окремішні течії модернізму в образотворчому мистецтві часто опинялися в єдиному річищі літературного тексту, тому експресіонізм легко, продуктивно й природно співіснував із екзистенціалізмом у творах Василя Стефаника, символізм – із неоромантизмом у драматичних поемах Лесі Українки та у віршах Олександра Олеся і Миколи Вороного, імпресіонізм – з експресіонізмом та

екзистенціалізмом у новелістиці Михайла Коцюбинського, а неоромантизм – з імпресіонізмом у його ж повісті «Тіні забутих предків».

Проте оптимістичний настрій провідних письменників України кінця XIX – початку XX ст. остаточно вичерпався з поваленням УНР і кривавим приходом радянської влади. С. Єфремов так схарактеризував душевний злам Олександра Олеся: «Час великих надій минув, зневір'я посіло громадянство[1] і Олесь переніс на свою ліру цей новий настрій: "прокляття, розпач і ганьба" полилися з-під струн його... Заговорив художник суперечності між вищою індивідуальністю, осяяною вічним і невпинним змаганням до ідеалу, та юрбою звичайних істот, що животіють під млою буденщини». У Тичини-символіста це ж саме, що й у Олександра Олеся, виразно й страшно прозвучало вже у другій збірці віршів: «Прокляття всім, прокляття всім, хто звіром став! / (Замість сонетів і октав)».

[1] **Громадянство** – тут: соціум, народні маси.

Діалог із текстом

1. Чому кінець XIX – початок XX ст. для української літератури виявився особливим періодом?
2. Як ви розумієте поняття «зміна поколінь» на «зламі століть»?
3. Що ви можете сказати про особливості неонародництва й неоромантизму в українській літературі?
4. Чому український літературний модернізм виявився не стільки явищем естетичним, скільки культурно-історичним?
5. Прокоментуйте слова І. Франка про національну самоідентифікацію українських письменників насамперед як авторську позицію у літературних творах. 6 Що ви довідалися про літературне угруповання «Молода муза» й ставлення І. Франка до «молодомузівців»?
7. Що нового й позитивного вносив модернізм у громадське життя, мистецтво й літературу?
8. Пригадайте когорту українських письменників, які творили на зламі XIX – початку XX ст. Які їхні твори ви вже читали?
9. Чому пожвавлення української періодики С. Єфремов вважав позитивним явищем? Які українські газети й журнали почали виходити в Галичині та Наддніпрянській Україні? Про що це свідчило?
10. Із яких причин модернізм особливо важливий для української літератури?
11. Чому з поваленням УНР і приходом радянської влади ні модернізм, ні неонародницька течія в українському письменстві не змогли належно розвиватися?

Діалоги текстів

1. Як саме розвивався модернізм у західноєвропейських літературах? Що ви знаєте про творчі досягнення митців, які творили у стилі символізму, імпресіонізму, експресіонізму в літературах Західної Європи та Америки?
2. Проаналізуйте (на ваш вибір) основні твори найяскравіших західноєвропейських поетів-символістів.
3. Що ви можете розповісти про російських поетів «чистого мистецтва» Федора Тютчева й Афанасія Фета? Чи співзвучна їхня творчість поетичним експериментам «Молодої музи»? У чому саме?
4. Пригадайте із курсу зарубіжної літератури поезії двох поетів-модерністів (на ваш вибір) і доведіть, що вони також сповідували принципи «чистого мистецтва».

МОДЕРНІЗМ ЯК ЛІТЕРАТУРНЕ Й МАЛЯРСЬКЕ ЯВИЩЕ

Модернізм (буквально – осучаснений) – напрям в образотворчому мистецтві, архітектурі й світовому письменстві, який зародився на початку XX ст., але пережив період свого розквіту в літературі лише після Першої світової війни, а в малярстві та архітектурі не вичерпав себе й досі. Модерністи реалізували свої таланти як пошуки «вглиб людини», прагнули переосмислювати дійсність, виокремлюючи й вивищуючи особистісне над буденним і рутинним. Якщо **авангардизм**, який виник паралельно із модернізмом наприкінці XIX ст., був спрямований у майбутнє та на художнє витворення нової, зміненої реальності через повне заперечення традиції, епатажність, руйнування усіх мистецьких норм, а реалізм якнайповніше відтворював дійсність у теперішньому й минулому часах, то модернізм вибірково сприймав традицію, переосмислював її, визнавав неможливість пізнання чи відтворення сучасного світу наявними засобами й прийомами, тому проповідував ідею нового погляду на світ і нових підходів до людини, абсолютизував категорії «краса», «чисте мистецтво». Основними напрямами модернізму були **символізм, імпресіонізм, неоромантизм, експресіонізм.** Усі вони краще надаються для розуміння і диференціації[1], якщо кожен із літературних різновидів модернізму ілюструвати репродукціями картин художників, які творили або творять і зараз у стилі символізму, імпресіонізму, неоромантизму, експресіонізму.

Символізм – стильовий напрям в образотворчому мистецтві й літературі кінця XIX – початку XX ст., хоча певні важливі риси цього мистецького напрямку існували ще в античній літературі. Відомий насамперед французький символізм, найяскравіше представлений творчістю Шарля Бодлера, Артюра Рембо, Поля Верлена, Стефана Малларме; символізм бельгійського драматурга Моріса Метерлінка. До символізму у своїй творчості тяжіли насамперед українські митці таких літературних угруповань, як «Молода муза» й «Українська хата», але найбільшою мірою – Олександр Олесь, Петро Карманський, Богдан Лепкий, молодий Павло Тичина, поети-«неокласики». Тяглість традиції символізму була настільки відчутна навіть значно пізніше, що збірку діаспорного поета Олега Зуєвського «Золоті ворота» (1947) Володимир Державин назвав «відродженням символізму». Окремі риси символізму притаманні повісті-новелі «Сойчине крило» Івана Франка й новелам «Intermezzo» та «Цвіт яблуні» Михайла Коцюбинського, хоча в цих же творах паралельно простежуються й виразні риси імпресіонізму та навіть експресіонізму. В українському образотворчому мистецтві символізм широко практикують і нині.

[1] **Диференціація** (різниця, відмінність) – тут: розрізнення, розчленування, розподіл.

▲ *Богдан Панчишин.* Сівба (2005)

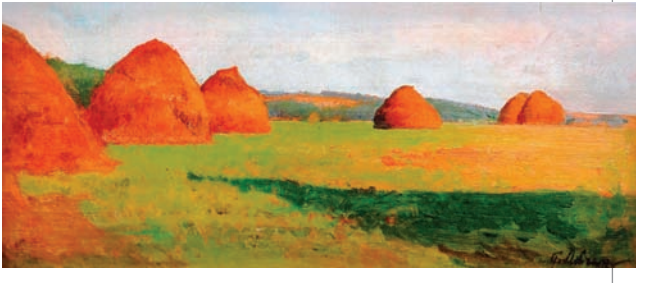

▲ *Клод Моне.* Прогулянка в Аржантей (1875)

▲ *П'єр-Огюст Ренуар.* Бал у Мулен де ла Галетт (1876)

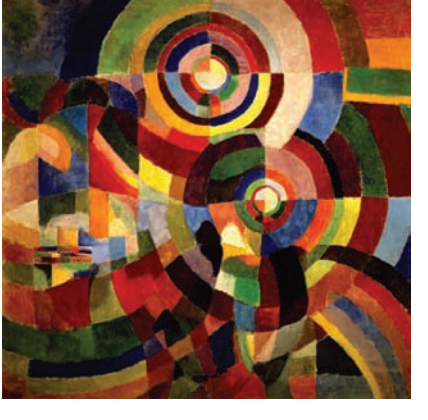
▲ *Петро Левченко.* Стоги, осяяні сонцем

◀ *Сергій Васильківський.* Захід сонця над озером (1900)

Імпресіонізм як мистецький напрям, у якому гра кольорів у образотворчому мистецтві, а колористика, ліризм, враження від життя і найтонші варіації настрою персонажів – у літературі – особливо важливі, зумовив появу геніальних картин і літературних шедеврів. Зародився імпресіонізм у другій половині XIX ст. у Франції насамперед у малярстві. У стилі літературного імпресіонізму творили брати Едмон та Жуль Гонкури, Кнут Гамсун, Томас Манн, Антон Чехов. Стефан Малларме афористично означив основний принцип імпресіонізму, наголосивши, що треба «малювати не річ, а здійснюваний нею ефект». Виразні риси імпресіонізму притаманні повісті-новелі «Сойчине крило» Івана Франка, новелі «Intermezzo»

◀ *Олександр Мурашко.* Праля (1914)

Соня Делоне. Електричні призми (1914) ▶

Михайла Коцюбинського, повісті Ольги Кобилянської «В неділю рано зілля копала», роману «Записки кирпатого Мефістофеля» Володимира Винниченка, новелі Григорія Косинки «На золотих богів».

У стилі імпресіонізму творили такі українські художники, як Сергій Васильківський, якого сучасники вважали таким же геніальним, як Тараса Шевченка в літературі, Петро Левченко, Олександр Мурашко, Іван Труш.

▲ *Момчіло Фундуп*. Пейзаж (2010)

▲ *Карен Вітворт.* Нехай твоє світло сяє (2013)

Неоромантизм – стильовий напрям у модернізмі, для якого характерне намагання подолати прірву між ідеалом і дійсністю завдяки вольовим зусиллям яскравої особистості зробити можливе дійсним. Неоромантизм виник у літературі на межі XIX–XX ст. і виразно проявився у творах Кнута Гамсуна, Роберта Луїса Стівенсона, Редьярда Кіплінга, Етель Ліліан Войнич, Джека Лондона. В українській літературі неоромантизм характерний для творів Лесі Українки, яка «проривом у блакить» заклала фундамент поетичних здобутків «розстріляного відродження». Виразні елементи неоромантизму можна знайти у художніх текстах Ольги Кобилянської, Олександра Олеся, Спиридона Черкасенка, Юрія Яновського, Миколи Хвильового. Неоромантизм властивий митцям «Празької школи» (Олена Теліга, Наталія Лівицька-Холодна, Олег Ольжич) і навіть «шістдесятникам» (Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Роман Лубківський). Переживанням і світовідчуванням своїх літературних героїв митці-неоромантики надавали метафізичного[1] значення. Іван Франко про українських митців-неоромантиків писав: «Для них головна річ – людська душа, її стан, її рухи в таких чи інших обставинах... За своїми героями вони щезають зовсім, а властиво переносять себе в їх душу, заставляють нас бачити світ і людей їх очима».

[1] **Метафізичний** – містичний, надчуттєвий, надприродний.

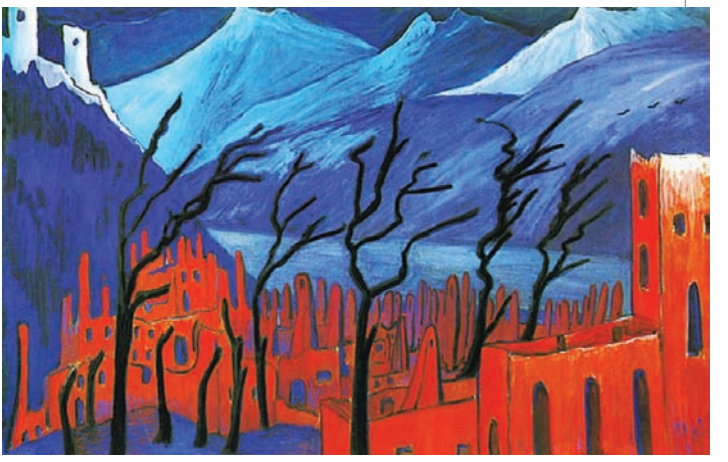
Неоромантики вдавалися до таких засобів виразності, як психологізм, використання символів, міфів, відтворення роботи підсвідомості (прийом сну), показ кількох паралельних точок зору. Неоромантичну стильову манеру часто застосовувала О. Кобилянська («В неділю рано зілля копала», «Valse mélancholique», «Impromtu phantasie»), а також у своїй новелістиці – В. Винниченко («Момент»). У зарубіжній літературі неоромантизм представлений творами Гергарта Гауптмана («Потоплений дзвін»), Е. Л. Войнич («Овод»), Дж. Лондона («Біле Ікло», «Смок і Малюк»).

В американському та європейському малярстві, у тому числі – й українському, неоромантизм досить поширений і сьогодні.

Експресіонізм (буквально – «вираження», «виразність») – стильовий напрям, що виник на початку XX ст. як реакція митців на знеособлення людини, дегуманізацію суспільства. Експресіонізм у літературі тяжіє не стільки до змалювання світу зовнішнього, скільки до вираження художніми засобами емоційного стану автора

▲ *Едвард Мунк.* Крик (1893)

▲ *Маріанна Верьовкіна.* Червоне місто (1909)

чи героя, його внутрішнього світу. В українській літературі в стилі експресіонізму творили Василь Стефаник («Новина», «Марія», «Сини»), Микола Хвильовий («Вальдшнепи»), Володимр Винниченко (перший український фантастичний роман «Сонячна машина»), Осип Турянський («Поза межами болю»), Віктор Домонтович («Дівчина з ведмедиком», «Доктор Серафікус»), Микола Куліш (драми «Отак загинув Гуска», «Народний Малахій», «Маклена Граса»), Тодось Осьмачка (поема «Поет», повісті «Старший боярин», «План до двору», «Ротонда душогубців»). Урешті, театр Леся Курбаса «Березоль» також постійно реалізував найкращі задуми свого режисера в стилі експресіонізму.

▲ *Богдан Панчишин.* Рік 7522[1] (Майдан)

Експресіонізм у красному письменстві часто використовує елементи екзистенціалізму – філософського напряму, який, на думку Мартіна Гайдеггера, змальовує людину в екстремальних ситуаціях як істоту, що «збирає себе з розпорошеності щойно пережитого»,

▲ *Оксана Мась.* Повсякденні вібрації (2012)

[1] Тут літочислення вказано від створення світу, образно кажучи, «від Єви і Адама», а не як офіційно прийнято – від нової ери, тобто народження Ісуса Христа. Отже, 7520 рік – це 2014, коли в Україні відбулася Революція гідності й пролилася кров.

а тому приймає світ таким, яким він є і почувається невмирущою навіть перед лицем реальної смерті (новела Василя Стефаника «Діточа пригода»).

У зарубіжній літературі в стилі експресіонізму творили Франц Кафка, Райнер Марія Рільке, Карел Чапек, Леонід Андреєв. Їхнім кредо можна вважати слова німецького поета Казимира Едшміда: «Світ перед нами. Було б безглуздям повторювати його. Заскочити світ у стані крайньої точки напруги – ось у чому полягає найвище завдання мистецтва». Хоча слово «експресіонізм» з'явилося ще в середині XIX ст., воно й досі вживається у тому самому значенні, адже в стилі вираження емоцій і динаміки почуттів або вчинків пишуть свої картини й сучасні художники.

Діалог із текстом

1. Що таке модернізм у літературі та образотворчому мистецтві? Про які основні напрями модернізму ви дізналися?
2. Перелічіть відомі вам риси символізму. Що ви вже знаєте про значення образу-символу в літературному тексті? Чому символізм широко затребуваний у літературі та малярстві й нині?
3. Що ви можете сказати про імпресіонізм як мистецький та літературний напрям? Чим він особливий? Які твори зарубіжних і українських письменників-імпресіоністів ви вже читали?
4. Як ви розумієте назву картини Соні Делоне «Електричні призми»? Чи відповідає назва змістові цього художнього полотна?
5. Назвіть основні риси неоромантизму. Чим неоромантизм відрізняється від власне романтизму?
6. Прокоментуйте думку І. Франка про письменників, які творили в стилі неоромантизму. Чим цікава вона для вас особисто?
7. Розкрийте смислове значення поняття «експресіонізм». Назвіть основні риси експресіонізму в малярстві та літературі. Хто з українських і зарубіжних митців творив у цьому стилі?
8. Як ви розумієте слова німецького поета К. Едшміда: «Світ перед нами. Було б безглуздям повторювати його...»? Доведіть, що митець має на увазі саме експресіонізм.

Діалоги текстів

1. У чому саме полягали «точки дотику» українських поетів-модерністів (зокрема символістів і неоромантиків) з темами, проблематикою та художніми засобами ліричних творів західноєвропейських геніїв Ш. Бодлера, П. Верлена, А. Рембо? Про що це свідчить?
2. Що ви можете сказати про особливий розвій імпресіонізму в українській та зарубіжних літературах одного й того самого періоду? До яких висновків вас підводить таке явище?
3. Чому експресіонізм в українській та зарубіжній літературах цього періоду посів особливе місце? Із якої причини письменники часто апробували в художніх творах елементи такого філософського напряму, як екзистенціалізм?
4. Підготуйте міні-реферат (1–2 сторінки) про австрійського письменника-імпресіоніста Петера Альтенберга та його наукову розвідку «Як я це бачу», користуючись відповідною інформацією з інтернету. Познайомте своїх однокласників із найважливішими, на вашу думку, міркуваннями цього митця.

Мистецькі діалоги

1. Доведіть, ілюструючи відповідною репродукцією картини в підручнику, що на ній домінує такий мистецький напрям, як символізм.
2. Оберіть репродукцію картини в стилі імпресіонізму й доведіть, що саме імпресіонізм тут виразно наявний.

3 Як ви вважаєте, чому неоромантизм розвинувся і в малярстві? Виберіть репродукцію картини, яка, на вашу думку, належить до неоромантичного напрямку. Аргументуйте свій вибір.

4 На ваш розсуд проаналізуйте одну з поданих у підручнику репродукцій картин, виконану в стилі експресіонізму.

5 Спростуйте або аргументовано доведіть істинність одного з нами запропонованих нижче висновків художника Пабло Пікассо: «Геній Ейнштейна призвів до Хіросіми», «Я змальовую предмети так, як думаю про них, а не такими, як їх бачу», «Митці не старіють, а з роками все більше зріють».

6 Чи відповідає назва картини Оксани Мась її змістові? Як ви думаєте, це художнє полотно можна назвати шедевром? У якому стилі воно написане: реалізму, імпресіонізму, експресіонізму? Що саме постає перед глядачами? Які кольори домінують на картині? Що вони увиразнюють? Як ви думаєте, події відбуваються у спекотний сонячний день, в час золотої осені чи ввечері при електричному освітленні? Свою думку належно доведіть.

Діалог із науковцем

Юрій Ковалів

СЕЦЕСІЯ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ

Перехідний етап у кожній національній літературі завжди здійснюється за принципом притягування-відштовхування, має у творчій еволюції кожного письменника власні часові інтервали, вказує на складний рух від одного напряму (стилю) до іншого. Такий процес називають сецесією (латинське *secession* – відпадання, відмежування)...

Перехідний етап у літературі й мистецтві репрезентував «типове для кінця кожного віку світовідчуття, яке передбачає погляд у минулі 100 років, а часто й переоцінку» (С. Павличко)...

У мистецтвознавстві для з'ясування еволюції культурно-художньої парадигми, ідентифікації нових течій іноді вживають термін «сецесіон», поширений у німецькому та австрійському мистецтві межі XIX–XX ст. (мюнхенський «Сецесіон», берлінський «Сецесіон», віденський «Сецесіон»), протиставлений офіційно визнаному академізму. Я. Поліщук зараховує до цього ряду й краківський «Сецесіон». Перший такий осередок, ініційований малярами Ф. Штуком, Г. Трюбнером, В. Уде, сформувався у Мюнхені (1892). Віденські митці Г. Клімт, Й. Гофман та інші розробили достатньо обґрунтовану програму сецесійного змісту. Перехідна атмосфера формувала молодіжний стиль (Jugendstil), сприяла заснуванню літературного угруповання «Молодий Відень»(Jung-Wien)...

Віденський художній мікроклімат не минув І. Франка, позначився на творчих пошуках Б. Лепкого. Не лише нові концепції раннього модернізму привертали увагу українських письменників у тогочасному Відні, а й відновлення етногенетичної пам'яті.

1 Як називався перехідний етап у літературі і мистецтві на межі XIX–XX ст. у Західній Європі? У чому полягала його особливість?

2 У яких видах мистецтва, крім літератури, були помітні світоглядні зміни і перехід до нових стильових течій, що отримали узагальнену назву «сецесія»?

3 Скориставшись додатковою літературою та можливостями інтернету, підготуйте відповіді на такі запитання: 1) у творчості митців яких країн знайшла обґрунтування і поширилася сецесія? 2) чи знайшла вона відгук серед українських поетів і письменників того періоду?

4 Об'єднайтеся в «малі» групи «Літературознавці», «Журналісти», «Історики» й подискутуйте на тему: «Модернізм у світовій та українській літературі та малярстві – це прогрес чи регрес, чи, може, крок уперед, а два назад?»

ІВАН ФРАНКО (1856–1916)

Життєвий і творчий шлях

Ми не можемо назвати, мабуть, жодної ділянки людського духу, в якій би не працював Іван Франко і в якій він би не був великий.

Павло Загребельний

Іван Франко народився 27 серпня 1856 р. в Нагуєвичах поблизу Дрогобича на Львівщині в шанованій і досить заможній сім'ї коваля Якова Франка. Батько славився як хороший майстер і людина непересічного розуму. Мати Івана Франка – Марія Кульчицька – мала гарний голос, любила співати та розповідати казки. Від неї до І. Франка перейшло глибоке розуміння краси природи і неповторності кожної хвилини життя. Батькова кузня для рудоголового Яся (у дитинстві його також звали ще й Мироном) стала найулюбленішим місцем. Сюди приходили люди, розповідали свої життєві історії. На основі почутого в дитинстві й згадок вітчима про бориславські нафтові копальні згодом постав Франків цикл «Бориславські оповідання». Навіть через багато років письменник згадував про ковальське горно як символічне джерело власної сили й натхнення: «На дні моїх споминів, десь там у найглибшій глибині, горить огонь. І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі».

▲ *Леопольд Левицький.* Малий Іван Франко у батьковій кузні

Вихований в атмосфері людяності й добра, Івась зростав тямовитою дитиною з чудово розвиненою пам'яттю, мисленням та уявою. Оскільки в Нагуєвичах школа була дуже далеко від оселі батьків, Яків Франко віддав шестирічного Івана до початкової школи в село Ясениця-Сільна. Малий Франко жив у сім'ї маминого брата, дядька Павла Кульчицького, який за десять днів зумів навчити хлопчика читати по-українськи. У початковій

школі Франко навчився читати і писати українською, польською і німецькою мовами, вивчив чотири арифметичні дії. Саме в Ясениці-Сільній Іван мав доступ до величезної бібліотеки священика Йосипа Левицького, людини передових поглядів, перекладача-самоучки творів Йоганна-Вольфганга Ґете та Йоганна-Фрідріха Шиллера.

У 1864–1867 рр. Франко навчався у Головній міській школі Дрогобича. Навчання тут вели німецькою мовою, хоч були уроки польської та української. Після успішного іспиту за перший клас Франка відразу ж зарахували до другого. Скромний, по-сільському одягнений хлопчик болісно сприймав знущання та образи, завдані паничами-однокласниками. Навіть окремі вчителі заповзялися на «хлопського сина». Михайло Кобилецький, шкільний товариш Франка, залишив свідчення, як вчитель краснопису Мелько побив хлопця за те, що надто повільно виводив каліграфічні букви: «...Мов яструб, прибіг до Франка з криком: "А чему ти... не пішеш?" – і почав його бити по голові так сильно, що Франко зомлів і упав під лавку. Кров залила йому голову. Мелько, збентежений, крикнув: "Води!" Хлопці розбіглися за водою і упритомнили Франка. Мелько по хвилі запитав Франка: "А ти сконд і чий?" Франко відповів, що з села Нагуєвичі, на що Мелько зневажливо фукнув: "Поцо ту хамув до школи пхаць?"»

Проте знущання не зламали хлопчика, не згасили його прагнення до знань. Наприкінці навчального року Іван виявився найкращим учнем. Батько був на іспиті, радів успіхам своєї дитини і навіть заплакав від щастя. Згодом І. Франко про це згадував так: «...Я не бачив його, а тільки, коли мене викликали першого, щоб одержати нагороду (книжку), то я почув, що він голосно заплакав». Через два місяці старенького батька не стало. Про його смерть Франко написав вірш «Великдень», який не зберігся.

Господарство Франків без чоловічих рук почало занепадати. Хоч мати була набагато молодша від покійного батька, але не могла впоратися з великим господарством і кількома дітьми. Вона вийшла заміж за Гриня Гаврилика, колишнього бориславського ріпника[1], який ставився до Івана Франка, як до рідного. Коли ж неповнолітній Франко втратив матір, вітчим вчинив шляхетно і надалі дбав про його освіту.

Упродовж 1867–1875 рр. Франко навчався у Дрогобицькій реальній гімназії. Залишившись напівсиротою, він самотужки заробляв на життя репетиторством і написанням учнівських творів.

[1] **Ріпник** – найманий працівник у нафтовій ямі.

Цікаво знати!

У гімназійні роки І. Франко почав збирати фольклор, комплектувати свою бібліотеку (понад 500 примірників українською та іншими мовами), писати вірші й прозу. У «Споминах із моїх гімназійних часів» із вдячністю згадував своїх учителів, а в одному з листів до Михайла Драгоманова зауважив: «Почав я писати віршем і прозою дуже вчасно, ще в нижчій гімназії. Вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два вчителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський, оба писателі і поети...»

▲ Іван Франко в студентські роки (1875)

▲ Ольга Рошкевич (1879)

1874 р. в Лолині Іван Франко познайомився з першим своїм коханням – Ольгою Рошкевич. Це була найбільша і взаємна любов у їхньому житті. Закохані листувалися, а через два роки після знайомства Франко офіційно попросив у священика Михайла Рошкевича її руки. Батько погодився, але на заваді родинному життю став арешт Франка в 1877 р. за участь у таємній соціалістичній організації та поширення її ідей. Батько нареченої, хоч дуже поважав Франка і навіть пророчив йому велике майбутнє, після обшуків у своєму домі в Лолині був категорично проти будь-яких стосунків, заборонивши дочці навіть листування. Та всупереч волі батька закохані продовжували писати одне одному, навіть таємно зустрічалися в Коломиї у 1880 і 1884 рр. Листування Івана та Ольги тривало аж до 1898 р. 1879 р. Ольга Рошкевич вийшла заміж за священика Володимира Озаркевича, брата письменниці Наталії Кобринської.

В останньому класі гімназії Іван Франко налагодив співпрацю з місцевими часописами й видавництвами. У львівському журналі «Друг» почав друкуватися під псевдонімом Джеджалик. Письменника-початківця цікавила історія рідного краю. 1874 р. Іван Франко написав драму «Три князі на один престол». Зацікавився перекладацькою справою, його схвилював «Фауст» Йоганна-Вольфганга Ґете, героїчний німецький епос «Пісня про Нібелунгів».

Улітку 1875 р. Франко успішно закінчив гімназію, а восени того ж року його зарахували на філософський факультет Львівського університету, де він вивчав класичну філологію та українську мову й літературу. Першокурсник виявив непересічні здібності і вже із січня 1876 р. одержував 210 злотих заохочувальної стипендії, а як найталановитішого студента його звільнили від оплати за навчання.

У Львові Іван Франко долучився до москвофільського «Академического кружка», був його бібліотекарем; подружився зі старшим на курс Михайлом Павликом. Книги взяли в полон спраглого до знань селянського сина. Колишній товариш Франка Антін Дольницький згадував: «Без книжки під пахвою рідко коли можна було його стрінути на вулиці. А що прочитав, те і затямив на ціле життя».

1876 р. вийшла Франкова збірка «Баляди і розкази», у якій найяскравішою перлиною засяяв вірш «Наймит», в образі якого символічно поставав український народ. У лютому цього ж року Франка обрали секретарем журналу «Друг», і видання змінило свою видавничу політику. Журнал став демократичнішим, цікавішим. У цей час Франко пробує написати повість з історії галицького опришківства «Петрії і Довбущуки», в якій ще відчувається учнівство автора-початківця.

За зв'язки з російськими революціонерами та українцями з Лівобережної України поліція провела обшук у помешканні Франка, і 12 червня 1877 р. його заарештували (австрійський уряд іще тричі ув'язнював митця: у 1880, 1889 і 1892 рр.).

Політичний процес над молодими Іваном Франком, Михайлом Павликом та Остапом Терлецьким був тривалий. Франкові довелося відбути шість тижнів арешту у львівській в'язниці. Це докорінно змінило його долю. «Вибив із колії засуд Павлика і мене, – писав Франко. – Ми були студенти філософії, числили на педагогічну кар'єру, а тепер мусили попрощатися з нею і заробляти на хліб наразі

журналістикою». Через ув'язнення Франкові довелося перервати своє навчання у Львівському університеті, щоправда, відновився в 1878–1879 рр.

Після суду юнаки взялися за організацію журналу «Громадський друг», кошти для випуску якого надсилали М. Драгоманов та Олена Пчілка. Нормальній роботі часопису перешкоджала цензура, тому доводилося змінювати його назву на «Дзвін», «Молот», задовольнятися лише збірками творів, замість періодичного видання.

У вересні 1879 р. І. Франка призвали до війська, проте через слабкий зір комісували. Повернувшись до Львова, юнак жив у великих злиднях і брався за будь-яку роботу. Він із радістю погодився поїхати в село Нижній Березів до Кирила Геника, щоб підготувати його до іспитів на атестат зрілості. 4 березня за підозрою у підбурюванні селян до бунту поліція затримала І. Франка та К. Геника. Тримісячне слідство не встановило їхніх протиправних намірів, однак І. Франка жорстоко покарали: відправили в Нагуєвичі етапом, як злодюгу чи вбивцю. Вітчим тяжко пережив цей сором, але не змінив свого доброго ставлення до пасинка. Згодом Франко знову вирушив до К. Геника, але був спроваджений жандармом до Коломиї «гальопом», тобто знову пішки і швидким кроком: «Тяжка це була дорога, після котрої мені на обох ногах повідпадали нігті на пальцях. Староста дуже озлився, побачивши у мене паспорт, але мусив пустити мене на волю». Хворий, зневажений, втомлений, але нескорений Франко повернувся до Львова, упорядкував свої поезії у збірку «З вершин і низин», яка побачила світ 1887 р.

Іванові Франку вдалося зібрати кошти на видання журналу «Світ», який виходив до осені 1882 р. Цей поміркований часопис досить обережно пропагував соціалістичні ідеї, до яких сам Франко ставився неоднозначно. Наприклад, критикував Фрідріха Енгельса у статті «До історії соціалістичного руху» і наголошував: «Програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій».

Восени 1882 р. безробітний Франко отримав від поміщика Володислава Федоро́вича запрошення впорядкувати архів його батька – громадського діяча, депутата віденського парламенту, відомого публіциста – і залишив Львів. Крім матеріальної винагороди (500 ринських), у маєтку Федоро́вича Іван Франко отримав доступ до важливих документів, які віддзеркалювали політичне життя Галичини.

▲ Іван Франко з дружиною Ольгою Хоружинською (1886)

Іще з 1879 р. Франко мріяв поїхати до Києва, але вдалося це зробити тільки в лютому 1885 р. На вечорі творчої інтелігенції поет познайомився зі слухачкою Вищих університетських курсів для жінок Ольгою Хоружинською. Через рік у травні вони одружилися. Пізніше Іван Франко писав Агатангелу Кримському, що одружився «з доктрини», нібито його шлюб із Хоружинською мав символізувати єдність західноукраїнських земель із Наддніпрянською України. Тоді ж у Києві він познайомився з Миколою Лисенком, Іваном Нечуєм-Левицьким,

◀ Діти Івана Франка: Андрій (перший ліворуч), Петро (стоїть у центрі), Тарас (перший праворуч), Ганна (сидить у центрі) (1902)

Михайлом Старицьким. Коли повернувся до Львова і став редактором «Зорі», мріяв видати в Галичині твори Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Михайла Старицького, але зробити це було непросто.

Іще в юності І. Франко виношував ідею соборності України. Улітку 1889 р. до Галичини прибула група студентів із Наддніпрянщини, відбувалися дискусії про ймовірність об'єднання Лівобережної і Правобережної України. Про це стало відомо поліції, на квартирі Франка провели обшук та ув'язнили поета на десять тижнів. Голкою на тюремній стіні Франко написав 49 сонетів і оповідання «До світла!».

Повну університетську освіту І. Франкові довелося завершувати в Чернівцях, де під час зимового семестру 1890–1891 рр. він одержав атестат, без якого не міг скласти докторські іспити. Цього ж року поет відбув до Відня й у червні склав обидва іспити з відзнакою, а згодом захистив дисертацію. Наприкінці червня 1893 р. І. Франко офіційно отримав учений ступінь доктора філософії.

Хоча 22 березня 1895 р. І. Франко успішно прочитав габілітаційну (пробну) лекцію «"Наймичка" Т. Шевченка» у Львівському університеті, а студенти й викладачі захоплено вітали його, однак із різних, у тому числі й суб'єктивних, причин він не отримав посади на кафедрі української словесності.

Знаючи, що система виборів несправедлива, 1895 р. Франко все ж готувався до виборів до сейму. Унаслідок підтасовок і грубих махінацій І. Франко так і не став депутатом, не вдалося це йому і 1898 р.

Франко катастрофічно втрачав зір і навесні 1897 р. переніс складну операцію. Цей рік став роком випробування для митця. За надруковану у віденській газеті Die Zeit («Час») статтю «Поет зради» (1897), де йшлося не стільки про національного польського поета Адама Міцкевича, скільки про шляхту, яка його ім'ям вела окупаційну політику, поляки зробили проживання Франка у Львові нестерпним. На будинку поета написали гасло: «Геть Франка»; камінь, кинутий у Франка, влучив у його найстаршого сина Андрія, який промучився рік і помер.

▲ *Іван Гуторов*. Пробна лекція Івана Франка у Львівському університеті 1895 р. (1950)

30 жовтня 1898 р. громадськість Галичини святкувала 25-річчя творчої діяльності І. Франка. Коли надали слово ювілярові, він сказав: «Яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я почуваю себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я змалку засвоїв собі дві заповіді. Перша – почуття обов'язку, а друга – потреба ненастанної праці...»

На жаль, навіть у дні ювілею І. Франко не мав спокою. Видані в попередні роки збірки «Зів'яле листя» та «Мій Ізмарагд» критика

зустріла неоднозначно. У газеті «Буковина» побачила світ стаття (очевидно, редактора Осипа Маковея) «Любить чи не любить? (Громи на д-ра Івана Франка)», боляче вразила поета й розгромна рецензія «Смутна поява» Василя Щурата. Митець зустрічними публікаціями боронив свої погляди і творчість, але це коштувало йому здоров'я.

«Іван Франко – це розум і серце нашого народу. Це боротьба. Мука і передчуття щастя України. України і людськості».

Максим Рильський

Цікаво знати!

Коли у 1914 р. почалася Перша світова війна, обидва молодші Франкові сини – Тарас і Петро – пішли на фронт, виявивши бажання служити Україні в складі січового стрілецтва. Петро Франко пройшов летунський вишкіл, отримав чин військового сотника і став референтом летунства в Українській Галицькій армії, де багато зробив для створення полкової авіаційної бази.

Дочка Івана Франка Ганна під час Першої світової війни проживала за межами Галичини; співпрацювала з Червоним Хрестом для надання допомоги українським полоненим за кордоном.

◀ Син Івана Франка Тарас

Син Івана Франка Петро ▶

В останні роки свого життя Іван Франко особисто піклувався про галицьке стрілецтво. Першою стрілецькою стала пісня на слова вірша І. Франка «Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові служить», яка мала виразне патріотичне звучання, спонукала українців до національної самоідентифікації. Війна ускладнила й так злиденне становище родини Франків. Письменник у ті дні писав: «Мені грозить просто голодна смерть». Немічного поета поклали в госпіталь для поранених січових стрільців.

Помер митець 28 травня 1916 р., похований на Личаківському кладовищі у Львові.

Десятки газет Європи надрукували некрологи. Велич Івана Франка – надзвичайна. Свідченням цього є факт, що Всесвітня Рада Миру 9 квітня 1956 р. у Стокгольмі ухвалила відзначати цей рік (а тоді виповнювалося 100 років від дня народження І. Франка) в усіх країнах світу.

Загалом більшого титана праці, ніж І. Франко, в українській культурі не було й немає. Навіть 50 томів, виданих у радянські часи, не вмістили всієї його творчої спадщини та листування. У його поетичному доробку – понад півтисячі творів, частина яких іще за життя автора вийшла в семи збірках: «Баляди і розкази» (1876), «З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмарагд» (1896), «Із днів журби» (1900), «Semper tiro» (1906), «Давнє і нове» (1911); прозовий доробок – 10 романів і повістей, майже 150 творів малої

▲ Хворий Іван Франко. с. Криворівня (1912)

◀ Мурал із зображенням портрета Івана Франка на одному з будинків сучасного м. Івано-Франківська (вул. Бельведерська; автор мурала – сучасний прикарпатський художник Роман Бончук, організатор першого у світі музею Небесної сотні)

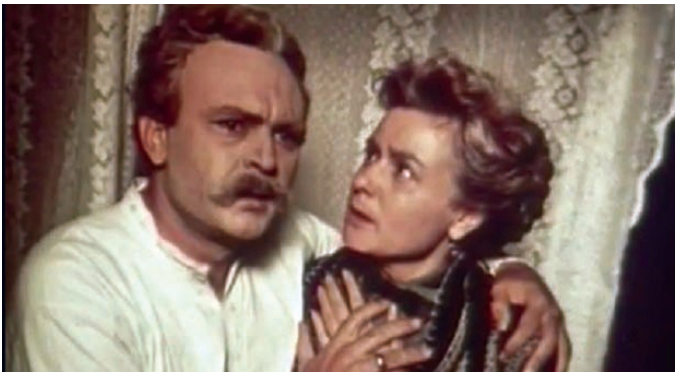
прози, що вийшли друком у 19 прозових збірках. Франко відіграв значну роль у розвитку української драматургії, з-під його пера побачили світ такі твори: «Три князі на один престол» (1874), «Славой і Хрудош» (1875), «Украдене щастя» (1891–1893), «Рябина» (1886), «Учитель» (1893–1894), «Сон князя Святослава» (1895), «На склоні віку» (1900), «Послідній крейцар» (1879), «Будка ч. 27» (1893–1897), «Майстер Чирняк» (1894), «Кам'яна душа» (1895), «Суд Святого Николая» (1895), «Чи вдуріла?» (1904).

Франко потужно заявив про себе як перспективний учений, опублікував численні праці з історії української літератури, глибокі розвідки про творчість Тараса Шевченка, Юрія Федьковича, Степана Руданського.

Епістолярій Івана Франка (його листи до адресатів і листи адресантів Франкові) становить 48-й, 49-й і 50-й томи найповнішого нині (50-томного) видання творів письменника, а це засвідчує активну громадську діяльність письменника. Мемуари про Івана Франка – також явище унікальне. У радянські часи до 125-річчя Каменяра вийшла друком велика книга спогадів (413 сторінок) «Спогади про Івана Франка» (1981). Не так давно перевидана книга Михайла Мочульського «Іван Франко. Студії та спогади» (2005, 2016), а також вперше видані без купюр[1] «Спогади про Івана Франка та його сімейне вогнище» Марії Грінченко (2010). До 100-річчя від дня народження Івана Франка в Торонто (1956) вийшла книга спогадів його дочки Ганни «Іван Франко і його родина. Спомини», яка була перевидана в Харкові у 2005 р. У видавництві «Каменяр» готують до друку спогади без купюр про Івана Франка видатних українських діячів Михайла Грушевського, Людмили Старицької-Черняхівської.

[1] **Без купюр** – без скорочень, цензурних втручань, вилучень певних частин тексту.

Афіша й кадр із фільму «Іван Франко» (1957)

1956 р., до столітнього ювілею митця, на екрани вийшов біографічний фільм «Іван Франко» (режисер Тимофій Левчук, у ролі Івана Франка – Сергій Бондарчук, у ролі дружини поета – Лілія Гриценко).

Діалог із текстом

1. Прокоментуйте епіграф до біографії І. Франка. Що мав на увазі П. Загребельний?
2. Чому І. Франко здобував початкову освіту не в рідному селі, а в Ясениці-Сільній? Чим перебування саме в цьому населеному пункті виявилося дуже сприятливим для нього?
3. Чому вчитель Мелько відверто глузував з І. Франка і як наголошував на тому, що селянським дітям не потрібно вчитися в школі?
4. Як ви вважаєте, чому ставлення вітчима Франка Г. Гаврилика до свого пáсинка можна вважати шляхетним?
5. Що ви довідалися про кохання О. Рошкевич та І. Франка? Чому закохані розійшлися, хоч довіку зберегли одне про одного найкращі спогади?
6. Розкажіть про перший етап творчості І. Франка.
7. Чим був викликаний перший арешт І. Франка і якими виявилися тюремні умови? Чому ув'язнення негативно вплинуло на здобуття освіти в університеті? Як про це писав І. Франко?
8. Що ви довідалися про стосунки І. Франка та К. Геника? Яка подія вас особливо схвилювала й чому?
9. Як Франко ставився до соціалізму? Які політичні оцінки засвідчують блискучий розум і пророчу передбачливість митця?
10. Чому ставлення до І. Франка його сучасників не завжди було виваженим і справедливим?
11. Із якою метою І. Франко погодився упорядковувати архів Федоро́вича: лише заради винагороди чи з іншої, важливішої причини?
12. Що ви можете сказати про одруження І. Франка з О. Хоружинською? А що вам відомо про їхніх дітей?
13. Де і коли І. Франко захистив докторську дисертацію і отримав учений ступінь?
14. Які творчі досягнення І. Франка – найважливіші? Чому цього письменника називають титаном праці? Назвіть його поетичні збірки.
15. Прокоментуйте наведене в підручнику висловлювання М. Рильського про І. Франка.
16. Пригадайте повість «Захар Беркут» І. Франка, яку ви вивчали у 7 класі, й доведіть, що це умовно історичний, тобто історично-художній, а не художньо-історичний твір.
17. Як ви думаєте, чим цікаві мемуари сучасників про І. Франка? Які з них ви особисто читали?
18. Використовуючи інтерактивний метод «Злови помилку!», виявіть хибні думки радянських літературознавців про Франка-соціаліста й Франка-атеїста.

Діалоги текстів

- Прочитайте уривок вірша Дмитра Павличка «Він за плугом ходив...» і визначте ставлення Івана Франка до хліборобської праці, ставлення до Франка-хлібороба жандарма та авторську позицію в цьому творі.

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте портрет Івана Франка роботи Івана Труша на початку розділу. Як ви думаєте, на чому саме хотів зосередити увагу глядачів художник? Із якої причини?
2. Проаналізуйте одну з ілюстрацій (на ваш вибір), уміщену в підручнику. Що саме на цій репродукції вам найбільше заімпонувало?
3. Прослухайте пісню «Гімн» («Вічний революціонер») на слова Івана Франка й музику Станіслава Людкевича. Які почуття у вас викликає ця пісня?

Діалог із науковцем

Станіслав Людкевич

ПЕРШИЙ ФРАНКІВСЬКИЙ КОНЦЕРТ

У моїй пам'яті заховалось кілька подій, зв'язаних із Іваном Франком. Вони стосуються передусім 25-літнього та 40-літнього ювілею поета у Львові та моїх зустрічей і розмов з І. Франком у роках 1904-му – 1905-му, коли я редагував «Етнографічний збірник галицьких народних мелодій», а Франко був головою етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, та до моїх розмов із Франком у 1905 р., коли я з покійним художником І. Трушем редагував «Артистичний вісник», співробітником якого був і Франко. Хоч усі ці хвилини є для мене однаково дорогі. Думаю, найцікавішою буде згадка про ювілей поета із святочним концертом.

Перш за все – до творів І. Франка не було ще тоді ніяких композицій. Хоч і голова ювілейного комітету звернувся був ще осінню 1897 р. до українських композиторів, щоб створили музику до деяких творів Франка, але відгукнулись лише Микола Лисенко та Сидір Воробкевич (надіслав композицію на чоловічий хор до «Ой ти, дівчино, з горіха зерня»)... Я рішився зложити музику для хору з оркестром до «Вічного революціонера». В «Академічній громаді» не було співаків, а окремого студентського хору тоді ще не існувало (тодішній «Боян» відмовився виступати). Довелось складати хор із різних співаків. Не легшою виявилася справа з оркестром. Та я вдався за порадою до диригента військового оркестру, що допоміг мені у не одному складанні оркестрової партитури[1]. Цей диригент допоміг мені заангажувати[2] 30 музикантів із військового оркестру, хоч їм було заборонено виступати.

У день концерту, на останній післяполудневій пробі, чекала нас ще одна несподіванка. Два найкращі співаки, учні Перемишльської гімназії, відмовились виступати, бо у Львові перебував їхній професор філології, який попередив гімназистів, якщо виступлять на концерті, то не складуть матури[3]. Не допомогли ні прохання, ні намови: обидва співаки на концерт не з'явилися.

Від цього 25-літнього ювілейного концерту в честь І. Франка почалось пожвавлення на музичному полі. Вже наступний 40-літній ювілей Івана Яковича довелось мені організовувати в трохи інших умовах. Тоді Лисенкові сольні співи виконував визначний співак із Києва Микиша[4], та й мій «Революціонер» був уже в кращому вигляді та кращому виконанні.

Та настрій на цьому другому концерті був далеко не той, що на попередньому. Франко не промовляв, не жартував, а сидів мовчки із обвислими руками, задивлений в далеч.., просив співати сумних народних пісень і, коли хор заспівав «Чорна рілля іззорана...», сидів непорушно, похиливши голову на стіл. Сумнішого пошанування я не пам'ятаю.

Перший ювілейний концерт, хоч і скромний та вбогий, був найкращим виявом громадського почування до поета тоді, коли він ще не був загальновизнаним, а для самого І. Франка – найдорожчим.

[1] **Партитура** – нотний запис багатоголосого співу.
[2] **Заангажувати** – тут: залучити.
[3] **Матура** – випускний іспит за середню школу.
[4] **Микиша** – Михайло Микиша (1885–1971), знаний український тенор.

1. Доведіть, що цей уривок є спогадами (мемуарами) й розкажіть своїм однокласникам про цього галицького композитора.
2. Скориставшись можливостями інтернету, знайдіть відомості про композитора С. Людкевича.
3. Чому під час ушанування 25-річчя творчості І. Франка деякі співаки відмовлялися від виступів? Про що це свідчить?
4. Що нового дізналися ви про два ювілейні вечори І. Франка?
5. Прочитайте останній абзац і проінтерпретуйте поведінку Франка-ювіляра.

Тематична і жанрова різноманітність лірики Івана Франка

Лірика другої половини XIX – початку XX ст. Івана Франка виявилася найвагомішим творчим здобутком тогочасної української поезії. Поет плідно освоїв і зреалізував тематичні, стильові й жанрові можливості українського слова. Сергій Єфремов наголошував: «Виступивши, як сам каже, на ниву громадсько-літературної діяльності "впору тяжкого перелому" в галицькому житті, Франко... записав своє ім'я не тільки в подіях того моменту, а й у цілій історії українського руху за останні десятиліття й придбав собі одно з найпочесніших місць у нашому письменстві». У всеосяжній своїми різновидами (філософська, інтелектуальна, громадянська, інтимна, пейзажна) ліриці Франко порушував найактуальніші національні проблеми, у центрі яких – українська людина як ліричний герой чи ліричний персонаж, якщо йшлося про ліро-епічні тексти.

Збірка «З вершин і низин»

Найвизначнішою у поетичній спадщині Івана Яковича слушно вважають збірку «З вершин і низин» (1887), присвячену дружині – Ользі Хоружинській. У першому виданні вона налічувала 252 сторінки. До неї ввійшли навіть такі ранні поезії, як «Народна пісня» і «Котляревський» (1873). Громадянська лірика з її різновидами – політичною й патріотичною – у цій поетичній збірці виразно домінувала.

На відміну від першого видання, у другому (1893) назва «З вершин і низин» уже звучить афористично, як своєрідний підсумок поетичної творчості І. Франка за 20 попередніх років. Автор, готуючи до перевидання «З вершин і низин», не тільки значно розширив її (500 сторінок), а й дуже уважно поставився як до підбору творів, так і до самої структури збірки. Її поділено на шість розділів («De profundis» («З глибин»), «Профілі і маски», «Сонети», «Галицькі образки», «Із жидівських мелодій», «Легенди»). Перші чотири розділи складаються з циклів; шостий – містить лише поеми («Смерть Каїна», «Цар і аскет», «Панські жарти»). У передмові до збірки автор зауважив: «Укладаючи матеріал для сеї книжки, я покинув думку про хронологічний порядок, зовсім не пригожий в книжці так різномастого змісту, котрій, проте, хотілось мені придати яку-таку артистичну суцільність». Продумана письменником структура поетичної книги засвідчувала аналітичний склад розуму[1] її автора, вміння розставляти логічні акценти.

У царській Росії збірку «З вершин і низин» заборонила цензура, а київський цензор з іноземної літератури писав у Санкт-Петербург, що Іван Франко «виступає палким захисником осіб, які прагнуть шляхом насильницького перевороту змінити чинний лад». Чільним віршем збірки «З вершин і низин» є поезія **«Гімн» («Вічний революціонер»**). В алегоричній формі в образі Духу змальована безсмертна душа нації. Водночас Дух є провідником українського народу, а на думку літературознавця Миколи

[1] **Аналітичний склад розуму** – надзвичайна природна особливість інтелекту деяких людей, міркування і висновки яких вирізняються логічністю і структурованістю.

Ткачука, ще й «уподібнюється могутньому архангелу, пророку, месії». Звук «р», який у поетичних текстах вважають ознакою наступальної енергії, активності, завзяття й затятості, навіть агресивності, у вірші «Гімн» повторюється понад 30 разів. Чотиристопний хорей із вкрапленням пірихія створюють монументальність, величність звучання, які завжди притаманні пісням-славням, якими насамперед є державні гімни.

▲ *Василь Лопата.* Ілюстрація до вірша «Гімн»

Змістове наповнення вірша зростає з кожною наступною строфою. Від авторського представлення читачам «Духа, що тіло рве до бою», обсервації (панорамного огляду) злиденного народного життя («місця недолі й сліз») І. Франко переходить до пророчого віщування могутності всенародного прозріння й визвольної боротьби:

І де тільки він роздасться,
Щезнуть сльози, сум, нещастя,
Сила родиться й завзяття
Не ридать, а здобувати
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

Завершальна строфа вірша уточнює узагальнений образ національного прогресу («Дух, наука, думка, воля») і завершується важливим риторичним запитанням. Цей вірш уперше поклав на музику львівський композитор Станіслав Людкевич, але найкраще він звучить у музичній обробці Миколи Лисенка.

У радянські часи І. Франка характеризували тільки як революціонера, а тим часом саме він був провідником і поборником національних інтересів. У поезії «Гімн» («Вічний революцьонер») поет наголошував на силі національного духу, який живе в генах представників нації, спонукає до боротьби за волю і незалежність нові й нові покоління, піднімаючи їх на боротьбу за державність. Образ Духу в цьому творі також можна трактувати і як символічне уособлення національної ідеї, і як національну самоідентифікацію народних мас, і як ознаку зрілості народу, його переростання в політичну націю, свідому своїх інтересів і готову до власного державотворення.

До збірки «З вершин і низин» увійшла ще одна знакова поезія І. Франка – **«Земле моя, всеплодющая мати...».** З античної літератури вам відомо, що Антей, який тримав на своїх плечах небо, черпав силу із землі. Микула Селянинович, герой фольклору часів Київської Русі, зокрема й однойменної билини, також мав тісний зв'язок із рідною землею. У народних казках герої часто насипають землю собі в чоботи, щоб, опинившись на чужій території, могли сказати ворогу: «Я на своїй землі стою!» У народних клятвах і прокляттях земля також згадується найчастіше.

Вірш І. Франка «Земле моя, всеплодющая мати...» можна вважати зразком патріотичної лірики. Ліричний герой цієї поезії осягає могутність рідного краю, прабатьківської землі, України:

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твóїй живе глибині,
Краплю, щоб в бою сильніше стояти,
Дай і мені!

Віршовий розмір поезії – дактиль. Доречно використовується анафора (єдиноначаток), виражена наказовим способом дієслова «дати» («дай»). Останній рядок кожної строфи усічений, чим створюється ефект логічного наголосу.

Ліричний герой цього твору відчуває насолоду праці й саме в трудах, а не бездіяльності, ледарстві чи хворобі прагне завершити своє життя:

Силу рукам дай, щоб пута ламати,
Ясність думкам – в серце кривди влучать,
Дай працювать, працювать, працювати,
В праці сконать!

Твір виразно оптимістичний, як для І. Франка, – навіть лаконічний. У тексті переважають дієслова, що надає віршу динамічності, рвійності, засвідчує високу напругу та внутрішню потужність усього сказаного.

Поезія **«Каменярі»** є «художнім узагальненням, алегоричним змалюванням могутньої боротьби народу за своє соціальне і національне визволення...» (Іван Пільгук). Як згадував сам Іван Франко, «в основі сеї теми лежали конкретні враження робітників, що товкли каміння на дорозі, і оповідання про пробивання залізничного тунелю в Карпатах». Написаний шестистопним ямбом, вірш «Каменярі» звучить повільно й упевнено. Ритм вірша – урочистий, оптимістичний, алітерації створюють враження гуркоту, шуму і ударів:

Мов водопаду рев, мов битви
гук кривавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз.

Панорамна картина вигідно виокремлює найважливіший стержень твору: ідея визвольної боротьби рано чи пізно охопить широкі маси, а не лічені одиниці. Піднесений дух згуртованого колективу однодумців, які не бажають слави й навіть свідомі того, що можуть поплатитися життям за поступ уперед, засвідчує віру цих людей у перемогу й досягнення мети:

Та слави людської зовсім ми не бажали,
Бо не герої ми і не богатирі.
Ні, ми невольники, хоч добровільно взяли
На себе пута. Ми рабами волі стали;
На шляху поступу ми лиш каменярі.

Форма сну в літературі завжди широко використовувалася: згадайте для прикладу поему Тараса Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»). У поезії «Каменярі» Франко вивів символічні образи українських титанів, які в камінних горах прорубують шлях для свого народу, виводять його з долини неволі на вершину незалежності.

Івана Франка називають Каменярем. Пам'ятник на могилі поета (скульптор – Сергій Литвиненко) якраз символізує той факт, що для України цей поет був титаном найтяжчої добровільної праці на благо народу.

▲ Пам'ятник на могилі Івана Франка на Личаківському кладовищі у Львові

▲ *Рафаель Санті.* Сікстинська Мадонна (1514)

Вірш **«Сікстинська Мадонна»** (1881) уперше надрукований у книзі поезій «З вершин і низин». Сонет Івана Франка, найімовірніше, був написаний під свіжими враженнями від картини Рафаеля Санті, якою в ті часи пишалося місто Дрезден.

Найбільше на картині італійського художника часів Відродження І. Франка схвилював образ Діви Марії. Босонога мадонна жертовно й водночас мужньо та свідомо несе на руках світові Спасителя-немовля. Хоча на полотні присутні інші персонажі, погляд Марії – відчужений, обличчя – сумне й просвітлене високою місією. Відчувається, що Богоматір свідома своєї долі й майбутнього власного Дитяти. Її жертовне рішення продиктоване Богом і водночас особистим вибором, що дуже важливо для розуміння образу Діви Марії.

Вірш «Сікстинська Мадонна» є особливим різновидом філософської лірики – ***лірикою інтелектуальною***, що її започаткували у нашому красному письменстві І. Франко і Леся Українка. Для інтелектуальної лірики характерний особливо важливий і актуальний предмет інтерпретації, нове потрактування вже давно відомого твору чи події, виразна авторська позиція, логічні акценти й висновки.

Діалог із текстом

1. Що цікавого ви довідалися про збірку «З вершин і низин»? Кому саме вона була присвячена?
2. Чим відрізнялося перше видання збірки від другого? Чому цю книгу вважають результатом двадцятирічної творчої праці І. Франка?
3. Чому поетичну збірку «З вершин і низин» було заборонено у Наддніпрянській Україні, яка тоді входила до Російської імперії?
4. Доведіть, що структура другого видання книги «З вершин і низин» виявилася належно продуманою, цікавою і важливою. Про що це свідчило?
5. Чому чільним віршем цієї книги слушно вважають «Гімн» («Вічний революціонер»). Як ви розумієте основний образ цієї поезії – образ Духу?
6. Спростуйте або аргументовано доведіть слушність думки літературознавця М. Ткачука про поезію «Гімн».
7. Розкрийте змістовно-смислові особливості вірша І. Франка «Земле моя, всеплодющая мати...».
8. Чому в народних віруваннях і трактуваннях саме землі відведено особливе значення?
9. Вірш «Каменярі» завжди високо поціновували критики й літературознавці. Як ви думаєте, чому саме?
10. Що стало поштовхом до написання цієї поезії?
11. Якими віршовими розмірами написані поезії І. Франка «Гімн», «Земле моя, всеплодющая мати...», «Каменярі»? Як ритміка й образна система поезії впливає на її сприйняття читачами? На прикладі одного з перелічених віршів (на ваш вибір) належно доведіть свою думку.
12. Доведіть, що «Сікстинська Мадонна» І. Франка – яскравий взірець інтелектуальної лірики.

Діалоги текстів

- Розкрийте доцільність форми сну в поемі Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля») і порівняйте подорож ліричного героя Т. Шевченка просторами Російської імперії з уявним сном ліричного героя у вірші І. Франка «Каменярі». Чому в обох творах автори пророкували рідному народові визволення від колоніальної залежності?

Мистецькі діалоги

1 Розгляньте скульптуру на могилі І. Франка на Личаківському кладовищі у Львові. Як ви думаєте, скульптор С. Литвиненко таким чином намагався проілюструвати вірш «Каменярі» як ключовий твір у спадщині поета чи зобразити перед глядачами самого І. Франка титаном? Власні думки належно аргументуйте.

2 Уважно розгляньте картину Рафаеля Санті «Сікстинська Мадонна». Підготуйте стислу інформацію про художника та історію написання цього твору.

Поетична збірка «Зів'яле листя»

1896 р. сорокалітній Іван Франко видав окремою книжечкою збірку «Зів'яле листя». Автор назвав свій твір дуже вдало, оскільки основним мотивом уміщених поезій був смуток, жаль за навіки втраченим коханням.

Цікаво знати!

Як відомо, «Перший жмуток» «Зів'ялого листя» І. Франко включив до збірки «З вершин і низин». Проте коли «Зів'яле листя» вийшло окремим виданням, галицькі критики й лідери громадських рухів почали висловлювати своє розчарування, адже поет-трибун, поет-глашатай раптом показав себе нещасливим у коханні! Причиною такого нерозуміння стало насамперед те, що на той час іще не існувало поняття «літературний герой». Гадали, якщо автор у поезіях веде мову від першої особи, то він розповідає про власні почуття й переживання.

У передмові, яку вважаємо ядром Франкової художньої містифікації[1], поет зазначив, що до нього нібито потрапив чужий зошит, а тому пропоновані читачам вірші належать молодому чоловікові, який через любовну трагедію вчинив самогубство. Орієнтуючись на таку художню версію, І. Франко визначив жанр «Зів'ялого листя» як ліричну драму і передмову закінчив словами Ґетевого героя з роману «Страждання молодого Вертера»: «Будь мужньою людиною і не йди моїм слідом». Насправді ж ніякого самогубці та зошита не було, вірші належать перу Франка, багато з них мають автобіографічний характер.

Ключовою у збірці «Зів'яле листя» є поезія **«Тричі мені являлася любов»**, адже в ній ідеться про три великі кохання в житті поета. Першою обранкою серця постає юна ***Ольга Рошкевич***, про яку так поетично сказано: «...Несміла, як лілея біла, / З зітхання й мрій уткана, із обснов / Сріблястих, мов метелик, підлетіла. / Купав її в рожевих блисках май, / На пурпуровій

[1] **Містифікація** – тут: вигадка, зумисна неправда.
[2] **Сюрреалізм** – модерністський мистецький напрям, для якого характерне зображення неймовірних речей, розрив логічних зв'язків, протиприродність; сюрреалістичними полотнами також вважаються картини-двузори сучасного художника Олега Шупляка.

Крістіан Склое. Кохання (цифрова ілюстрація у стилі поп-сюрреалізму[2]) ▶

хмарі вранці сіла / І бачила довкола рай і рай! / Вона була невинна, як дитина, / Пахуча, як розцвілий свіжо гай».

Ольга була освіченою, як на ті часи, дівчиною, навіть перекладала українською мовою Еміля Золя і братів Гонкурів, роман Надії Ланської «Обруситєлі», оповідання шведської письменниці Марії-Софії Шварц «Сімнадцяті і двадцять перші уродини». Разом з Іваном Франком Ольга збирала весільні пісні, саме їй він присвятив свою першу поетичну збірку «Баляди і розкази» (1876). У розриві із закоханим поетом Ольга не була винна – все вирішив суворий і владний батько. Дівчина дуже вдало вийшла заміж, мова не лише про матеріальні статки. Її шлюб із Володимиром Озаркевичем виявився щасливим. Спочатку ніхто не міг зрозуміти, чому син посла, громадського діяча згодився одружитись на «підупалій в громадській опінії»[1] дочці бідного священика. А закоханий в Ольгу Володимир, нехтуючи власною кар'єрою і кілька років поспіль стійко зносячи глузування близьких, свідомо подав руку Франковій коханій і зробив це з великої пошани до обох.

[1] **Громадська опінія** – тут: громадська думка.

▲ *Мечислав Рейзнер*. Портрет незнайомки (Цей портрет Іван Франко розмістив у своєму кабінеті над робочим столом. Дослідники вважають, що це єдине зображення Юзефи Дзвонковської)

▲ *Рисунок невідомого художника.* Целіна Журовська

Удруге І. Франко закохався в красуню ***Юзефу Дзвонковську***, але дівчина була хвора на тоді невиліковний туберкульоз (сухоти) і вирішила не зв'язувати себе шлюбом, щоб не принести горя коханому:

Явилась друга – гордая княгиня,
Бліда, мов місяць, тиха та сумна,
Таємна й недоступна, мов святиня.
Мене рукою зимною вона
Відсунула і шепнула таємно:
«Мені не жить, тож най умру одна!»

Третя кохана – ***Целіна Журовська***, у заміжжі – Зигмунтовська – не вважала Івана Франка вигідною для себе партією. Цю жінку в житті Франка можна порівнювати з Ликерою Полусмак у долі Тараса Шевченка. На схилі Франкових літ вона навіть якийсь час доглядала майже спаралізованого поета, але в молоді літа жорстоко знехтувала його коханням, тому страждання серця вразливого митця вилилися у слова гострого болю:

Явилась третя – женщина чи звір?
Глядиш на неї – і очам приємно,
Впивається її красою зір.
То разом страх бере, душа холоне.

Закономірно, що до образу третьої коханої І. Франко підбирає зовсім інші епітети й символи, аніж до двох попередніх. Ліричний герой визнає, що йдеться про жінку надзвичайно примхливу й горду. Ось чому ця обранка серця «женщина чи звір», «сфінкс», – нерозгадана довіку загадка.

«Любов – це кара,
це сумна в'язниця,
Бог від якої заховав ключі».
Петро Сорока

Значна частина поезій зі збірки «Зів'яле листя» стала народними піснями, зокрема «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...», «Чого являєшся мені...», «Як почуєш вночі край свойого вікна...». У наш час їх найчастіше виконують як любовні романси. В окремих поезіях «Зів'ялого листя» простежується граничне наближення до народнопісенного віршування, вжито сталі епітети («колюче терня», «тиха молитва») й метафори («остре, як бритва»), а також народні образи-символи («з горіха зерня»).

Для поезій збірки характерна особлива проникливість і висока художність, тому Дмитро Павличко у передмові до «Зів'ялого листя» (1985) писав: «Є в "Зів'ялому листі" речі такої краси і глибинності, що їх сміливо можна віднести до найгеніальніших творів світової любовної лірики». Знаменно, що збірка складалася з трьох розділів, образно названих автором «жмутками».

Вірш **«Ой ти, дівчино, з горіха зерня...»** відкриває «Другий жмуток» «Зів'ялого листя». Ця поезія написана в дусі народних пісень про кохання: «Ой ти дівчино, горда та пишна, / Чому ти вчора в садок не вийшла? / Я виходила – тебе не було. / Я постояла та й ся вернула. / Більше не вийду, з тобов не стану / Вишлю тя сестру – такую саму. / А я з сестрою цілу ніч стою – / Не та розмова, що із тобою. / Не та розмова, не тії слова, / Лиш очі карі та чорні брови». Віршовий розмір Франкового шедевра – п'ятистопний ямб, римування – парне. Поезія складається із семи дворядкових строф.

▲ *Харитон Платонов.* Портрет дівчини-українки (1896)

У вірші «Ой ти, дівчино, з горіха зерня» передано переживання ліричного героя через свою нерозділену любов. Його кохана – вродлива і мила, але неприступна й безжальна. Поет вдало використав антитезу:

Чом твої устонька – тиха молитва,
А твоє слово остре, як бритва?

Питання в цій поезії не риторичні, адже ліричний герой сподівається відповіді на них, надіється, що розгадає таємницю неприхильності до нього.

Композитор Анатолій Кос-Анатольський написав до цього вірша надзвичайно вдалу музику, розраховану на три голоси. Пісня вперше пролунала на концерті з нагоди столітнього ювілею Івана Франка у 1956 р.

Поезія **«Чого являєшся мені...»** – це своєрідний епілог до вже втраченого кохання. Кохана дівчина постійно сниться розтривоженому серцю нещасливого у коханні юнака, і ліричний герой уже готовий ненавидіти за такі ілюзії свою обранку:

Чого являєшся мені
У сні?
В житті ти мною згордувала,
Моє ти серце надірвала...

«Це такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому віддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-лірикові, співцеві кохання і настроїв».

Михайло Коцюбинський

Із розпачу та відчаю парубок готовий заборонити коханій приходити в його сни, але несподівано відчуває, що без такої солодкої омани світ для нього зробився б порожнім:

О, ні!
Являйся, зіронько, мені!
Хоч в сні!

Цей вірш також написаний ямбом, але чотиристопним. Складні метафори й порівняння допомагають читачам відчути зміни настрою ліричного героя, а тавтологічні повторення, риторичні запитання і розпачливі звертання з елементами надії, віри, сподівань перетворюють цю поезію на складне високоемоційне естетичне явище. Зворушливий монолог ліричного героя стає зовнішнім відображенням пекельних мук закоханого серця, образи, ревнощів, болю.

Проте сучасники Івана Франка не могли пробачити митцеві боротьби й молодому проводирю нації розчуленості, афішування вразливості власного серця. Врешті, більшість відгуків на «Зів'яле листя», серед яких були й анонімні, тому авторство таких рецензій досі спірне, засвідчували одне-єдине: читацька публіка не сприйняла і не зрозуміла Франкових високих небуденних почуттів. Навіть щирий і давній друг поета, також поет, літературознавець і критик Василь Щурат не сприйняв потреби Франка писати задушевні вірші й назвав автора «Зів'ялого листя» «декадентом», тобто митцем, якому притаманні песимістичні, занепадницькі настрої в той час, коли нація потребує актуальних творів громадянського звучання.

На цей закид Франко, як ми знаємо, відповів віршем «Декадент», а також досить виваженими словами про своє ставлення до власне ліричних творів: «По моїй думці, лірична поезія тільки тоді може мати для нас інтерес, коли поза нею рисується в нашім умі і в нашім серці справді інтересна нещоденна особистість її автора».

Належно збірку «Зів'яле листя» оцінили аж через століття. Вона наново ожила і стала затребуваною у «великому часі» (Михайло Бахтін), як це притаманно творам геніїв. Особливо високо у наш час цю книгу оцінює Дмитро Павличко: «Саме цією збіркою Франка записана й наша українська література до світових, найщемливіших для всіх народів і поколінь зрозумілих співів закоханої душі». Павличко зробив унікальний науковий художній аналіз «Зів'ялого листя», пояснив глибокий внутрішній зміст і філософський підтекст поезій, зауважив надзвичайно стрункy побудову і плавний перехід від одного настрою до іншого в усій збірці.

У збірці «Зів'яле листя» є два вірші про жіночу трагедію, як про два полюси жіночого нещастя. Це – поезії «Привид» і «Покоїк і кухня, два вікна в партері». Героїня поезії «Привид» – повія, героїня іншого твору – законна дружина нікчемного чоловіка. Любов ліричного героя до цих нещасних колишніх обраниць його серця – особлива, всепрощаюча і світла.

Усі без винятку поезії збірки «Зів'яле листя» вражають природністю і щирістю. За словами Д. Павличка, кожен із цих віршів, «здається.., існував завжди, здається, він був не написаний, а знайдений, як діамант-самородок, бо такого ні видумати, ні вистраждати неможливо», і в той же час «без цього маленького творіння важко уявити собі гігантський материк Франкової поезії, де кожна нива й кожна грудка

дорога, але грядочка цих восьми рядків – рідна, ніби ти виріс коло неї й жив тим повітрям, що над нею світиться».

Сучасні читачі поважають Франка-трибуна у громадянській ліриці, але по-справжньому їм імпонує любовна лірика поета.

Діалог із текстом

1. Скільки років було І. Франкові, коли вийшла у світ його збірка «Зів'яле листя»? Чому вона викликала неоднозначну реакцію тодішніх літературознавців?
2. Про яких трьох фатальних жінок у долі І. Франка йдеться у вірші «Тричі мені являлася любов»?
3. Як ви розумієте афоризм про кохання сучасного поета П. Сороки?
4. Чому поезії І. Франка «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...», «Чого являєшся мені...», «Як почуєш вночі край свойого вікна...» зі збірки «Зів'яле листя» стали народними піснями й любовними романсами?
5. Проінтерпретуйте поезію «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» так, як особисто ви її розумієте. Доведіть, що в цій поезії йдеться про нерозділене кохання ліричного героя.
6. Схарактеризуйте ритмомелодику й художні засоби цієї поезії.
7. Чим прикметний вірш «Чого являєшся мені...» І. Франка?
8. Поділіться власною думкою щодо наведеного у підручнику висловлювання М. Коцюбинського про поезії І. Франка зі збірки «Зів'яле листя».
9. Чому саме ця збірка інтимних віршів збурила емоції та спричинила діаметрально протилежні оцінки сучасників поета?
10. Як ставляться до поезій із «Зів'ялого листя» наші сучасники? Чи змінилися погляди літературознавців на увесь доробок І. Франка?

Діалоги текстів

- Чим саме вірш «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» близький до народної пісні «Ой ти, дівчино, горда та пишна...»?

Мистецькі діалоги

1. Уважно розгляньте цифрову картину сучасного австрійського художника К. Склое, який створює діджитал-ілюстрації у стилі поп-сюрреалізму, і поміркуйте, чи може його робота «Кохання» стати ілюстрацією до збірки І. Франка «Зів'яле листя».
2. Прослухайте пісню на слова Івана Франка та музику Анатолія Кос-Анатольського «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...» у професійному виконанні. Порівняйте образи, створені Іваном Франком і композитором Анатолієм Кос-Анатольським у пісні та художником Харитоном Платоновим на картині «Портрет дівчини-українки». Як вони взаємодоповнюють поширений образ дівчини-українки?

Цикл віршів «Україна»

Безпосередньо до образу України Іван Франко у своїй творчості звертався кілька разів. Інша річ, що в радянські часи про ці патріотичні твори навіть не згадували, а вірші з циклу «Україна» (зокрема, «Розвивайся ти, високий дубе...» і «Не пора, не пора...») зі збірки «З вершин і низин» не ввійшли до 50-томного видання творів митця.

Поезія «Розвивайся ти, високий дубе...» побудована на паралелізмах: настає весна у природі – починається весняне пробудження серед українського народу,

▲ *Петро Кончаловський.* Дуб (1951)

його наближення до омріяної перемоги у визвольній боротьбі проти колоніального гніту, а також до здійснення мрії про власну державу. У цій поезії І. Франко наголошує на колишній величі козацької України й окреслює її споконвічні історичні межі: «Встане славна мати Україна, / щаслива і вільна, / від Кубані аж до Сяну-річки / Одна, нероздільна». Рідна земля персоніфіковано постає розумною і дбайливою матір'ю власного народу, яка в довірливій розмові з найкращими синами й доньками повчає: «Пора, діти, добра поглядати / Для власної хати, / Щоб ґаздою, не слугою / Перед світом стати!» Як підступні сусіди у цій поезії згадані найближчі держави. Мати-Україна застерігає свій народ не спокушатися намовами недругів, не вдаватися до міжусобиць, не проливати крові своїх братів від Сходу до Заходу: «Чи ще ж то ви мало наслужились / Москві і ляхові? / Чи ще ж то ви мало наточились / Братерської крові?». Вірш «Не пора, не пора, не пора..» із циклу «Україна» у роки Першої світової війни став народною маршовою стрілецькою піснею:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служить!
Довершилась України кривда стара –
Нам пора для України жить.

Не пора. Не пора. Не пора
За невігласів лить свою кров
І любити царя, що наш люд обдира, –
Для України наша любов.

Образ України також присутній у віршах «Поет мовить», «Україна мовить» із циклу «Поклони» у збірці «Мій Ізмарагд», до якої ввійшли й поезії «Сідоглавому» та «Декадент».

Назва збірки «Мій Ізмарагд» (1898) – надзвичайно влучна: у давній літературі «ізмарагдами» зазвичай називали збірники притч, статей і легенд проповідницького характеру. Поезії «Поет мовить» і «Україна мовить» важливі для усвідомлення страждань і негараздів, яких довелося зазнати І. Франкові, бо оточення не розуміло його далекоглядності. У вірші «Поет мовить» ліричний герой скаржиться матері-Україні, що його найкращі пориви стали пропащою справою: «Україно, моя сердечна нене! / Не лай мене, стражденна, незабута, / Що не дало моє життя злиденне / Того, що ждати ти могла від мене!» Проте Україна не сприймає розпачу й слізливих жалів свого сина. Вона спонукає його стати самодостатнім, не зважати на пересуди й наклепи, завжди пам'ятати, що життєвий вибір він зробив свідомо:

▲ *Олена Кульчицька.* Українські січові стрільці (1915)

Мій синку, ти би менш балакав,
Сам над собою менше плакав,
На долю менше нарікав!
На шлях тернистий сам подався
І цупко по тернах подрався, –
Чого ж ти іншого чекав?

І що тобі за кривда сталась?
Що підняли на тебе галас:
«Не любить Русі він ні раз!»
Наплюй! Я, синку, ліпше знаю
Всю ту патріотичну зграю
Й ціну її любовних фраз.

У ліриці І. Франка образ України надзвичайно близький міфологічному образові Діви-войовниці, яка у тяжкий час спромагається на значно більшу мужність, аніж чоловіки. Наприклад, таким уособленням Французької Республіки є національна героїня Жанна д'Арк.

▲ *Георгій Бельцов.* Оксана (1964)

Діалог із текстом

1. Що ви можете сказати про образ України в ліриці І. Франка? Чому, на вашу думку, для поета він персоніфікований в образі міфологічної Діви-войовниці, здатної захистити себе в тяжкий час?
2. Проаналізуйте тему та ідею поезій «Розвивайся ти, високий дубе…» та «Не пора, не пора, не пора…» І. Франка. Чому ці твори актуальні досі?
3. Назвіть головні риси образу України-матері у збірці «Мій Ізмарагд» (поезії «Поет мовить», «Україна мовить») І. Франка.

Діалоги текстів

- Порівняйте, як втілений образ України у творах Т. Шевченка та І. Франка.

Мистецькі діалоги

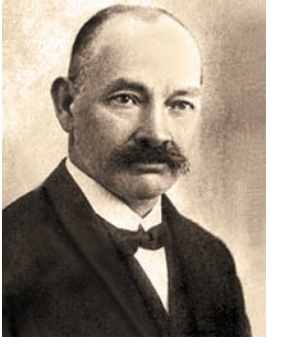
- Розгляньте картину Георгія Бельцова «Оксана». Чи близький образ дівчини на цій картині до персоніфікованого образу України, яка вимушена захищати себе? Чому ви так вважаєте?

Вірш «Декадент»

Історія написання. Причина полеміки між Іваном Франком і Василем Щуратом

Як вам уже відомо, збірка «Зів'яле листя» І. Франка спричинилася до неоднозначної реакції галицької еліти. У 1896 р. «Зоря» надрукувала ювілейну розвідку «Літературні портрети. Доктор Іван Франко» Василя Щурата, у якій дуже виважено схарактеризовано друге видання збірки «З вершин і низин».

Доречно згадати, що сам В. Щурат був великим прихильником «декадентських поетів», зокрема Шарля Бодлера й Поля Верлена, які, як він наголошував, знамениті насамперед «незвичайною силою слова і пластики». Він висловив думку, що збірка «Зів'яле листя» І. Франка «є об'явом декадентизму в українсько-руській

▲ Василь Щурат. *Фото*

літературі», але зміст, який він укладав у слово «декадентизм», не був негативний. Навпаки, В. Щурат повів мову про несподіване Франкове перевтілення, разюче іншу іпостась автора (тоді ще поняття «літературний герой» не існувало) у «Зів'ялому листі», нову цікаву грань таланту вже відомого митця.

Поезія «Декадент», присвячена опонентові[1], виявилася аж ніяк не такою відповіддю, на яку В. Щурат міг очікувати. Деякі строфи цієї поезії – уїдливий сарказм. Тож нічого дивного, що В. Щурат, як давній Франків приятель, відгукнувся на «Декадент» власним віршем «Се не декадент!». Вірші виявилися багато в чому подібними, проте абсолютна неспівмірність творчих обдарувань авторів звела нанівець намагання В. Щурата власним віршованим текстом перемогти навіть виразно декларативну[2] поезію І. Франка.

Паралельно з віршем «Се не декадент!» В. Щурат опублікував у «Зорі» (1897) ще одну свою статтю «Поезія зів'ялого листя в виду суспільних задач штуки», у якій писав про подвійну природу декадентства як творчого літературного вираження митців. Літературознавець визнавав, що доцільно називати збірку «Зів'яле листя» І. Франка навіть не драмою, а трагедією, а також те, що «красою й оригінальністю, добірністю поетичних зворотів, поетичною свіжістю» саме ця книга перевершила всі ліричні твори автора, написані раніше.

Вірші «Ой ти, дівчино, з горіха зерня…», «Червона калино, чого в лузі гнешся?..», «Чого являєшся мені у сні?», за словами В. Щурата, це – безцінні «перли не лиш в нашій, але і в світовій поезії». На жаль, В. Щурат висловив кілька хибних закидів І. Франкові. Насправді, терцини поезії «Тричі мені являлася любов…» – одна з найбільших творчих знахідок у «Зів'ялому листі», а білі вірші філософської медитативної поезії «Душа безсмертна! Жить віковічно їй!..» – неперевершений досі взірець філософської лірики, В. Щурат же вважав ці твори художньо слабкими. Окремі докори літературознавця на адресу Івана Франка були суто емоційні. А втім, і Франкова передмова до збірки посприяла тому, щоб літературна дискусія про його ліричну драму набула алогічних[3] для аналізу твору мистецтва форм.

У наш час дискусію щодо збірки «Зів'яле листя» між Іваном Франком і Василем Щуратом найбільш виважено висвітлив Валерій Корнійчук. Зокрема, у статті «Василь Щурат і поезія зів'ялого листя» дослідник зауважив: «Поетична відповідь В. Щурата, який нав'язував галицькій публіці свою концепцію декадансу, відрізнялася і задерикуватістю, і зарозумілістю. Підхопивши розмовно-побутову, "дерев'яну" стилістику Франкового послання, що зумисне контрастувала з модерними "шарадами" та вишуканою декоративністю "штукарів для штуки", молодий поет порушує етичні норми товариської полеміки, бо заперечує не уявний декадентизм свого опонента, а передусім високу естетичну вартість його творів, їхню художню майстерність, новаторство».

[1] **Опонент** – супротивник у суперечці, який обстоює протилежну до висловленого думку.
[2] **Декларативний** – урочистий, показовий, проголошуваний у вигляді своєрідної програми.
[3] **Алогічний** – той, що суперечить логіці, недоладний.

«Геніальність – це дар робити те, чого неможливо ні навчитися, ні навчити».

Іммануїл Кант

«Удача зазвичай сліпить очі тим, кому належить».

Віктор Гюго

«Як тільки ми починаємо вважати, що керуємо своїм життям, у ворота вривається пан Випадок».

Вольтер

«Цікаво, що в одному з номерів "Зорі", де публікувалася стаття "Поезія зів'ялого листя в виду суспільних завдач штуки", з'явився цикл віршів В. Щурата Amor vincens (любов перемагає), назва якого запозичена з третьої частини Miloscі Я. Каспровича[1]. Не викликає сумніву, що автор намагався протиставити "поезії песимізму" палаючий "діядем" власних пісень про кохання. Проте більшість їх стала блідою копією "Зів'ялого листя", численні ремінісценції[2] з якого трапляються мало не у кожній строфі… В. Щуратові не вдалося створити своє "Зів'яле листя", але він першим звернув увагу на незвичайний, новаторський характер Франкової збірки, вперше розглядав її поезії у європейському контексті… Справжня вартість цієї української "Пісні пісень" полягає в тому, що з нею наше письменство записане, за словами Д. Павличка, "до світових, найщемливіших, для всіх народів і поколінь зрозумілих співів закоханої душі"».

Валерій Корнійчук

Водночас Василеві Щуратові хотілося слави Івана Франка, здавалося, що про любов він особисто може написати ще краще, ніж визнаний метр[3] у «Зів'ялому листі».

Розпочата В. Щуратом дискусія продовжилася більш помірковано й виразно між Іваном Франком і Миколою Вороним, а ще пізніше – членами угруповання «Молода муза», які декларували принцип «мистецтво для мистецтва».

[1] **Я. Каспрович** – Ян Каспрович, автор польської «сільської прози» в ліриці, сучасник Івана Франка та Василя Щурата.
[2] **Ремінісценція** – тут: явне запозичення.
[3] **Метр** – тут: усіма визнаний талант у певній галузі мистецтва.

Особливості вірша «Декадент»

Після першої публікації у журналі «Зоря» (1896, № 17) цей вірш увійшов до збірки «Мій Ізмарагд», а точніше – у її розділ «Поклони», який вирізнявся надзвичайною патріотичною потужністю і вираженням громадянського кредо автора. Сюди ж увійшли такі важливі поезії, як «Поет мовить», «Україна мовить», «Сідоглавому». Поезію «Декадент» можна вважати поетичним маніфестом І. Франка, особливо якщо зважити на надіслані ним до газети «Діло» авторські афоризми.

«Чи варто було трудитися, щоб пустити у світ пару жмутків зів'ялого листя, вкинути в круговорот нашого сучасного життя кілька крапель, затроєних песимізмом, а радше безнадійністю, розпукою та безпорадністю?.. Та хто його знає, – думалось мені – може, се горе таке, як віспа, котру лікується вщіплюванням віспи?».

Іван Франко. Із передмови до збірки «Зів'яле листя»

Афоризми Івана Франка

- «Любов не обов'язкова, та почуття обов'язку обов'язкове».
- «Хто твердить: люблю свій народ, а не сповняє своїх обов'язків зглядом того народу – брехню твердить».
- «Справедлива увага – се хірургічна операція: болить і помагає; несправедлива увага – се сліпий вистріл: не болить того, на кого був вимірений, а тільки робить стрільцеві сором».

Сам Іван Франко в листі до свого знайомого Василя Лу́кича писав про причину появи «Декадента»: «В тім його мудруванню, що він (Василь Щурат. – *Прим. авт. підручника*) випотрошив із себе по поводу моєї особи, маса дурниць і помилок, та ніяк

не зберуся їх направляти, та й якось ніяково самому се чинити… Один пункт я скристалізував у вірш, може, не дуже поетичний, та все ж таки, не зовсім дерев'яний». Це означало, що І. Франко присвятив свій вірш «Декадент» В. Щуратові й категорично виступив проти трактування інтимної лірики у «Зів'ялому листі» як занепадницької, песимістичної:

Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга –
Се лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута[1] друга:
Надія, воля, радісне чуття.

[1] **Нута** (діалектне) – нота, мелодія.

Іван Франко був свідомий, що його тінь як поета-декадента в негативному значенні цього слова може лягти на всю українську літературу як нібито занепадницьку. Тож авторові довелося захищати не себе, а свою націю, що він зробив в афористичній формі:

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

Слово «мужик» засвідчувало спорідненість автора з українським народом, а висхідний шлях його розвитку («вгору йде») однозначно характеризував українців як націю, що прагне мати власну державу й готова приступити до її творення. Жодна з поезій І. Франка не мала такої виразної авторської позиції, як «Декадент». Уважається, що це автобіографічний портрет Івана Франка як «цілого чоловіка» у «подвійній душі поета», який був і громадянином, і митцем, а тому, за словами Антона Крушельницького, виніс на «розпуття велелюдні» своє патріотичне й свідомо розуміння України у світі та її народу.

Діалог із текстом

1. Що ви дізналися про історію написання вірша «Декадент» І. Франка?
2. Хто такий В. Щурат і чому між цим поетом та І. Франком виникла полеміка?
3. Як ви розцінюєте спробу В. Щурата власним віршом полемізувати з І. Франком?
4. Проаналізуйте думку сучасного франкознавця В. Корнійчука про непроминальність «Зів'ялого листя» в нашому письменстві.
5. Що ви можете сказати про авторську позицію у вірші «Декадент» І. Франка? Чи імпонує вона вам і чому?

Діалоги текстів

1. Проінтерпретуйте один з афоризмів І. Франка, які він надіслав до часопису «Діло». Який із них суголосний віршеві «Декадент»?
2. Пригадайте, що таке «плагіат». Чи були ознаки плагіату у вірші В. Щурата «Се не декадент!» Чому ви так уважаєте?
3. Прокоментуйте (на ваш вибір) один з афористичних висловів європейських митців про талант (геніальність), застосовуючи його до постаті І. Франка або В. Щурата.
4. Як ви думаєте, чому Д. Павличко порівнював Франкове «Зів'яле листя» з «Піснею пісень» із Біблії?

Шлях Івана Франка до модернізму. «Поетична суперечка» з Миколою Вороним

На початку XX ст. модерністські віяння набували поширення в Україні, а в середовищі молодих авторів були дуже популярні. Українські митці прагнули бачити українську літературу не народницькою чи просвітницькою, адже «фотографування» людських бід засобами слова давно себе вичерпало, а такою, де художні персонажі є цілісними характерами й повноцінними психотипами людей нового століття. Відчувалося, що гряде знакова доба в українській літературі з новітніми проявами й методами розкриття внутрішнього світу персонажів у прозі й емоційно-естетичних станів ліричних героїв у поезії.

▲ Микола Вороний. Фото, надіслане Михайлові Коцюбинському (1896)

Звісно, що будь-які нові явища викликають дискусії, заперечення і неприйняття. Павло Грабовський, перебуваючи на засланні в Сибіру, надрукував у львівській «Зорі» (1897) статтю «Дещо про творчість поетичну», у якій розкритикував модерністські тенденції як «мистецтво для мистецтва», а в його поезії «Я не співець чудовної природи» пролунав однозначний народницько-просвітницький девіз: «Де плачуть, там немає вже краси!».

Ідеологом української модерністської літератури був Микола Вороний. У «Літературно-науковому віснику» він опублікував «Відозву» (1901), якій судилося, за словами Сергія Єфремова, стати своєрідним «маніфестом українського модернізму». Вороний пропагував модернізм дуже делікатно, ратував за оригінальність творів, філософський підхід до порушуваних проблем і наголошував, що в літературних текстах «на естетичний бік творів має бути звернена найбільша увага». Як зауважувала Соломія Павличко, Микола Вороний «у кожному пункті своєї програми застерігається від надмірностей», «проповідує не свободу творчості в цілому, а таку свободу, яка б виключала натуралізм, а також надмірний естетизм». Отже, цьому полемістові йшлося не про «мистецтво для мистецтва», а якраз про новий горизонт українського красного письменства. Іще одним підтвердженням цього є його вірш, якому судилося стати маршовою піснею – «За Україну».

Із М. Вороним І. Франко познайомився ще до публікації «Відозви». У 1900 р. Франко адресував йому послання, яким починалася поема «Лісова ідилія». Тут автор наголошує: те, що створене митцем, не завжди має право вважати власною свідомою працею. Творче натхнення здатне творити дивовижні речі: «І що хто в життьовому вирі / Спіймав – чи радощів, чи муку, / Барвисту рибу чи гадюку, / Алмази творчості блискучі, / Чи каяття терни колючі, / Чи перли радощів укритих, / Чи черепки надій розбитих – / Най все в свої пісні складає / І співчуття[1] не дожидає. / Воно прийде! / Слова – полова, / Але огонь в одежі слова – / Безсмертна, чудотворна фея, / Правдива іскра Прометея».

Важливо, що й значно раніше, ще до написання «Лісової ідилії», І. Франко активно цікавився психологією творчості.

[1] **Співчуття** – тут: слава, взаєморозуміння між автором і його читачами.

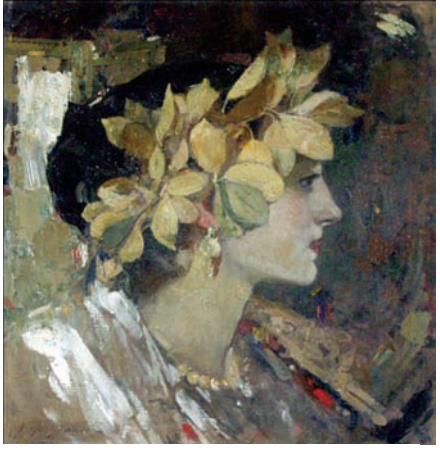
1898 р. він написав велику працю «З секретів поетичної творчості», яка досі не втратила своєї актуальності.

На вірш І. Франка М. Вороний відгукнувся поезією «Іванові Франкові», у якій слушно зауважив, що для модерністів характерна урбаністика (міська тематика і проблематика), автори прагнуть бути цілісними людьми, у художній формі декларують принципи власної поетичної творчості: інтуїтивне осягнення краси, вільний політ творчої фантазії, розкутість у вираженні душевних переживань. Читаючи такі умовиводи М. Вороного, І. Франко тішився, що поезія, нарешті, «перестала бути забавкою неробів, а сталась великим ділом».

Згодом у вірші «Semper tiro» (в перекладі українською мовою: «Поет завжди учень») з однойменної збірки, яка побачила світ 1906 р., І. Франко знову повернувся до проблеми домінування підсвідомості митця над його свідомістю в моменти натхнення: «І перед плодом власної уяви / Стоїш, мов перед божеством яким…/ І чуєш сам себе рабом його й підданим, / Та в серці шепче щось: "Ні, буду твоїм паном". // Не вір сим пошептам! Зрадлива та богиня, / Та Муза! Вабить, надить і манить… / Не вір мелодії, що з струн її дзвенить: / "Ти будеш майстром, будеш паном тонів, / І серць володарем, і владником мільйонів" // О, не дури себе ти, молодая ліро! / Коли в душі пісень тісниться рій, / Служи богині непохитно, щиро, / Та панувать над нею і не мрій».

Закономірно, що М. Вороний не міг не знати про Франкові умовиводи про особливості поетичного натхнення чи заперечувати залежність митця від власної творчої уяви. Лідер українських модерністів уважав І. Франка своїм найкращим учителем й однозначно визнавав його найбільшим тогочасним авторитетом у трактуванні літературних віянь. Тож не дивно, що в літературній дискусії між І. Франком і М. Вороним навіть мистецьких конфліктів, як це сталося між І. Франком і В. Щуратом, не було, зате постійно домінувала виважена полеміка, яка принесла велику користь тогочасному літературному процесові.

М. Вороний іще на початку дискусії з І. Франком застерігав молодих письменників, які вважали себе модерністами або намагалися писати в стилі модернізму, від появи з-під їх пера «творів грубо-натуралістичних», «брутальних» образів і тем, радив їм відходити від застарілих шаблонів, не бути тенденційними.

▲ *Федір Кричевський.* Беатріче (1911)

М. Вороний інтуїтивно вловлював цінне, нове, прогресивне у творчості своїх сучасників. Він одразу ж визнав М. Коцюбинського письменником-самородком і залучив його до співпраці в альманасі «З-над хмар і з долин», високо цінуючи його письменницьке вміння «малювати колоритні картини в зв'язку з власними почуваннями і все зображати в м'яких та прозорих тонах». М. Вороний звірявся М. Коцюбинському: «Тенденційності в поетичній творчості не признаю (се вже буде фабрикація), а ідейність (те ж саме зміст) мусить бути, бо се ж душа твору. Формою надзвичайно дорожу, бо одно діло – псалом співати, друге діло –

на волів гукати… Грубого реалізму в поезії цілком не визнаю (Терпіти не можу “Тюремних сонетів” Франка, але закохуюсь в його “Зів’ялім листі”)».

Цікаво знати!

М. Вороний був чудовим перекладачем, йому українська література завдячує першими перекладами творів французьких символістів. Альманах «З-над хмар і з долин», який стараннями М. Вороного побачив світ 1903 р. в Одесі, розкупили ще до виходу друком, адже зацікавлені читачі завчасно передплатили його. Саме цей часопис став першопричиною появи гурту молодих письменників-модерністів «Молода муза» у Львові.

Діалог із текстом

1. Що ви можете сказати про літературну дискусію І. Франка з М. Вороним?
2. У чому погляди на мистецтво цих письменників збігалися?
3. Як ви розцінюєте той факт, що М. Вороний із великою повагою ставився до І. Франка?
4. Що саме ви довідалися про альманах «З-над хмар і з долин»?
5. Чому модернізм в українській літературі початку XX ст. варто було підтримувати й розвивати?

Діалоги текстів

- Проінтерпретуйте такі слова М. Вороного з вірша «Іванові Франкові»:

Чи все ж те розумом збагнути,
Що дасться серцеві відчути?
І чи можливо без утрати
Свобідний творчий дух скувати?
І хто Поезію – царицю
Посміє кинуть у в’язницю?

Хто вкаже шлях їй чи напрямок,
Коли вона не зносить рамок?
В ній в с і краси кольори сяють,
В ній в с і чуття і змисли грають!..

Моя девіза: йти за віком
І бути цілим чоловіком!

Мистецькі діалоги

- Пригадайте з курсу зарубіжної літератури, хто звертався у своїй творчості до образу Беатріче? Розгляньте картину Ф. Кричевського «Беатріче» і подумайте, чи співзвучне розуміння художником цього образу із поглядом І. Франка на роль музи і поетичного натхнення для поета. Поясніть свою думку.

Діалог із науковцем

Тамара Гундорова

«ЗІВ’ЯЛЕ ЛИСТЯ» АНАЛІЗУЄ ДЕКАДАНС І ВОДНОЧАС РОЗГОРТАЄ ЙОГО В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ[1]

Літературна форма, словесний вираз думки, її перепадів і трагічних обертонів, ритміко-мелодійний візерунок олітературнення «живого» чуття цікавить Франка чи не більше, ніж сама лірична драма героя. У зв’язку з цим важливо простежити раціональну структурованість збірки…

Перший жмуток віршів перейнятий весняними тонами «молодої любові» з її життєдайною силою, коли сама інтенція[2] любові, навіть нерозділеної, дає відчуття «правдивої любові»…

[1] Назва статті наша. – *Прим. авторів підручника.*
[2] **Інтенція** – тут: намір.

Другий жмуток – поезія літа, поезія споглядання «мого серця драми», рефлексія-спомин, у якій розривається душа і тіло, ідеал і реальність… У другому жмутку лірична драма звучить чи не найтрагічніше…

Третій жмуток – поезія зимового подиху старости, коли руйнується сама світобудова, в центрі якої стояв ідеал, а уявна смерть об'єкта бажання («Вона умерла! – Ні, се я умер») стає проекцією власної долі…

Отже, «Зів'яле листя» аналізує декаданс і водночас розгортає його в українській літературі.

Межова ситуація прочитується в тому, що ідеологія «Зів'ялого листя» пролягає між декадентством і антидекадентством, форма – між ліричною драмою і драматизованою лірикою, зміст – між «найоб'єктивнішим» вираженням і «найсуб'єктивнішим» чуттям.

1 У чому Тамара Гундорова вбачає прояви модернізму у збірці Івана Франка «Зів'яле листя»?

2 Як, на думку дослідниці літератури, структурована збірка «Зів'яле листя» і про що це свідчить?

3 Підготуйте невелику доповідь на тему «Декаданс в українській літературі на межі XIX та XX ст.». Чи згодні ви з думкою, винесеною у назву цієї статті?

Поетичний роздум «Легенда про вічне життя»

Поетичний роздум «Легенда про вічне життя» Івана Франка має ознаки художньо-історичного твору (тут діє Александр Македонський (Александр Великий, Александр Завойовник), якому підкорився чи не весь тогочасний цивілізований світ, засновник найбільшої імперії, що розпалася мало не відразу ж після його смерті), фігурує його кохана дружина-красуня – персіянка Роксана, генерал Александра й потаємний обранець серця Роксани – Птоломей, а в образі аскета-мудреця вгадується вихователь і наставник Македонського – античний філософ Аристотель). Проте історичний ракурс у цьому творі не такий важливий, адже в поезії на першому місці проблема життя і смерті.

▲ *Гаспард де Крайєр.* Александр Македонський і Діоген (XVII ст.)

Зав'язкою цього ліро-епічного твору є те, що всемогутня богиня, високо оцінивши аскета, разом із горіхом подарувала йому безсмертя. Благородний філософ вирішив, що вічне життя насправді потрібне не йому, а царю Александру Македонському, щоб змінити хід людської цивілізації. Цар же не уявляв свого життя без коханої Роксани, яка його ж і отруїла (цей вчинок Роксани стає кульмінацією Франкового твору), надіючись, що, позбувшись Александра, завоює серце Птоломея. Проте Роксана не цікавила

П'єтро Ротарі. Александр Македонський і Роксана (1756) ▶

Александрового воєначальника, який так кохав куртизанку[1], що пожертвував власним безсмертям. Куртизанка ж приносить безцінний горіх Александрові Македонському, вважаючи лише його вартим безсмертя.

Іще зовсім молодий цар (помер у 33-річному віці) був філософом. Він усвідомлює, що чудодійний горіх може дати вічне життя, але неспроможний гарантувати вічного кохання, вірності друзів і коханої жінки: «"Вічно жить і любить! День за днем! День від дня / життя – то борня! А любов – то брехня! / Вічно жить у борні! Биться в сітях брехні! / День за днем! День за днем! Без кінця! Ні, ох, ні! / Не для нас, о богине, твій божеський дар! / Хоч над світом я цар, та над серцем не цар. / Міліони людей можу вбить, погубить, / Та чи змушу кого мене вірно любить?». Розв'язка «Легенди про вічне життя» – новелістична, адже несподівана й глибоко психологічна.

[1] **Куртизанка** – зазвичай повія, яка обслуговувала представників вищих прошарків суспільства.
[2] **Анна де Сталь** (Мадам де Сталь) (1766–1817) – літературний псевдонім французької письменниці Анни-Луїзи Жермени Неккер.

Діалог із текстом

1. Чим відрізняється легенда від казки? На які різновиди поділяються легенди?
2. Які риси характерні для жанру легенди й чим вона відрізняється від притчі? Чи можна «Легенду про вічне життя» вважати не тільки легендою, а й містифікованою античною притчею? Чому?
3. Чому ніхто з персонажів твору не скористався чудодійним горіхом, який дарував вічне життя?
4. Як ви особисто ставитеся до ідеї безсмертя? До чого б призвела можливість вічного життя в наш час?

Діалоги текстів

1. Пригадайте, що стало причиною вічного життя головного героя роману «Портрет Доріана Грея» Оскара Вайлда. Чому Доріан не лише не відмовився, як це зробили герої «Легенди про вічне життя», від безсмертя, а й навіть почав зловживати ним?
2. Спростуйте або аргументовано доведіть думку Анни де Сталь[1]: «Життя часто здається довгою аварією корабля, уламки якого – дружба, слава, любов: ними усіяні береги нашого існування».

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукції картин, на яких змальовано певні події із життя Александра Македонського. Яка з цих робіт, на вашу думку, найбільше надається для ілюстрації до «Легенди про вічне життя» Івана Франка? Чому ви так вважаєте?

Поема «Мойсей»

Історія написання поеми

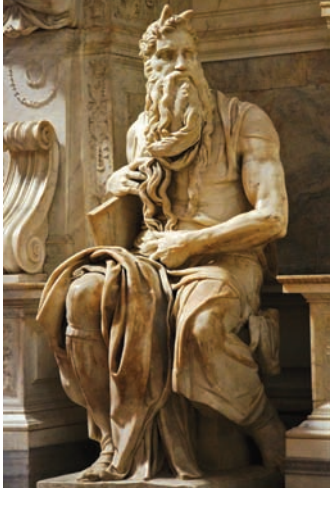
До біблійного образу Мойсея зверталося чимало геніальних митців світу. Літературознавці вважають, що найбільшим досягненням є драма Гергарта Гауптмана «Мойсей». В українській літературі вперше до образу легендарного пророка звернувся Корнило Устиянович, який створив картину й написав вірш «Мойсей» (відповідно в 1888 та 1891 рр.).

1904 р. Іван Франко побував в Італії, де мав можливість на власні очі побачити шедеври малярства і скульптури найгеніальніших італійських митців. Особливо вразила поета робота Мікеланджело – дуже вдалий образ біблійного пророка Мойсея. Саме він надихнів І. Франка до написання геніальної поеми. Український митець працював над своїм твором упродовж січня – липня 1905 року.

Пролог же до поеми автор написав тоді, коли твір уже зверстали. Управитель друкарні Кароль Беднарський показав Іванові Франку, що на початку книги з технічних причин залишається кілька чистих сторінок, а тому порадив написати авторську передмову. На другий день І. Франко приніс знаменитий пролог. Поему двічі (1905, 1913) було видано окремою книгою. У Наддніпрянській Україні її взявся друкувати альманах «Розвага», але саме через вступ царська цензура заборонила видання, знищивши готовий до продажу наклад. 1916 р. поема «Мойсей» без прологу вийшла у київському видавництві «Криниця». Вступ категорично заборонила військова цензура. А тим часом авторська передмова до «Мойсея» – чи не найважливіша частина поеми.

Вступ написано терцинами, які вперше застосував Данте в «Божественній комедії». Це строфа з трьох рядків п'ятистопного ямба. Перший рядок у терцині римується з третім, а середній – із першим і третім рядком наступної строфи. Виникає своєрідний ланцюг рим: *аба, бвб, вгв*. Рими у Франковому творі тільки жіночі (з наголосом на передостанньому складі). Терцини звучать урочисто, піднесено, патетично:

Народе мій, замучений, розбитий.
Мов паралітик той на роздорожжу,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!
Твоїм будущим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізніх
Палитиме, заснути я не можу.

▲ *Мікеланджело Буонарроті.* Мойсей (1513–1515)

«"Пролог" являє собою апострофу (звертання) високого громадянського звучання з усіма формальними ознаками монологічної розмови, де автор ототожнюється із співцем, трибуном свого народу і веде розмову із слухачем і сприймачем драматичного монологу – народом».

Зеновія Франко,
онука Івана Франка

Кожен вінок терцин закінчується окремим рядком, який римується з середнім рядком останньої терцини. У Франка збережено всі вимоги до такого типу вірша.

Центральні образи поеми

І. Франко розумів образ Мойсея як божественного провідника нації і символічний образ чільного творця національної держави. У грудні 1913 р. в передмові до польського перекладу поеми він писав: «…Мойсей стоїть перед нами як найвеличніша фігура старовинної історії людства, оточена такою силою глибоко правдивих і часто чудесних деталей, що як не для історика, то бодай для уяви кожної людини і для її поетичного відображення дає невичерпне джерело тем і натхнень. Мойсей уроджений в неволі, та в своїй молодості піднесений до життя в королівському палаці. Мойсей убивця і вигнанець, Мойсей пастир, що отримує об'явлення Божої волі, Мойсей проти своєї волі поводир народу, що виводить цей народ із урожайної й багатої єгипетської землі на пустиню: а одночасно з неволі на волю, і, нарешті, Мойсей – непризнаний пророк, який 40 років вів свій народ по пустині і не міг із ним перейти невеликого простору від Єгипту до Палестини, який навіть тодішні мандрівники переходили протягом кількох днів, – ось ряд чудесних тем для поета».

У поемі І. Франка йдеться лише про останні роки життя Мойсея, зневіру юдейського народу дійти до Землі Обітованої, втому пророка від багаторічної безрезультатності титанічної праці.

Мойсей у поемі українського автора – людина в літах, проте молодечий запал і сила духу пророка допомагають йому протистояти ворохобникам[1] і пораженцям[2] Авірону й Датану, притлумлювати болісні душевні сумніви, бажати власному народові гідного життя. Заслуговує уваги суперечка Мойсея з Єговою, у якій пророка виведено сміливим оборонцем свого народу.

[1] **Ворохобник** – бунтівник, той, хто підбурює до непокори.
[2] **Пораженець** – тут: той, хто вбачає вихід із ситуації у поразці для загальної справи.

Крім проблеми провідника нації в поемі «Мойсей» гостро звучить питання відступництва і зради. Образи Авірона й Датана у творі мають важливе психологічне навантаження й засвідчують домінування користолюбності й пристосування серед народу, який довго скнів у становищі рабів. Злий дух – Азазель – не так спокусник, як темний бік колективного несвідомого народу.

▲ *Євген Безніско.* Мойсей (2005)

Бенджамін Вест. Мойсею показують Землю Обітовану (1801) ▶

Цікаво знати!

Франко так пояснював роль Азазеля у своїй поемі: «У біблійнім оповіданні сам Бог показує Мойсеєві Палестину; у своїй поемі я приложив се до ролі Азазеля з наміром зазначити якнайсильніше контраст між пророцькими обіцянками і тим, що дійсно ждало гебреїв у Палестині. Сей контраст я вважав за потрібне зміцнити не стільки показом географічного положення та різноплемінності Палестини, скільки об'явою долі, яка чекала гебреїв у тім краю. І се я поклав у роль Азазеля як найсильнішу частину демонської спокуси, що може захитати віру навіть найсильнішого характеру. Але не треба забувати, що ся роль Азазеля в моїй поемі є тільки поетичним об'єктуванням власної психологічної реакції, яка мусила відбутися в душі пророка після того, як його відіпхнув власний народ. Крайній вислів тої психологічної реакції, що з душі пророка виривається словами: "Одурив нас Єгова!", не був зовсім тріумфом демона-спокусника, який у тій хвилі зо сміхом відступає від Мойсея, але був тільки межею людської віри та людської сили, до якої дійшовши, Мойсей чує слова самого Бога, що розкривають йому далеко ширший кругозір від того, який міг розкрити йому Азазель, проясняють Мойсеєві високу мудрість провидіння, що кермує долею народів, і дають його душі й тілу остаточне заспокоєння».

На час написання твору письменникові було п'ятдесят років, і все своє свідоме життя він, як і Мойсей, присвятив праці на користь своєму народові. Михайло Коцюбинський залишив дивовижний спогад про роботу І. Франка над поемою: «В своїй убогій хаті сидів він за столом босий і плів рибацькі сіті, як бідний апостол. Плів сіті й писав поему "Мойсей". Не знаю, чи попалася риба в його сіті, але душу мою він полонив».

Коли І. Франко читав свою поему «Мойсей» у містах Буковини й Галичини, то вже був тяжко хворий. Сторінки книги перегортав його син Андрій. Часто «Пролог» лунав не на початку твору, а як епілог і завжди викликав хвилю аплодисментів.

Прижиттєві переклади поеми «Мойсей». Іван Франко – перший український номінант на Нобелівську премію

Іще за життя Івана Франка його геніальна поема «Мойсей» була перекладена польською і російською мовами. Перекладач польською мовою Володимир Кобрин постійно консультувався з автором і надсилав йому частини свого перекладу, які Франко правив і шліфував. 1914 р. В. Кобрин на знак вдячності за співпрацю безкоштовно передав авторові 1000 примірників польськомовного видання поеми «Мойсей». Російською мовою цю поему переклав Петро Дятлов, який також листувався з Іваном Франком, удосконалюючи свій переклад. Дятлов сподівався видати свій переклад у Празі або Відні, де було багато російських військовополонених, але автор не дочекався цього. У Наддніпрянській Україні поема «Мойсей» була під забороною. Київський окремий цензор Сергій Щоголєв писав, ніби у своєму пролозі до поеми «Мойсей» автор закликає українців у Росії (тобто тих, що проживають на території Наддніпрянщини) «к бунтовщическим деяниям».

І. Франко вважається першим українським претендентом на Нобелівську премію саме за поему «Мойсей». В архівному документі Шведської академії під № 19 за 1915 р. є запис: «№ 4. Іван Франко». Кандидатура «великого Провідника свого народу, міжнародного генія», «справді найвизначнішого письменника сучасної

Олена Кульчицька. Ілюстрації до поеми «Мойсей», виданої у Нью-Йорку (1968) ▶

Європи» І. Франка була цілком прохідна, але його смерть унеможливила пошанування цією відзнакою.

Діалог із текстом

1 Що саме ви можете розповісти про історію написання поеми «Мойсей»?

2 Чому, розповідаючи про блукання юдеїв по пустелі, І. Франко називає їх «кочовиськом ледачим»?

3 Із якої причини юдейський народ із кожним роком усе більше втрачав віру в те, що їм усе-таки вдасться відшукати Землю Обітовану?

4 Чому автор акцентує, що ідея державності зароджується в душах наймолодшого покоління, зображеного у поемі? Чим ігри дітей дуже дивують батьків?

5 Як ми повинні розуміти слова Івана Франка про Мойсея:

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї?

Чи можуть ці слова стосуватися самого автора поеми?

6 Проаналізуйте анархістські[1] ідеї Авірона й Датана. Чи дійсно були вагомі причини, щоб не шукати Землі Обітованої?

7 Чи лунають слова, подібні до Авіронових і Датанових, у наш час? Поясніть на прикладах.

8 Чому Мойсей не промовчав на вимогу Авірона й Датана? Чи можна його промову, подану в поемі І. Франка, назвати проявом мужності?

9 Як саме І. Франко трактував образ Азазеля та яким постає цей злий дух у поемі?

10 Як ви розумієте слова Мойсея:

Бо в те серце Єгова вложив,
Наче квас в прісне тісто,
Творчі сили, – ті гнатимуть вас
У призначене місто?

Чи можна сказати, що йдеться тут про державотворчу мету, породжену національною свідомістю?

11 Для чого автор увів у поему притчу про терен?

12 Як саме Авірон зневажив Мойсея та що відповів йому пророк? Чи справдилися слова Мойсея:

Що повиснути має колись,
Те і в морі не втоне.
Канаана тобі не видать
І не йти до востоку;
З сього місця ні вперед, ні взад
Ти не зробиш ні кроку?

13 Чи можна адресувати слова Мойсея українському народові:

Бо коли вас осяє Господь
Ласки свої промінням,
Ви послів і пророків його
Поб'єте все камінням?

14 Чи можна назвати слова біблійного пророка Мойсея словами самого І. Франка, що звернені до української нації:

Ти мій рід, ти дитина моя,
Ти вся честь моя й слава,
В тобі дух мій, будуще моє,
І краса, і держава.
Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незламнім завзяттю,
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духу печаттю?

15 Як Мойсей навчав молодше покоління юдеїв милосердя?

[1] **Анархістські** – тут: позначені стихійністю, бунтівливістю, сваволею.

16 У Біблії сказано, що сам Бог показав Мойсеєві Землю Обітовану. У поемі її показує пророкові злий дух Азазель. Як ви думаєте, чому Франко вдався до такого прийому? Навіщо йому був потрібен контраст між пророцькими обіцянками та дійсністю?

17 За що саме Єгова покарав пророка Мойсея? Як він це зробив?

18 Як у поемі «Мойсей» показано прозріння юдейського народу і порив дійти до жаданої мети?

19 Проаналізуйте роль «Прологу» в поемі І. Франка «Мойсей».

20 Що ви дізналися про прижиттєві переклади поеми «Мойсей» І. Франка?

21 Як ви розцінюєте той факт, що саме за поему «Мойсей» І. Франко був перший від України номінований на Нобелівську премію?

Мистецькі діалоги

1 Розгляньте мармурову скульптуру Мойсея роботи Мікеланджело Буонарроті. Що ви можете сказати про цей твір?

2 Проінтерпретуйте зміст картини американського художника Б. Веста «Мойсею показують Землю Обітованну». Зачитайте суголосні цій картині рядки з поеми «Мойсей» І. Франка. Чим відрізняються за змістом художнє та поетичне втілення цієї події?

Франко-перекладач

Художній переклад – це максимально наближене відтворення літературного тексту іншою мовою з дотриманням головних особливостей оригіналу. Британська енциклопедія трактує професію літературного перекладача не як науку, а як мистецтво, отже, визнає перекладача рівноправним співавтором твору. Переклад неможливий без втрат і певних деформацій. Зі староіталійської мови навіть походить фразеологізм: «Traduttore, traditore!» – що означає: «Перекладач – зрадник». Якщо переклад тексту суттєво відрізняється від оригіналу, то літературознавці називають його не літературним перекладом, а переказом.

Переклад – надзвичайно відповідальна справа. Треба дуже добре володіти мовою твору, мати естетичне й літературне чуття, щоб із синонімічного ряду вибрати слово, яке якнайкраще відповідає певній лексемі в оригіналі, необхідно ще й адаптувати чужомовний літературний текст до розуміння читача, для якого здійснюють переклад. Отже, перекладач мусить знати ментально-світоглядні особливості обох народів: того, з мови якого перекладає, і того, який читатиме цей переклад.

Той, хто береться за літературний переклад, зобов'язаний подолати мовний бар'єр, усунути ілюзію комунікативної тотожності (перекладати не механічним способом, а відшукувати найточніші слова, які передають зміст оригіналу). Асоціативні зв'язки мови оригіналу й мови перекладу – різні, тому перекладач зобов'язаний працювати творчо.

Іван Франко вільно володів 14 мовами, здійснив літературні переклади з 37 національних літератур майже 200 художніх текстів. Листувався з тогочасним поліглотом[1], українцем кримськотатарського походження – Агатангелом Кримським (1871–1942), який знав майже 100 мов (шістдесятьма – писав і читав).

Твори античної літератури, яку вважав скарбницею світової культури, Франко почав перекладати ще під час навчання у

[1] **Поліглот** – знавець багатьох іноземних мов.

гімназії. Річ у тому, що в ті часи належне вивчення латини й старогрецької мови навіть у гімназії було обов'язкове. Юний Франко взявся за переклади Гомерових гімнів (до кінця життя переклав усі 34), а згодом переклав трагедії Софокла «Цар Едіп», «Сапфо і Алкей», «Піндар і Менандр», упорядкував збірку власних перекладів «Старе золото», переклав вірші римських поетів Горація та Вергілія. Франкові переклади античних ліриків Сапфо й Алкея з відповідними науковими коментарями та розвідками ввійшли до книги «Алкей і Сапфо. Тексти і студії» (1913). Перекладав поеми «Іліада» та «Одіссея» Гомера.

▲ Агатангел Кримський. Бейрут. Фото (1898)

Іван Франко ще в гімназії «переклав віршами цілого Йова»[1]. Із польської мови уже зрілим митцем перекладав твори Адама Міцкевича. Коли Осип Маковей запропонував до друку власні переклади новел Конрада Фердинанда Маєра, Франко не тільки удосконалював ці тексти, а й супроводив їх своєю літературознавчою статтею «Конрад Фердинанд Маєр і його твори». Також Іван Франко успішно перекладав з італійської, болгарської та французької мов.

У німецькому фольклорі його як перекладача особливо цікавила середньовічна германська епічна поема «Пісня про Нібелунгів». Німецьку мову Франко знав досконало, а тому його переклади «Фауста» Йоганна-Вольфганга Ґете, над яким трудився понад 10 років, надруковані в журналі «Друг», викликали фурор[2] у середовищі галицьких читачів.

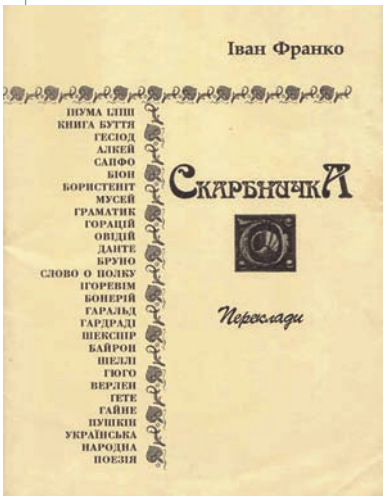
Англійську мову Іван Франко взявся вивчати досить пізно, але вже з 1879 р., перекладав сонети Вільяма Шекспіра, його ж драму «Венеціанський купець», окремі уривки з «Короля Ліра» та «Бурі». Працюючи редактором відділу літератури і критики в журналі «Літературно-науковий вісник», Іван Франко редагував переклади Шекспірових творів, зроблені Пантелеймоном Кулішем і Юрієм Федьковичем. Саме Франка можна вважати першим українським шекспірознавцем.

Митець перекладав Джорджа Гордона Байрона і свого часу був найбільшим знавцем творчості цього письменника в Україні. 1879 р. Іван Франко переклав і видав його драматичну поему «Каїн». Очевидно, саме цей твір надзвичайно надихнув Великого Каменяра до написання художньо-філософського твору «Смерть Каїна». Ні про яке епігонство тут не може бути й мови. У Байрона Каїн – гордий індивідуаліст, у Франка – нещасна людина, на долю якої випав неспокутний гріх і жахливі митарства. Надзвичайно вдалим виявився і переклад Франка Байронового вірша «Новогрецька пісня». Іван Якович правив Кулішів переклад «Чайльд-Гарольдової

[1] **Книга Йова** – книга входить до Старого Заповіту Біблії і складається з трьох частин: прологу та епілогу, написаних прозою, та основної частини, написаної віршами.
[2] **Фурор** – публічний успіх, раптове визнання.

▲ *Володимир Липовий*. Іван Франко (диптих «Безсмертні генії ») (2002)

▲ Збірка поетичних перекладів Івана Франка. Упорядник Назарій Назаров (2006)

мандрівки» Байрона, написав надзвичайно цінну літературознавчу статтю «Лорд Байрон».

Із класиків англійської літератури Івана Франка особливо цікавив Чарлз Діккенс. Власне, щоб читати цього письменника в оригіналі, Франко й почав вивчати англійську мову, адже його зачепило за живе, коли син Франкового шкільного друга у суперечці з Іваном Яковичем сказав: «Хто не знає Діккенса, той, властиво, не знає нічого з літератури, не має смаку, не має очей». Франків переклад вірша «А муж є мужем, будь-що-будь» шотландського поета Роберта Бернса досі вважається неперевершеним.

Франко не тільки написав літературознавчі праці, а й переклав понад сто віршованих уривків для другого видання арабських казок «Тисяча і одна ніч». Відомі поетові переклади уривків із давньоіндійського епосу «Махабхарата» («Велике сказання про нащадків Бхарати») і кількох індійських казок із «Панчатантри» («П'ять кошиків житейської мудрості»), написаної санскритом. Також Франко цікавився всесвітньовідомими давньоіндійськими творами. «Рігведа» – один із найдавніших і найцікавіших релігійних текстів у світовій літературі. Митець переклав гімни з «Рігведи» (5 уривків, 14 строф). 1909 р. в серії «Універсальна бібліотека» вийшла друком перекладена І. Франком індійська легенда «Цар і аскет» (очевидно, саме цей твір спонукав його до написання «Легенди про вічне життя») з передмовою «Короткий нарис староіндійського (санскритського) письменства».

Перекладацька діяльність І. Франка засвідчує як феноменальні здібності письменника, унікальну пам'ять, величезне працелюбство, так і потенціал української мови та становлення української школи перекладу.

Діалог із текстом

1. Що особливо цікавого ви довідалися про особливості художнього літературного перекладу?
2. Чому фаховий перекладач художніх текстів мусить добре знати не тільки мову перекладу, а й ментально-світоглядні особливості народу, на мову якого перекладає, його вірування, символи?
3. Скількома мовами вільно володів І. Франко і з яких національних літератур перекладав найчастіше?
4. Чому І. Франко вважав за потрібне перекладати твори античних авторів?
5. Про що свідчить перекладацька діяльність І. Франка?

Діалоги текстів

1. Пригадайте з курсу зарубіжної літератури, хто є головним героєм поеми Гомера «Одіссея», і подумайте, чим він привабив молодого І. Франка, який узявся перекладати першу пісню відомого твору?
2. Прочитайте поезію Р. Бернса «А муж є мужем, будь-що-будь» у перекладі І. Франка і визначте головну ідею твору. Чим, на вашу думку, близький ліричний герой вірша самому І. Франку?
3. Із курсу зарубіжної літератури доберіть (на ваш вибір) перекладений українською мовою вірш і підготуйте стислу інформацію про перекладача цього твору.

Повість-новела «Сойчине крило»

«Сойчине крило» (1905) Іван Франко написав у зрілому віці. Давно минуло захоплення соціалізмом, перешуміли бурхливі води трьох великих кохань. Уже втратили колишню принаду виразні народницько-просвітницькі мотиви, раніше особливо характерні для Франка-реаліста в прозі («Добрий заробок», «Оповідання ложкаря») та ліриці («Гадки на межі», «По Підгір'ю села невеселі», цикл «До Бразилії») і майже вичерпала себе колишня зацікавленість історичною тематикою (повість «Захар Беркут», драма «Кам'яна душа»). А суспільно-актуальні проблеми протистояння капіталістів і робітників, консолідації робітничого руху, організованих страйків, оборони соціальних прав («Boa constrictor», «Борислав сміється», «Вугляр») знайшли своє втілення. Починаючи з 1900-х рр. І. Франко береться за нові для більшості тогочасних письменників теми, поєднує у своїй творчості традиційний уже метод реалізму з новим – модернізмом. Зокрема звертається до естетики імпресіонізму, символізму, неоромантизму, екзистенціалізму і навіть сюрреалізму з його завжди присутнім відтінком містичності, нерідко дуже вдало художньо поєднує ці стилі. Цілісні особистості героїв Франка-прозаїка тепер постають не так борцями за народні права, як людьми з плоті й крові, яким не чужі муки кохання, гріхи і непоправні помилки, – а тоді ще й болючий катарсис, адже внаслідок глибоких переживань, каяття й тяжко здобутих висновків настає просвітлення, очищення, прощення собі й іншим припущених у житті помилок, причому навіть тих, які межують зі зрадою чи підлістю.

Жанрові та композиційно-сюжетні особливості повісті-новели «Сойчине крило»

Жанр «Сойчиного крила» літературознавці визначають по-різному. Одні вважають його оповіданням, другі – новелою, треті – повістю.

Новела – найбільш емоційний взірець «малої» прози; в основному невеликий за обсягом, сповнений психологізму, із несподіваною розв'язкою. Події в новелі відбуваються протягом короткого часу, викладені динамічно і настільки цікаво, що навіть об'ємна новела здається читачам короткою.

Соціально-психологічна повість – прозовий твір із розгорнутим сюжетом, що охоплює значний часовий проміжок. Події в повісті відбуваються на тлі суспільних явищ і соціальних конфліктів, а характери героїв розкриті шляхом показу й художньої інтерпретації автором психологічних мотивів їхніх вчинків.

Справді, у «Сойчиному крилі» наявні ознаки різних жанрів, але насамперед новели і повісті. Як новела це глибоко психологічний твір зі стислим сюжетом і несподіваною розв'язкою. Як соціально-психологічна повість твір має значний обсяг, охоплює великий часовий проміжок (близько трьох років), тут співдіють дві рівноправні основні дійові особи (герої) – Хома та Марія й кілька другорядних персонажів. Отже, найдоцільніше «Сойчине крило» І. Франка вважати повістю-новелою.

Сюжетна лінія твору розгортається на основі несподіваного листа Марії до Хоми, проте окремі епізоди з життя «пана радника» (його репліки, думки, коментарі до згаданих у листі подій) доповнюють читацьке уявлення про стосунки між колишніми закоханими, витворюють специфічне тло й колорит. Зав'язка – зустріч Хоми з дівчиною в лісі, кульмінація – таємниче зникнення Мані, тобто її втеча зі злодієм-авантюристом Генрисем, розв'язка – несподіване поверненням Марії до Хоми.

Найближчою тематично й композиційно до «Сойчиного крила» є новела австрійського письменника Стефана Цвейга «Лист незнайомки» (1922). Основна відмінність цих літературних текстів – наслідки необдуманого життєвого вибору героїнь. Якщо Франкова Манюся власним вчинком ламає не тільки свою долю, а й призводить до смерті рідного люблячого батька і завдає страждань коханому Хомі, то героїня Цвейга весь тягар вибору життєвого шляху несе сама.

Обидва твори – «Сойчине крило» І. Франка й «Лист незнайомки» С. Цвейга – мають риси модернізму (зокрема – неоромантизму, символізму, імпресіонізму, екзистенціалізму).

Образ головного героя

Образ Хоми (він же на італійський лад Томассо – Томассіно – Массіно, як його називає дочка лісника Марія – Маня, Манюся) на початку твору дуже подібний до головного героя Франкової повісті «Перехресні стежки» – Євгенія Рафаловича, який вирішив присвятити себе боротьбі за народні права й пожертвував заради цього особистим щастям. Хома оклигує після тюремного ув'язнення на лоні лісової природи й здається одержимим удосконаленням життя народу й проблемою передачі ланів, лісів і пасовиськ у розпорядження сільських громад .

Отже, в образі Хоми перед читачами постає майже сорокалітній самотній громадський діяч. Соціальний рівень життя Массіно – далеко не найнижчий. Згодом виявиться, що цей чоловік працює в державній конторі, має слугу Івася, домашню бібліотеку, захоплюється класичною музикою, а інтер'єр квартири досить пристойний як для пересічного чиновника.

▲ *Крістіан Склое.* Рівновага

Водночас герой «Сойчиного крила» – людина широких поглядів, не боїться їх висловлювати, навіть якщо суперечать думці загалу. Наприклад, про жіночі політичні рухи відгукується несхвально. Хома свідомий того, що сильна духом українська жінка ніколи не дозволяла власному чоловікові ставитися до себе як до рабині, водночас її природа тяжіла до щасливої сім'ї, материнських радощів. Герой порівнює жінку із соняшником, який повертається до єдиного небесного світила – власної родини, живе почуттями, а не тверезим розумом. До речі, домінування настроїв, емоцій, хвилинних почуттів над логікою вчинків, навіть перед загрозою передчасної смерті самотнього старого батька та нехтування власною безпекою характерні насамперед для Мані, як уособлення жіночої психіки з погляду автора.

> «Людина, яка б вона сильна не була, не може жити самою боротьбою, самими громадськими інтересами. Трагізм особистого життя часто вплітається в терновий вінок життя народного».
>
> *Михайло Коцюбинський*

Зустріч Хоми з вродливою і набагато молодшою за нього дочкою лісника змінює життя героя. Немолодий залицяльник упевнений, що їхнє кохання взаємне, а отже, нема потреби завойовувати серце дівчини, як і не варто перейматися, коли Манюся раптово зникає. Без Мані життя Хоми перетворюється на рутину. Минуло всього три роки, а він уже нічого від життя не чекає, бо психологічно, як сам зізнається, почувається «відлюдьком, самітником». Однак герой постійно втішає себе тим, що життєве випробування пішло йому на користь, навчило насолоджуватися кожною хвилиною життя, навіть якщо немає любові: «Жити для себе самого, з самим собою, самому в собі!» Хома постійно наголошує, що він сильний, сам творить власну долю, як «не здобуту фортецю». Колишній запал обстоювання громадських інтересів несподівано для самого Хоми вичерпався: «Суспільність, держава, народ! Усе це подвійні кайдани». Паном самому собі чоловік почувається лише у власній квартирі з недописаним щоденником на столі, портретами великих діячів мистецтва й культури й живими квітами повсюди. Отже, герой «Сойчиного крила» – естет, людина високоінтелектуальна, знавець класичної музики, шанувальник театру. Проте Хома – людина з досі незагоєною психічною травмою. Він різко негативно реагує на дівчат, які хоч чимось нагадують йому лісникову дочку. Змальовуючи кризовий стан психіки пана радника, І. Франко використовує стилістику натуралізму та сюрреалізму: «Коли до мене сміється, зо мною говорить, залицяється молода дівчина, особливо брунетка, мені все здається, що шкіра, і м'ясо, і нерви на її лиці робляться прозірчасті і до мене вишкіряє зуби страшна труп'яча голова. Іноді в такій хвилі мене всього обдасть морозом».

Хома вважає себе сильною особистістю, однак лист із Порт-Артура розтривожив його. Герой час від часу вступає в уявний діалог із Мусею, демонструючи слабкість духу чи не в кожній своїй репліці або коментарі. Отже, перед читачами – знервована до краю людина з величезним набором комплексів і внутрішніх пересторог. Від того самовпевненого Хоми, якого вперше побачила Марія, не лишилося й сліду. Врешті, Марія маніпулює Хомою і в листі, й повернувшись до нього.

Повернення Марії-Сойки, яка пройшла випробування всіма колами земного пекла, – порятунок не так для цієї далеко не цілісної жінки, як для Хоми. Герой твору це прекрасно розуміє, як і усвідомлює і свою вину в тому, що кохана ледь не загинула. Ні тіні награності чи вищості в поведінці Хоми вже не відчувається. Новела закінчується вказівкою «пана радника» негайно запросити гостю до кабінету.

▲ *Гелена Лем.* Дівчина, вбрана у стилі модерн

Образ Марії-Сойки

Героїня «Сойчиного крила» з перших сторінок постає перед читачами дівчиною-мисливцем, яка постійно полює на дичину, виявляється єдиною дочкою лісника-вдівця й почувається в лісі природно та безпечно. Вродливій Марії-Манюсі не можна відмовити у кмітливості й навіть авантюризмі. Дівчина начитана, свавільна, гостра на язик і самовпевнена.

Перша зустріч із лісовою амазонкою бентежить Хому. Марія на італійський кшталт перейменовує Хому на Томассо й починає використовувати пестливу форму цього імені: Томассіно й Массіно. Вона закохується в постійно вдавано сердитого громадського діяча, з розчаруванням інстинктивно відчуваючи, що між обов'язком перед народом і любов'ю до жінки він вибере перше. Спочатку Марія тільки експериментує над власними та його почуттями. Далі – необачно переходить межу, вирішує перевірити почуття Хоми своєю втечею з Генрисем. Небажання і невміння свавільної, але надто молодої Мані передбачувати тяжкі наслідки свого необачного кроку призводять до смерті її батька та повного розчарування Хоми в її любові. Проте романтично налаштована й недалекоглядна лісникова дочка безпричинно покарала не так найближчих їй людей, як саму себе. Хтивість, нестримне бажання плотських утіх стають причиною Маниної згоди на втечу й шлюб без згоди батька, хоч дівчина знає, що він ніколи б не став на заваді її щастю.

Коли ж з'ясовується, що Генрись злодій і шахрай, нібито неоромантична героїня у творі І. Франка навіть у власному нещасті проявляє себе не тільки недалекоглядною, а й дивовижно легковажною та байдужою навіть до свого завтрашнього дня. Адже в усіх наступних численних стосунках із чоловіками залишається нерозбірливою й пасивною.

Свавільна дівчина за вдачею – вроджена авантюристка на тлі законослухняних людей – в руках злочинців несподівано перетворюється на безвольну іграшку. Романтичний потяг до Зигмунда, який, у чому Марія навіть не сумнівається, відправив Генрися на той світ, змінюється розчаруванням, адже цей підстаркуватий чоловік виявився брутальним і грубим. Коли ж Зигмунд опиняється за ґратами, замість того щоб зробити все можливе й неможливе для власного якнайшвидшого повернення додому, Марія вкотре чинить алогічно й несподівано вирушає до Москви… на пошук

▲ *Анрі Матісс.* Жінка в капелюсі (1905)

«Для Мані головне – любов «приборканих», упокорених нею чоловіків… Тож не дивно, що в Хоми виривається крик душі: "Женщино, демоне! Чого тобі треба від мене?.. Я віддав тобі все, що було найкраще у моїй душі, без домішки хоч би атомика низького, брудного, а ти погралася моїми святощами і кинула їх у болото…" А тому лист Марії – це ще одна спроба… завдати якомога більшого болю».

Віктор Грищенко

нових пригод. Випадкові супутники, тимчасові чоловіки, страх і невпевненість у завтрашньому дні – й ось уже програна в карти черговим коханцем Манюся стає здобиччю золотопромисловця Свєтлова, у якого, як розповідають свідки, цілі гареми коханок при кожному руднику біля озера Байкал.

Елементи пригодницького жанру у цьому творі підсвічують жахливе суспільне дно. Із безвиході й горя Сойка, як вона себе відрекомендовує Хомі, вирішує втопитися в Байкалі, але долучається до солдатів, які їдуть на війну. Новий вибір жінки знову спонтанний і необдуманий: «І поїхала з ними. Мені байдуже було, з ким…»

Закономірно, що вкотре калейдоскоп випадкових коханців, а насамкінець співжиття із якимось Миколою Федоровичем, про якого Маня в листі до Хоми пише, що цей уже вмирає, адже вибухом йому відірвало обидві ноги. Після смерті нещасного Марія, як і обіцяла своєму далекому Массіно, відправляє йому свого листа, адже шанси добратися живою в далеку Галичину з Порт-Артура в жінки невеликі. Нібито за дивовижним збігом, хоч насправді добре продуманим експресіоністським підходом автора, й лист, і Марія з'являються у домі Хоми майже одночасно. Для Массіно це два етапи глибоких емоційних переживань: лист із крилом пташки розчулює і готує Хому до зустрічі, спонукає переглянути власні погляди на життя, прийняти Марію-Сойку такою, якою вона є, а не такою, якою була чи могла стати.

Письменник Антін Крушельницький зазначив, що «Сойчине крило» – «найбільш інтересне оповідання, бо доктор Франко підносить… любов на надзвичайно високий п'єдестал…» Михайло Коцюбинський вагався у своєму виборі найкращого твору Івана Франка, адже його приваблював і поет-трибун патріотичного звучання, і тонкий лірик у «Зів'ялому листі», й розп'ятий між естетикою і брудом життя герой «Сойчиного крила», якому несподівано відкривається пекельна істина: видумані митцями у літературних творах трагедії – не рівня життєвим випробуванням. Читач може додумувати стосунки між Манею й Массіно на майбутнє в різних векторних імовірностях, але наприкінці твору Хома однозначно заявляє: «Де мої естетичні принципи?.. Ось де життя! Ось де страждання! Ось де боротьба, і розчарування, і безмежні муки, і крихітка радощів, задля яких безмежні муки – не муки!» Навіть якщо це хвилинний порив, саме такий психологічний стан відкриває читачам у Хомі людину, а не улюбленця долі чи огрубілого від споглядання суспільних негараздів громадського діяча.

▲ *Крістіан Склое.* Лист (2014)

«Образ сойчиного крила – це фокус, що вбирає всю багатовимірність твору, це епіцентр психологічних катаклізмів, зав'язка, кульмінація і розв'язка, а водночас символ великого почуття… Письменник-гуманіст вірить у перемогу добра над злом, великодушності над невдячністю. І пронесе крізь жахи упадку «Сойчине крило», що свідчить про те, що людина здатна зберегти від життєвого бруду незаплямлену душу».

Іван Денисюк

Характерні риси модернізму в «Сойчиному крилі»

▲ *Олена Огана.* Голуба сойка. Малюнок на дереві на тлі палітри

▲ *Олександра Екстер.* Жінка з птахами (1927–1928)

▲ Сцена з вистави Театру на Подолі «Сойчине крило» (2016)

Основним образом-символом твору є сойка – лісова птиця-хижак із яскравим опереннням. Сойка галаслива, як і героїня твору з її постійним безпричинним сміхом.

Ця птаха – пересмішниця й переспівниця, що також властиве Марії, яка ревнує свого Массіно навіть до сойки, чий рід до пори до часу дівчина милувала, щоб випадково не знищити ту, яка гніздилася поблизу тимчасового помешкання Хоми. Несподіване вбивство Марією сойки, палкі поцілунки тільця вже мертвої пташки й кров жертви на губах дівчини, а невдовзі також близьке до жертовного поїдання закоханою парою сойки – не випадкові художні деталі. Це своєрідні символи-наголоси, як і одне сойчине крило, надіслане з далекого Порт-Артура Хомі, а собі залишене друге не просто так: «Здається, що се летить до тебе половина моєї душі… Коли в твоїм серці є ще хоч іскра любові до мене.., то се буде та сила, яка притягне й друге крило, другу половину моєї душі до тебе».

Символізм у «Сойчиному крилі» присутній у багатьох художніх деталях: у розквітлому барвінку як символі воскресіння з мертвих; двох келишках, поставлених Івасем на новорічний стіл, хоча Хома не очікує гостя; не за погодою одяг, у якому до Хоми приходить Марія, адже всі роки берегла цю річ, бо колись у цій сукні зустрічалася з коханим Массіно. Символічним є крик сови, як віщування біди задовго до того, як у долі Марії почалися справжні нещастя.

Світоглядні риси екзистенціалізму виявляються у творі в повній покорі життю понівечених випробуваннями Хоми, й Марії, які вже готові до будь-якої розв'язки їхньої долі. Не відчувається жодного протесту, найменшої спроби щось змінити. Така ж поведінка проглядається в пасивній поведінці окраденого Маріїного батька. Імпресіоністичні деталі присутні у яскравій колористиці твору (зелена, а також червона в білі цятки Манюсина сукня, сірі дубові пні, колір щойно звареного смородинового варення, спалахи вибухів) й постійних змінах настрою Марії до її втечі з Генрисем.

Повість-новела «Сойчине крило» виявилася надзвичайно популярною в наш час. Київський Театр на Подолі успішно ставив «Сойчине крило» (режисер – Віталій Малахов;

у головних ролях – Володимир Кузнецов та Ірина Грищенко) протягом 2016 р. У Харківському театрі Post Scriptum також із великим успіхом і повним аншлагом відбулася мелодраматична вистава «Сойчине крило» (режисер – Степан Пасічник, у головних ролях – Сергій Москаленко і Катерина Бакай).

Діалог із текстом

1. Розкрийте значення назви й особливості жанру твору «Сойчине крило».
2. Проаналізуйте образ Хоми. Які риси характеру головного героя вам імпонують, а які – категорично ні? Чому?
3. Що ви можете сказати про життєві митарства лісникової дочки Марії? Чи була у цьому провина самої Манюсі?

Діалоги текстів

- Самостійно прочитайте новелу «Лист незнайомки» С. Цвейга і порівняйте її сюжетні та жанрові особливості з повістю-новелою «Сойчине крило» І. Франка. Виявіть риси психологізму обох творів.

Мистецькі діалоги

1. Уважно розгляньте імпресіоністичну картину «Жінка в капелюсі» французького художника А. Матісса і доведіть, що людина на цьому портреті – глибоко нещаслива, хоч молода й багата. Яку роль відіграють холодні кольори на цьому мистецькому полотні?
2. Як подані у підручнику ілюстрації, на вашу думку, характеризують головних героїв повісті-новели «Сойчине крило» І. Франка на різних етапах їхнього життя? Чому ви так вважаєте?
3. Проінтерпретуйте картину К. Склое «Рівновага» як ілюстрацію до повісті-новели «Сойчине крило».
4. Розгляньте картину українсько-французької художниці О. Екстер «Жінка з птахами», виконаної у двомірному просторі в стилі експресіонізму. Що незвичного для вас у цьому художньому полотні? Які риси експресіонізму виразно проявилися в цій картині?
5. Який саме епізод твору, на вашу думку, зображено на світлині з вистави Театру на Подолі «Сойчине крило»? Свою відповідь належно аргументуйте.

Діалог із науковцем

Ольга Слоньовська

КОЛИ ІДЕЇ ВИТАЮТЬ У ПОВІТРІ
(Іван Франко і Стефан Цвейг: новели «Сойчине крило» і «Лист незнайомки»)

Досить розлога новела І. Франка «Сойчине крило» (1905) найближча своїм ідейно-тематичним змістом і основними образами-характерами до також великої за обсягом новели австрійського письменника С. Цвейга «Лист незнайомки» (1922). Вже з самих дат виходу у світ творів стає однозначно зрозуміло, що ні про які запозичення І. Франком у С. Цвейга не може бути й мови. Але як у наукових відкриттях часто відбувається близьке у часі дублювання («ідеї витають у повітрі»), так і в літературі визначні письменники різних народів незалежно один від одного майже одночасно розробляють близькі за змістом теми.

Між «Сойчиним крилом» І. Франка та «Листом незнайомки» С. Цвейга є кілька унікальних збігів: обидва твори написані в стилі неоромантизму, в обох випадках призвідцями трагедій

закоханий молодих жінок виявляються зрілі чоловіки, близькі до сорокалітнього віку (у Франка – громадський діяч, який у характері й поглядах має багато суголосного з самим Іваном Яковичем, у Цвейга – белетрист, який майже тотожний цьому австрійському письменникові), обидва обранці жінок-однолюбок завжди можуть покластися на своїх кмітливих слуг (у Франка – це хлопець Івась, у Цвейга – старий Йоганн), кількість сторінок у листах від знайомих незнайомок і водночас несподіваних адресанток досить велика (біля тридцяти сторінок); у новелах важливими художніми деталями стають квіти (у Франка – розквітлий барвінок, у Цвейга – білі троянди), ключові події відбуваються напередодні певної знаменної дати (у Франка – вночі перед самим Новим роком, у Цвейга – наприкінці дня народження героя-письменника), обидва літературні герої-чоловіки гостро відчувають муки совісті з причини ненароком зламаних ними жіночих доль і не стримують сліз, читаючи «прощальні» листи від тих, хто їх довго й жертовно кохав. Вплив взаємної любові на закохану жінку в обох новелах показано вражаюче: Марія-Сойка рветься до свого Хоми (Массіно) з далекого Порт-Артура саме в пік жахливої японсько-російської війни, вирушає до нього в умовах найбільшої небезпеки для її життя, а закохана в белетриста безіменна красуня признається йому, що помирає лише з тієї причини, що не відчуває взаємності в почуттях милого: «Я вмираю легко, тому що ти здалеку не відчуваєш моєї смерті. Якби тобі було боляче, що я вмираю, я не змогла б умерти».

1 Що нового ви довідалися про новелу І. Франка «Сойчине крило»?

2 У чому «Лист незнайомки» С. Цвейга близький тематично і суголосний за своєю проблематикою до повісті-новели І. Франка?

Соціально-психологічна драма «Украдене щастя»

Історія написання твору. Франко-драматург

18 березня 1891 р. крайовий відділ Львівського сейму оголосив закритий конкурс на найкращу драму. Іван Франко запропонував вимогливому журі свою п'єсу «Шандар[1]». Уже сама назва роздратувала цензуру. На жаль, на цьому конкурсі п'єсі І. Франка присудили тільки третє місце, а перше й друге посіли значно слабші твори. Та найсправедливішим суддею виявився час: драму «Украдене щастя» і досі з успіхом ставлять на сценах багатьох театрів.

[1] **Шандар** (діалектне) – жандарм.

16 і 19 листопада, а також 1 грудня 1893 року пройшли три перші постановки «Украденого щастя» на сцені театру «Руська бесіда». Незважаючи на те, що цензура змусила І. Франка замінити шандаря поштарем, щоб не плямити честі жандармського мундира, глядачі дуже добре прийняли п'єсу.

Прем'єра «Украденого щастя» у Києві відбулася в 1904 р. силами театру корифеїв. Роль Миколи Задорожного зіграв Іван Карпенко-Карий, шандаря (у цій постановці образ листоноші знову замінили на шандаря) – Микола Садовський, Анни – Любов Ліницька.

Задум написати п'єсу в І. Франка визрівав довго, в її основу лягла «Пісня про шандаря». Створена, очевидно, по гарячих слідах сімейної трагедії, пісня досі вражає своїм драматизмом: «Ой як прийшов Николайко до своєї хати, / Ані ключів, ані жінки нема коло хати… / Ой іди ж ти, Николайку, та на торговицю, / Ой там жінка із шандарем п'є мед, сливовицю! / Ой дивиться Николайко крізь оболоночки[1], / Жінка лежить розібрана, гола, без сорочки. / Взяв сокиру в шинкарочки, розрубав дверії, / Забрав речі жандармськії до фільватерії[2]/!» Як бачимо, пісня досить прозоро натякає на зраду жінки своєму шлюбному чоловікові, щоправда, в тексті відсутня сцена вбивства через ревнощі. Народ не засуджує зрадниці, бо її любов до шандаря така велика, що жінка готова з убитим лягти в одну могилу. Викликає співчуття і Николайко (Микола), який спочатку хоче незаперечними фактами (мундиром шандаря) довести, що до злочину його довів переступ моралі шандарем та невірною дружиною. У пісні також наголошено, що дні Миколи – злічені, адже за вбивство його строго покарають. Саме з цієї причини нещасного й сповідає священик.

[1] **Оболоночки** (діалектне) – фіранки.
[2] **Фільватерія** – тут: жандармська дільниця.

Драма як жанр – п'єса соціального чи побутового характеру з гострим конфліктом, який розвивається в постійній напрузі. Герої – переважно пересічні люди. Автор прагне розкрити їхню психологію, дослідити еволюцію характерів, мотивацію вчинків і дій.

«Украдене щастя» має всі ознаки сімейної драми, а конфлікт у цьому творі – любовний. Автор виявився тонким психологом, тому цей твір варто вважати не соціально-побутовим, а соціально-психологічним. Іще далеко до кривавої розв'язки у драмі страждають усі: і Микола, й Анна, і Михайло. Адже, хоча сусідка Задорожних і вважає їхню сім'ю найщасливішою в селі і в цьому твердженні є велика частка правди, Анна не любить свого чоловіка, а Микола не почувається самодостатнім ані в родинному колі, ані в сільській громаді. Михайло з ревнощів називає суперника «ту́маном вісімнадцятим», однак Микола ні розумово відсталий, ні примітивний. Його шлюб з убогою, але коханою дівчиною, за якою брати не дали приданого, напевно, був для Анни єдиним порятунком від сімейного гніту й насильства в батьківській родині, яку уособлювали жорстокі, брехливі брати.

Зустріч уже одруженої Анни з колишнім коханим Михайлом, якого вона подумки давно поховала, запалює обох великою пристрастю. Проте для Анни це гріховне почуття приносить іще й неабиякі муки совісті, страх за своє добре ім'я, сором перед односельцями, уболівання через незавидну долю Миколи, якого Михайло безневинно запроторив до тюрми.

Поведінка Михайла у драмі – жорстока, насамперед у ставленні до Миколи й Анни. Гурман тішиться владою над простими людьми. Михайло негативно впливає і на Анну, силою примушує її робити те, чого вона не хоче: не відвідувати Миколи у в'язниці, афішувати свою появу з Михайлом на людях.

Франко достеменно знав психологію села. Селяни в «Украденому щасті» – лицемірні: улесливі до шандаря, зловтішно-грубі в обмовах-плітках щодо Анни, вимогливі та підбурливі до Миколи, якого сусіди раз у раз спонукають розправитися з Михайлом. Урешті, злочин Миколи зумовлений багатьма чинниками. Це чудово розуміє Михайло, коли, вже вмираючи, каже, що смерть собі заподіяв сам.

▲ Сцена з вистави «Украдене щастя» у Київському академічному драматичному театрі ім. Івана Франка. У ролі Миколи Задорожного – Богдан Ступка

Письменник-психолог наочно показав, що минуле змінити неможливо, але саме воно невідворотно тяжіє над усіма в сьогоденні. Щастя у драмі хотіли всі – Микола, Анна, Михайло, й усі залишилися глибоко нещасливі, а Михайло – ще й поплатився життям. Твір глибоко психологічний, здатний спонукати до роздумів і висновків.

Найкращі українські актори завжди щиро відтворювали на сцені непрості стосунки в «любовному трикутнику», індивідуальну правду кожного персонажа, яка не збігалася з правдою інших. У Київському академічному драматичному театрі ім. Івана Франка Сергій Данченко поставив «Украдене щастя» у 1979 р. Найбільш драматичну роль – Миколи Задорожного – тоді зіграв Богдан Ступка.

1984 р. кінорежисер Юрій Ткаченко екранізував цей твір Франка, Богдан Ступка зіграв роль Миколи, Нелє Савиченко – Анни, Григорій Гладій – Михайла.

У Львівському театрі ім. Марії Заньковецької «Украдене щастя» за часів радянської влади ішло принаймні тричі: у 1940, 1949 і 1976 рр. (режисер Федір Стригун).

Також ця драма з великим успіхом ставилася у Львівській опері.

За мотивами «Украденого щастя» Івана Франка в наш час було знято чотирисерійний фільм-серіал із такою самою назвою (режисер – Андрій Дончик; сценаристи – Марина і Сергій Дяченки). Конфлікт і любовний трикутник – ті самі, але у цьому фільмі діють герої вже XXI ст.

Таке зацікавлення драмою «Украдене щастя» І. Франка однозначно засвідчує, що цей твір живе у великому часі та є шедевром української літератури.

Діалог із текстом

1. Що ви довідалися про історію написання драми І. Франка «Украдене щастя»?
2. Чому драма «Украдене щастя» за жанром – соціально-психологічний твір?
3. Розкажіть про трагедію, що сталася в житті Анни до одруження з Миколою Задорожним. Як це вплинуло на її подальше життя?
4. Як ви розцінюєте той факт, що Михайло допустив, щоб громада осудила його кохану?
5. Чи можна назвати ставлення Анни і Михайла до Миколи гуманним?
6. Ви згодні з думкою, що Микола Задорожний – найтрагічніша постать у драмі? Чи хотів він убити Гурмана? Чому ж убив?
7. Чому шандар наприкінці драми намагається приховати вбивство, вчинене Миколою, і видати його за самогубство? Чи можна це назвати благородством?
8. Хто і в кого украв щастя: Анна в Миколи? Микола в Анни? Михайло в Миколи? Поясніть назву твору.

Діалоги текстів

- Порівняйте виставу «Украдене щастя», якщо ви цей твір бачили на сцені, або сучасний фільм «Украдене щастя» з однойменним твором І. Франка, який ви прочитали.

Діалог із науковцем

Михайло Гуняк[1]

ДО ВИСОКИХ ДЖЕРЕЛ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

Емоційно, почуттєво збіднена людина є неповноцінною, нерозвиненою. Набагато більших і вартісніших успіхів у своїй діяльності досягне людина з розвиненим естетичним почуттям, із загостреною художньою сприятливістю, з готовністю до зустрічі зі справжніми мистецькими вартостями. Це особливо важливо в наш час, з його так званою «маскультурою», «попкультурою», які є вираженням войовничої антикультури, антиестетизму, антидуховності. Вони – диявольська сила великого розкладу людського духу, нівелювання духовних сил людини, створеної на образ і подобу Божу.

Мистецтво – не муляж дійсності, не зліпок з неї чи світлина. Кожен твір мистецтва є умовним, оскільки письменник «вибирає» характерні факти дійсності й осяює їх силою свого таланту. Творчий процес поєднує три струмені: відображення, зображення, вираження. Збуджується творчий імпульс – починається процес зображення й вираження дум, устремлінь, прагнень творця. Іван Франко, живучи національною ідеєю, прагнув, щоб у світогляді української інтелігенції запанувала національна свідомість.

До справжніх високих джерел справжньої світової культури! Такий урок дає нам наша література – література великих імен. До цього великого поклику долучається І. Франко.

[1] Гуняк Михайло (нар. 1949 р.) – вчитель і літературознавець із Дрогобиччини, що на Львівщині, автор монографії «Роман Івана Франка "Перехресні стежки": світоглядно-антропологічний аспект».

1 Із якими думками літературознавця ви погоджуєтеся, а яким готові опонувати? Чому саме?

2 Що нового ви довідалися про творчий процес?

Консультація

Читацький практикум «Соціально-психологічна драма. "Ключі" до прочитання. Рецензія на театральну постановку драматичного твору»

Важливо пам'ятати, що драматичний твір завжди має двох авторів: письменника-драматурга, перу якого належить художній текст драми, і режисера-постановника цієї самої драми на сцені. Закономірно, що актори, театральний режисер чи кінорежисер завжди вносять зміни в авторський варіант твору. Уявіть себе критиком і театрознавцем (чи кінознавцем). Для цього обов'язково перегляньте драму в театрі або у вигляді відеодрами чи кінокартини.

Щоб написати рецензію на театральну постановку драматичного твору, треба прочитати драму, подивитися постановку на сцені, ознайомитися з рецензіями. Спираючись на такий матеріал, можна сміливо братися за власний відгук. На початку обов'язково треба вказати театр чи кіностудію, ім'я та прізвище режисера, акторів і ролі, які вони грають, логічно викласти власні думки про постановку, відзначити успіхи інсценізації та хиби або невдачі. Насамкінець варто порівняти постановку вистави, яку рецензуєте, з її постановками в інших театрах силами інших акторських колективів, про що також можна знайти інформацію в інтернеті.

- Перегляньте театральну постановку (на вибір) у найближчому до вашого місця проживання театрі. Перемалюйте таблицю, заповніть її:

Назва театру, в якому ви дивилися виставу	Назва твору і його співавтори: драматург, режисер	Виконавці ролей головних дійових осіб	Ваші висновки про досягнення й недоліки театральної постановки

ІМПРЕСІОНІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Імпресіонізм – ностальгійний
спалах мрії про гармонію.
Юрій Кузнецов

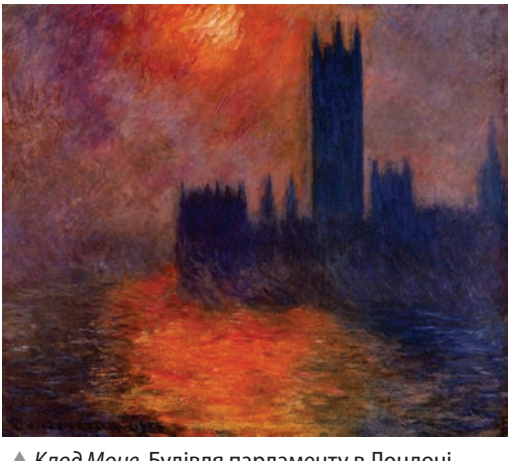
Як художнє явище імпресіонізм виник насамперед у живописі. Назва (від фр. impression – враження) однієї з основних течій модернізму походить від назви картини Клода Моне «Враження. Схід сонця» (1873). Спочатку поняття «імпресіонізм» закріпилося за особливостями світобачення французьких живописців (Клод Моне, Едуард Мане, Огюст Ренуар, Каміль Піссарро, Едгар Дега, Альфред Сіслей), згодом поширилось у музиці (Клод Дебюссі, Ігор Стравинський) та скульптурі (Огюст Роден). У літературі ж імпресіонізм пов'язують насамперед з іменами французьких письменників Гі де Мопассана, Жуля та Едмона Гонкурів, а також австрійця Стефана Цвейга, норвежця Кнута Гамсуна.

Для мистецтва імпресіонізму ідеалом була гармонія. «Бачити, відчувати, виражати – у цьому все мистецтво», – так свого часу брати Гонкури визначили чільну рису імпресіонізму. На відміну від реалізму, імпресіонізм вільний від повчальних настанов, заідеологізованості, адже фіксація «миттєвого враження» – відкриття, зроблене поза впливом традиції, норми, ідеології, – становила для імпресіоністів «правду життя». Мистецтво імпресіоністи розуміють як найвище знання, що здатне проникати у найінтимніші глибини існування особистості й одухотворювати світ. Відмінність у зображенні людини реалістом та імпресіоністом полягає у відмінності двох типів мистецьких вражень: для реаліста – це його власні відчуття на вплив суспільства, оцінка соціальних параметрів життя; для імпресіоніста – домінанта внутрішнього світу в зображенні людини (враження від вражень).

Імпресіоністові важливо показати враження як сліди, що залишаються в психічній, духовній і душевній сферах, а це можна зробити лише через почуття

▲ *Клод Моне.* Враження. Схід сонця (1873)

▲ *Клод Моне.* Будівля парламенту в Лондоні. Захід сонця (1904)

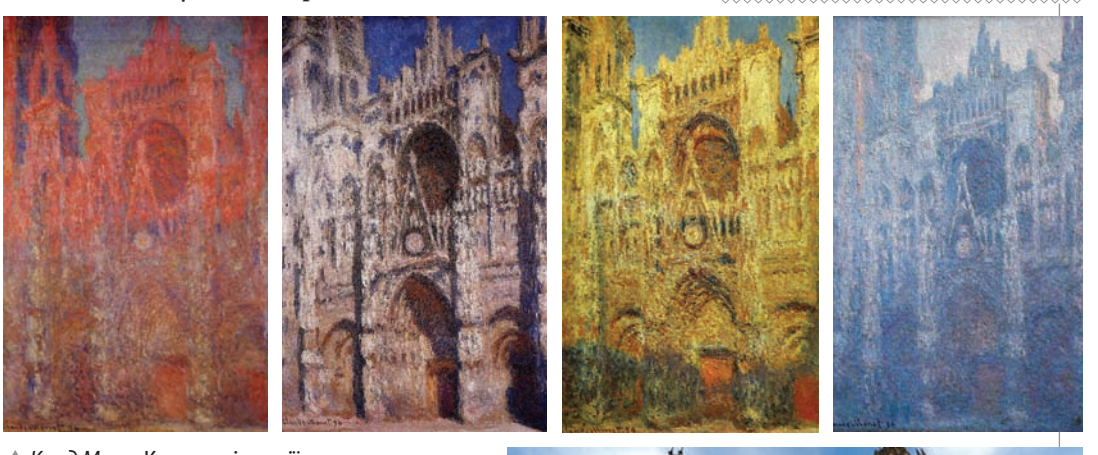
і переживання. У мистецтві імпресіонізму нема чіткого поділу на прекрасне й потворне. Важливішою є переконливість вражень, адже саме цим зумовлена особлива увага до внутрішнього світу особистості, навіть ірраціональної[1] сфери.

Композитор Леонард Бернстайн у книжці «Концерти для молоді» на прикладі живопису (зокрема серії картин Клода Моне «Руанський собор») так пояснює, що таке імпресіонізм: «Гляньте на звичайну фотографію цього ж собору. Ви бачите прямі обриси, важкі опори й форми. Художник-реаліст постарався б зобразити собор якомога натуральніше – з точними формами і освітленням... Але не Моне, маляр-імпресіоніст. Він хоче, щоб ви бачили не стільки собор, скільки барви, відбиті на соборі, власне, освітлення, як воно бачиться йому. Це майже сновидіння про собор, враження від нього, настрій… Це лише враження від собору в Руані». Світлина здатна зафіксувати собор як предмет. Картини ж художника Моне передають змінні людські почуття. Для імпресіонізму важливою стає увага до колористики. Не тільки в малярстві, а й у літературі колір починає передавати час – неповторність моменту, навіює певні почуття, настрій.

▲ *П'єр-Огюст Ренуар.* Парасольки (1881–1886)

[1] **Ірраціональний** – нематеріальний, почуттєвий; якого не можна збагнути розумом, незбагненний.

▲ *Клод Моне.* Картини із серії «Руанський собор» (1890-ті рр.)

Фасад Руанського собору. Франція. Сучасний вигляд ▶

«Серед українських письменників і діячів українського слова Михайло Коцюбинський був одним із нечисленних аристократів».

Микола Євшан

В імпресіонізмі відбувається зміна кута зору оповідача: всезнаючий реаліст відсторонено, ніби збоку спостерігає за зображуваним, зате митець-імпресіоніст освітлює внутрішній світ людини, її чуттєву сферу, ніби «магічною лампою» (Іван Франко). Усі образи, які створює письменник-імпресіоніст, є лише символами, а не інформацією про навколишній світ. За кожним звуковим, зоровим враженням криється миттєва емоція, фрагмент переживання героя.

У літературі імпресіонізму предметом мистецького зацікавлення стає не фабула – послідовна зміна подій та явищ, а окремі елементи світовідчуттів. Звідси відмова від традиційно впорядкованого сюжету, особлива увага до фрагментарної композиції. Значної ваги набуває пейзаж, однак це вже не тло, як у літературі реалізму, а засіб розкриття внутрішнього світу персонажа. Пейзаж стає динамічним, мінливим, акцент робиться на окремих промовистих деталях. Важливою є і колористика пейзажу, нюансування відтінків, найтонших переливів, гри світла й тіней.

Серед українських письменників імпресіонізм як стильова течія асоціюється перш за все з ім'ям **Михайла Коцюбинського.** У його творах неповторною веселкою заграла музика барв рідного слова. Врешті, саме цього митця ще за життя за гру барв і своєрідну сонячність літературних текстів називали великим Сонцепоклонником.

Риси імпресіоністичної поетики притаманні також ранній творчості Василя Стефаника, виразно характеризують прозу Марка Черемшини, Ольги Кобилянської. Згодом їхні традиції розвинули Павло Тичина, Микола Хвильовий, Григорій Косинка, Михайло Івченко, Володимир Винниченко. Однак у порівнянні із західноєвропейським імпресіонізмом, саме в українській літературі цей стиль має виразніше лірико-романтичне забарвлення. У стильовій манері українських авторів виявився синкретизм творчих методів (часто імпресіонізм поєднується із неоромантизмом і символізмом).

Нове світосприйняття вимагало від письменників інших засобів художності, оригінальної, яскравої тропіки (в основі художності імпресіонізму – метамова, символіка, міфотворчість). У нашій літературі становлення імпресіоністичної поетики відбувається наприкінці XIX – на початку XX ст. і пов'язане з популярним у цей час жанром **поезії в прозі**, з якої й народилася імпресіоністична новела. За формою тексту такий художній твір наближений до прози, а за мелодикою, підвищеною емоційністю та ліричним сюжетом, навіть іноді з фрагментами римування – до поезії. Уперше у світовій літературі до поезії в прозі звернувся Шарль Бодлер («Малі поезії у прозі», 1869).

▲ *Іван Труш.* Захід сонця у лісі (1904)

Поезія в прозі – короткий ліричний твір настроєвого характеру.

Жанр поезії в прозі трансформувався в «синтетичну новелу» – мініатюрний прозовий твір, у якому домінувала тенденція до синтезу в літературі здобутків суміжних мистецтв, насамперед музики й живопису, іноді – навіть скульптури й декоративно-прикладного мистецтва. Зокрема щодо новелістики Марка Черемшини Іван Денисюк зауважив: «Його літературний стиль нагадує стиль гуцульського мистецтва – вишивки, щедро інкрустованої різьби, сміливих, у буйних кольорах прикрас одягу». А Сергій Єфремов визначає стильову складову прози Марка Черемшини як «високодосконалу трансформацію етнографічного романтизму».

▲ *Тетяна Яблонська.* Свіже повітря (1995)

Діалог із текстом

1. Поясніть походження назви «імпресіонізм». Як ви розумієте вислів братів Гонкурів про визначальну рису імпресіонізму: «Бачити, відчувати, виражати – у цьому все мистецтво»? Які два типи вражень лежать в основі зображення людини митцем-імпресіоністом і реалістом?
2. Прочитайте уривок зі вступної частини з новели Марка Черемшини «Карби»: «У пригорщі брав би тото зелене село, леліяв би, як дрібненьку запашну отаву, гладив би, як паву. Дивіть, хитається межи горами, гей дубова колиска у віночку, чічки[1] розкидає. Хотів би тоті чічки позбирати, вітрові не дати, в садочку посадити… Сухі, надмогильні квітки на цвинтарних струпішілих хрестах. А хоч би їх позліткою золотити, не повеселіють... Буйні вітри ними граються. Тут були, тут нема: співанки жалібні. Зоря росою їх вмиває, гей мід спиває. Таке село тихоньке, таке зарошене!..» Посилаючись на текст, доведіть правомірність наведеної вище думки Сергія Єфремова.
3. Кого ще з українських письменників-імпресіоністів ви знаєте?
4. Об'єднавшись у «малі» групи (3–5 осіб), методом проектів підготуйте власні презентації теми «Імпресіонізм у західноєвропейських та українських літературі й малярстві».

[1] **Чічки** (діалектне) – квітки.

Діалоги текстів

- Прочитайте експозиційний пейзаж у романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» від слів «Поле – що безкрає море, скільки зглянеш – розіслало зелений килим, аж сміється у очах…» до « і все те зливається докупи у якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього…» Чим відрізняється цей опис природи від попереднього? Чи можна погодитись із думкою, що зображально-інформаційне начало тут незначне, адже автор малює не стільки картину природи, як враження від неї, подає колористичні, звукові ефекти, проте це аж ніяк не імпресіоністичний пейзаж?

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте репродукцію серії картин Клода Моне «Руанський собор». Які кольори переважають на різних картинах, хоча йдеться про одну й ту ж саму споруду? На вашу думку, ця картина інформативна чи настроєва?
2. Які кольори переважають на картині Тетяни Яблонської «Свіже повітря»? Які почуття вона викликає у глядачів? Чи вдалося художниці передати враження миті?
3. Яка з ілюстрацій, уміщених у підручнику, на вашу думку, є найбільш імпресіоністичною? Чому ви так вважаєте?

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ (1864–1913)

Життєвий і творчий шлях

Широка публіка не тямить вартости коштовних каменів: їй давай мішками мідяну монету – тоді вона буде плескати в долоні… Тому популярності такої, яку мав, наприклад, Грінченко, Коцюбинський не міг досягти, але його публіка і читачі – вибрані…

Микола Євшан

Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 р. у Вінниці. Батько письменника мав неспокійну вдачу й нещасливу долю. Це ставало причиною зміни місць праці, тому родина мусила часто переїжджати. В автобіографії М. Коцюбинський наголошував, що його рід по батьковій лінії походив «з давніх українських бояр». Мати ж вела родовід від освічених молдавських вельмож. Любов до мистецтва, яким вона була щедро наділена, а також «багата природа прекрасного Поділля» сформували, за спогадами письменника, його душевну організацію, виховали важливий для характеру митця ідеал краси й гармонії.

Цікаво знати!

Одного разу в дитинстві, коли малий Михайлик захворів, він раптом у маренні заговорив українською мовою. Це дуже здивувало батьків, оскільки в родині панувала російська. Після одужання про цю подію часто згадували, і це збудило в хлопчика свідоме зацікавлення українським словом. У 9 років Михайлик складає українські пісні на зразок народних, а в 12 років пише повість із фінського життя.

Освіту малий Михайлик здобував спочатку в приватного учителя, відтак у школі міста Бар, а згодом навчався у Шаргородському духовному училищі. Саме на цей період припадають ще наївні літературні спроби юного митця. Як згадував сам письменник, причиною стала перша закоханість, під впливом якої «…я поклав собі зробитися великою людиною».

Прагнучи здобути університетську освіту, М. Коцюбинський протягом 1881–1882 рр. мешкав у Кам'янці-Подільському, на той час губернському місті, відвідував бібліотеки, спілкувався із семінаристами-однолітками, які входили до таємних організацій. Саме через ці зв'язки Михайло потрапив до списків «неблагонадійних». І хоча поліційний нагляд надалі вівся за М. Коцюбинським постійно, насправді митця мало цікавила політика: він захоплювався естетикою, літературою й філософією.

Тим часом батько покинув сім'ю, а невдовзі помер; мати осліпла. Піклування про хвору матір і чотирьох молодших братів і сестер лягло на плечі Михайла, якому через це довелося розпрощатися з мрією про університет. Михайло поєднував працю приватного вчителя й самоосвіту, вже в 1891 р. склав екстерном[1] іспит на атестат народного вчителя.

Серед перших серйозних літературних спроб письменника – оповідання «Андрій Соловійко, або Вченіє світ, а невченіє тьма» (1844). Твір викликав негативну оцінку одного з критиків, якому М. Коцюбинський показав рукопис. Той порадив молодому авторові покинути писати, «щоб не калічити святу нашу мову». На щастя, М. Коцюбинський не дослухався до поради, однак ще довго не наважувався опублікувати свої ранні твори.

Друкуватися починає аж 1890 р. у галицькому журналі «Дзвінок», мріє побувати у Львові, познайомитися з Іваном Франком – 1890 р. ця мрія здійснилася. Львів зачарував Михайла Коцюбинського. Наскільки його окрилила поїздка й нові знайомства, свідчить натхнення, з яким М. Коцюбинський узявся за перо: 1901 р. у с. Лопатинці, де він виконував обов'язки приватного вчителя, написав оповідання «Харитя», «П'ятизлотник», «Ялинка», повість «На віру». Оповідання про дітей дуже швидко вийшли друком у галицькій періодиці.

Мізерних заробітків учителя ледве вистачало для великої родини, тому М. Коцюбинський погоджується на пропозицію взяти участь у роботі офіційної експедиції, яку російський уряд відряджав у Бессарабію[2] та Крим для боротьби з масовим поширенням хвороби виноградної лози – філоксери[3]. Період тісного знайомства з побутом молдавського та кримськотатарського народів дали багатющий матеріал для творчості (оповідання «Пе-коптьор», «Посол від чорного царя», «Відьма», «В путах шайтана», «На камені», «У грішний світ», «Під мінаретами»). У філоксерній комісії М. Коцюбинський познайомився зі студентською молоддю, що належала до «Братства тарасівців», близько зійшовся з ними. Про те, що М. Коцюбинський поділяв переконання «тарасівців», свідчать і його листи, і твори того часу – повість «Для загального добра», поезія у прозі «Хо».

У 1898 р. Михайло Михайлович переїхав до Чернігова, де ще раніше в домі приятеля зустрів Віру Дейшу, свою майбутню дружину. Ставна, вродлива, високоосвічена дівчина викладала французьку мову в Чернігівській гімназії. Письменникові довго не вдавалося знайти місце праці, та все ж

▲ Михайло Коцюбинський. Фото. Кінець XIX ст.

[1] **Екстернат** – вид навчання, коли людина самостійно опановує матеріал і складає іспити в навчальному закладі, не навчаючись у ньому.
[2] **Бессарабія** – південно-західні українські й молдавські землі між Дністром, Прутом, гирлом Дунаю і Чорним морем.
[3] **Філоксера** – інфекційна хвороба, яка знищує виноградники.

◀ Члени товариства «Громада» в м. Чернігові. Зліва направо: сидять – Віра Коцюбинська, Ілля Шраг, Модест Левицький, Ф. Шкуріна, Роман Сембратович; стоять – Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Михайло Коцюбинський, Денис Лукіянович, Григорій Коваленко, Іван Руденко, Аркадій Верзилов, Дмитро Балика, Василь Доманицький, Олександр Глібов (1898)

згодом скромна посада в міському статистичному бюро дала можливість влаштувати родинне життя. У будинку, придбаному в основному на позичені кошти, письменник мешкав разом із дружиною, хворою матір'ю й дітьми. Щоправда, борги за придбання будиночка письменник віддавав майже до кінця життя. У власному домі Коцюбинський організовував літературні вечірки – «суботи», які виявилися справжньою школою для обдарованої молоді (ці «суботи» пізніше із вдячністю згадували Павло Тичина, Василь Еллан-Блакитний).

Упродовж усього життя М. Коцюбинський був українським патріотом. Його громадянське кредо просте й водночас дивовижне: «Я ще можу не противитись, коли ображають мене як людину, але коли ображають мій народ, мою мову, мою культуру, як же я можу не реагувати на це?»

Чернігівський період став найважливішим у літературній творчості М. Коцюбинського. Це роки вироблення й кристалізації стилю, осягнення вершин творчої майстерності.

▲ Михайло Коцюбинський, Іван Франко, Володимир Гнатюк у Львові. Фото (1905)

У лютому 1903 р. митець ініціював організацію виходу нового літературного альманаху. Разом із Миколою Чернявським публікував відозву, у якій ішлося про необхідність оновлення тематичного й стильового спектрів української літератури й народження нового українського читача, який уже чекає на появу саме таких творів. Однак альманах «З потоку життя» побачив світ аж 1905 р., а на той час ідеї його упорядників уже втратили актуальність.

Не залишався М. Коцюбинський осторонь революційних подій 1905–1907 рр. Він очолив чернігівське товариство «Просвіта», виступав із публічними лекціями, підтримував вимоги щодо скасування цензури. У квітні 1905 р. в Берліні письменник проходив курс лікування, відтак мандрував містами Італії, Німеччини,

Швейцарії, Австрії, зустрічався з українськими товариствами Відня й Кракова. Публіка приймала його дуже тепло, влаштовувала захоплені овації.

▲ Михайло Коцюбинський із дружиною та дітьми (зліва направо): Ірина, Роман, Юрій, Оксана. Чернігів (1906)

Упадок і реакція, що запанували після подій 1905 р., позначилися на творчості М. Коцюбинського: у його прозі, як зазначають літературознавці, «згущуються драматичні й трагічні акценти світосприйняття, а до сонячної життєствердної атмосфери, яка так захоплювала читачів, додаються нотки сумного, іноді трагічного колориту». Проте в листах письменника читаємо, що він знайшов нові теми, кращі стильові можливості їхнього втілення. Оповідання «Сміх», новели «Невідомий», «Він іде!», «Persona grata», «Intermezzo», повість «Fata morgana», написані як відгук на революційні події, водночас виявилися яскравим свідченням реалізації нових творчих ідей митця.

Рятуючись від утоми, депресії та нервового виснаження (астма й сухоти безперестанку мучили Михайла Михайловича), прагнучи нових вражень, які надихнули б його на творчість, він поїхав до Італії, на острів Капрі. Там у 1909 р. познайомився і заприятелював із російським письменником Максимом Горьким, за сприяння якого твори українського митця побачили світ у російських виданнях. Відомий курорт, де було багато сонця, сміху, яскравих барв, своєрідний «острів чудес», справді повертав М. Коцюбинському відчуття гармонії і натхнення, тож на Капрі він побував ще двічі.

Піднесення творчого духу М. Коцюбинський відчував і в Карпатах у мальовничому селі Криворівня (уперше письменник побував тут 1910 р.). Тут він занурювався в багату стихію вірувань і звичаїв, самобутньої культури горян. На Гуцульщині М. Коцюбинський задумав найкращий зі своїх творів – повість «Тіні забутих предків». На жаль, задум ще однієї повісті з гуцульського життя – «Годованці» – письменник не встиг зреалізувати.

▲ Меморіальна дошка Михайла Коцюбинського в музеї Івана Франка. с. Криворівня Івано-Франківської обл.

Останні роки життя Михайла Коцюбинського виявилися особливо важкими. Хоча нарешті прийшла популярність, його твори виходили в російському, німецькому, польському, чеському перекладах, а відомий славіст Альфред Єнсен посприяв виданню і шведською мовою, та хвороби, матеріальні нестатки й родинні негаразди переобтяжували життя письменника.

Цікаво знати!

До 1905 р. ніхто з українських письменників у царській Росії за свої твори не отримував гонорарів, тож за двадцять років творчої праці Михайло Коцюбинський заробив ледве 400 карбованців. У 1908 р. одному зі своїх видавців письменник скаржився: «Служба ледве-ледве дає шматок хліба, а література… Соромно навіть признатися… Сиджу без копійки, голий, як турецький святий». Якби не багаторічна спонсорська допомога Євгена Чикаленка, Михайлові Коцюбинському таки було б сутужно. Лише в 1911 р. громадська організація «Товариство прихильників української науки і штуки» призначило письменникові довічну пенсію – дві тисячі карбованців на рік, щоб він міг зосередитися тільки на літературній праці.

«Коцюбинський умер, але веселка, якою він прикрасив горизонт української літератури, лишилася. Чолом перед могилою того чоловіка, що полишив по собі в спадщину веселку!»

Микола Євшан

Восени 1912 р. після невдалої поїздки в Карпати Коцюбинський опинився в київському шпиталі. Він ще вірив у своє одужання, однак йому не змогли допомогти навіть тодішні світила медицини. На початку лютого письменник попросив перевезти його в Чернігів. Останніми словами вмираючого були: «Де сонце? Я жити хочу!» 25 квітня 1913 р. серце письменника навіки зупинилося.

Поліція заборонила виголошувати на його могилі промови й співати пісень. Жандарми підозрювали, що похорон у будь-яку хвилину може перетворитися на гнівну маніфестацію. Досьє на вже мертвого письменника доводило, що за життя він не раз гостро висловлювався проти цензури (яка «російську пресу б'є батогами, а українську жалить скорпіонами»), виступав за незалежну Україну (свідченням чого було його головування в чернігівській «Просвіті»), а його гасла могли підхопити народні маси. За труною везли дві великі колісниці живих і штучних квітів. Поховали М. Коцюбинського в Чернігові на Болдиній горі, яку він дуже любив за життя.

▲ Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник Михайла Коцюбинського

◀ Пам'ятник Михайлові Коцюбинському в м. Вінниці. Скульптор Макар Вронський

Цікаво знати!

Скеля М. Коцюбинського – геологічна пам'ятка природи місцевого значення в Україні. Об'єкт природно-заповідного фонду Вінницької області. Розташована на лівому березі Сабарівського водосховища на р. Південний Буг.

На смерть друга Панас Мирний відгукнувся статтею «Над розкритою могилою славетного сина України М. Коцюбинського», у якій зазначив: «Поліг великий майстер рідного слова, що в огненному горні свого творчого духу переливав його в самоцвітні кришталі і, як великий будівничий, виводив їх, свої мистецькі твори, повні художнього смаку, глибокої задуми і безмірно широкої любові до людей…».

Від реалізму – до модернізму

Творчий доробок М. Коцюбинського – дві повісті («Fata morgana» та «Тіні забутих предків»), понад сорок оповідань і новел, чимала кількість нарисів, статей і листів (тільки листування з Олександрою Аплаксіною становить цілий епістолярний роман). Від перших публікацій – оповідань для дітей, надрукованих у львівському журналі «Дзвінок», до повісті «Тіні забутих предків» й останньої речі – «На острові» (1912), шкіца, що так і залишився незавершеним, світогляд письменника та його літературний стиль зазнали значної еволюції.

Починав М. Коцюбинський творчо працювати під впливом етнографічно-побутової реалістичної традиції. Проте навіть оповідання початку 1890-х («Ялинка», «Харитя», «П'ятизлотник», «Маленький грішник») засвідчили пошук нових, порівнюючи з його літературними попередниками, способів розкриття психології героїв. Звісно, у зазначених творах ще наявний характерний для народницької прози повчальний фінал і трафаретні описи в стилі літературних попередників, однак уже в змалюванні поля, яке бачить маленька Харитя, увагу читача привертає значна колористична насиченість, зокрема «колір миті», залежний від освітлення, наприклад, *«червона пшениця»*. Оповідання «Ціпов'яз» (1893), «Хо» (1894), що також належать до періоду «учнівства» письменника, виявилися дуже вдалою спробою вийти за межі реалістичного стилю. Подібна тенденція виразно помітна у творах 1895–1904 рр. не лише тематичною новизною, а й увагою до нюансування кольору, звуку, динамічних пейзажних замальовок.

Із початком XX ст. творчість Михайла Коцюбинського набуває нової стильової техніки, в основі якої лежить враження. Митця зацікавлює інша тематика, акцент переноситься на внутрішній світ персонажів. Ці зміни відбулися й унаслідок захоплення творами європейських модерних митців (Гі де Мопассана, Кнута Гамсуна, Федора Достоєвського, Антона Чехова, Моріса Метерлінка, Генріка Ібсена) та студіювання автором праць відомих психологів (зокрема Чезаре Ломброзо). У листі до Сергія Єфремова письменник зізнався: «Тепер особливо починаю цікавитись психологічними темами». Це спонукало до освоєння нової манери письма, що виявилася в осягненні імпресіоністичної поетики. Проте М. Коцюбинський не втрачає інтересу до суспільно-побутової тематики, особливо коли йдеться про світоглядні зміни типових персонажів (повість «Fata morgana», новели «Сміх», «Він іде»).

Славу письменника-модерніста М. Коцюбинському приносять новели «Лялечка» (1901), «На камені» (1902), етюд «Цвіт яблуні» (1902). Його ім'я стає відомим не лише в Галичині, де він друкувався. Київське видавництво «Вік» 1903 р. надрукувало першу в Наддніпрянській Україні велику збірку творів М. Коцюбинського – «Оповідання, т. 1». Тоді ж у Львові виходить у світ третій том оповідань письменника під назвою «Поєдинок».

Новела (з італ. novella – новітній, новина) – невеликий прозовий твір про якусь незвичайну подію з несподівним фіналом. За образним визначенням Івана Франка, це – «світ у краплі води».

Новела подібна до оповідання, однак відрізняється особливою психологічною напругою, динамізмом, увагою до характеру персонажа в екстремальній ситуації. В українській літературі на зламі століть набуває поширення психологічна новела, у якій акцентом стає психологічне вмотивування змін у поведінці особистості. Творцями саме такої «малої» прози в нашій літературі вважають Василя Стефаника, Михайла Коцюбинського, Ольгу Кобилянську.

«Коцюбинський, як і всі імпресіоністи, ніколи не зображує ніяких типових характерів, а завжди неповторну індивідуальність людини, байдуже, до якої професії чи стану вона належала б».

Олександра Черненко

«Цвіт яблуні символізує тут і минущість людського життя з тонкою, майже невловною гранню, що відділяє його від смерті, й вагу кожної хвилі, що дає неповторні враження та відчуття повноти існування, і особливу функцію мистецтва, яке прагне затримати мить, зафіксувати сюхвилинне враження, зробити його нетлінним».

Ярослав Поліщук

Яскравим прикладом психологічної новели є твір «Лялечка» М. Коцюбинського. Кожна деталь у ньому невипадкова: приїзд у село змальовується в сірих і чорних барвах; учительчина комірчина в школі викликає асоціацію з глибоким колодязем. Символізм назви також промовистий, у ньому відлунює гірка авторська іронія: з «лялечки» Раїсиних мрій так і не з'явився барвистий метелик. Кульмінацією твору й тим моментом психологічного «зламу», де відбувається переродження героїні, стає картина нічної бурі. Стиль цієї новели дослідники визначають як «психологічний імпресіонізм».

Із творів 1902 р. особливо вирізняється новела «На камені», яку сам письменник назвав аквареллю. І. Франко вважав її однією з найкращих перлин української літератури. Новела написана на матеріалі кримськотатарських вражень. Це історія кохання, його всепереможної сили, над якою не владна й сама смерть.

Психологічний етюд «Цвіт яблуні» (1902) присвячений темі творчості, що набула особливої популярності в літературі модернізму з її проголошенням самоцінності мистецтва, розумінням творчості й інтуїції як найвищого знання, здатного проникати в найінтимніші глибини буття особистості.

Етюд (із фр. etude – вивчення) в літературі – це невеликий за обсягом, переважно безсюжетний твір настроєвого характеру.

Сюжетна дія етюду М. Коцюбинського зосереджується на моменті наближення смерті дитини. Сюжет будується на тонкому аналізі реакції поведінки митця й батька водночас. Попри велике горе, письменник не може не фіксувати змін у зовнішніх ознаках, які свідчать про неминучість смерті дитини. Це роздвоєння розкриває таємницю творчих імпульсів.

Творчість М. Коцюбинського після подій 1905 р. і наступу реакції зазнає разючих змін: відчуття трагізму, гіркоти іронії наповнюють оповідання «Сміх», «Він іде!», «Невідомий», «Persona grata», «Подарунок на іменини». Микола Євшан так відгукувався про опанування письменником «секретів творчості»: «Ох, то страшно так над собою панувати… Се ж фізично мусить руйнувати митця… Він входив весь, без останку, в матеріал, з якого творив…»

Революційним подіям в українському селі присвячена повість «Fata morgana», яка так і залишилася незавершеною. Здавалося б, нова стильова манера, що вже не мала нічого спільного з розлогим побутописанням Івана Нечуя-Левицького й Панаса Мирного, не зовсім надавалася для студіювання матеріалу, який вимагав реалістичного зображення. Та Михайло Коцюбинський і тут виступив новатором. Він опанував і епічну форму повісті, показав розбурхану стихію селянського повстання, революції як вибуху. Розгром панського маєтку, фінальна сцена самосуду – це насамперед свідчення того, що Михайло Коцюбинський укотре підтвердив власну майстерність і в показі різних характерів, і в розкритті психології персонажів, і в мінливості настроїв, що охоплюють їх.

▲ *Георгій Якутович.* Ілюстрація до повісті Михайла Коцюбинського «Fata morgana» (1958)

Діалог із текстом

1. Які чинники, за спогадами М. Коцюбинського, вплинули на формування його «душевної організації» та виховали ідеал краси й гармонії?
2. Чому юнакові довелося навіки розпрощатися з мрією про університетську освіту?
3. Якими творами дебютував М. Коцюбинський? Чому письменник був змушений публікувати свої твори за кордоном?
4. Як позначилася участь М. Коцюбинського в роботі філоксерної комісії в Бессарабії та Криму на його творчості?
5. Що вам відомо про відносини письменника з «Братством тарасівців»?
6. Розкажіть про чернігівський період у житті й творчості М. Коцюбинського.
7. Прокоментуйте одне з висловлювань літературознавців про М. Коцюбинського (на ваш вибір), уміщене в підручнику.
8. Проінтерпретуйте громадянське кредо М. Коцюбинського.
9. Як змінювалася творча манера письменника? Відповідь проілюструйте прикладами творів.
10. Пригадайте, який прозовий жанр був найпопулярнішим серед імпресіоністів. Чому саме М. Коцюбинського вважають майстром психологічної новели?
11. Чому автор дав своєму творові «Цвіт яблуні» жанрове визначення «акварель»?
12. Які твори М. Коцюбинського присвячені подіям стихійних народних заворушень на початку XX ст.? Поясніть, як ви розумієте слова Миколи Євшана «І ката, і героя він любить як артист»?
13. Які висновки ви можете зробити про талант М. Коцюбинського на основі його біографії і з огляду на його новаторські особливості творчості?

Новела «Intermezzo»

Історія написання

▲ *Михайло Жук.* Портрет М. Коцюбинського (1907)

Творчий задум новели визрів у Михайла Коцюбинського під час гостювання в маєтку Євгена Чикаленка в с. Кононівка, куди він приїхав на відпочинок. Глибоке переживання подій пореволюційної реакції, виснаження від творчості й хвороб спонукали митця до усамітнення, до пошуків джерел натхнення. Якщо в етюді «Цвіт яблуні» письменник більшою мірою зосередився на «секретах творчості», то новела «Intermezzo» (1908) виявляє творче кредо митця.

Жанр, композиція, образи

«Intermezzo» – новела з ознаками «поезії в прозі». Назва твору (з італ. *intermezzo* – перерва) означає невеликий музичний твір, який здебільшого звучить у перервах між актами трагедії чи опери. Отже, слово «інтермецо» – відповідник українських лексем «перепочинок», «пауза». У музиці це – інструментальна п'єса довільної будови або окремий оркестровий епізод в опері. Таким чином, назва твору дуже влучна, під нею ми розуміємо перерву в творчості, насолоду музикою природи.

Однак М. Коцюбинський використав цю назву не тільки для позначення перепочинку. Дехто з літературознавців уважає, що цей твір – лірико-драматична поема в прозі, своєрідна симфонія. Твір засвідчує яскравий синкретизм творчої палітри автора: цілісна композиція новели, як і структура окремо взятих частин, розгортається за музичним принципом контрапункту[1]. З іншого боку, твір становить майже суцільний пейзаж (зв'язок із живописом також незаперечний: яскравість барв, нюансування відтінків, динаміка й перехід кольорів).

[1] **Контрапункт** (музичний термін, з латин. – нота проти ноти) – у літературі: одночасне розгортання кількох мотивів. Автор їх веде паралельно та почергово виділяє один із них як провідний. Мотиви повторюються, варіюються, то наростають, розгортаються, то стихають.

Цікаво, що автор на початку твору визначає дійових осіб. Для чого цей прийом письменникові, адже твір не належить до роду драми? На думку літературознавця Юрія Кузнецова, «письменник дає читачеві ключ до розуміння цієї складної образної мови природи, носіями якої виступають "дійові особи" – ниви у червні, сонце, зозуля, жайворонки та інші образи. Якщо є дійові особи, то повинна бути й сцена. Сцена – це душа ліричного героя з її болями і радощами, з утомою і надією, вірою в перемогу світлих ідеалів… Через внутрішній етичний конфлікт між громадським обов'язком і втомою, хвилинною зневірою, через емоційну домінанту

переживань вимальовуються проблеми ширші – соціального (художник і суспільство) та психологічного характеру».

Конфлікт твору реалізується через контрастне протистояння двох груп образів: «моя утома», «людське горе», «три білих вівчарки», «залізна рука го́рода» і «ниви у червні», «зозуля», «жайворонки», «сонце». Це образи-символи, що допомагають розкрити складні душевні процеси. Замість традиційного сюжету, побудованого на вчинках і діях персонажів, автор використовує внутрішній сюжет, основою якого є зіткнення різних переживань (як це властиво для поезії). Імпресіоністична «мозаїчна» техніка живопису переноситься М. Коцюбинським на техніку малювання словом, що виявляється й у специфіці композиційної побудови твору.

Чергування внутрішніх ліричних підрозділів передає мінливість настроїв ліричного героя, увиразнює контраст між величчю природи, красою її світу і взаєминами людей, побудованими на насиллі й кривді. Перший фрагмент передає стан утоми, бажання «хоч на час увільнитись» від «многоголового звіра» обов'язку, від хаосу буття, створеного людиною.

Деякі промовисті деталі вже незрозумілі сучасним читачам. Наприклад, образ «білих мішків» – це метафоричний образ повішених, яким перед стратою, щоб присутнім не було видно спотворених мукою облич, накидали на голову мішки. Автор не може забути, що нещасних жертв були тисячі: «Се ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви… сухі препарати; вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки…» Проте душа митця так переповнена стражданням, що відбувається захисне гальмування, письменник перестає співстраждати, інакше помре. Проте він же й ненавидить себе за таку байдужість. Епізод зі сливами, з позіханням виводить автора з рівноваги. Отже, митець болісно реагує на зовнішні подразники й водночас на власну реакцію на них.

Наступний фрагмент – своєрідна увертюра до музики тиші. Він побудований за принципом контрасту: гамірне місто не хоче відпустити свого бранця («го́род простягує в поле свою залізну руку за мною»), безліч людських голосів у вагоні перешкоджають такій бажаній тиші. Та нарешті герой «раптом почув велику тишу». Увертюрою до цієї музики тиші стає голос зозулі, яка, за народними уявленнями, віщує довгі роки життя.

У третьому фрагменті новели знову панує настрій тривоги. Він акцентується образом «чорної пітьми», відчуттям чиєїсь таємної присутності, образів-марень. І коли психічна напруга сягає межі, раптом відбувається різка зміна тональності: чистий, гармонійний світ природи вривається в кімнату. Ранок приносить звільнення від нічних жахіть.

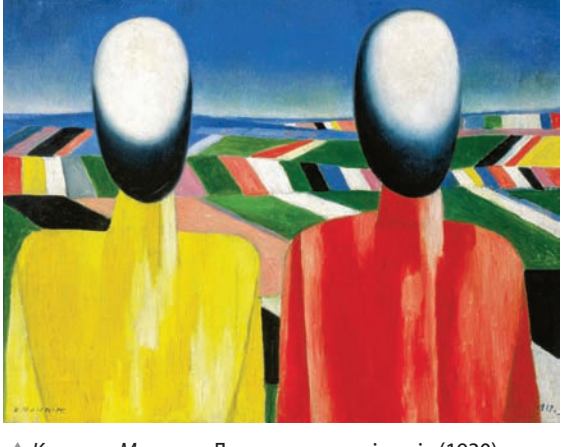
▲ *Каміль Піссарро.* Поля (1877)

Четвертий, п'ятий, шостий, сьомий і восьмий фрагменти – це осягнення ліричним героєм стану гармонії. Світ людей лише зринає ледве помітною «нужденною купкою солом'яних стріх». Ліричний герой відроджується серед краси природи, під впливом її ритмічного пульсування. Відчуттям гармонії просякнута кожна деталь, кожен мікрообраз неймовірно яскравого пейзажу, поданого крізь сприйняття героя й побудованого на постійній взаємодії відчуттєвих вражень. Завдяки цьому вдається передати динаміку, ритм життя. До відчуттєвих вражень додаються і дотикові, тактильні – «твердий, безостий колос б'є по руках»; «прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість», й звукові («просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни», «бренькнула в житі срібна струна цвіркуна»).

Один із центральних образів-символів новели – сонце. Зауважмо, цей образ характерний для творчості М. Коцюбинського та його світосприйняття, адже сам письменник називав себе сонцепоклонником. І звертання ліричного героя до сонця пройняте пафосом життєствердження: «Ти сієш у мою душу золотий засів – хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?» Образ сонця – це і символ естетичного ідеалу письменника, і метафора творчості як найвищого призначення людини. Для поетики М. Коцюбинського значущими є не лише візуальні, зорові, а й слухові образи. Неймовірної краси опис народження жайворонкової пісні створений якраз поєднанням таких образів. Композиційним центром цієї картини стає колористична деталь: «Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем».

Символіка у творі промовиста й надзвичайно важлива. Суто народний образ-символ – зозуля. Вона пророкує стомленому митцеві ще багато літ щастя, вселяє надію на життя. Символічними також стають образи трьох вівчарок. Самозакохана Пава – дворянство, Трепов – жандармерія, до речі, кличкою цього пса стало прізвище міністра внутрішніх справ Трепова, який підписував смертні вироки селянам; «дурний Оверко» – принижене й втомлене селянство, якому тільки дай волю – і воно ні на кого не кидатиметься.

Надзвичайно майстерно автор змалював образ ночі. Це символ краси, одухотвореності, присутності Бога в усьому: «Спокійний самотній, сідав десь на ґанку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се змінялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню». Образом натхнення є жайворонок. Як не можна повторити написане талановитою рукою, так не вдалося ліричному героєві звуконаслідувати жайворонка, який грав на голосній арфі, що «єднала небо з землею». Сонце виступає образом вічності й космічної енергії, сили.

▲ *Казимир Малевич.* Двоє селян на тлі полів (1930)

Зустріч ліричного героя із селянином порушує стан гармонії, але вже не викликає такого відчаю й неприйняття, як це було на початку новели. Здається, від цього обірваного, розчарованого, нещасного чоловіка письменник повинен би тікати, адже селянин знову запропонує страшну розповідь, яку, до речі, передано не повністю, а болісними імпульсами, які сприймає митець до глибини серця: «П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка», «Раз на тиждень б'ють людину в лице», «Найближча людина готова продати», «Між людьми, як між вовками».

Та очистившись спілкуванням із природою, письменник відчуває в собі силу не лише слухати про кривду, а й боротися з нею: «Іду поміж люди. Душа готова, струни тугі, наладжені, вона вже грає».

«Імпресіонізм — це вміння бачити світ у різноманітті кольорів, розуміти звуки. Як кажуть дослідники, імпресіонізм — це очі. У Коцюбинського вони не тільки бачать, а й відкривають філософію миті, у його імпресіоністичних картинах формується психологія життя…

А далі ми бачимо вже експресіонізм — відображення загостреного суб'єктивного світобачення, напругу переживань та емоцій, бурхливу реакцію на дегуманізацію суспільства. Переламаний світ, гротескний, страшний — «Крик» Мунка…

І цей крик присутній у Коцюбинського. Пригадуєте, «Затулю вуха… і буду кричати». Неможливо жити в такому світі, тому що гомо сапієнс перетворився на гомо вампірус…»

Олександр Ковальчук

Особливості новели «Intermezzo»

Стиль новели «Intermezzo» – імпресіоністичний. Твір насичений яскравими зоровими й слуховими образами, спостерігається тенденція до синтезу в літературі здобутків музики й живопису. Основою сюжету є не подія, а настроєвість, враження. Оповідна стратегія твору будується шляхом використання внутрішнього монологу, що найчастіше оформлюється як потік свідомості.

Діалог із текстом

1. Прочитайте перший фрагмент новели. Чому ліричний герой заздрить планетам? Якими образами змальовано діяльність людини на землі?
2. За допомогою яких засобів передається вир звуків, що переслідують героя?
3. Які марення передають стан психічної напруги героя?
4. Розкрийте один із образів-символів (на ваш вибір) цього твору.
5. Про які саме кривди розповідає селянин героєві? Яка роль рефрену «Говори, говори…»? Дослідники вважають, що новела «Intermezzo» – це творче кредо самого М. Коцюбинського. У чому саме вбачав письменник завдання митця?

Діалоги текстів

- Порівняйте фрагмент опису природи в романі норвезького письменника Кнута Гамсуна («Пан») з аналогічними у Михайла Коцюбинського: «Небо нап'ялося навсібіч чисте й бездонне, я вдивлявся у цю ясну глибінь, і мені здавалося, наче я впритул наблизився до дна Всесвіту, і моє серце схвильовано стугоніло й рвалося до цього оголеного дна, прагнуло знайти собі там прихисток. Один лише Бог знає, думав я собі, чому обрій вечорами одягає золоті й багряні шати, чи не бенкетують там,

нагорі мешканці Раю, може, влаштувавши шалену вечірку, вигойдуються на хвилях небесних потоків під музику зір. Я заплющив очі і поплив разом з ними тим небесним човном, і думки в моїй голові попливли, попливли услід…» Що відрізняє «техніку виконання» малюнка Кнута Гамсуна від опису Михайла Коцюбинського? У чому простежується національна своєрідність? Чи можна стверджувати, що для обох письменників «сприймання природи концентрується в метафорі» та «персоніфікація є питомою ознакою їхніх поетик» (Ярослав Поліщук)?

Мистецькі діалоги

1. Доведіть, що портрет Михайла Коцюбинського, написаний М. Жуком, має ознаки імпресіонізму.
2. Розгляньте картину Казимира Малевича «Двоє селян на тлі полів». Чи надається вона для ілюстрування новели Михайла Коцюбинського «Intermezzo»? Чому ви так вважаєте? У якому стилі створене це художнє полотно?
3. Розгляньте картину К. Піссарро «Поля» і порівняйте її (настрій, образи, колористика тощо) із новелою «Intermezzo». Чи однаково, на вашу думку, сприймають природу митці?
4. Прослухайте музичний твір Мирослава Скорика «Intermezzo». Які настрої викликає він у вас? Які картини з твору Михайла Коцюбинського постають перед вашим внутрішнім зором? Чи вдалося композиторові передати ті самі враження, що й письменникові?

Повість «Тіні забутих предків»

Історія написання

Знайомство Михайла Коцюбинського з Гуцульщиною розпочалося під час першої поїздки до Криворівні влітку 1910 р. на запросини відомого фольклориста й етнографа Володимира Гнатюка. Повість стала лебединою піснею письменника.

Для написання «Тіней забутих предків» автор уважно вивчав побут і звичаї горян, їхній фольклор під час перебування у Криворівні, студіював етнографічно-фольклорні матеріали (багатотомну працю «Гуцульщина» Володимира Шухевича, «Матеріали до гуцульської демонології» Антона Онищука, «Гуцульські примівки» Івана Франка). Однак екзотика не стала основною в його творі. М. Коцюбинський «оновив етнографічно-романтичний сюжет» (Сергій Єфремов). Надзвичайно колоритні описи побуту і вірувань жителів Карпат автор, на відміну від Гната Хоткевича, використав як тло для «вічного сюжету». Стародавній обряд «грушки» (ігри при покійникові), який тоді ще зберігався в гуцульських селах, невипадково став у повісті фінальною сценою: так наголошено на незнищенності життя, циклічності переходу життя у смерть і смерті в життя.

Постановка повісті «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського. Рівненський академічний музично-драматичний театр. Режисер-постановник Ігор Борис

М. Коцюбинський довго шукав назву для своєї повісті, перебрав кілька варіантів: «В зелених горах», «Тіні минулого», «Голоси предвічні»,

«Сила забутих предків» – і зупинився на тій, що мала глибоке значення, підтекст. Автор зробив назву ключем до розуміння всього твору.

Письменника цікавила не зовнішня екзотика, а безсмертний дух народу, його уявлення й вірування. М. Коцюбинський порушив основні проблеми людського буття: прагнення до ідеалу – й трагічна недосяжність цього явища; протистояння життя і смерті; цінність кохання, туга за красою щирих людських взаємин; конфлікт мрії та дійсності… «Поезія не може жити на смітнику, а без неї життя – злочин», – так висловився один із персонажів новели «Сон», написаної М. Коцюбинським у той самий період, коли й були створені «Тіні забутих предків».

Стильові особливості

Письменник поєднав у повісті властиву для неоромантичної поетики міфологічність художнього мислення (поетизування природи, «оживлення» її, використання міфологічно-фольклорних образів, організація часу і простору за циклічним принципом, коли все найістотніше в світі повторюється, а людське життя становить у цьому одвічному процесі лише одне з кіл), із яскравими імпресіоністичними малюнками («*зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялися трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій – земля, в блакитній – небо…*»; «*гори цвітуть вогнями і сивий дим загортає смереки прозорим серпанком*»).

Життя головних героїв тісно пов'язане з природою, їх зусібіч оточує її таємничий, чудесний світ: «*Весь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна*». Кольори, звуки й запахи зливаються, напоюють собою все довкола – так майстерно письменник передає красу світу. Святий вечір постає казкою, а «*на Маланки до маржини у загороду приходив сам Бог. На високому небі ясно горіли зорі, люто тріщав мороз, а сивий Бог йшов босоніж по пухкому снігу і тихо одхиляв двері кошари*».

Та не тільки світ казкового, фантастичного приваблює у творі. Коцюбинському вдалося надзвичайно майстерно, з особливою увагою до деталей, показати працю вівчарів на полонині, опоетизувати її. Людина, яка єднається в праці з природою, відчуває власну значущість.

Промовиста деталь: змальовуючи ва́тага в клопотах, автор порівнює його з давнім жерцем, адже сивий гуцул розпалює і пильнує живу ватру, він «*серцем чує*» ходу «*живої хвилі худібки*», творить гарячу молитву, «*щоб Господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на усіх переходах*».

Образи-персонажі

Образи Івана й Марічки оповиті красою. Ці двоє живуть у казковому світі природи, хоча мусять жити й у світі людських умовностей. Через страшний пережиток давніх часів – кровну ворожнечу родів Палійчуків і Гутенюків – хлопець і дівчина втаюють своє кохання.

Це гуцульські Ромео й Джульєтта, які силою почуття здолали кривавий забобон, створили власний світ, де панувала гармонія і кохання, творчість (Іванова флояра народжувала музику, якої ніхто не грав, а Марічка засівала усі гори своїми співанками).

▲ Іван та Марічка

▲ Іван та Палагна

Георгій Якутович. Ілюстрації до повісті «Тіні забутих предків». Дереворит[1] (1966)

[1] **Дереворит** – техніка гравюри на дошці з дерева, розрізаного впоперек шарів.
[2] **Мольфар** (діалектне) – чарівник.
[3] **Фудульна** (діалектне) – горда, пихата.

Та жорстока доля руйнує примарне щастя. Зі смертю Марічки Іван втрачає і частину власної душі – ту, що так тонко відчувала красу. Його щире намагання жити матеріальними цінностями, одружитися, дбати про господарство зазнає краху. Надто різні вони з Палагною, глуха Іванова законна дружина до справжньої краси.

Образи Юри́ та Палагни створені митцем за принципом контрасту до образів Марічки й Івана. Юра́ має владу над природними стихіями, наділений магічною силою мольфара[2]. Однак його мало хвилює духовна краса. Він дивиться на світ крізь призму спраги матеріального володіння, панування, тому здатний посягнути й на чуже життя. Юра вдається до магії, щоб звести зі світу суперника. Здавалося б, Палагну, яка згодилася бути Юровою любаскою після того, як побачила його в мить боротьби зі стихією, можна зрозуміти. Та автор не залишає ілюзій: фудульна[3] Палагна любить у ньому відблиск власної гордині. Адже той Юра, що «*не видів кращої від Палагни, був могутній, потужний, все знав. Од його слова гинула зразу худоба, сохла й чорніла, як дим, людина. Він був земним богом, той Юра*».

Фільм «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова

Творчість М. Коцюбинського стала новаторським явищем української літератури не тільки тому, що розширила її тематичні обрії. Модерне письмо великого художника слова – це і відповідь на запити часу вивести рідне письменство на загальноєвропейські обрії, і взірець органічно поєднаної техніки імпресіоністичного письма з національною традицією. Його проза утверджує красу життя, прагнення до ідеалу й гармонії, тому є завжди актуальною. Підтвердження цьому – й кінофільм, знятий за мотивами повісті «Тіні забутих предків» у 1964 р. режисером Сергієм Параджановим. Оператор Юрій Іллєнко віртуозно передав пластичні рішення фільму; композитор Мирослав Скорик написав музику – звуковий образ Гуцульщини; Софія Сергієнко – тривожні голоси полонини, шум дощу, гупання загадкової сокири в лісі, «незвичайну звукову та шумову густину фільму, що була важливою складовою його образотворчо-емоційної компоненти» (Іван Дзюба). Звичайно, запорукою успіху кінострічки, реалізації творчого задуму режисера й творчого колективу була талановита гра акторів Івана Миколайчука (Іван) та Лариси Кадочникової (Марічка).

▲ Кадр із фільму «Тіні забутих предків». Режисер Сергій Параджанов (1964)

▲ Хата-гражда у Криворівні – місце зйомок фільму «Тіні забутих предків»

Кіноверсія повісті здобула світове визнання: 39 міжнародних нагород, 28 призів на кінофестивалях (із них – 24 гран-прі) у 21 країні. Фільм продовжив Довженкову традицію «поетичного кіно». Цю кінострічку створював колектив надзвичайно обдарованих людей: сценарій написав С. Параджанов у співпраці з письменником Іваном Чендеєм; завдяки художникам Георгієві Якутовичу та Михайлові Раковському режисер «примусив барви сповна брати участь у створенні предметного й емоційного багатства фільму, у ліпленні його поетичних алегорій та метафор» (І. Дзюба).

4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна» (м. Київ) відбулася прем'єра фільму «Тіні забутих предків». На той час українська інтелігенція вже відчула суть «хрущовської відлиги», адже було заарештовано понад 20 українських журналістів, письменників, науковців. Щоб продемонструвати свідому громадянську позицію, слово про щойно побачений фільм узяли В'ячеслав Чорновіл, Михайлина Коцюбинська, Зиновія Франко, Іван Дзюба. Коли ж промовці заговорили про тиск на українську культуру, повернення сталінських методів боротьби з інакодумцями, їх почали вигуками зганяти зі сцени, обзивати «буржуазними націоналістами». Іван Дзюба, сходячи зі сцени, крикнув: «А ви що думали? Ви будете брехати – а я мовчатиму?» Виступ Василя Стуса виявився найкоротшим: «Хто проти тиранії, встаньте!» Несподівано підвівся весь зал. Невдовзі кожен із них дорого заплатив за свою сміливість. Навіть С. Параджанов опинився за ґратами. У СРСР фільм «Тіні забутих предків» був під негласною забороною аж до кінця 1980-х рр.

Діалог із текстом

1. Зробіть порівняльну характеристику Марічки й Палагни, виберіть цитати з тексту, які найвлучніше характеризують ці жіночі образи.
2. Які вірування гуцулів використав М. Коцюбинський у своєму творі? Назвіть фантастичних істот, що перейшли на сторінки повісті з міфології Гуцульщини.
3. Знайдіть і зачитайте опис вигону худоби на полонину. Чи можна сказати, що цей фрагмент виконано в імпресіоністичному стилі? Обґрунтуйте свою думку. Як авторові вдалося так яскраво змалювати рух отари? Які звуки наповнюють цю картину?
4. Близько до тексту розкажіть про життя Івана на полонині. Чому нявка приходила до нього саме в образі Марічки?
5. Прочитайте опис «народження» будзу[1]. Які образи створюють відчуття священнодійства ватага?
6. Чому Іванові стало байдуже, коли мольфар ворожив йому на смерть? Чи можна назвати Палагну співучасницею цього жахливого дійства?

[1] **Будз** – свіжий овечий сир.

7 Чи розумів Іван, що лісом веде його нявка, а не Марічка? Якщо так, то чому ж ішов за нею, навіщо врятував лісовичку від доброго духа гір чугайстра?

Мистецькі діалоги

1 Розгляньте кадр фільму «Тіні забутих предків» і доберіть до нього відповідний уривок із повісті М. Коцюбинського.

2 Порівняйте ілюстрації «Іван та Марічка» й «Іван та Палагна», створені Г. Якутовичем до повісті «Тіні забутих предків». Якими образними засобами та деталями художнику вдалося відтворити два різні типи взаємин Івана із жінками?

3 Перегляньте фільм «Тіні забутих предків». Визначте його особливості як високохудожнього мистецького явища. Знайдіть відмінності між повістю М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» і однойменним фільмом С. Параджанова.

Діалог із науковцем

Юрій Кузнецов

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО ДЛЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ[1]

Хоча творчість Коцюбинського і формувалася на ґрунті традиції літератури XIX ст., письменник зміг вийти за її межі, започаткувавши новий стиль художнього письма в українській літературі – психологічний імпресіонізм. Мотивація поведінки героїв стає складнішою – до уваги береться весь комплекс внутрішніх факторів, що впливає на той чи інший вчинок. Психічний світ особистості постає як процес, як багатошарова структура у взаємодії свідомості та підсвідомості, як внутрішній конфлікт.

Імпресіоністична поетика визначила й синтетичний характер його прози. Використання прийомів живопису, музики випередило багато які здобутки кіномистецтва; функція кольору, світлотіні, мікрообразів природи, симфонізм, поліфонія, ракурс, монтаж стали важливими складовими естетизму прози письменника. Коцюбинський у всьому прагне гармонії, ритму. Його імпресіонізм рідкісний навіть для європейської літератури за своїм викінченим естетизмом і глибиною психологічного аналізу.

[1] Назва статті наша. – *Прим. авторів підручника.*

1 Що нового ви довідалися з літературознавчої статті Ю. Кузнецова? Як ви розумієте слова «Коцюбинський у всьому прагне гармонії, ритму»? Проілюструйте на прикладі вивчених творів письменника.

2 Чи вплинула, на вашу думку, творчість М. Коцюбинського на молодше покоління митців. На кого саме? Обґрунтуйте свої міркування.

Консультація

Читацький практикум «Імпресіоністичний твір. "Ключі" до прочитання. Есе як форма рефлексії про прочитане»

Пригадайте природу імпресіоністичного літературного тексту, його основні ознаки. Есе – це невеликий за обсягом і з довільною композицією прозовий текст, у якому автор викладає свої індивідуальні враження від певного явища, але не претендує на його вичерпну оцінку. Найпростішим видом есе вважається відгук. Пригадайте, який твір М. Коцюбинського-імпресіоніста вас найбільше схвилював, чим саме запам'ятався і напишіть про це кілька речень. У своєму есе використовуйте словосполучення і частини речення «На мою думку…», «Мені здається…», «Якщо порівнювати з іншими художніми текстами, то…», щоб ваше есе мало відповідний характер особистих вражень від прочитаного.

ЕКСПРЕСІОНІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Експресіонізм (від латин. *expressio* – вираження) – стильова течія модернізму, що виникла на межі XIX – XX ст. у європейському живописі як заперечення міметичних[1] тенденцій реалізму, натуралізму та імпресіонізму. Відомі майстри цього стилю – норвежець Едвард Мунк, німці Пауль Клее, Ернст Кірхнер, Франц Марк, росіяни Василь Кандинський, Олексій Явленський, австрієць Егон Шіле, італієць Амадео Модільяні, а також французькі художники Жорж Руо, Соня Делоне, Хайм Сутін. Експресіоністична пізня творчість Анрі Матіса, Поля Гогена, Поля Сезана, голландця Вінсента Ван Гога, які на своїх полотнах показали крайню напругу людських почуттів, що іноді переростає в стан афекту[2] чи божевілля. Саме картина Мунка «Крик» вважається своєрідною візиткою експресіонізму, адже тут власні переживання митця трансформовані в універсальний образ.

Узагалі Е. Мунк був людиною дуже складної долі й депресивного світобачення. Саме цьому художникові належать слова: «Хвороби, божевілля і смерть виявилися чорними ангелами, які злетілися до моєї колиски, щоб супроводжувати мене протягом усього життя». У стилі експресіонізму також написані полотна «Хвора дівчинка», «Голгофа».

Експресіонізм виявив себе і в літературі (Франц Кафка «Перетворення», «Замок») та музиці (Сергій Прокоф'єв). У нашому красному письменстві цей стиль започаткував Василь Стефаник. Серед унікальних творів українського експресіонізму варто назвати роман Осипа Турянського «Поза межами болю». Експресіоністична манера також притаманна прозі Тодося Осьмачки, Миколи Куліша, сценічному мистецтву Леся Курбаса (театр «Березіль»), малярству Олекси Новаківського, музиці Бориса Лятошинського.

[1] **Міметичний** – тут: той, що намагається скопіювати дійсність.

[2] **Афект** – миттєвий стан людської психіки, сильний, але короткочасний перебіг нервового потрясіння, що межує з тимчасовою неадекватністю чи божевіллям.

▲ *Едвард Мунк.* Голгофа (1900)

◀ *Едвард Мунк.* Хвора дівчинка (1886)

▲ *Олекса Новаківський.*
Втрачені надії/Визволення (1903–1908)

▲ Титульна сторінка книги Осипа Турянського «Поза межами болю». Відень (1921)

▲ *Олекса Новаківський.*
Пробудження (1910-ті)

На переконання експресіоністів, митець не повинен наслідувати зовнішній світ, а може навіть деформувати його у своїх художніх полотнах. Творити крізь призму «мистецтва крику» – означає оголити муками душу, розіп'яту на пограниччі психічного надриву. Експресіонізм характеризується гострим відчуттям покинутості людини, яка опинилася наодинці з нескінченним стражданням. Вимоги артистичної переконливості висувалися до фабули літературного твору, одна з них – вдаватися до «шокової терапії».

Яскравим прикладом експресіоністичного стилю в українській літературі є виданий 1920 р. західноукраїнським письменником **Осипом Турянським** роман **«Поза межами болю».** Основа сюжету – жахливий досвід, пережитий письменником на «дорозі смерті». Як учасник Першої світової війни, автор разом із 60 тис. австрійських вояків був етапований через гори Албанії. Такий надзвичайно важкий перехід витримали одиниці. Риси поетики експресіонізму присутні в кінематографічному монтажному принципі, чорно-білій колористиці, максимальному

навантаженні зорових і слухових образів-символів; часто вживаний оксиморон «*живі трупи*», образ каркання круків, натуралістичні описи персонажів, які агонізують від голоду.

Риси експресіонізму в літературі

Визначальними рисами творчості митців-експресіоністів стають особлива увага до інтуїтивних осягнень та відтворення внутрішнього світу людини; гострота проблеми вини (за злочин) і покарання. Тільки в стражданні розкривається глибинна сутність людини, тому мистецтво експресіонізму – це художнє дослідження сенсу випробування, страждань і смерті. Персонажі експресіоністичного твору часто залишаються віч-на-віч із власною приреченістю, автор ставить їх у межову ситуацію, коли всі цивілізаційні «домовленості» життя і смерті зруйновані. Поєднання віддалених, здебільшого непоєднуваних асоціацій, що позначалося на стилі, «окреслювало його характер на драматичному перетині прози та поезії, внутрішнього заціпеніння та екстатичного пориву» (Юрій Ковалів). Метою експресіоністів уважався показ усіх аспектів життя без ідеалізації, домінувала експресивна сила динамізму у психіці людини. Експресіоністи шукали індивідуальної стильової колористики контрастування; здавалося, що їхні герої індиферентно[1] ставилися до смерті своїх близьких чи своєї.

[1] **Індиферентно** – байдуже, беземоційно.

Яскравим прикладом реалізації поетики експресіонізму в художньому творі є новела **Василя Стефаника «Новина»** (1895). І вибором теми, «життєвого матеріалу», і реалізацією художнього задуму в деталях цей твір далекий від реалістичного потрактування життя, хоч і написаний на матеріалі реальних подій.

Діалог із текстом

1. Що означає термін «експресіонізм»? Назвіть майстрів цього стилю в живописі, музиці та літературі.
2. Що, на думку митців-експресіоністів, становить справжню суть світу? Як ви розумієте слова Казимира Едшміда про «стражденне обличчя готичного Христа»?
3. Чому письменники-експресіоністи вважали, що справді варті уваги лише страждання?

Діалоги текстів

1. Прочитайте уривок із роману О. Турянського «Поза межами болю»:

> «Понура тьма хмар поклалася гробним каменем на змучені душі. Куди око не гляне, з усіх-усюдів заглядає смерть. Із-за гори на крайнебі виповзли із темних глибин землі дивовижні облаки-страхіття і ще більше місце сонця заступили. Виглядали, мов казочні упирі. Отворили великанські, червоні, наче в крові скупані пащі, щоб кинутись на гори і пожерти їх зі сімома живими єствами».

Доведіть, що цей художній текст написаний у стилі експресіонізму.

2. Користуючись набутими знаннями й інформацією з прочитаних літературних творів, перемалюйте з підручника і заповніть таку таблицю:

Назва твору	Автор твору	Риси імпресіонізму чи експресіонізму у цьому художньому тексті

Мистецькі діалоги

1 Розгляньте картини Е. Мунка «Хвора дівчинка» та «Голгофа». Чим саме вони можуть схвилювати сучасну людину?

2 О. Новаківський творив у стилі експресіонізму, використовуючи український національний колорит. Як це вплинуло на його картини «Пробудження» і «Втрачені надії»? Чому ангел на картині «Пробудження» постає в образі сонної дитини на тлі розп'яття Христа? Із якою метою на одній із картин художник помістив свій автопортрет? Що саме, на вашу думку, символізує жінка та її поза на цій картині?

Діалог із науковцем

Олександра Черненко

ІМПРЕСІОНІЗМ ТА ЕКСПРЕСІОНІЗМ

Імпресіонізм та експресіонізм – це два мистецькі напрямки, що зударилися своїми протилежними світоглядовими настановами на переломі XIX і XX сторіч. Панування імпресіонізму в мистецтві та літературі Західної Європи тривало приблизно від 1860 до 1910 року. Проте вже відкритий 1884 року т. зв. «Салон незалежних» став цитаделею відмінного від імпресіонізму, найновішого мистецтва.

Імпресіонізм був завершенням реалістичного напрямку, тому переборення імпресіонізму – це водночас переборення і завмирання в мистецтві та літературі всіх реалістичних тенденцій. Імпресіоністи вірили, що тільки в моментальному досвіді атомізованої дійсності вони можуть знайти сенс і сутність цілості та досягти об'єктивного пізнання світу. Проти цього виступили експресіоністи, які твердили, що великою помилкою є переконання в потребі атомізувати об'єктивну дійсність на дрібні частки, щоб досягти сутности. Адже, на їхню думку, мистецтво й дійсність кореняться в тому ж самому середовищі – власне в духові.

У Німеччині експресіонізм здобув виняткову прихильність і популярність, викликавши тим справжній бунт в мистецтві проти змеханізованого світу, позбавленого ідеалізму та одуховлення. Експресіонізм, що почався як реакція проти імпресіонізму, пройшов кілька етапів у своєму розвитку. Дійшовши до крайнощів безпредметної, абстрактної творчості, він зник як окрема течія.

Експресіоністи прагнули віднайти в так званій «новій людині» усе цілком просте і навіть примітивне, бо воно спільне усьому людству й усій природі. Це виявляється в їхніх творах частим зверненням до селянських та робітничих тем, бо там ця простота і примітивність не замасковані. Саме тому Поль Гоген виїхав із Франції на Таїті, щоб там малювати тубільців. Так само вислови Василя Стефаника, що, мовляв, йому більше відповідає селянська тематика, ніж інтелігентська, є виразом цього самого переконання.

1 У чому принципова відмінність між імпресіонізмом та експресіонізмом?

2 Назвіть риси експресіонізму як літературного стилю.

3 Об'єднайтеся в «малі» групи «Прихильники імпресіонізму», «Прихильники експресіонізму», «Прихильники неоромантизму» й на основі вами прочитаних творів М. Коцюбинського доведіть, що цей письменник виявився багатогранним і неповторним у своєму новаторському світобаченні.

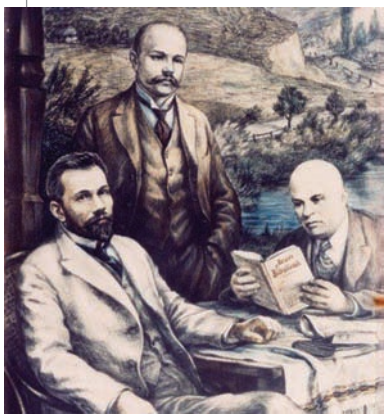
ВАСИЛЬ СТЕФАНИК (1871–1936)

Життєвий і творчий шлях

Стефаник – це митець
з Божої ласки.
Іван Франко

Василь Стефаник народився 14 травня 1871 р. в с. Русові (нині – Івано-Франківська область) у родині заможних селян Семена та Оксани Стефаників. За родинними переказами, наприкінці XVIII ст. прадід письменника примандрував до Русова із Наддніпрянщини, де згодом одружився й оселився. Дитинство Василя минало в рідному селі, в атмосфері традицій і звичаїв Покуття, зігріте любов'ю й турботою матері та старшої сестри Марії. Мати була лагідної й доброї вдачі. Батько ж вирізнявся практичністю і досить суворим характером. Стосунки між Семеном Стефаником і сином завжди були складні. Натомість світлий образ мами впродовж усього життя письменник проніс у серці як найбільшу святиню. Журливу мелодію її співанок він чутиме завжди: «Мені привиджуються давні стежки по полях, давні співанки причуваються, чую, як колись мене мама в окрайку вперізувала, чую її віддих на моїм волоссю».

Грамоту Василь опанував у сільській школі, згодом продовжив навчання в містечку Снятині. Батько, побачивши, що син тягнеться до науки й має неабиякі здібності, вирішив (навчання тоді коштувало дуже дорого) віддати його до гімназії. Як згадував згодом письменник, ця школа йому «строїла душу»: тут відчув «велику погорду до себе і до всього селянського від учителів, тут мене зачали бити, хоч дома мої батьки мене ніколи не били». Та бажання вчитися було таке велике, що у 1883 році хлопець успішно склав іспити до Коломийської польської гімназії. Проте ставлення до учнів-українців і в цьому навчальному закладі було не кращим: із них глузували, били. Один такий випадок назавжди залишив у душі В. Стефаника глибоку рану: «Професор натуральної історії Вайгель казав мені показувати на таблицях… Я був ще замалий і не годен рукою досягнути табличку, то за те тростиною так бив по руці, що вона зараз же спухла, а до того підкасував на мені сорочину і в той спосіб у поясі відкривав перед класом голе тіло. Цілий клас

▲ *Василь Касіян.* «Покутська трійця» – Василь Стефаник, Лесь Мартович, Марко Черемшина (1949)

ревів з радості і сміху, а я стратив пам'ять і впав на підлогу». Після цього випадку батько купив Василеві «панське одіння», й коли він «появився переодітий», хлопчину зустрів ураган сміху: «До того часу і відтоді дотепер я не чув більшого встиду, і здається мені тепер, що я був би іншим чоловіком, якби той встид мене не отроїв».

У гімназії В. Стефаник познайомився з майбутніми письменниками Лесем Мартовичем і Марком Черемшиною. Друзі читали українські книжки: «Кобзаря» Тараса Шевченка, твори Панаса Мирного, Марка Вовчка. Біль дитячої кривди перейшов у фазу активного національного самоусвідомлення.

Улітку 1886 р. він із найближчими друзями організував у Русові читальню, а згодом гімназисти прийняли Василя до таємного гуртка. Перед портретом Шевченка юний Стефаник дав присягу чесно жити і трудитися для народу. Творити юнак почав іще в гімназії, але справжнім утіленням письменника був для нього Лесь Мартович, тому Василь довго не зізнавався у власних літературних спробах. Натомість випросив у матері грошей, щоб видати Мартовичеве оповідання «Нечитальник». Саме Леся Мартовича він назвав у власних спогадах своїм «хлоп'ячим сміхом і смаком генія». «За політику» Леся Мартовича, а згодом і Василя Стефаника виключили з Коломийської гімназії. Друзі продовжили навчання у Дрогобицькій гімназії. Тут В. Стефаник познайомився з Іваном Франком, і дружба між ними утвердилася на довгі роки. Перед випускними іспитами Василь одержав звістку про смерть сестри Марії – його «першої вчительки, і няньки, і товаришки, і другої мами». Такою виявилася перша болісна втрата, за якою невдовзі смерть забрала у Василя найдорожче: спочатку неньку, згодом – кохану дівчину Євгенію Бачинську, а трохи пізніше – й дружину.

Після закінчення Дрогобицької гімназії В. Стефаник вчився на медичному факультеті Ягеллонського університету. Цей фах обрав батько, бо хотів, щоб син мав легший від селянського «шмат хліба». Стефаника зовсім не вабила медицина – значно більше захоплювала можливість опинитися в одному з європейських культурних центрів, у вирі мистецького життя, центрі польського модернізму, яким якраз у ті роки був Краків. Водночас згода на «нелюбу медицину» могла бути викликана й бажанням допомогти матері, яка вже тяжко хворіла. Тут, у Кракові, Василь Семенович познайомився з високоосвіченою родиною Морачевських (дружина Вацлава Морачевського Софія щиро приятелювала з Ольгою Кобилянською). Для Стефаника як письменника важливим було знайомство з талановитим польським поетом Станіславом Пшибишевським.

Перебуваючи у Кракові (1892–1900), В. Стефаник усе більше захоплювався літературним і громадським життям. Під час канікул, а іноді й навчання, він покидав Краків і брав активну участь у селянському русі Східної Галичини. Особливо під час виборів він тижнями мандрував селами Прикарпаття, агітуючи за «мужицьких послів», зокрема І. Франка. Стефаника кілька разів заарештовували, однак це не відбило бажання захищати інтереси співвітчизників. Зате стосунки з

Діячі української культури на відкритті пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві. *Зліва направо:* Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, Михайло Старицький, Гнат Хоткевич, Володимир Самійленко. Фото (1903) ▶

батьком остаточно зіпсувалися – Семен відмовився фінансово підтримувати сина. 1 січня 1900 р. після тривалої хвороби померла мати: «Я цілював сухі руки моєї мами і студене чоло і чув-єм над собою заметіль життя без світла». Василь Стефаник тяжко переживав цю втрату, а батько через чотири місяці вирішив одружитися вдруге. Стефаник-студент сприйняв це як наругу над пам'яттю матері й припинив спілкування з батьком. 1903 р. В. Стефаник відвідав Наддніпрянську Україну (очолював галицьку делегацію, що їхала на відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві), побував у Києві, Полтаві.

У Каневі він уклонився могилі Т. Шевченка, зустрівся з багатьма українськими письменниками, діячами культури.

Утомлений відсутністю родинного тепла, письменник 1904 р. одружився з Ольгою Гаморак і почав працювати в тестевому господарстві в селі Стецева, недалеко від Русова. Селяни поважали Василя, зверталися по допомогу й просили поради, а 1908 р. обрали його «мужицьким послом» до австрійського парламенту. Як депутат митець самовіддано захищав не тільки права своїх виборців. У віденському парламенті письменник гаряче підтримував волелюбні прагнення народів, які входили до складу Австро-Угорської імперії, виступив проти анексії[1] австрійським урядом Боснії та Герцеговини.

Перші проби пера Стефаника припадають на період гімназійних років, однак друкуватися він почав 1897 р. Тоді в чернівецькій газеті «Праця» з'явилися сім новел, серед яких і такі шедеври, як «Виводили з села», «Стратився», «Сама-саміська». Навесні 1898 р. у Чернівцях вийшла перша збірка творів – «Синя книжечка». Наступного року у Львові побачила світ друга збірка письменника – «Камінний хрест», а на початку 1901-го – третя – «Дорога».

Русівський літературно-меморіальний музей Василя Стефаника, Івано-Франківська обл.

[1] **Анексія** – насильницьке приєднання державою чужих територій.

«Я писав тому, щоби струни душі нашого селянина так кріпко настроїти і натягнути, щоби з того вийшла велика музика Бетховена. Це мені вдалося, а решта – це література».

Василь Стефаник

«Се правдивий артист із Божої ласки, яким уже нині можемо повеличатися перед світом».

Іван Франко

На жаль, В. Стефаник, маючи славу першорядного новеліста, замовк як письменник на довгі 15 років, хоча його новели передруковували в часописах Галичини й Наддніпрянської України. Також з'явилися переклади російською, чеською, польською, болгарською, німецькою, французькою мовами.

1910 р. письменник повернувся до рідного села, почав господарювати. Багато часу віддавав захистові інтересів селян в урядових установах і в суді, для чого й запросив переїхати до Снятина на посаду адвоката свого приятеля Марка Черемшину. Лютий 1914 р. приніс велике горе в родину Стефаників: померла Ольга Гаморак, залишивши чоловіка з трьома малолітніми синами.

Улітку 1914 р. розпочалася Перша світова війна. На західноукраїнських землях лютували криваві бої. Територія переходила то під владу російського, то австронімецького війська. Водночас західні українці всі свої надії покладали на січових стрільців, яких уважали національною українською армією. Тому новий період творчості письменника розпочався твором яскраво вираженого антивоєнного спрямування – «Діточа пригода». Незвичайний талант і безмежна любов до України дали змогу в короткій новелі відтворити весь розмах і всю глибину національної трагедії – абсурдність братовбивчої війни, плюндрування цілого народу, роздертого між двома ворожими імперіями, величезну жертовність січового стрілецтва («Марія», «Дід Гриць», «Сини»).

Стефаник гаряче вітав утворення УНР. У січні 1919 р. він очолив делегацію Західноукраїнської Народної Республіки до Києва на урочистосте проголошення Акту злуки двох частин України в єдину соборну державу. Після поразки УНР митець пильно стежив за тим, що відбувалося у підрадянській Україні. Брехня пропагандистів не могла ретушувати страшної правди. Звістки про сталінські репресії та Голодомор, спланований і реалізований більшовицькою владою проти цілого народу, доходили до Галичини.

Цікаво знати!

Василь Стефаник, незважаючи на велику матеріальну нужду (в січні 1930 р. його розбив параліч), публічно відмовився від персональної пенсії, призначеної йому радянським урядом на вшанування 60-річного ювілею. Письменник навіть заявив радянському консулові у Львові: «Не давайте мені нічого, бо я бачу, що Україна московська. А з мене ви вже москаля не зробите!» Митрополит Андрей Шептицький, довідавшись про Стефаників вчинок, забезпечив письменника довічною пенсією від Української греко-католицької церкви. Отримуючи її вперше, В. Стефаник попросив касира видати призначену суму дрібними монетами, а тоді з торбою мідяків вийшов на майдан і роздав милостиню жебракам, прохаючи помолитися за замордованих голодною смертю українців.

Помер Василь Стефаник 7 грудня 1936 р. Поховали його в рідному селі поряд із могилою матері.

Художню біографію В. Стефаника в наш час надзвичайно вдало відтворив письменник Степан Процюк у романі «Троянда ритуального болю».

Діалог із текстом

1. Що ви дізналися про дитинство В. Стефаника? Яким було навчання майбутнього письменника? Чому в дорослому віці він написав, що школа йому «строїла душу»?
2. Чим приваблював В. Стефаника Краків? Чому митець не закінчив навчання на медичному факультеті Ягеллонського університету?
3. Через що В. Стефаник відмовився від пенсії, призначеної йому урядом Радянської України? Про що це свідчить?
4. Прокоментуйте епіграф або одну з цитат (на ваш вибір) про В. Стефаника, наведених у тексті біографії.

Діалоги текстів

- Самостійно прочитайте ліричну поезію у прозі «Моє слово». Яка роль порівняння «лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зламаного хреста на могилу в чужині» в розкритті душевного стану ліричного героя? Які риси поетики експресіонізму ви зауважили в цьому творі?

▲ Пам'ятник Василеві Стефанику у Дрогобичі Львівської обл. Скульптор Еммануїл Мисько

Творча спадщина Василя Стефаника

Творчість В. Стефаника поділяють на два періоди: 1) 1897–1901 рр., у які були опубліковані три збірки новел: «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901). До виданої 1905 р. збірки «Моє слово» увійшли твори, написані раніше; 2) 1916–1933 рр., коли з'явилися друком збірка «Земля» (1926), а також ювілейне видання «Твори» (1933), до якого ввійшла проза, раніше друкована на сторінках журналів.

Починав письменник із ліричної, настроєвої літератури, власне, поезії в прозі – жанру, що тоді був популярний серед модерністів. Проте ці ранні твори побачили світ значно пізніше, а деякі з них – аж після смерті письменника. Літературознавці зауважують у них виразні ознаки імпресіонізму (поезії в прозі «Раненько чесала волосся», «У воздухах плавають ліси», «Городчик до сонця ридав»). Однак уже мініатюри «Моє слово» й «Дорога» містять прикмети глибокого бетховенського симфонізму, що характеризує авторський стиль В. Стефаника.

▲ *Василь Касіян.* Ілюстрація до книги Василя Стефаника «Твори» (1933)

Від жанру поезії в прозі В. Стефаник еволюціонував до соціально-психологічної новели, й уже перші його друковані твори представлені саме цим жанром. Новели «Виводили з села» та «Стратився» – ця справжня трагедія-дилогія у формі короткої прози – присвячені темі рекрутчини, загибелі селянського сина-одинака в цісарській армії. Апокаліптичні мотиви, присутні в першій новелі в зловісно-трагічних символах, реалізуються в другій у глибокому розкритті горя старого батька, який їде підготувати до поховання тіло сина, що «стратився». Стефаник пише про селян, малює їхнє горе, однаково – бідних (як Антін із «Синьої книжечки») чи заможніших (як Басараби з однойменної новели), адже письменника не так цікавили питання економічної нужди, як проблема самотності людини, покинутості, сенсу страждання й смерті, втрати.

Творам Стефаника притаманна «сувора простота, ніби безсторонність викладу, за якою глибоко ховається лірична схвильованість автора» (Сергій Єфремов). Кожна новела – це людська трагедія: картина смерті або очікування її («Кленові листки», «Суд», «Скін», «Палій», «Басараби», «Злодій», «Катруся»), разючих злиднів, що виганяють із рідної хати («Синя книжечка», «Камінний хрест»), безпросвітного пияцтва («У корчмі», «Лесева фамілія»). Ті проблеми, що цікавили митця, спонукали й до деформації жанрової форми – іноді його новели, як наприклад, «Новина», мають особливе композиційне оформлення.

«Камінний хрест»

Кінець XIX ст. ознаменувався масовою еміграцією селян у далеку Америку й Канаду, у розхвалений підкупленими емісарами «обітований» край. На жаль, далеко не всім пощастило перебратися через океан: люди гинули і на залізничних вокзалах, і в тісних трюмах кораблів. Вириваючи себе і своїх дітей із корінням із рідної землі, ніхто з потенційних емігрантів не був певен, чи добереться живий до нового краю, а про повернення на батьківщину вже й мріяти було годі, тому з батьківською хатою, з рідним полем і земляками прощалися назавжди.

Цікаво знати!

На честь 100-річчя Василя Стефаника в місті Едмонтоні (Канада) встановили пам'ятник. Він знаходиться в Селі українсько-канадської культурної спадщини – музеї просто неба. Цей пам'ятник був подарунком Україні від Товариства об'єднаних українських канадців.

До теми еміграції ще перед В. Стефаником зверталися Іван Франко (цикл «До Бразилії»), Тимофій Бордуляк («Іван Бразилієць»).

Історія написання «Камінного хреста». Новелу створено за реальним фактом із життя земляка письменника: русівчанин Штефан Дідух, емігруючи до Канади, поставив на своєму полі кам'яного хреста. Письменник згадував: *«Він дуже не хотів покидати свого камінистого ґрунту, та діти, невістки і доньки не давали йому жити. Він дійсно ще довго жив у Канаді, але писав мені, що все чуже довкола нього і що його ферма йому не мила, та його дітям добре поводиться».* Водночас збірними прототипами героя новели були тисячі емігрантів, яких бачив письменник на Краківському вокзалі.

Жанр і композиція. За жанровими ознаками «Камінний хрест» тяжіє до оповідання, адже в основі сюжету класичної новели має бути якась несподіванка, «новина». На рівні композиції вона завжди має несподівану розв'язку. У «Камінному хресті» цієї, найважливішої жанрової риси новели, немає. Однак тут наявна властива новелі як жанру напруга викладу, що сягає максимальної межі. Завдяки цьому Стефаників твір наближається навіть до драматичного.

▲ *Ярема Оленюк.* Камінний хрест

«Камінний хрест» складається із семи розділів. Перший – експозиційний; із нього коротко довідуємося про долю головного героя. Тут подано його портрет, окреслено характер, вірність хліборобській долі, відданість землі, працьовитість і наполегливість. Такі риси автор підсилює скупим штриховим письмом в Іванових репліках, буденних вчинках. Письменник вводить у текст ще одного персонажа, який стає своєрідною тінню, другим «Я» Івана, його благословенням і прокляттям – пісний, тобто малородючий горб.

Наступні шість розділів – це прощання Дідуха із земляками, рідним селом, яке, виїжджаючи за океан, Іван запросив востаннє на гостину. В кожному із цих розділів розкривається душевний стан героя, який сприймає розлуку з рідною землею як власну смерть. Хрест на горбі, що зробив Івана калікою, але таки роками годував усю його сім'ю і навіть збагачував їх, символізує і долю людини, і тяжку працю селянина, і трагедію розлуки з батьківщиною, і пам'ять. У другому розділі ці два наскрізних символи (горб і хрест) підсилюються символічним образом каменя, що його хвиля викотила на берег. Цей образ-символ не випадковий: тема масової еміграції західноукраїнських селян до Канади як руйнування моноліту нації реалізується значною мірою через приховану біблійну метафору «наріжного каменя», що не знайшов свого призначення. Наріжний камінь фундаменту нації, сіль землі – саме такі Дідухи, що їх, розгублених, вирваних із звичного середовища, масово бачив Стефаник на Краківському вокзалі. Згодом якраз їхній піт і кров зродять міць чужих держав.

▲ *Дмитро Лазаренко.* Камінний хрест. Гравюра (1970)

Шостий розділ – це кульмінаційна вершина твору: психологічне напруження вибухає у божевільному танці Івана, що контрастує із загальним заціпенінням, адже з несподіванки шоковані «люди задеревіли».

Земля для Стефаникових селян – не просто засіб до існування, а святиня. Одним із найважливіших засобів індивідуалізації образу Івана Дідуха є його монологи. В них розкривається і глибина людяності, моральності селянина, і вулканом вирується тамований біль, а звичайний горб на околиці Русова набуває планетарних розмірів, адже Іван Дідух залишає тут свою душу.

«Через вужчу, конкретно-історичну проблему еміграції автор розкриває у творі й значно ширшу, вічну проблематику екології буття».

Василь Пахаренко

Стиль новели – виразно **експресіоністичний**. Усе у творі (людина й земля, страждання і радість, гріх і покарання) становить нерозривну єдність, цілісність світу, що забезпечується духовним зв'язком людини з рідною землею, аж доки така споконвічна цілісність не руйнується (у творі це явище передано символічним танцем). Автор застосовує принцип деформації – скалічена постать Івана, набряклі на чолі жили.

Цікаво знати!

За мотивами новели В. Стефаника «Камінний хрест» режисер Леонід Осика 1968 р. на кіностудії імені Олександра Довженка зняв однойменний фільм. Ця кінокартина отримала кілька високих нагород: 1968 р. – диплом Валерію Квасу за найкращу операторську роботу; 1968 р. – диплом Борисславу Брондукову за найкращу чоловічу роль; 1995 р. – перша премія Л. Осиці за роботу над фільмом «Камінний хрест»; 1997 р. – Державна премія України імені Тараса Шевченка режисеру Л. Осиці (за фільми «Камінний хрест», «Захар Беркут», «Подарунок на іменини», «Гетьманські клейноди»).

▲ Кадр із фільму «Камінний хрест» (за мотивами творів «Камінний хрест» і «Злодій» Василя Стефаника). Режисер Леонід Осика (1968)

«Новина»

Яскравим прикладом реалізації поетики **експресіонізму** в художньому творі є новела В. Стефаника «Новина». Поштовхом до написання стала жахлива подія в селі Трійці неподалік від Коломиї: вдівець Михайло, тяжко бідуючи з дітьми після смерті дружини, не знайшов іншого виходу зі скрутного становища, як втопити їх. Лише старша, яка стала свідком страшної події, випросилася. Ця історія вразила В. Стефаника, він згадував про пережите потрясіння, що як «опир, кров випиває». Глибина переживання трагедії виявилася і в композиції твору – «Новина» починається не із зав'язки, а з кульмінації, що викликає заціпеніння у читача, шокує. Письменник «вилучив зі змісту усе несуттєве, побічне, декоративне, описове, залишаючи самі оголені явища і факти» (О. Черненко).

▲ *Василь Касіян.* Ілюстрація до новели Василя Стефаника «Новина» (1972)

Чорно-біла, контрастна колористика твору, акцентування деталей, що промовисто передають психічний стан персонажа, принцип «деформації», застосований письменником, художнє дослідження проблеми вини й

«Просто. Спокійно, без жодної афектації й зайвих слів, лаконічно. Нічим себе не зрадивши – розкаже він нам про такі події, що аж не стямиться читач од враження якогось прикрого жаху... Одна-дві рисочки, останній штрих – і перед нами ціла картина якоїсь чорної безодні, що без кінця-краю пожирає темних, несвідомих людей, які навіть зоглянутись не здолають, звідки падає на них оте лихо непереможне».

Сергій Єфремов

▲ *Едвард Мунк.* Місячне світло (1895)

покарання – це риси поетики експресіонізму, стилю, що дозволив авторові уместити страшну трагедію в короткий, однак надзвичайної сили художній твір.

Гриць Летючий мучився з дрібними дітьми після смерті жінки два роки. Він бачив, як через голод діти перетворювалися на «живих мерців», сам зчорнів від журби, очі позападали. В описі дітей, виконаному як шкіци вуглем, автор наголошує на контрасті між тілом, що вже цілком омертвіло (дитячі тіла «полетіли би з вітром, як пір'я»), і духом, душею, адже очі дівчаток живі й тяжкі, як олово». Експресіоністичний пейзаж – освітлена місяцем річка – посилює відчуття психологічної грані, межі в психіці персонажа.

У новелі немає спроб виправдати чи засудити Летючого. В. Стефаник – безсторонній художник. Він різьбить людську муку й страх покинутості живої істоти сам-на-сам із величезним болем під небом вічності.

Діалог із текстом

1. Яку нову проблематику розкриває письменник у другий період своєї творчості?
2. Хто з письменників, крім В. Стефаника, розробляв тему еміграції? Чи актуальна сьогодні ця проблема для українців?
3. Чому не можна стверджувати, що єдиним прототипом Івана Дідуха був русівчанин Штефан Дідух?
4. Знайдіть і зачитайте опис зовнішності І. Дідуха. Чому автор подає його в зіставленні з конем?
5. Які образи-символи використовує В. Стефаник у новелі «Камінний хрест»? Яка роль кожного з них?
6. Як В. Стефаник використовує важливий для митця-експресіоніста прийом деформації дійсності? Проілюструйте свою думку цитатами з тексту.
7. Прочитайте новелу «Новина». Знайдіть основні композиційні вузли: розв'язку, зав'язку, кульмінацію. У чому полягають особливості побудови цієї новели?
8. Як у новелі «Новина» проявився вплив поетики експресіонізму, зокрема вимога вдаватися до «шокової терапії»?
9. Доведіть, що новела «Новина» В. Стефаника – виразно експресіоністичний твір.

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте кадр із фільму «Камінний хрест». Чи влучно передано змістовно-смислову суть Стефаникової новели? Знайдіть у тексті твору відповідні рядки до цього епізоду фільму.
2. Порівняйте ілюстрацію В. Касіяна до новели «Новина» із картиною Е. Мунка «Місячне світло». Чи суголосні вони за настроєм чи, можливо, відрізняються?

Діалог із науковцем

Василь Лесин

МАЙСТЕР КОРОТКОЇ ПРОЗИ[1]

Вихований на творах І. Франка, Василь Стефаник раз у раз захоплюється й писанням модерністів, убачаючи в них новаторів, шукачів нового слова у літературі. Проте В. Стефаник усвідомлював, що повинен «вийти з ліса різних напрямів літературних, котрі тепер мене на роздоріжжю напали і кожний тягне на свій бік».

Майже десятиріччя пройшло в напружених ідейно-творчих пошуках, перш ніж восени 1897 р. в чернівецькій газеті «Праця» почали з'являтися новели Стефаника. Вони зразу привернули до себе увагу великою майстерністю і новаторством, виключною правдивістю і глибиною проникнення в душу сільського убогого люду. Цей письменник став творцем жанру дуже стислої соціально-психологічної новели, якій був властивий виключний лаконізм, прихований, але глибокий ліризм і драматизм, зосередження уваги не на описі зовнішніх виявів життя, а на відтворенні складних душевних трагедій селян, породжених соціальними, сімейно-побутовими та іншими причинами.

Б. Лепкий казав, що «Синя книжечка» В. Стефаника заслуговує називатися «Чорною книжечкою». Художникові І. Трушу твори Стефаника нагадували страшні за своїм змістом антивоєнні картини російського художника-баталіста В. Верещагіна. Збірка творів українського письменника, видана у Петербурзі в 1911 р., мала багатозначну назву – «Краплі крові».

Велику популярність здобуло оповідання В. Стефаника про еміграцію, що має символічну назву «Камінний хрест». І все ж персонаж твору «Камінний хрест» – не опис або фотографія однієї реальної людини, а художнє узагальнення багатьох життєвих спостережень. Це образ-тип, у якому втілені риси й переживання багатьох емігрантів. О. Кобилянська, прочитавши «Камінний хрест», писала Василеві Стефанику: «Страшно сильно пишете Ви. Так, якби-сте витесували потужною рукою пам'ятник для свого народу… Гірка, пориваюча, закривавлена поезія Ваша, котру не можна забути. І все хочеться її пити…»

Шедевром світової новелістики є «Новина» Стефаника. В основі лежить справжня подія, що трапилася восени 1898 р. в селі Трійця і дуже схвилювала письменника. Уже в листах новеліста про подію в Трійці була не проста собі констатація факту, а прагнення глибоко збагнути його причини.

Майстерна новелістична творчість В. Стефаника мала значний вплив на розвиток прози, й не лише української.

[1] Назва статі – наша. – *Прим. авт. підручника.*

1. Що нового ви довідалися із літературознавчої статті В. Лесина?
2. Із якою метою науковець наводить думки про творчість Василя Стефаника відомих тогочасних митців – Богдана Лепкого, Івана Труша, Ольги Кобилянської? Прокоментуйте одну з них (на ваш вибір).
3. Прокоментуйте одне з наведених у тексті розділу висловлювань літературознавців (на ваш вибір) і поясніть, чому саме воно вам особливо імпонує.

НЕОРОМАНТИЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Неоромантизм – одна з провідних течій модернізму. У світовій літературі це мистецьке явище представлене такими іменами: Редьярд Кіплінг, Роберт Луїс Стівенсон, Етель Ліліан Войнич, Генрік Ібсен, Джек Лондон, Ернест Хемінгуей. У польській літературі в стилі неоромантизму творили Станіслав Пшебишевський, Ян Каспрович, у російській – Володимир Короленко, Микола Гумільов, ранній Максим Горький, Олександр Грін.

В українській літературі виокремлюють два етапи звернення митців до неоромантичної естетики. Повістями «Людина» (1894) і «Царівна» (1896) Ольга Кобилянська започаткувала перший етап неоромантизму у нашому письменстві. Неоромантичні тенденції притаманні драматичній поемі «Одержима», драмі «Блакитна троянда» Лесі Українки та драмі «По дорозі в казку» Олександра Олеся.

У кінці XIX ст. Україну охопив дух оновлення, а молоде покоління талановитих письменників, яких Іван Франко називав «Молодою Україною», зуміло вивести красне письменство на посутньо інший естетичний та стильовий рівень і продемонструвати в художніх текстах цілісні характери молодих українців, їхні свідомі самовіддані пориви до краси і справедливості, тонке розуміння суспільних змін, які стосуються людської гідності, відповідальності перед іншими, понять честі чи безчестя, слави чи ганьби, питань особистого щастя, добробуту родини, виховання дітей свідомими громадянами, права на працю за покликанням і свідомої самопожертви заради національних інтересів.

У статті «Старе і нове в українській літературі» І. Франко дуже виразно вказував на особливості творчого процесу молодих митців, які творили у стилі неоромантизму: «Для них головна річ – людська душа, її стан, її рухи в тих чи інших обставинах... Їх можна би назвати ліриками, хоча їх лірика зовсім не суб'єктивна; навпаки, вони далеко об'єктивніші від давніх оповідачів, бо за своїми героями щезають зовсім, переносять себе в їх душу, заставляють нас бачити світ і людей їх очима…»

Теоретиком українського неоромантизму вважається Леся Українка, яка наголошувала, що старий романтизм прагнув визволити яскраву особистість від сірого

Олександр Мурашко. Портрет дівчини в червоному капелюсі (1903) ▶

▲ Афіша драми Лесі Українки «Блакитна троянда». Театр ім. Марії Заньковецької. Реж. Федір Стригун (2011)

«Основними психологічними стимулами українського неоромантизму було соціальне і національне визволення України.., видимі перспективи нових культурних і політичних можливостей та масовий приплив творчих сил, що шукали свого динамічного вияву».

Мікулаш Неврлий

натовпу, отже, людина протиставлялася суспільству. Натуралісти й почасти реалісти вважали, що особистість «безнадійно підпорядкована натовпу», неоромантики ж намагалися «визволити особистість, – але тільки винятково героїчну, – від натовпу»; «дати їй можливість знаходити собі подібних або, якщо вона виняткова і до того ж активна, дати їй нагоду підносити до свого рівня інших». Основна цінність неоромантичного світогляду, на думку Лесі Українки, – це «соціально активна особистість, що є культуротворчим чинником суспільства».

Визначальні риси неоромантизму: увага до сфери почуттів людини, емоційно-інтуїтивне пізнання героями самих себе та оточуючого світу; право неповторної яскравої особистості чинити всупереч прийнятим нормам суспільної поведінки; відмова від типізації, використання символів; активніше висвітлення психологічних процесів у душах персонажів, ніж зображення світу зовнішніх подій. Неоромантизм має певні спільні риси з романтизмом: неординарність героїв, їхні високі помисли, яскрава індивідуальність, інтелектуальність і чуттєвість. Та події в неоромантичних творах переважно протікають не на тлі сільської природи, а в місті. Автори – тонкі психологи, широко використовують міфи, важливу роль у їхніх творах відіграють символи, практикують одночасний показ кількох точок зору, а для глибшого розкриття внутрішнього світу героїв використовуються прийоми сну.

▲ *Анатолій Биков.* Насіння добра

Письменники-неоромантики використовували елементи символізму, імпресіонізму, експресіонізму, але в їхніх творах ці «запозичення» мали суто позитивне значення і вносили ліричний струмінь в усвідомлення героями самих себе і відповідне сприйняття світу.

Другий етап розвитку цієї модерної стильової течії в українській літературі припадає на пореволюційні роки. Рисами неоромантичної естетики

позначені твори «Я (Романтика)» Миколи Хвильового; «Княжна» Мирослава Ірчана; «Вершники», «Чотири шаблі» Юрія Яновського; «Земля», «Арсенал» Олександра Довженка.

Неоромантичні тенденції простежуються у ліриці Богдана-Ігоря Антонича, митців української діаспори[1]: Богдана Кравцева, Євгена Маланюка, провідних поетів «Празької школи» (Олени Теліги та Олега Ольжича).

[1] **Українська діаспора** – українські письменники-емігранти.

Діалог із текстом

1. Назвіть представників неоромантизму у світовій літературі. Як розвивалася неоромантична модерна течія в українській літературі?
2. Кого саме І. Франко називав «Молодою Україною»? Прокоментуйте його інтерпретацію неоромантизму на основі цитати зі статті «Старе і нове в українській літературі».
3. Як розцінював неоромантизм літературознавець з української діаспори Мікулаш Неврлий?
4. Чому національна ідея для українських письменників-неоромантиків була першорядною?
5. Кого вважають теоретиком українського неоромантизму, а кого – його зачинателем? Назвіть основні риси неоромантизму.
6. Чим відрізнявся другий етап українського романтизму в підрадянській Україні від першого?
7. Перемалюйте з підручника і заповніть таку таблицю:

Основні ознаки неоромантичного за своєю суттю художнього твору	Автор, назва твору, рік написання	Ваші враження від цього художнього твору насамперед як неоромантичного

Мистецькі діалоги

- Доведіть, що картина Анатолія Бикова «Насіння добра» має риси неоромантизму.

Консультація

Читацький практикум «Неоромантичний твір. "Ключі" до прочитання. Літературний блог як форма рефлексії над прочитаним»

Літературний блог – це мережевий журнал, тобто створений в інтернеті, своєрідний щоденник подій, іншими словами – веб-сайт, у який регулярно додаються короткі записи важливої в цей момент інформації з певних питань красного письменства. Блоги бувають анонімні й авторські, індивідуальні й колективні. Нині блоги дуже популярні. Найкраще у своєму блозі створити автономні розділи, наприклад «портфоліо», «резюме» й «записник». До вашого індивідуального блогу «Неоромантичний твір» однокласники можуть дописувати власну інформацію, дискутувати з вами чи виявляти солідарність у певних питаннях. Насамперед треба створити систему керування блогом (CMS), обрати хостинг і доменне ім'я. Як це зробити практично – проконсультуйтеся у вчителя інформатики або знайдіть відповідну інструкцію в інтернеті. Найдоцільніше створити ваш перший блог на WordPress. Блог можна прикрасити, підготувати плагіни – модулі, які дозволяють розширювати програму.

ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА (1863–1942)

Життєвий і творчий шлях

Пишна троянда в саду української літератури.

Михайло Старицький

Ольга Юліанівна Кобилянська народилася 27 листопада 1863 р. в маленькому містечку Гура-Гумора, яке зараз належить Румунії, в сім'ї службовця. Дівчина була четвертою дитиною в родині, після неї народилися ще два брати і сестра. Багатодітна сім'я потребувала коштів, і батькові доводилося багато працювати. Незважаючи на фінансові труднощі, Ольга закінчила чотири класи німецької початкової школи. Щоб дочка володіла й українською, батько найняв учительку, яка за шість місяців навчила дівчинку «писати, читати, граматики небагато». Перший вірш, присвячений матері, Ольга створила у дванадцять років. Мати Ольги Кобилянської була надзвичайно доброю і делікатною жінкою. Пізніше Леся Українка називала її «святою Анною». Ольга любила неньку великою вдячною любов'ю: «Та глибока тиха мислителька з небагатьма словами на чистих своїх устах». Знайшла дочка і в суворому батькові гарну рису, акцентувала, що глибокий слід у дитячих душах залишила його любов «до рідного слова, свого народу, своєї пісні, знання рідної мови, що все-таки шанували в хаті».

Родина Кобилянських: *зліва направо стоять* – Олександр, Юліан, Степан, Володимир; *сидять* – Максиміліан, Євгенія, Марія (мати), Юліан (батько), Ольга. Фото (1894)

У багатодітній родині підростали Ольжині брати, і батько вважав, що насамперед їм варто дати належну освіту, адже дівчата повиходять заміж і з науки все одно жити не будуть. Тим часом Ольга серйозно взялася за самоосвіту, почала читати німецьку прозу в оригіналі. У юності дівчина гарно співала, грала на фортепіано, малювала, пробувала себе як акторка на сцені театру «Руська бесіда» в Чернівцях.

Дитячі враження від майстерно зіграної імпровізації майстром із налаштування фортеп'яно лягли в основу твору О. Кобилянської «Impromtu phantasie[1]», жанр якого письменниця визначає як нарис і вже цим наголошує на автобіографічності події. У досить широкому пролозі до основної події героїня твору постає надзвичайно вразливою і сміливою дівчинкою-підлітком, яка годинами може тихенько й непомітно спостерігати за найменшими змінами в природі, але водночас готова осідлати норовистого коня.

Сім'я Юліана Кобилянського часто переїжджала: спочатку до Сучави, потім до Кімполунга. Переїзди були пов'язані з працевлаштуванням батька, проте щоліта Кобилянські гостювали в бабусі в селі Димка, де Ольга насолоджувалася неповторною красою природи. Великий вплив на Ольгу мав старший брат Юліан, подарунок якого – книгу «Малый сборник песней для співолюбивых русинов» – письменниця зберігала до кінця життя. Брати допомагали Ользі знайомитися зі слов'янською літературою і з творами митців із Наддніпрянської України. Твори Кобзаря О. Кобилянська навіть пробувала перекладати німецькою мовою.

«Музику люблю пристрасно, і вона має на мене дуже сильний, майже потрясаючий вплив».

Ольга Кобилянська

▲ *Альберт Едельфельт.* За фортепіано (1884)

[1] **Impromtu phantasie** (фр.) – буквальний переклад: фантазія-експромт.

Прозовим дебютом письменниці стала повість «Гортензія» (1880). Згодом з'явилися «Доля чи недоля», «Привид», «Вона вийшла заміж». Кожен наступний твір виявлявся художньо вартіснішим від попереднього. До речі, всі вони написані німецькою мовою, якою письменниця володіла досконало. Захоплювалася вона й філософією Фрідріха Ніцше, на той час надзвичайно популярного серед молоді. Рідною мовою Кобилянська почала писати дещо пізніше і завдяки впливу Софії Окуневської, Наталі Кобринської та її брата Володимира Озаркевича.

1892 р. сім'я Кобилянських переїхала до Чернівців, де вже активно функціонували університет, народний дім, велика бібліотека.

«Вона прийшла в українську літературу з Північної Буковини, з німецько-румунського середовища, а віддала свій яскравий талант рідному народові, служити якому вважала для себе найвищим обов'язком… Вона не навчалася в українській школі, не здобула вищої освіти, а стала високоосвіченою, висококультурною людиною і письменницею, новатором української прози, вчителем молодшого покоління прозаїків».

Федір Погребенник

«Одна праця, одне перо, а власне моє "я" зробило мене тим, чим я є – робітницею свого народу».

Ольга Кобилянська

▲ Василь Стефаник

[1] **Керничка** (діалектне) – криничка.

▲ Осип Маковей

Нове середовище позитивно вплинуло на письменницю. Вона зацікавилася модною на той час темою емансипації жінки. У 1895 р. закінчила задуману ще в 1888 р. повість «Царівна». Власне, на 90-ті роки припадає письменницький розквіт О. Кобилянської. У творах «У св. Івана», «Банк рустикальний», «Битва», «Мужик», «Мати Божа», «Там звізди пробивались» письменниця порушила проблему жінки в суспільному житті й власній сім'ї.

Але питання емансипації все-таки відходили на другий план перед жорстокою життєвою правдою селянського життя, до якого О. Кобилянська зверталася все частіше.

У 1887 р. вийшло друком оповідання «Вона вийшла заміж», в якому письменниця гостро поставила проблему жіночої долі, право жінки на створення сім'ї на власний розсуд, а не під тиском родини чи обставин.

У той час О. Кобилянська здружилася з Василем Стефаником, високо цінувала його творчість. Було між цими талановитими людьми й кохання. Гостюючи в родичів у Белелуї, Ольга подарувала Василеві білу лілію. Стефаник намагався якнайдовше зберегти її тендітний цвіт: «Ваша лілія тепер моя… Дорогою я боявся, аби не спеклася в моїх руках. У лісі я її купав у керничці[1], як малу дитину». Любов була взаємною і великою, адже на схилі віку в новелі «Спомин» Кобилянська писала: «Ти посивів, я подалася. І не дуже-то і так далеко від себе живемо. Ти писав, і я кожну твою стрічку перечитувала. Я буду писати, доки очі не затулю, але і ти читай. Здалека подаю і щиро стискаю твою працьовиту руку. В моїм зільнику виростає і та біла цвітка, яку я тобі тоді передала. Вона мені всюди, де б я її не бачила, пригадує тебе...» Попри ніжні й щирі почуття, їм не судилося бути разом.

Були взаємні почуття між Ольгою Кобилянською та Осипом Маковеєм. В одному з листів до нього Ольга писала: «Я Вас стільки років так страшно любила, я носила для Вас рай у душі – як сонце. Я хотіла такий рай Вам уладнати». Майже десять років О. Кобилянська романтично кохала цього чоловіка. Коли ж О. Маковей покинув посаду редактора газети «Буковина» в Чернівцях, прийняв пропозицію Івана Франка працювати в «Літературно-науковому віснику» і переїхав до Львова, мало не щоденне листування остаточно обірвалося. О. Маковей одружився з іншою, а О. Кобилянська до кінця своїх днів залишилася самотньою. Інша річ, що прекрасно розуміла: «Любов до Маковея поставить мені корону на голову, а не мої літературні

твори». Проте в художніх текстах О. Кобилянської справжня любов завжди піднесена на п'єдестал.

Цікаво знати!

1901 р., поховавши у Мінську свого коханого Сергія Мержинського, підлікуватися й заспокоїтися на лоні гірської природи приїжджала Леся Українка, гостювала в Кобилянських, називала Ольгу «жрицею краси і чистоти», а її маму – «святою Анною». Ольга Кобилянська також гостювала в родині Косачів на хуторі Зелений Гай біля Гадяча на Полтавщині. Дві провідні українські письменниці з Наддніпрянщини та Галичини роками листувалися й підтримували одна одну в життєвих випробуваннях.

▲ *Віра Баринова-Кулеба.* Леся Українка і Ольга Кобилянська (1982)

У 1899 р. у Львові вийшла перша збірка творів О. Кобилянської «Покора», яка засвідчила про прихід в українську літературу чудового прозаїка-новатора. По гарячих слідах трагедії в сім'ї Жижіянів Ольга написала повість «Земля». Хоча твір має всі ознаки реалістичного, в ньому чи не вперше в українській літературі з'являються ознаки *сюрреалізму* – різновиду модерністських течій з обов'язковим оприявленням чогось містичного й недоброго, проявів надприродного. Страшні, жевріючі диявольським вогнем очі, які бачить Анна, коли зустрічається з Михайлом у полі, «летять» на закохану пару саме від того ліска, де значно пізніше Михайла вб'є рідний брат.

Повістю «Земля» (1902) Ольга Кобилянська започаткувала символістську течію в українській літературі.

Цей твір був присвячений батькові письменниці – Ю. Кобилянському. За задумом, повість мала стати дилогією, але, на жаль, другу частину О. Кобилянська так і не написала, збереглося лише кілька чорнових уривків. Мотив кровопролиття у повісті «Земля» О. Кобилянської значно глибший, ніж право на спадщину в сім'ї Федорчуків, а ворожнечу між братами посіяли їхні ж батьки, які одного сина постійно вважали взірцем, а до іншого ставилися упереджено.

Тим часом Сава проявляв далеко не найгірші риси: відстоював право на власне кохання, а не таївся з ним, як Михайло; коли старший брат був у війську, працював на полі не гірше від нього. У творі показано, що земля може не тільки годувати, а й виховувати, гарантувати повагу людей, авторитет у громаді. Праця на ній навіть злодійкувату Рахіру робить поважною господинею. Повість має три головні сюжетні лінії: життя старих Федорчуків; взаємини Сави й Рахіри; кохання

«Пишу до Вас під свіжим враженням од Вашої повісті "Земля". Я звичайно багато читаю, але признаюся, що давно читав щось таке гарне, таке захоплююче, як "Земля". Я просто зачарований Вашою повістю — все: і природа, і люди, і психологія їх — все це робить таке сильне враження, все це виявляє таку свіжість і силу таланту, що, од серця дякуючи Вам за пережиті емоції, я радів за нашу літературу».

Михайло Коцюбинський

▲ Афіша фільму «Земля» за мотивами однойменного твору Ольги Кобилянської. Режисери Амвросій Бучма, Олексій Швачко (1954)

«“Земля”, крім літературної та мовної вартості, матиме тривале значення ще й як документ способу мислення нашого народу».

Іван Франко

«Кобилянська показала землю як загрозливу силу, що закріпачує і бруталізує людину. На протилежному полюсі поставлено культуру. Тільки безземельна Анна має деякий шанс відірватися від землі, наблизитися до культури. В цьому сенсі вона є головною героїнею твору. Однак і її життя руйнує загальна вбивча залежність від землі, характерна для всіх інших героїв роману. Ольга Кобилянська показала життя на селі, позбавлене гармонії, руйнуючи цим патріархальний народницький міф цілої культури».

Соломія Павличко

Михайла та Анни. Письменниця не ідеалізувала героїв, змалювала їх у екстремальних ситуаціях.

Леся Українка вважала «Землю» Ольги Кобилянської перлиною у скарбниці світової літератури й радила авторці перекласти цей твір німецькою мовою, а також просила дозволу перекласти російською.

1903 р. був дуже важкий для Ольги Кобилянської: її почав розбивати параліч. Але й хвора, вона не припиняла творити. В Одесі вийшла збірка «Мої лілії» – поезії в прозі, укладена Миколою Вороним; цього ж року журнал «Киевская старина» надрукував новелу «За готар[1]». Таким чином письменниця стала відомою і в Наддніпрянській Україні. Через 2 роки у цьому ж часописі побачила світ повість «Ніоба», у Львові вийшла книга «До світла». У 1906 р. в Празі чеською мовою з’явилися «Малоруські новели» О. Кобилянської.

Успіх окрилював. Письменниця натхненно взялася до роботи над повістю «В неділю рано зілля копала». Писала її довго, відшліфовуючи кожне слово та опублікувала в «Літературно-науковому віснику» аж у 1909 р. Цей твір має виразні ознаки неоромантизму. Леся Українка планувала переробити повість у сценічний твір і зверталася до Миколи Лисенка, щоб написав музику, але задум так і не вдалося зреалізувати.

[1] **За готар** (діалектне) – буквально: за межу.

Цікаво знати!

У наш час багаторазово, але завжди успішно йде у різних театрах опера «В неділю рано зілля копала» (1965) Віталія Корейка; лібрето до опери – Миколи Зоценка. У 1968 р. на екрани вийшов фільм-спектакль «В неділю рано зілля копала» за участю акторів Київського театру ім. І. Франка.

Події Першої світової війни лягли в основу воєнної новелістики О. Кобилянської: «Юда», «Лист засудженого на смерть вояка до своєї жінки», «Зійшов з розуму».

Під час румунської окупації Буковини письменниця пережила нові удари долі. У 1922 р. румунська влада закрила кафедру української мови в Чернівецькому уні-

«Увібравши духовні надбання багатьох народів світу, чуйна до нових віянь у літературі, Ольга Кобилянська своєю новаторською творчістю сприяла виходові українського письменства на світові обшири, збагатила його неперехідними художніми цінностями».

Федір Погребенник

▲ Сцена з вистави «В неділю рано зілля копала…» у Театрі драми і комедії (м. Київ). Постановник Дмитро Кирилюк

верситеті, почалася румунізація шкіл, переслідування прогресивних українських діячів.

1923 р. письменниця почала працювати над романом «Апостол черні[1]» (1926) – останнім великим своїм твором, який більшовиками затаврували як «націоналістичний», тому вилучили його з бібліотек підрадянської України. У романі йдеться про роль інтелігенції у державотворенні України. Головний герой роману – Юліан Цезаревич – психотип українця нового часу.

[1] Апостолами черні в народі називали убогих сільських священиків. У Ольги Кобилянської ця метафора також стосується свідомих громадських українських діячів.

Не секрет, що письменниця гаряче вітала возз'єднання Наддніпрянщини із західноукраїнськими землями в 1939 р. Хіба могла вона передбачити, які страждання принесе її землякам більшовизм? Зрештою, від імені О. Кобилянської без її відома навіть друкували газетні агітки про переваги соціалістичного ладу на Буковині. У 1940 р. тяжкохвору і майже сліпу письменницю прийняли до Спілки радянських письменників. А ось про евакуацію О. Кобилянської в роки Другої світової війни ніхто з радянських чиновників і не подумав.

Протягом 1940–1944 рр. на Буковині тричі мінялася окупаційна влада. Варто згадати і слова самої письменниці, сказані нею одному з журналістів після приєднання Буковини до Радянської України: «Якось проживемо, тільки б більшовики не прийшли». Але на початку літа 1940 р. цю частину Західної України зайняли радянські війська. У липні 1941 р. місто захопили німецькі й румунські війська. Для них О. Кобилянська була насамперед радянською письменницею, тобто ненависним ідеологічним ворогом. Її справу розглядав воєнний трибунал, який

Пам'ятник Ользі Кобилянській у м. Чернівці. Скульптори Анатолій Скиба, Микола Мірошниченко, архітектор Олександр Таратута ▶

ухвалив смертний вирок. Його не встигли виконати, бо 21 березня 1942 р. письменниця померла.

Маловідомою залишається письменниця як критик, а саме вона здійснила науковий аналіз повісті Осипа Маковея «Залісся». Була Ольга Кобилянська й чудовим перекладачем: німецькою мовою переклала твори Марка Вовчка, Леся Мартовича, Наталії Кобринської; з данської на українську мову – «Тут мали б стояти рожі» Нікаеля Якобсена.

Діалог із текстом

1. Чому в сім'ї Юліана Кобилянського дбали тільки про освіту синів? Як саме Ольга Кобилянська надолужувала недоотриману освіту?
2. Які згадки про батька й матір залишила письменниця? Як і чому саме так називала матір Ольги Кобилянської Леся Українка?
3. На основі тексту доведіть, що О. Кобилянська мала дар музиканта й художника. Чому переїзд родини до Чернівців мав особливе значення для становлення літературного таланту О. Кобилянської?
4. Чому свої перші твори О. Кобилянська писала німецькою мовою? Як ставилася молода письменниця до свого літературного таланту?
5. Кого кохала О. Кобилянська? Як це вплинуло на її творчість?
6. Хто був найближчою подругою, однодумцем і порадницею письменниці?
7. Яким твором О. Кобилянська започаткувала символістську течію в українському модернізмі? Чому повість «Земля» О. Кобилянської вважають одним із вершинних творів письменниці?
8. Яка доля судилася повісті «В неділю рано зілля копала» О. Кобилянської? А останньому великому твору письменниці – «Апостол черні»?
9. Прокоментуйте одну з цитат (на ваш вибір) про місце і роль О. Кобилянської в українській та світовій літературі.
10. Розкажіть про життя письменниці в роки Другої світової війни. Що вас найбільше вразило?
11. Ольгу Кобилянську вважають письменницею-емансипанткою. Об'єднайтеся в «малі» групи «Філософи», «Історики», «Соціологи», «Літературознавці» і шляхом диспуту аргументовано доведіть слушність такого висновку чи спростуйте його.

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте портрет Ольги Кобилянської і застосуйте до нього епіграф, яким стали слова Михайла Старицького.
2. Розкрийте зміст картини фінського художника Альберта Едельфельта «За фортепіано» як ілюстрацію до нарису «Impromtu phantasie» Ольги Кобилянської.
3. Прослухайте музичний твір «Impromtu phantasie» Фрідеріка Шопена і поділіться зі своїми однокласниками враженнями від нього.
4. Чому нарис «Impromtu phantasie» Ольги Кобилянської можна вважати автобіографічним?
5. Опишіть картину Віри Баринової-Кулеби «Леся Українка і Ольга Кобилянська». Чому письменниці на цьому художньому полотні в національному одязі? Яких саме регіонів України?

Неоромантичні твори Ольги Кобилянської-феміністки

Новела «Valse melancolique»

Сучасна письменниця Валерія Врублевська написала біографічний роман про Ольгу Кобилянську «Емансипантка». Для свого часу О. Кобилянська справді була людиною передових поглядів. На засіданні «Товариства руських жінок на Буковині» вона з успіхом виголосила промову «Дещо про ідею жіночого руху», в якій наголосила, що вже назріли зміни у ставленні суспільства до жінок, принаймні в тому ракурсі питання, щоб «незамужня жінка не була і дальше тим "посміховиськом людським" і тягарем родинним».

Водночас О. Кобилянська не була войовничою феміністкою і не давала рецептів жіночого щастя. У романі «Апостол черні» на прикладі бабусі Єви та її онуки буковинська письменниця показала, що войовнича емансипація веде суспільство до сімейних трагедій і навіть карних злочинів.

Героїні у творах О. Кобилянської не заперечують ролі жінки як хранительки сімейного вогнища, не намагаються фізичною силою дорівнятися до чоловіків, вони просто прагнуть створювати сім'ї за покликом серця, а не з примусу родичів. Жінки нового часу хочуть здобувати освіту, розвивати власні таланти, мати можливість самостійно ухвалювати рішення і розпоряджатися своїм майном. На той час для більшої частини суспільства такі вимоги здавалися неймовірними. Навіть Осип Маковей не поділяв думок своєї приятельки і розхвилювався, коли Ольга Кобилянська фактично освідчилася йому: «Ми обоє письменники. Я б могла тобі допомагати. Корегувати твої праці. Ти пишеш, що утримуєш свою матір і

◀ *Фріда Кало.* Автопортрет з обрізаним волоссям (1940)

Моріс Дені. Жінка біля плити (1893) ▶

тому не зможеш утримувати ще й мене. Я заробляю на життя своїм пером… Я заробляю на себе сама».

Ольга Кобилянська не ідеалізувала своїх героїнь. Навіть у неоромантичній повісті-новелі «Valse melancolique» (1894) три різні за характером подруги схильні помилятися, а Ганнуся – навіть на підсвідомому рівні заздрить таланту подруги. Саме це почуття і провокує фразу, яка для Софії виявилася фатальною. Адже розірвану струну можна було поміняти, а поломка резонатора означала втрату музичного інструмента й, отже, крах мрій навчатися у віденській консерваторії. Слова Софії: «Чому Ганнуся казала, що резонатор[1] тріс? Чому?.. Чому, чому?.. Але чому казала?.. Чому казала, коли не спроневірявся[2]!» – у творі стають однозначним викриттям опосередкованої винуватиці Софіїної смерті.

Образ Ганнусі. Молода художниця вважає себе улюбленицею долі, пишається власним талантом, боляче переживає, коли не отримує першого місця на конкурсі. Родина матеріально підтримує її, але для Артистки, як іменує себе дівчина, маючи на увазі поняття «людина мистецтва», таке ставлення здається буденною річчю. Ганнуся примхлива, її поведінка залежить від настрою. Вона досить грубо підпорядковує собі Марту, весь час нагадуючи їй, що на відміну від неї самої, «Мартуха» – «від світу цього», тобто звичайна, пересічна людина. Марта ж для себе визнає, що Ганнуся «претензіональна й розпещена», недбало розпоряджається фінансами, готова порядкувати чужими долями на свій розсуд. Дівчина не вважає кохання чимось надзвичайним. Для неї найважливіше – її талант, а ймовірний коханий – лише «живий образ». Одруження для Ганнусі – вибір не серця, а розуму: «Я готова віддати руку першому-ліпшому заможному чоловікові, щоб тим щиріше віддатися штуці[3]». Навіть Софія, яку художниця змальовувала при житті в моменти її натхнення, – також для Ганни «живий» образ, адже коли музикантка повертається з похорону своєї матері, Артистка кинулася до неї з подвійною любов'ю, – здавалося, відкрила в ній знов якусь там «красу».

З Італії Ганнуся повернулася з дворічним сином, якого просто називає «хлопець», навіть не задумуючись, що дитина комплексує через відсутність імені. Ганнуся переконана, що її синові батько не потрібен, як і їй – законний чоловік. Таким чином художниця ще виразніше демонструє риси власниці й тирана: «Чоловік? Я не маю "чоловіка"… Але хлопець – мій.

[1] **Резонатор** – корпус піаніно, фортепіано чи скрипки, які створюють відповідний резонанс. Саме резонатором, тобто корпусом, а не струнами, цінні скрипки Страдіварі. Софія називає свій музичний інструмент узагальненим словом – резонатор, наголошуючи на його унікальності. Найменша поломка в корпусі такого інструмента означає подальшу його непридатність.

[2] **Не спроневірявся** (діалектне) – не підвів, не поламався.

[3] **Штука** – тут: мистецтво.

◀ Августа Кохановська. Фото (1900). Художниця була близькою подругою Ольги Кобилянської, стала прототипом для образу Ганнусі у «Valse melancolique» та першою ілюстраторкою повісті-новели

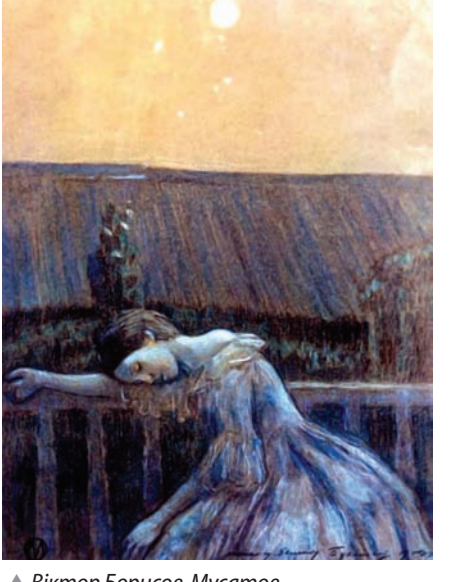
Софія Окуневська-Морачевська. Перший доктор медицини в колишній Австро-Угорщині. Близька подруга Ольги Кобилянської, яка спонукала її писати українською мовою. Вона стала прототипом для образу Софії у «Valse melancolique» ▶

Я заробляю сама на нього, і він – мій. Ніхто не має права на нього, окрім мене… Але – ти того не розумієш!» Письменниця залишає відкритим питання не тільки її сімейного щастя, а й творчої долі. Ганнуся швидко забула Софію й знищила всі ескізи, на яких змалювала «музи́ку», відчуваючи свою провину в смерті подруги. Образ Ганнусі яскравий, але дуже неоднозначний. Вона справді лідер і Артистка, адже постійно грає роль, яку сама собі придумала.

Образ Софії. Софія – найбільш любовно виписаний образ і глибоко трагічний психотип у творі. Її поява для Ганнусі й Марти бажана тільки як компаньйонки, яка сплачуватиме частину суми за оренду вишуканого помешкання і при цьому своєю присутністю не заважатиме Ганнусі реалізувати власний талант. Наймичка Катерина, якій довелося зустріти Софію, характеризує її невиразно. Причина – верхній одяг дівчини, про який Ганнуся згодом скаже, що він зраджує в їхній музи́ці людину «товпи», тобто нічим яскравим не наділену особистість. Погризені на пальцях рукавички і ґудзик, який ледве тримається на пальті, напевно, тому що Софія його весь час крутить, засвідчують постійну знервованість дівчини, її загнаність життєвими випробуваннями в глухий кут. А втім, дівчина дбає про білизну та догляд за тілом: «Вважаєш, яке в неї білля? Гарне і тонке, мов у графині, а її постіль ще краща. Спить, мов царівна». Обличчя Софії має античні риси: «В неї чоло і ніс творять одну лінію». Якщо порівнювати Софію з Ганнусею, то відразу впадає у вічі, що художниця вдягається значно краще: «Мала на собі прегарний темно-синій костюм, обшитий правдивими кримськими баранками, й таку саму шапочку й нарукавок[1]». Вона наслідує близьку до чоловічого стилю моду, але не дотримується ритуалу вмивання з кількома краплями парфумів, як її подруга-музи́ка, яка в усьому проявляє себе делікатною і жіночною.

Доля музикантки непроста: батько помер, мати хвора, безпомічна в інвалідному кріслі, її доглядає брат, який допомагає матеріально й Софії. У музикантки був наречений, який несподівано «утік», одружився із «донькою якогось багатого броварника[2]», щоб тільки забути Софію. У якийсь момент він усвідомив, що вона як людина мистецтва –

[1] **Нарукавок** (діалектне) – муфточка, щоб можна було зігріти руки.
[2] **Броварник** – пивовар.

▲ *Віктор Борисов-Мусатов.* Самотність (1903)

▲ *Роб Хефферан.* Картина з серії «Елегантність»

лише для любові, але не для створення родини. Та йому не вдається забути музикантку, вони тричі випадково зустрічаються, але перед подругами дівчина називає його «мужиком», а єдиним своїм коханим вважає лише фортепіано.

Саме до музичного інструмента звернені Софіїні слова, в яких звучить мета її життя: «Але воно добре, бо можу цілу душу віддати резонаторові, і я віддаю її йому! Коли сяду до нього, находжу рівновагу свого духу, вертає мені гордість і почуття, що стою високо, високо! Зате я граю йому звуками, яких не почує від нікого, і буду йому грати до останнього свого віддиху…»

Нещастя переслідують Софію: помирає її мати, а згодом дядько, байдужий до таланту племінниці, відмовляється допомагати їй матеріально. Від розпачу, із жалю за нездійсненими надіями Софія виконує власний твір – високохудожній та унікальний за силою почуттів меланхолійний вальс, слухаючи який, її подруги плачуть від зворушення. Новелістична розв'язка твору: «Саме в тій хвилі розлягся з кімнати, в котрій стояв інструмент, страшенний лоскіт[1], а відтак слабкий жалісний зойк струн». Втрата музичного інструменту – найбільша трагедія в житті дівчини, вона помирає від серцевого нападу.

Образ Марти. Григір Тютюнник писав, що проста людина далеко не проста, тож і Марта своєю душею зовсім не поступається делікатній і вразливій Софії. Вона усвідомлює, що природа не обдарувала її особливим талантом, проте прагне стати вчителькою – і досягає мети. Її кохання до викладача англійської мови закінчується одруженням, хоча дівчина переживає цілу гаму почуттів, дізнавшись, що наречений відвідує родину значно багатшої нареченої. Марта спостережлива, розумна, всепрощаюча. Вона розуміє цінність музичного інструмента для молодої музи́ки і композиторки, його унікальність і красу: «Чорний, з дорогого дерева, прикрашений на краях арабесками з перлової матиці, лискучий, мов дзеркало». Смерть Софії для Марти – величезна втрата: «Музика позбавила її життя… Одною-однісінькою, тоненькою струною вбила її!» Інструмент подруги Марта забирає собі не як матеріально цінну річ, а як те, що довіку нагадуватиме їй про талановиту музикантку. Сімейне щастя Марти – чоловік і син – заслужене й тривке. Вона – коваль цього щастя і його берегиня.

[1] **Лоскіт** (діалектне) – лускіт, подібний до грому, дуже гучний звук.

«"Valse melancolique" – епізод із життя майже ідеальної артистичної спільноти. "Неартистичні" подробиці побуту майже цілковито опущено. Показово, що природа в новелі "Valse melancolique" не відіграє практично жодної ролі. Дія відбувається здебільшого в замкненому просторі, пейзаж поступається затишному інтер'єру артистичного помешкання, де панує мистецтво в усіх його формах».

Віра Кандинська

Роль і місце твору в українському письменстві. «Valse melancolique» О. Кобилянської – твір особливий. Написаний у неоромантичному ключі. За словами Соломії Павличко, він став маніфестом українського модернізму, а Світлана Жила припускає, що три панночки в цьому творі символізують єдність трьох мистецтв: слова, музики й малярства.

Ольга Кобилянська зуміла дуже тонко передати синтез мистецтв і певну співдружність носіїв талантів та їхніх пошановувачів.

«Valse melancolique» – твір європейського зразка. О. Кобилянська зуміла і розкрити проблему митця, його відповідальності за власний талант, і відтворити богемне середовище, дух часу настільки вдало й гостро, що повість-новела – досі актуальна.

Цікаво знати!

Львівський композитор Станіслав Людкевич дуже шанував свій музичний інструмент, старенький рояль. Перебуваючи в російському полоні під час Першої світової війни, композитор написав музику до твору «Valse melancolique» О. Кобилянської.

Існує кіноверсія (1990) повісті-новели «Valse melancolique» Ольги Кобилянської, щоправда, російськомовна (сценарист – Василь Портяк, режисер Борис Савченко).

Діалог із текстом

1. Доведіть, що «Valse melancolique» – неоромантичний твір. Яку роль у цій повісті-новелі відіграє музика?
2. Розкрийте образ Ганнусі як людини і як митця.
3. Чому образ Софії – особливий, а її життєве фіаско – закономірне?
4. Що вас приваблює в образі Марти, а чим вона вам, можливо, не симпатична?
5. Як ви розумієте поняття «синтез мистецтв»?
6. Проведіть диспут «Фемінізм, емансипація – реальні суспільні проблеми чи надумане на українських теренах дійство?». Доведіть, що феміністичні рухи навіть у наш час – явище потрібне і важливе, але навіть афішовані емансипантки не повинні втрачати своєї прекрасної природної жіночої сутності.

Діалоги текстів

- Доведіть, що «Сойчине крило» Івана Франка й «Valse melancolique» Ольги Кобилянської – жанрово близькі твори.

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте ілюстрації, вміщені в цьому розділі підручника, порівняйте й належно проаналізуйте їх. На якій картині образ дівчини найбільше відповідає психотипу однієї з героїнь «Valse melancolique»?
2. Розгляньте картину мексиканської художниці Фріди Кало «Автопортрет з обрізаним волоссям» і подумайте, чи прагнули героїні творів Ольги Кобилянської такого рівня емансипації? Подумайте чому.
3. Порівняйте жіночі образи, втілені Морісом Дені на картині «Жінка біля плити» (1893) та Фрідою Кало на картині «Автопортрет з обрізаним волоссям» (1940), і подумайте, наскільки змінилося становище жінки в суспільстві загалом і жіноче самоусвідомлення зокрема за неповні 50 років, які розділяють ці роботи? Чи причетні до цієї зміни письменниці-феміністки?

Повість «Людина»

У 1890 р. у Львові Ольга Кобилянська познайомилася із Михайлом Павликом та Іваном Франком. Їхні поради допомогли обдарованій дівчині відшліфувати раніше написане. Оповідання «Вона вийшла заміж», підготовлене авторкою для жіночого альманаху «Перший вінок» і розкритиковане І. Франком через низьку літературну вартість, письменниця суттєво доопрацювала. Переробленому твору О. Кобилянська дала назву «Людина», уточнивши: «Повість із жіночого життя». Твір присвячений Наталі Кобринській – незаперечній лідерці тогочасного жіночого руху. У 1894 р. цю повість надрукував журнал «Зоря».

На момент появи повість «Людина» вражала новаторством задуму, відчайдушною спробою О. Кобилянської показати новий тип жінки й намаганням знайти вихід зі складних життєвих ситуацій для багатьох її сучасниць, що вже не хотіли миритися з патріархальним поглядом на жінку.

Художня версія розгортання подій О. Кобилянської, за якою жінка повинна і здатна добитися права самостійно вирішувати свою долю, у час виходу «Людини» здавалася не зовсім вірогідною і життєво реальною чи на ділі можливою для втілення. Наталка Білоцерківець слушно нагадує не тільки про те, що авторка не особливо індивідуалізувала своїх героїнь «Людини» і «Царівни», не тільки списувала їх із себе самої як із винятку, унікального феномена, а й змушена була задля оптимістичної розв'язки використовувати античний метод «Deus ex machina»[1].

Сім'я пана Епамінондаса Ляуфлера, цісарсько-королівського лісового радника, була типово патріархальною, щоправда, трохи вище середнього достатку. До єдиного сина Германа-Євгена-Сидора батько ставився особливо трепетно, тож ледачому, безвідповідальному спадкоємцеві приділяв значно більше уваги, ніж чотирьом донькам, яких насправді вважав людьми другого сорту. Пані радникова давно змирилася з тим, що її чоловік для неї – цар і бог, тому потерпала душею за норовистих середульших дочок Олену та Ірину, які неодноразово вголос висловлювали думку про навчання жінок в університетах, їхнє право на власний вибір коханого та оплачувану працю поза межами дому. Літні віком подруги пані радникової труїли їй душу незавидною перспективою дочок, обмовами про нечуване нахабство Олени та Ірини, які «носять голови інакше», як дозволяло їхнє соціальне становище. Коли ж Ірина вийшла заміж за хворобливого й небагатого вчителя музики, Олена стала найбільшою проблемою для своїх батьків.

Герман, перебуваючи на військовій службі, заходив у все нові борги, тому все частіше з'являлися «векселі на поличках ляуфлерівського бюрка», які батько потихеньку

[1] **«Deus ex machina»** – буквально: «бог з машини»; пристосування у давньогрецькому театрі, коли героя з безвихідного становища рятував бог, який «спускався з неба на сцену» на спеціальному пристрої.

«Справді, це одні й ті ж "аристократки духу", вразливі, ніжні, трепетні істоти, котрі, однак, як влучно зауважив ще О. Маковей, не мають справжньої відваги до повного життя, і тому гинуть або в'януть (фізично чи частіше духовно), якщо тільки автори не змилосердяться над тими "царівнами" і не пошлють їм з неба чи якогось чужого краю казкового принца з передовими поглядами».

Наталка Білоцерківець

сплачував уже й державними коштами, свідомо вчиняючи злочин. Розмови старого з приятелем-майором про «приборкання непокірної» відображають типове тогочасне ставлення батьків до своїх практично безправних дочок. Втративши коханого, Олена категорично відмовляється вийти заміж за перспективного і заможного доктора права К. і таким чином накликає на себе батькову лють: «Прокляття на тебе, невдячна гадюко!»

▲ *Волтер Крейн.* Удома. Портрет (1872)

У повісті багато разів обігрується слово «людина»: і як здатність кожного на помилки, і як слабкість людського роду, і як поняття гідності та честі. Питання любові надзвичайно тонко й проникливо розв'язано у стосунках Олени й Стефана, однодумця дівчини. Дворічна розлука закоханих виявляється вічною, Олені також хочеться умерти.

Переписування нот, яким старається спочатку заробляти Олена, для її батька й матері – ганьба. Та ще більша неслава – неодружені дочки. Тож учителька цілком справедливо зауважує дівчині: «Всі вдовиці і старі панни, Олено, – вони нічо. Останні належать ще до тих безталанних, що ще до того і смішні. Самотні блукають у житті, без приюту, без становища, сказала би-м, без смислу, ат! – живуть, щоб не вмерти… Думаєш, що праця для ідеї заступить тобі живе щастя?» Ці слова спонукають Олену до роздумів. Цікаво, що дівчина не ідеалізує колишнього коханого, батько якого збожеволів від алкоголізму, а сам Стефан відчував, що може повторити долю батька, якщо у його житті не буде такої жінки, як Олена. Проте вийти заміж за коханого, навіть знаючи про його схильність до спиртного – одне, а вийти заміж за нелюба для Олени – зовсім інше.

Життя дівчини кардинально змінюється: самогубство Германа, звільнення з роботи радника за розтрату державних коштів, переїзд родини в глухе село, де від оренди поля найстаршої сестри прибутки були дуже мізерні. Хоч важка праця повністю лягла на плечі Олени та її наймолодшої сестри Гені, сімейні негаразди загострюються настільки, що сім'я живе надголодь, а п'яний радник ледь не вбиває молотком дружину.

Виживання родини Ляуфлерів завдяки каторжній праці Олени багато в чому нагадує подібні обставини життя Скарлет О'Хари на зруйнованій воєнними подіями плантації Тара в романі «Віднесені вітром» (1936) Маргарет Мітчелл.

Обставини ж тільки ускладнюються, адже «хворобливо скупа» найстарша сестра вирішила продати своє поле, цим самим залишивши батьків і трьох сестер без жодних засобів до існування.

Зустріч Олени з місцевим лісничим Фельсом, фізично досконалим, але досить примітивним заможним чоловіком, дає шанс Олені забезпечити матеріально своїх рідних. Ніхто з них, крім Ірини, не розуміє цієї жертви. Розмова сестер напередодні Олениного весілля із Фельсом промовиста і в понятті «ловів» нареченого, і в «завданні» найвідповідальнішої в родині сестри забезпечити родині гідне життя: «Хто питає про правду або про любов? Врешті, я була між вами найсильніша, то хрест нести припало мені».

Питання сімейного щастя і права жінки на відповідну роль у житті й суспільстві у цій повісті залишається відкрите. Адже Олена ненавидить свого чоловіка, а Фельс не розуміє її страждань, зі сміхом коментує несподівану істерику нареченої, що нібито плачуть усі «дівчата перед шлюбом».

Діалог із текстом

1. Чи можна сказати, що сім'я пана Ляуфлера була типово патріархальною родиною? Відповідь підкріпіть цитатами з тексту.
2. Чому Олена в жіночому середовищі провінційного містечка завжди виглядала білою вороною? Як ставилася дочка до маминих зауважень щодо своєї поведінки? Чи справді Олена порушувала правила моралі? А тогочасні правила поведінки панночки?
3. Розкрийте взаємини Стефана та Олени на основі їхньої останньої зустрічі і взаємного освідчення в коханні перед його від'їздом.
4. Чому Олена не могла нікому, крім доктора, відкритися зі своєю страшною трагедією? Що змінилося в поведінці героїні після смерті коханого? Як ви вважаєте, ці зміни були позитивні чи негативні?
5. Кілька разів у творі Олена каже: «Бо я – Людина». Який зміст вона вкладає у цю фразу?

Діалоги текстів

- Порівняйте образ Олени Ляуфлер з образом Скарлет О'Хари. Яка з літературних героїнь вам більше імпонує і чим саме?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину Волтера Крейна «Удома. Портрет». Чим саме героїня цього полотна подібна до Олени Ляуфлер?

Діалог із науковцем

Володимир Погребенник

ЗОЛОТЕ ПАСМО ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

У перший період творчості визначальними для О. Кобилянської стають проблеми формування й розвитку цільної вольової жіночої особистості, пов'язані з європейським рухом за рівноправність жінки (ідеологом його в Галичині була Н. Кобринська). Героїні повістей «Людина» та «Царівна», відповідно Олена Ляуфлер і Наталка Верковичівна, є новітніми типами жінок мислячих, які прагнуть не лише родинного щастя, відкриття для себе світу науки, духовної культури, а й намагаються присвятити власні сили суспільно корисній праці…

Уже в ранній прозі О. Кобилянської увиразнився її ідеал жінки – освіченої, яка тонко відчуває красу природи і почуттів та виявляє справжню інтелігентність. Створені письменницею оригінальні постаті Ляуфлер і Лієвича («Людина») несли потужний виховний заряд, викликали симпатію тогочасної молоді. Вони відбивали прикмети становлення нового покоління української інтелігенції.

Тема музики, мистецтва, їхнього впливу на людину, доля талановитого митця є провідною в оповіданні «Valse melancolique». «Прочитали-сьте "Valse melancolique" – і знаєте історію мого життя. Се моя історія», – сповіщала О. Кобилянська в листі. У цьому творі викарбувано три артистичні образи Ганнусі, Марти і Софії, в яких вловлюємо чимало рис і самої письменниці, і її подруг – малярки Августи Кохановської, музикантки Софії Окуневської.

1. Що нового ви довідалися про твори О. Кобилянської «Людина» і «Valse melancolique»?
2. Чому тема молодої української інтелігенції на час виходу цих творів у світ була дуже актуальною?

ЛЕСЯ УКРАЇНКА (1871–1913)

Життєвий і творчий шлях

Серед списку тих незлічимих каменярів, що лупали зруйновану тепер скелю національної неволі, ім'я Лесі Українки стоятиме на одному з перших місць.

Дмитро Донцов

Життєвий шлях

Лариса Петрівна Косач народилася 25 лютого 1871 р. в Новограді-Волинському. На формування світогляду майбутньої письменниці великий вплив мали родинне оточення й «спадок предків»: передані з покоління в покоління поняття честі, гідності, патріотизму, глибокої шляхетності. «Такий весь рід – незгідні, незалежні, рівноправці», – напише згодом в одному з листів Леся Українка. Лесин дід по матері – Яків Драгоманов – був декабристом, окрім того, мав мистецький хист, його твори друкували в тогочасній пресі. Дядько – Михайло Драгоманов – відомий публіцист, історик, активний громадський діяч, якого переслідував царський уряд. Батько – Петро Антонович Косач – юрист за освітою, обстоював інтереси простолюду. Не було в родині панської погорди до простих людей, адже тут поважали людську гідність.

Мати Лесі Українки – Ольга Косач – відома українська письменниця й перекладач Олена Пчілка, була активною громадською діячкою, мала непохитну позицію у всьому, що стосувалося національного питання. Лесині батьки виховали своїх шістьох дітей патріотами, дали їм блискучу освіту.

▲ Олена Пчілка і Леся Українка. Ялта (1898)

«Се талант сильний, наскрізь мужній, хоч не позбавлений жіночої грації й ніжності».

Іван Франко

▲ Леся Українка з братом Михайлом. Фото (поч. 1890-х рр.)

Лесю також формувало найближче оточення Косачів, насамперед – родини Михайла Старицького та Миколи Лисенка. Старицькі, Лисенки й Косачі були, за спогадами письменника й науковця Агатангела Кримського, чи не єдиними людьми, які в часи наступу на все українське не приховували своїх поглядів, були вірні національним переконанням.

Першу поезію Леся Українка написала у дев'ять років, а в тринадцять, у 1884 р., львівський журнал «Зоря» надрукував вірші «Конвалія» і «Сафо».

Разом із братом Михайлом дівчина переклала оповідання «Запропаща грамота» та «Зачароване місце» Миколи Гоголя. Дівчина була всебічно обдарована від природи, а батьки зробили все від них залежне, щоб розвивалися її таланти. Леся Українка гарно малювала – батько запросив у Колодяжне художника з Ковеля, який навчав її рисунка з натури. Пізніше вона відвідувала рисувальну школу, засновану видатним українським художником Миколою Мурашком. Одна з її робіт, яка збереглася, – мати з дитиною біля пташиного гнізда – свідчить про неабиякий малярський хист.

Через хворобу Леся Українка вчилася вдома. Однак її ерудиція, знання з різних галузей мистецтва й науки викликали подив. Юнка володіла майже всіма основними європейськими мовами, а також старогрецькою та латинською. Французькою, німецькою, італійською могла писати вірші, ґрунтовно знала вітчизняну й світову літературу.

Цікаво знати!

У 19 років написала для своєї молодшої сестри, яка навчалася в гімназії, книжку «Стародавня історія східних народів». Це був перший в Україні підручник про первісне суспільство й історію індусів, єгиптян, ассирійців, вавилонян, фінікійців.

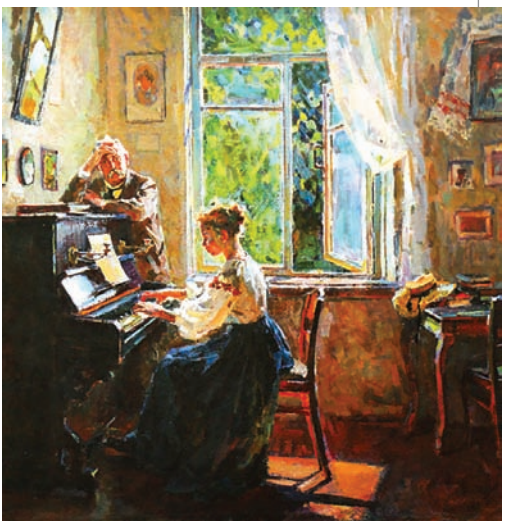
Іще одне джерело, яке потужно живило талант Лесі, – музика. Дівчина чудово грала на фортепіано (її вчителькою була Ольга Лисенко, дружина Миколи Лисенка), виконувала власні композиції. Можливо, вона стала б відомою композиторкою, якби не той «кепський жарт», який «утяла» їй «натура». Ідеться про туберкульоз кісток, тяжку хворобу, що почалася взимку 1881 р., коли десятилітня дівчинка промочила ноги в крижаній воді річки Стир.

Цікаво знати!

Подорожуючи світами, Леся Українка винаймала собі помешкання обов'язково з фортепіано, адже навіть хворою рукою намагалася грати бодай для себе, а музичний слух мала ідеальний.

Важливу роль у формуванні Лесиної поетичної натури відіграла й мальовнича природа Волині, легенди й казки Полісся, власне, та атмосфера краси, серед якої вона росла, а також народні звичаї, традиції.

Новоград-Волинський, Ковель, Колодяжне – казкові місця дитинства поетеси. У 1879 р. родина Косачів перебралася до Луцька. Тоді ж Косачі придбали в селі поблизу садибу, щоб дати можливість дітям бути на природі. Колодяжне назавжди зачарувало Лесю прекрасними краєвидами та розповідями місцевого селянина Лева Скулинського про «нечисту силу».

▲ *Василь Забашта.* Микола Лисенко слухає гру Лесі Українки (1961)

На Водохреще на річці Стир Леся Українка застудилася. Довга «тридцятилітня війна», як висловлювалася сама поетеса, змушувала її шукати рятунку то в місцях із теплим кліматом – у Ялті, Італії, Грузії, Єгипті, то в медичних світил Польщі та Німеччини.

Із середини 1880-х рр. Леся Українка (на той час вона взимку жила переважно в Києві) входить до гуртка творчої молоді «Плеяда». Плеядівці ставили перед собою завдання розвивати українську культуру, серед запланованого, наприклад, була робота над цілою серією перекладів найкращих зразків європейської літератури. Леся Українка із захопленням перекладає вірші одного зі своїх улюблених поетів – Генріха Гайне (92 її переклади з «Книги пісень» німецького поета побачили світ 1892 р. у Львові). Для зібрань «Плеяди» поетеса й сама починає писати прозу.

У 1890 р. у львівських журналах друкуються поезії «Contra spem spero», «Мій шлях», «Сім струн». Навесні 1891 р. Леся Українка відвідала Львів, познайомилася з Іваном Франком, галицькими діячами літературно-мистецького та громадського життя, а 1893 р. у Львові за сприяння І. Франка вийшла перша поетична збірка Лесі Українки «На крилах пісень».

Важливою віхою в житті Лесі Українки стала поїздка в Болгарію до рідного дядька Михайла Драгоманова. Тут вона насолоджується інтелектуальною атмосферою, що панує в дядьковій родині, жадібно ковтає сторінки видань, яких не можна було роздобути в Україні. Зустрічі з емігрантами – політичними й громадськими діячами, розмови про волю, освіту рідного народу остаточно формують її суспільно-політичні переконання.

▲ *Віктор Зарецький.* Леся Українка в гурті «Плеяда» (1961)

А тим часом в Україні запанувала реакція. Обшуки в Київському університеті,

арешти студентів. Повернувшись із Болгарії, Леся Українка й сама опиняється під негласним наглядом поліції. Однак продовжує відвідувати таємні гуртки. Навіть надіслала Людмилі Драгомановій статтю «Голос однієї ув'язненої», у якій засудила французьких митців за їхнє схиляння перед російською імператорською сім'єю під час її перебування в Парижі.

Цілий рік, починаючи з червня 1897 р., Леся Українка лікувалася в Криму. Вілла «Іфігенія», де оселилася поетеса у своєму «добровільному вигнанні», самою назвою викликала асоціації з героїнею давньогрецької міфології. Так народилася драматична сцена «Іфігенія в Тавриді». На той час Леся Українка вже випробувала свій талант у ліро-епіці (поеми «Роберт Брюс, король шотландський», «Давня казка», «Поет під час облоги»).

Потужний Лесин талант вибухнув і в драмі: ще 1896 р. поетеса закінчила свій перший драматичний твір – «Блакитна троянда». Продовжує й перекладацьку роботу: береться за «Макбета» Вільяма Шекспіра, «Божественну комедію» Данте, пропонує друзям українською мовою уривки з «Каїна» Джорджа Гордона Байрона.

Однак у листі до родичів Олена Пчілка писала: «Така у нас біда з Лесею… Вона плаче нишком від мене, а я від неї». На початку 1899 р. Леся Українка поїхала в Берлін на операцію. Доля нарешті виявилася прихильною: після хірургічного втручання з'явилася навіть надія назавжди побороти багаторічну недугу. У той час починається листовне знайомство поетеси з Ольгою Кобилянською.

Іще влітку 1897 р. у Ялті Леся Українка познайомилася із Сергієм Мержинським, їхня дружба переросла в ніжне кохання. Були короткі зустрічі в Криму, Гадячі, Києві, нарешті – в Мінську, коли в Лесиній долі звершилася вища форма любові – служіння. Усупереч волі матері дівчина поїхала доглядати смертельно хворого друга, для якого вона «почала нову мрію життя», «вмерла і воскресла». Невеличка хатина на околиці Мінська, що вростала в землю, стала тим бастіоном, де Леся Українка два місяці тримала останню битву й намагалася вирвати з лабет смерті свого друга. «Вже не може підвестися сам. Листи замість нього пишу я, навіть його найближчим приятелям…» – скаржилася вона Ользі Кобилянській. Глибину своїх почуттів Леся Українка виливає в поетичних рядках. Біля ліжка вмираючого хворого вона написала драматичну поему «Одержима». «Я її в таку ніч писала, після якої, певне, буду довго жити, коли вже тоді жива осталась», – зізналася Леся Українка в листі Івану Франкові.

▲ Сергій Мержинський

Невдовзі після смерті С. Мержинського змучений фізично й морально Лесі Українці лікарі поставили невтішний діагноз: легені уражені сухотами. Шукаючи бодай якоїсь розради, вона прагне зустрітися з О. Кобилянською і їде на Буковину, відвідує І. Франка у Львові.

До Лесі приходить натхнення. Вона пише легенду «Трагедія» та вірш «Якби вся кров моя уплинула отак…».

Зустрічі, щирі вітання, захоплення, з яким зустрічали поетесу студенти в Чернівцях, літературно-музичні вечори з декламуванням її поезій повертали до життя. Леся Українка відновлює листування з редакціями, надсилає у

видавництва нові твори. 1902 р. в Чернівцях виходить третя поетична книжка Лесі Українки – «Відгуки».

Цікаво знати!

Коли в Ольги Кобилянської запитали дозволу на видання поштової марки з її фото, вона поставила умову: має бути лише парна світлина з Лесею Українкою, якщо та на це погодиться.

▲ *Іван Труш.* Портрет Лесі Українки (1900)

Однак невиліковна хвороба знову «гнала» Лесю Українку «світами». Дві зими – 1902 і 1903 рр. – вона прожила в Італії.

У Києві 1904 р. вдруге під назвою «На крилах пісень» виходить іще одне видання поетичних творів письменниці (вибране). Однак цензура покалічила збірку, а критики наче й «не помітили» її.

До початку 1907 р. письменниця живе в Києві і стає свідком наступу реакції, коли багато хто з представників інтелігенції різко змінив свої недавно прогресивні погляди. У цей непростий час Леся Українка успішно співпрацює із сатиричним журналом «Шершень», де публікує низку власних викривальних творів. Поетесі судилося пережити арешт: під час обшуку в її помешканні знайшли заборонену літературу. Однак завдяки популярності Лесю Українку сприймали як «пророка, що в найпідлішу добу національного занепаду проповідував про великий час світанку…, гаслом котрого навіть у найтемніші хвилі життя нації було: “Contra spem spero!”» (Дмитро Донцов).

Улітку 1907 р. Леся погодилася вийти заміж за музикознавця і фольклориста Климента Квітку, який з особливою турботою ставився до неї. Новостворена сім’я переїхала в Балаклаву, де Квітка одержав посаду в суді, а згодом – у Ялту. Здавалося, морський клімат мав би сприяти поліпшенню здоров’я, а хворій поетесі стало тільки гірше. Берлінський професор радив їхати до Єгипту, але зібрані на поїздку гроші подружжя віддало на організацію етнографічної експедиції, яка записувала мелодії українських народних дум. У 1911 р. Леся Українка та Квітка опинилися на Кавказі, в Кутаїсі. Уже звідти письменниці вдалося ще раз відвідати Єгипет. Вражена величчю пірамід, загадковістю сфінкса, вона написала ліричний цикл «Весна в Єгипті». Письменниця змушена була підпрацьовувати перекладами ділових паперів і давати приватні уроки німецької і французької мов. Вона мужньо зносила всі удари долі. Такими настроями пройнятий і останній її поетичний цикл «З подорожньої книжки» – п’ять поезій, написаних на кораблі в зимовому штормовому морі.

У травні 1913 р., повертаючись із Єгипту на Кавказ, Леся Українка востаннє відвідала Київ, де мала урочисту зустріч із шанувальниками її творчості. Людмила Старицька-Черняхівська згадувала: «Бліда, прозора постать Лесі з руками, повними енергії, любові й віри, зі смертю в очах».

У Кутаїсі Лесі Українці довелося вкотре пережити тяжке випробування матеріальними нестатками. Крайня грошова скрута призвела до того, що подружжя

◀ Пам'ятник Лесі Українці у Києві на площі, названій на її честь. Скульптор Галина Кальченко, архітектор Анатолій Ігнащенко

навіть спродувало хатні меблі. Однак і в цих умовах письменниця вважала неприпустимим просити громадської підтримки (таку допомогу, наприклад, отримували Михайло Коцюбинський, Володимир Винниченко). Із голосу дружини, яка помирала, Климент Квітка встиг записати народні пісні, а матері й сестрі Ользі Леся Українка надиктувала зміст задуманої ліричної драми «На передмістю Александрії». Голосом своїх героїв вона звернулася у вічність, доручаючи власні «скарби» (творчість) прийдешнім поколінням.

Леся Українка померла 1 серпня 1913 р. в містечку Сурамі (Грузія). Тіло славної доньки України, «святої лицареси, що написала на власному щиті в часи похмурі й тяжкі для нашої Батьківщини гордо – Українка» (Оксана Забужко), перевезли до Києва. Поліція заборонила нести труну на руках, як того вимагала громадськість, заборонила промови, а щоб ніхто не посмів порушити заборони, дала в супровід похоронній процесії наряд кінноти. Та Україна провела в останню путь свою доньку багатотисячною ходою. Поховали Лесю Українку на Байковому цвинтарі.

Діалог із текстом

1. Як впливала родина на формування світогляду Лесі Українки? Прокоментуйте її слова: «Такий весь рід – незгідні, незалежні, рівноправці».
2. Який важливий духовний спадок узяла Леся Українка з рідного дому? Що ви дізналися про особливу роль матері у формуванні таланту Лесі? Хто ще, крім батьків, вплинув на виховання майбутньої письменниці?
3. Як ви розумієте лексичне значення псевдоніма Леся Українка?
4. Чому письменниця так багато подорожувала? Чи тільки любов'ю до мандрів були зумовлені її поїздки?
5. Як саме взаємини із С. Мержинським позначилися на творчості Лесі Українки?

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте портрет Лесі Українки пензля галицького художника Івана Труша. Якою постає поетеса на ньому? Чи відображає портрет ставлення майстра до моделі?
2. Дізнайтесь, як перетнулися долі Лесі Українки та Івана Труша; підготуйте стислу розповідь про це.
3. Розгляньте репродукцію картини В. Зарецького «Леся Українка в гурті "Плеяда"». Як ви думаєте, чому присутні одягнені переважно в український одяг?

Основні мотиви поетичної творчості Лесі Українки

Уся творчість Лесі Українки наснажена потужною життєствердною силою – **неоромантичним** естетичним ідеалом**,** згідно з яким провідними мотивами є боротьба, воля, служіння високій меті. **Ліричний герой її поетичних творів – сильна духом особистість**, яка намагається знайти розв'язання актуальних суспільних і філософських проблем. Характерне для європейської неоромантики відчуття духовної втоми не властиве для поетичного доробку Лесі Українки. Світогляд поетеси визначив особливості її творчої манери.

«Центральне зерно неоромантики Лесі Українки – сильна інтелектуально, вольова, чуттєва особистість… Роль неоромантизму як літературної течії національно-революційна: висунення вселюдської проблематики можливе тільки на національному ґрунті. Ліризм панує в неї не тільки в його власній сфері, в ліричній поезії, але переноситься з виразною силою на поеми, на драматичні поеми й етюди; звернення до одуховленої історії, до міту, екзотики, до біблійної теми, Еллади й Риму».

Юрій Бойко

«Інтелект, поетична інтуїція, глибока ніжність жіночої психіки, сильна творча воля, орлиний лет душі – оте все сплелося у творчості Лесі Українки в одну гармонійну цілість».

Микола Євшан

Стиль Лесі Українки, як і кожного митця, пройшов певні етапи розвитку: від «дитинної імпресіоністики» ранніх творів – до «широкої ідейности і могутнього пристрасного огню» (І. Франко), а творчість 1900-х рр. вирізняється поєднанням рис неоромантизму й неокласицизму.

Форму поезій Лесі Українки характеризує надзвичайна різноманітність строфіки (сонети, октави, секстини, катрени, терцини) та наявність усіх віршових стоп. Використовувала поетеса і білий вірш.

Поетичні твори Лесі Українки ввійшли до збірок: «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902), «На крилах пісень» (1904). Дослідники відзначають як новаторську рису її творчості «тяжіння до ліричного циклу як композиційного засобу лірики». Найпоширеніші принципи компонування циклу в Лесі Українки: ідейно-тематичний – цикли «Ритми», «Невільничі пісні», «Пісні про волю»; зоровий – «Подорож до моря»; музичний – «Сім струн».

Серед Лесиних ліричних творів домінує лірика громадянська, широко представлена філософська, рідше – пейзажна й інтимна, хоча громадянські мотиви часто переплітаються з інтимними й філософськими. Поезія Лесі Українки наповнена силою духовного пориву людської душі до високих ідеалів. Саме тому Максим Рильський назвав Лесю «Жанною д'Арк нашої літератури».

У збірці **«На крилах пісень»** (1893), що значною мірою була ще позначена рисами учнівства, представлені й пейзажна, й інтимна лірика, у яких (особливо – в інтимній) є ноти жалю, зітхання, та провідний мотив усієї збірки – громадянський, а домінантний настрій – життєствердний. Оплакування знедоленої матері України (цикл «Сім струн») переростає в усвідомлення необхідності боротьби («Всі

наші сльози тугою палкою…», цикл «Сльози-перли»). Своє кредо молода поетеса найчіткіше висловила у вірші «Contra spem spero!».

У збірці **«Думи і мрії»** (1899) знайшла продовження тема **митця й суспільства** (ліро-епічні поеми «Давня казка», «Поет під час облоги», вірш «Слово, чому ти не твердая криця…»). У поезії цього періоду розроблена тема героїзму, лицарської відваги, коли не здаються на милість переможця, приймають бій не на життя, а на смерть (поема «Роберт Брюс, король шотландський»).

Твори, що увійшли до циклу політичної лірики «Невільничі пісні» («І все-таки до тебе думка лине», «Fiat nox!» («Хай буде ніч!»), «Slavus-sclavus» («Слов'янин-раб»), «Товаришці на спомин», «Поет під час облоги»), картають сучасників за їхню рабську покору. Поетичною знахідкою стала назва вірша «Slavus-sclavus». Використовуючи співзвучність латинських слів «слов'янин» і «раб», Леся Українка намагається розбудити національну свідомість українців, які мовчки терплять рабське становище.

Наскрізний мотив циклу втілений у рядках поезії «І все-таки до тебе думка лине…»: «Що сльози там, де навіть крові мало!». А в поезії «Товаришці на спомин» авторка вибухає гнівними інвективами шевченківської сили: «Ми паралітики з блискучими очима, / Великі духом, силою малі»; «О, сором мовчки гинути й страждати, / Як маєм у руках хоч заржавілий меч».

Збірка **«Відгуки»** (1902) складається з циклів «Ритми», «З невольницьких пісень», «Хвилини», шести легенд і драматичної поеми «Одержима». З'являється ключовий для поетичного світу Лесі Українки образ – «одваги меч двосічний». У віршах циклу «Ритми» («Якби вся кров моя уплинула отак…») та легендах («Трагедія», «Королівна») домінують мотиви лицарського покликання. У цих творах відчуття власного обов'язку бути сильною, не скоритися долі ніби відлунює заповітами величних служителів ордену Меча Слова, посталих в уяві поетеси з героїчної доби Середньовіччя.

Антиімперським пафосом сповнений вірш «І ти колись боролась, мов Ізраїль» (1904), у якому крізь призму біблійних мотивів Леся Українка осмислила причини української недолі. Поетеса наголошує на трагічних наслідках Переяславської угоди: «Знову тьма, і жах, і розбрат. / І знов настав єгипетський полон, / та не в чужій землі, а в нашій власній». Риторичні запитання, використані авторкою у фіналі вірша, сповнені болю й гніву, протесту проти покори перед загарбниками: «Коли скінчиться той полон великий, / що нас зайняв в землі обітованій? / І доки рідний край Єгиптом буде? / Коли загине новий Вавилон?»

«Contra spem spero!»

Прикметно, що вірш «Contra spem spero!» (1890) написаний у тяжкий для Лесі Українки період наступу недуги. Обраний для заголовка твору латинський вислів – «без надії сподіваюсь» – викликає асоціацію зі зараненим, але нескореним воїном, на щиті якого написано цей девіз. Подібно до нього поетеса свідома свого покликання й того шляху, яким доведеться йти: тут її чекають не розквітлі троянди, а немилосердні терни. Поезія, пронизана романтичним пафосом боротьби, утверджує незламність духу і віри людини у змаганні з долею. Вольові імпульси твору увиразнюють

ораторські інтонації, стверджувальні оклики. У вірші органічно поєднані мотиви глибоко особистісні (боротьба з недугою) та суспільні (панування реакції).

Драматизм вірша значною мірою визначає контрастність образів, що набувають символічного значення: «вбогий, сумний переліг», «мороз», «гіркі сльози», «важкий камінь», «крем'яна гора», «темна нічка» – «барвисті квітки», «гарячі сльози», «весела весна», «весела пісня», «зірка провідна». Емоційну напруженість, драматичність вірша підкреслює і віршовий розмір – чіткий ритм тристопного анапеста.

▲ *Софія Караффа-Корбут.* «Contra spem spero!». Кольорова ліногравюра (1962)

«Мріє, не зрадь!»

Поезію «Мріє, не зрадь!» (1905) створено в період революційного піднесення. У листі до Агатангела Кримського Леся Українка так описувала свої тодішні настрої: «У поезії я тепер обдарована несподіваною гармонією настрою моєї музи з громадським настроєм...» Слово «мрія» в ті часи було авторським неологізмом Михайла Старицького і вживалося в різних значеннях. У цьому вірші Лесі Українки воно уособлює надію на волю, звільнення від царської тиранії, але водночас є синонімом до слів «талант», «муза».

Вірш характеризує філософська глибина тропів, афористичність висловів. Героїчне тут виражене і в структурній чіткості, і в енергійному ритмі. Сильна воля і беззастережна віра, самозречення в ім'я високої мети – запорука успіху: «Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, / той не вмре, не здобувши нового добра».

«Слово, чому ти не твердая криця...»

Вірш «Слово, чому ти не твердая криця...» (1896) увійшов до збірки «Думи і мрії», у якій однією із центральних була тема митця й суспільства. Слово для Лесі Українки набуває сенсу дії, чину, боротьби за звільнення людини від рабських пут.

Риторичні запитання першої строфи трансформуються у стверджувальні інтонації в наступній строфі, де ритм увиразнений за допомогою алітерації (звукових повторів *р*). Поетеса переконана: слово має служити людям, давати їм наснагу до боротьби, ставати «мечем на катів». Вірш «Слово, чому ти не твердая криця...» яскраво виявляє символізм авторського мислення. Центральним постає образ слова-зброї, що породжує цілу низку синонімічних образів: «твердая криця», «безжалісний меч», «гартована мова», «зброя іскриста», «меч на катів», «клинок». Вольової напруги, сили поетичного переконання досягнено також і завдяки віршовому розміру, яким написаний твір.

Леся Українка – поетка високого пориву, незламної волі. Такими мотивами пройнята й вершинна поезія з останнього поетичного циклу «З подорожньої книжки»: «Хто не жив посеред бурі, / той ціни не знає силі, / той не знає, як

«У ліриці вона немов би роздвоюється. З одного боку, вона – поет шаленого пориву, незламної волі, твердого заклику, вона може викликати цілу бурю металево-гострих тонів, що від екзальтації ведуть до натхненно-суворої логіки, до філософського напруження думки. З іншого – її поезія висловлює інтимні глибини жіночої психіки; делікатний малюнок відтінків душевних переживань нагадує складний, дрібно деталізований зразок мережива; жіноча ніжність висловлюється наче пошепки, вона м'яко звучить у невіддаваних перекладом сполуках українських приголосних. Дихання тихої мелодії вчувається в цій поезії, яка раз у раз звертається до асоціацій зі світу музики…».

Юрій Бойко

людині / боротьба і праця милі», – і поезія «Хто вам сказав, що я слабка»: «Хто вам сказав, що я слабка, / що я корюся долі? / Хіба тремтить моя рука / чи пісня й думка кволі?».

Діалог із текстом

1. Розкрийте особливості світогляду письменниці. Як саме в її творчості проявився неоромантичний ідеал? Проілюструйте прикладами з поезій.
2. Що ви можете сказати про особливості стилю Лесі Українки-поетки?
3. Поясніть, як ви розумієте слова І. Франка: «…Ся хвора, слабосильна дівчина – трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну».
4. Які мотиви переважають у поезії Лесі Українки? Чому М. Рильський назвав Лесю «Жанною д'Арк нашої літератури»? У чому полягало новаторство її поетичного доробку?
5. Як реалізувалася в поезії Лесі Українки тема митця й суспільства? Проілюструйте прикладами.
6. Що означає латинський вислів «Contra spem spero!»? Чому Леся Українка дала своїй поезії таку назву? Визначте основний мотив цього вірша. Знайдіть у творі приклади оксиморона, епітетів, антитези.
7. Якого змісту набув у Лесі Українки вислів «сізіфова праця»? Доведіть, що у вірші «Contra spem spero!» переплетені громадянські й інтимні мотиви.
8. Завдяки чому досягнено драматизму в поезії «Мріє, не зрадь!»? Поясніть, як ви розумієте слова: «Я вже давно інших мрій відреклася для тебе. / Се ж я зрікаюсь не мрій, я вже зрікаюсь життя. / Вдарив час, я душею повстала сама проти себе, / І тепер вже немає мені вороття».
9. Проілюструйте літературознавчі твердження Ю. Бойка прикладами з творчості Лесі Українки.
10. У чому полягає символізм образного мислення Лесі Українки? Наведіть приклади з проаналізованих поезій.

Мистецькі діалоги

- Прослухайте романс «Слово, чому ти не твердая криця» (музика Якова Степового). Як саме композитор передав основний настрій поезії?

Драматична спадщина Лесі Українки: жанрове й тематичне новаторство

У статті «Про театр» Леся Українка висловила думки про принципи розбудови тогочасного українського театрального мистецтва: «Ми хочемо, щоб театр і у нас, як у інших народів, розширював наш розумний виднокруг, освітлював ті питання, що турбують інтелігента наших часів».

Письменниця розширила можливості драми як літературного роду, поєднала родові ознаки лірики, епосу й драми, дала оригінальне трактування світових образів. До прикладу, легенду про Дон Жуана, яку по-своєму розробляли Тірсо де Моліна, Мольєр, Олександр Пушкін, Леся Українка оригінально використала в «Камінному господарі». «Лицар волі», традиційний спокусник жінок, у її творі постає жертвою кар'єри. Крім того, як зауважив Максим Рильський, «створила в цій поемі Леся Українка цілком новий і прекрасний образ Долорес, яка незмірно переважає своїми моральними якостями і Дон Жуана, і донну Анну».

1900-ті рр. у творчій біографії Лесі Українки – це період суттєвого переважання жанру драми. У цей час вона написала понад 20 драматичних творів, які представляють нову жанрово-стильову сторінку українського письменства. Її драматургія посідає гідне місце поряд із творами Генріка Ібсена, Гергарта Гауптмана, Гуго фон Гофмансталя, Станіслава Виспянського, Ріхарда Вагнера. Авторка осмислювала глибинні філософські проблеми, а також проблеми із життя українського суспільства у світлі античної та біблійної історії. «Кассандра», «На руїнах», «У пущі», «Вавилонський полон», «На полі крові», «Камінний господар» – ці й інші драматичні твори написані на основі історії давніх часів. «Вічні» образи під пером Лесі Українки набували нового звучання, переконливо спростовували «теорію», що українська література призначена тільки «для хатнього вжитку».

«Прикмети оновлення поетики драми Лесею Українкою виявлялись у багатьох чинниках. Серед них – багатомірність образу, переакцентовка на внутрішню дію, перевага слова над дією, ліричко-філософського струменю над подійним, значення підтексту. Центром драматизму стає внутрішній світ персонажа».

Лариса Міщенко

«Якби Леся була не українською, а російською письменницею, то, правдоподібно, її, а не Чехова, шанували б і цінували по всьому світу як творця модерної драми. Про це подбали б представники російської еліти».

Ігор Качуровський

Драматична поема – невеликий за обсягом віршований твір, у якому поєднуються жанрові особливості драми та ліро-епічної поеми. Основу драматичної поеми становить внутрішній динамічний сюжет – конфлікт світоглядних і моральних принципів за відсутності широкого тла зовнішніх подій. Ліричні чинники у творах цього жанру переважають над епічними та драматичними.

1901 р. Леся Українка створила першу драматичну поему **«Одержима»**. В основі твору – біблійна тема, яку авторка розгортає як протиставлення церковним

▲ *Олександр Іванов.* Явлення Христа Марії Магдалині після Воскресіння (1835)

догматам. Чи не вперше в історії світової літератури письменниця поставила під сумнів доцільність жертви Христа задля невдячного людства. Месія жертвує собою, Міріам готова вмерти заради нього.

Вона, «одержима духом», умирає з прокльонами й ненавистю на вустах, що суперечить біблійній настанові любити навіть ворогів своїх.

Драматична поема «Бояриня»

«Бояриня» (1910) належить до традиційних просвітницько-народницьких п'єс. Це єдиний драматичний твір у творчому доробку Лесі Українки, написаний у цьому стилі. Національні проблеми розкриті безпосередньо.

Дія в «Боярині» відбувається в другій половині XVII ст., після смерті Богдана Хмельницького, коли Московське царство почало порушувати статті Переяславської угоди. Звернення до цього трагічного періоду дало можливість письменниці актуалізувати проблему національної пасивності й зради.

Історично правдиво й художньо переконливо Леся Українка змалювала суспільно-політичний лад тогочасної Московщини, що тримався на доносах, хабарництві, катуваннях.

Головна героїня твору – **Оксана**, донька заможного козака Перебійного, що належав до козацької старшини. Конфлікт між почуттям любові до Степана і неприйняття його пасивності, що рівноцінна зраді, бажання бути зі своїми співвітчизниками в тяжкий для України час – і катастрофічна неможливість вирватися з московських пазурів призводять до трагічної розв'язки: Оксана гине.

> «Хоч Леся Українка безпосередньо й не відтворює в своїй поемі боротьби, що точилася за Руїни, проте вона на неї реагує, виявляючи свої симпатії до учасників тієї боротьби».
>
> *Михайло Драй-Хмара*

Образ Степана. Цього персонажа наділено багатьма чеснотами: інтелігентний, високоосвічений, розсудливий. Іноді він навіть переконаний, що служить Україні, як і його батько, «з-під московської руки». Степан змушений постійно чинити над собою моральне насильство, адже він, з одного боку, дорожить своїм становищем боярина, а з іншого – боїться тортур, доносів. Інтелектуально й духовно вищому від московського оточення Степанові важко бути «Стьопкою»,

◀ Драма «Бояриня» на сцені Львівського національного академічного українського драматичного театру ім. Марії Заньковецької. У ролі матері Степана – Лідія Остринська, у ролі Оксани – Марія Шумейко, в ролі дівчини-служебки – Наталія Лісова

блазнем царя, та страх за своє життя й життя рідних призводить його до остаточної деградації.

На історичному матеріалі доби Руїни Леся Українка актуалізувала важливу для свого часу проблему: національної пасивності й зрадництва. В особі Степана, наголошує М. Драй-Хмара, «…можна вбачати того українського інтелігента кінця XIX – початку XX ст., що втратив почуття національного й переймав чужу культуру, зрікшись своєї рідної. Оксана ж представляє тип того інтелігента, що довго боровся за національне самовизначення, але, попавши в пазурі московського чиновництва, не мав уже сили вирватися на волю й конав на чужині».

Драма-феєрія «Лісова пісня»

А її, здається, признано
за мій шедевр.

Леся Українка

Драматичну феєрію «Лісова пісня» (1911) Лесі Українки вважають особливим твором не тільки в її творчій спадщині, а й у скарбниці світової літератури. За висловом Максима Рильського, це – «діамантовий вінець» письменниці.

Історія написання. Задум цього твору довго хвилював і вабив Лесю Українку, зрів, щоб вилитися на папір усього за десять днів: «Писала я її дуже недовго, 10–12 днів, і не писати ніяк не могла, бо такий уже був непереможний настрій, але після неї я була хвора і досить довго "приходила до пам'яті"…». А в листі до матері є згадки про те, що саме підштовхнуло до написання твору: «Мені здається, що я просто згадала наші ліси та затужила за ними… В Колодяжному в місячну ніч бігала самотою в ліс (ви того ніхто не знали) і там ждала, щоб мені привиділась Мавка… Зачарував мене сей образ на весь вік…»

«Можливо, це був перший екологічний зойк. Перша пересторога. Перше благання: "Не рубай!" Перше попередження, що зрада може перетворити на вовка, що все може піти прахом. І тоді по лісах блукатиме тільки наша загублена Доля».

Ліна Костенко

Софія Караффа-Корбут. Ілюстрації до видання «Лісова пісня». Київ, «Веселка» (2007) ▶

Улітку 1911 р. Леся Українка жила в Кутаїсі. На Кавказі, в розлуці з Україною, з дорогою її серцю Волинню письменниця згадувала яскраві миті свого дитинства. У «Лісову пісню» вона справді «вклала цвіт душі».

Жанр твору. За жанром «Лісова пісня» – новаторський твір. Видавці назвали її «драмою-феєрією», хоча сама Леся Українка не схвалювала такого визначення. Традиційно західноєвропейські феєрії були цирковими чи театральними виставами – видовищем із безліччю трюків. Однак на початку XX ст. елементи феєричності проникають у літературу, зокрема в драматургію, покликану до життя неоромантизмом. Тож письменниця створила новий жанр – проблемну філософську драматичну поему.

Феєрія (з фр. féerie, від fée – фея, чарівниця) – театральна або циркова вистава з фантастично-казковим сюжетом, сценічними ефектами й трюками. На початку XX ст. в європейській драматургії виникає драма-феєрія (драма-казка), для якої характерне виразне ліричне начало, зіставлення природного й людського, широке використання міфічних і фольклорних образів, фантастичних елементів. До шедеврів цього жанру належать «Затоплений дзвін» Гергарта Гауптмана, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Синій птах» Моріса Метерлінка.

Фольклорно-міфологічна й філософська основа твору. Персонажний світ твору представлений людьми й казковими, міфічними істотами, якими, відповідно до народних вірувань, заселені ліси й луки, водойми й поля. І хоч у Звягелі (колишня назва м. Новоград-Волинський) письменниця жила тільки до семи років, однак почуті тут пісні, казки, перекази запам'яталися їй на все життя. Прикметно, що Лукаш у драмі грає на сопілці саме мелодію веснянки, популярної на Звягельщині. У Колодяжному, під Ковелем, до самісінького маєтку Косачів підступав ліс зі старими гіллястими дубами та густою ліщиною. А урочище Нечимне з великим таємничим озером біля села Скулин, на березі якого Косачі ночували в хижці дядька Лева, подарувало Лесі, за словами її сестри Ольги, «той краєвид із "Лісової пісні", який був би найдокладнішою декорацією до неї». Із листа Лесі Українки до Михайла Драгоманова відомо, що розповідь про «Того, що в скалі сидить», вона почула від однієї селянки, як і про Злидні – образ, запозичений із волинського фольклору.

▲ *Софія Караффа-Корбут.* Ілюстрація до видання «Лісова пісня». Київ, «Веселка» (2007)

Авторка вклала в текст драми те, що називала «релігією своїх предків» – іще дохристиянський світогляд людини, яка зрослася з природою. Мавка, осяяна духовним світлом Лесі Українки, наснажена глибиною її переживань, її філософським розумінням життя, любові як найвищого благословення, дарує людям формулу безсмертя: «Я маю в серці те, що не вмирає».

Композиція драми. Твір складається з прологу й трьох дій, кожна з яких співвідноситься з різними порами року. На фоні пробудження, квітування, осіннього згасання і зимового завмирання природи розгортається історія кохання та зради, прощення й переходу головних героїв в інші, духовні, виміри.

«Найхарактернішою композиційною особливістю “Лісової пісні” є органічне переплетення світу природи і світу людини».

Василь Пахаренко

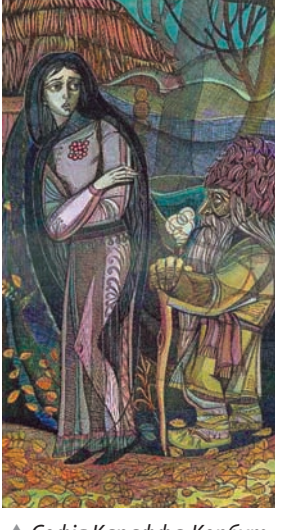

▲ Національна опера України. Балет на дві дії Михайла Скорульського. Мавка – Катерина Кухар; Лукаш – Олександр Стоянов

Сама Леся Українка стверджувала, що «Лісова пісня» створена «на честь волинських лісів». Тож пролог лише вводить читача у світ природи й казки, де діють фантастичні істоти.

Перша дія – пробудження Мавки, народження кохання між лісовичкою й сільським парубком Лукашем. Це *зав'язка твору*. Друга дія, що розгортається у час «пізнього літа», становить його розвиток. Кохання Лукаша в'яне, Мавка для нього стає чужою, він вибирає не мрію, не духовну красу, а плотську втіху. Мавка, яка знає його глибше, ніж він сам, із сумом каже: «Не можеш ти до себе дорівнятись…»

Наприкінці другої дії настає кульмінаційний момент: Лукаш зраджує Мавку й сватає Килину, його вибір «штовхає» Мавку в обійми «Того, що в скалі сидить». Однак добровільне рішення Мавки зникнути «у підземеллі темного Марища» – це *передкульмінація*, бо події тільки сягатимуть емоційної напруги. Світло високої любові, присвяченості себе іншому не дають Мавці заснути в царстві Марища навічно. Вона вириває́ться з підземелля, щоб урятувати Лукаша від страшного закляття, накладеного на нього Лісовиком за зраду. Мавка повертає Лукашеві людську подобу, однак її саму закляла Килина і Мавка перетворилася на вербу. Це сталося, бо Мавка більше не має сил протистояти злу, Лукашева зрада відняла в неї бажання жити. Розлючена Килина намагається зрубати вербу, але Перелесник запалює дерево, відтак згорає й хата. Ці події становлять *кульмінацію твору*.

▲ *Софія Караффа-Корбут.* Мавка. Ілюстрація до видання «Лісова пісня». Київ, «Веселка» (2007)

Килина й Лукашева мати повертаються в село, незважаючи на те що Лукаш залишається в зимовому лісі без даху над головою. Фатальний для героя епізод завершується розлогою ремаркою-епілогом: «Зимовий день зміняється в ясну, місячну весняну ніч. Мавка спалахує раптом давньою красою у зорянім вінці. Лукаш кидається до неї з покликом щастя». Це *розв'язка* твору, і вона оптимістична: монолог Мавки – про вічність краси, всепереможну силу Любові, незнищенність Духу. «О, не журися за тіло!» – запевняє коханого її голос. Адже для того, хто вірний любові, смерті нема. Є лише перехід, у якому душа оновлюється і народжується для вічного життя: «стане початком тоді мій кінець».

Важливу роль у композиції «Лісової пісні» відіграють ремарки. Вони сприймаються як поезія у прозі – «це найкращі

◀ Лукаш, звільнений із подоби вовкулаки, з Килининим сином на руках (Волинський обласний академічний музично-драматичний театр ім. Тараса Шевченка; у ролі Лукаша – актор Сергій Єрмакович)

в українській літературі пейзажі. Новаторство Лесі Українки у змалюванні природи виявляється у синтезі різних мистецтв, своєрідному кінематографічному ефекті, що передбачає швидку зміну звуків, рухів і навіть часу» (Лариса Міщенко).

Образи-персонажі. У драмі діють представники світу людського, реалістичного й фантастичного. **Лукаш** – дитя свого середовища. Як і кожен селянин, він мріє про достаток і господарство. Під впливом владної матері в його характері з'являються користолюбство й підлість. Про свою майбутню дружину він судить як про невсипущу, але дармову наймичку: «Чужу все до роботи заставляти не випадає… Наймички – не дочки…». Яскравий спалах Лукашевого кохання – короткочасний. Лукаш робить своєрідні користолюбні підрахунки, побоюючись, що лісовичка захоче плату за роботу в його господарстві: «То й добре, коли ніхто не завинив нікому. / Ти се сама сказала – пам'ятай».

Тільки перетворений Лісовиком на вовкулаку Лукаш отримав можливість перестраждати й спокутувати провину, очиститися від усього дріб'язкового, прозріти. З'явилися невластиві його характеру риси: опір злу, почуття вдячності Мавці, іронія у ставленні до наживи й збагачення, до сварок між Килиною і матір'ю.

Залишившись на згарищі, Лукаш подумки перебирає своє життя й відчуває, що наробив багато помилок. Ось чому напівзамерзлому героєві сниться загублена Доля, без якої його життя перетворюється на існування. Драматизм образу Лукаша – в його роздвоєності, неусвідомленні свого покликання та мети життя. Він був духовно сліпий, хоча володів «духовним мечем» – музикою, що несла красу. Лукаша наділено високим талантом творця, однак духовна недосконалість не дозволяє йому «своїм життям до себе дорівнятись».

Образ **дядька Лева** уособлює зв'язок людини з природою. Дядько Лев – знавець народних звичаїв і вірувань, він знається на лікувальних травах і замовляннях. Лев – щирий і безкорисливий, поважає Мавку, Лісовика, як, зрештою, всі добрі лісові сили. У його пам'яті ще живе відсвіт загубленої таємної мудрості – «сло́ва», яким можна наділити душею і лісовичку: «Небіжчик дід / казали: треба тільки слово знати, / то й в лісовичку може уступити / душа така саміська, як і наша».

▲ *Олександр Ніколаєць.* Та там одна сирітка… Гравюра (1970)

Мати Лукаша і **Килина** – споріднені образи. Постійні злидні, вдівство зробили Лукашеву матір сварливою, зажерливою, злою. Їй не подобається Мавка, бо та не є ідеалом сільської роботящої і здорової дівчини. І до

Софія Караффа-Корбут. Лукаш і Мавка. Ілюстрація до видання «Лісова пісня». Київ, «Веселка» (2007) ▶

брата Лева селянка ставилася зневажливо, грубо, фактично, змусила його піти з лісу. Лукашева мати лицемірна. З одного боку, вона примушує Мавку до роботи, переконуючи, що в разі її нестаранності знайде для сина іншу: «Коли ти, дівонько, не хочеш жати, то я ж тебе не силую. Вже якось сама управлюся, а там на вісень, дасть Біг, знайду собі невістку в поміч». З іншого – принаджує Килину, вихваляє її перед сином, водночас знеславлює Мавку: «Та там одна сирітка… (Нишком) / Таке воно, простибіг, ні до чого». Лукашева мати солодко розмовляє з Килиною, але настане час, коли вона дорікатиме невістці шматком хліба для дітей, обзиватиме відьмою.

Килина – молода вдова. Щоб сподобатися Лукашеві, жінка вдає роботящу, старанну, турботливу. Проте вона не може приховати від Мавки своєї суті. «Лукава, як видра», «хижа, наче рись», – так Мавка попереджає про неї Лукаша. Глибока ненависть до Мавки, заздрість, що їй ніколи не буде дано – краси духовної, здатності любити безкорисно, віддано, – викликає з її вуст навіть щодо кволої, змученої, уже схожої на тінь Мавки страшні слова закляття.

Найпоетичніший образ твору, образ, із яким пов'язані головні проблеми (мистецтва, краси, кохання), – це **Мавка**, юна вродливиця з розпущеними чорними косами із зеленим полиском, із неймовірно гарними, мінливими, наче самоцвіти, очима. Лукашева сопілка не просто пробуджує її від сну: «В ту хвилину огнисте диво сталось». Відбулося народження душі: «Ти душу дав мені, як гострий ніж / дає вербовій тихій гілці голос».

«Мавці властивий справжній гуманізм – любов до людей, а не до одного тільки Лукаша».

Єлизавета Савельєва

«Чарівлива Мавка в "Лісовій пісні", фантастична істота, що має в собі востократ більше людського, ніж червонощока Килина, м'якосердий і слабодухий Лукаш з його глибокою артистичною натурою, мудрий друг природи дядько Лев, та навіть такі міфічні персонажі, як "Той, що греблі рве", "Той, що в скалі сидить", Водяник, Русалка, Перелесник – усі вони живуть своїм повним життям, усі вони мають своє обличчя, свій голос, свою мову».

Максим Рильський

▲ *Ігор Морскі.* Сюрреалістична картина без назви

◀ Кадр із фільму «Лісова пісня. Мавка». Режисер Юрій Іллєнко (1980). У ролі Мавки – Людмила Єфименко-Іллєнко, у ролі Лукаша – Віктор Кремльов

«Утвердження людської мрії, хвала високим, благородним почуттям, віра в перемогу краси життя над мороком мертвеччини – такий зміст втілюють образи "Лісової пісні"».

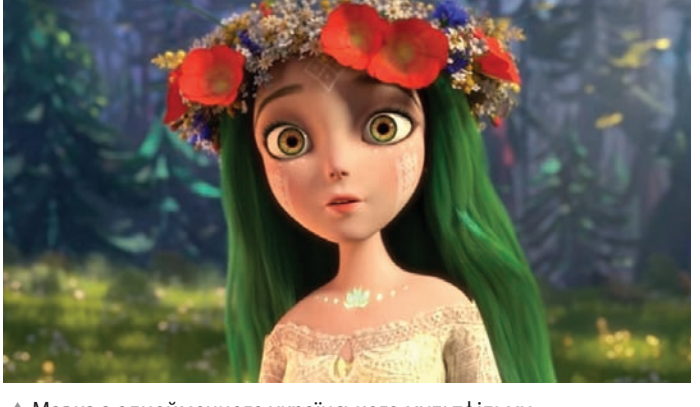
Іван Денисюк

На своєму тяжкому шляху Мавка проходить цілу низку випробувань, демонструючи гідність («Ні! я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає»), шляхетність (прощення Лукашеві зради): «В серці знайшла я теє слово чарівне, / що й озвірілих в люди повертає». Після всіх страждань і образ, пройшовши пекло забуття, Мавка повертається у світ людей, тому що з перших хвилин пробудження на звук Лукашевої (Орфеєвої) сопілки була вірна найвищій любові.

Цим образом авторка ствердила життєвий принцип: «Ніяка туга краси перемагати не повинна» (ці слова каже Мавці Лісовик, картаючи за те, що «покинула високе верховіття», що «спустилась» до «служебки», що «працею гіркою / окрайчик щастя хтіла заробити / і не змогла»). Це основний принцип неоромантизму – гармонійна єдність художнього ідеалу з життєвою правдою.

Створивши свою геніальну «Лісову пісню», Леся Українка не була впевнена в тому, що саме на цей твір чекає велике майбутнє: «Я і про "Лісову пісню" думала, що всі тільки сміятимуться з сеї "старомодної романтики", а її, здається, признано за мій chef-d'oeuvre[1]». Успіх залежав насамперед від неоромантичного ключа розв'язання проблеми людського щастя й таланту Лесі Українки.

[1] **Chef-d'oeuvre** (фр.) – тут: найкращий твір, шедевр.

▲ Мавка з однойменного українського мультфільму

Драма-феєрія «Лісова пісня» – досі популярна. 1980 р. вийшов на екрани фільм «Лісова пісня. Мавка»; практично на всіх сценах українського театру ставили цей геніальний твір Лесі Українки. Балетну виставу на дві дії адаптував композитор Михайло Скорульський, лібрето до неї написала дочка композитора Наталя Скорульська.

Цікаво знати!

На 2019 р. запланована прем'єра найбільш очікуваного українського 3D-мультфільму в стилі фентезі «Мавка. Лісова пісня» за мотивами однойменного твору Лесі Українки (режисер Олександра Рубан). Сюжет мультфільму буде зрозумілий широкій аудиторії, але водночас подарує глядачам зустріч із досі незнаним світом слов'янської міфології, який іще не був відтворений у світовій анімації. Цей проект також має на меті привернути увагу до екологічних проблем, зокрема до зникнення все більшої кількості представників української флори й фауни, знищення українських пралісів. Одне з творчих рішень проекту – населити магічний світ лісу Мавки рослинами й тваринами із Червоної книги України.

Діалог із текстом

1. У чому полягає новаторство Лесі Українки-драматурга?
2. Що таке драматична поема? Назвіть її основні ознаки.
3. Що нового ви дізналися про драматичні поеми Лесі Українки? До яких сюжетів зверталася письменниця? Які проблеми порушувала?
4. Як ви вважаєте, чому саме Леся Українка взялася за написання драми «Бояриня»?
5. Чому, на вашу думку, Ліна Костенко називає «Лісову пісню» «першим екологічним зойком»? Чи було питання збереження довкілля в часи Лесі Українки таке актуальне, як сьогодні? Із чим це пов'язано?
6. Як у цій драматичній поемі втілилися міфологічні образи з народних вірувань, легенд, переказів? Яким постає світ міфологічних персонажів «Лісової пісні»? Хто такі Потерчата, Куць, «Той, що греблі рве»?
7. У чому полягає композиційна особливість твору? Яка роль прологу?
8. Яку функцію виконують ремарки у драмі «Лісова пісня»? Доведіть, що це «справжня поезія в прозі». У чому виявилося новаторство Лесі Українки у змалюванні природи?
9. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що «мелодія сопілки і пісня лісу, виражена в барвах, звуках», виконують роль психологічного паралелізму у творі? Доведіть це на прикладах.
10. Якими засобами розкритий образ Мавки? Якою постає вона у першій дії? У другій? Яку роль відіграє її одяг, контраст кольорів? Знайдіть і зачитайте. У третій дії зверніть увагу на контраст чорного силуету Мавки на тлі білої стіни в поєднанні з пучечком калини на грудях дівчини. Як ця кольорова гама визначає психологічний стан Мавки?
11. Як характеризує Мавку її мова?
12. Доведіть, що в образі Мавки втілився неоромантичний ідеал Лесі Українки.
13. У чому полягає драматизм образу Лукаша?
14. Через що саме виникають суперечки між Лукашевою матір'ю і дядьком Левом? Чому дядько Лев іде зимувати в село, а не залишається біля родичів? Як ви можете обґрунтувати заповіт дядька Лева, у якому він просив, щоб поховали його не на сільському цвинтарі, а під дубом у лісі?
15. Що спільного між Лукашевою матір'ю і Килиною? Як ви розцінюєте прокляття Килиною Мавки? У якому епізоді драми Лукашева мати й Килина проявляють себе найогидніше? Чи мають ці образи позитивні риси?
16. Як стверджується у драматичній поемі ідея вічного життя?
17. Прокоментуйте одне з наведених у підручнику висловлювань про «Лісову пісню» або героїв цього твору (на ваш вибір).
18. Вивчіть напам'ять фінальний монолог Мавки.

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте сюрреалістичну картину польського художника І. Морскі і проаналізуйте, чи може вона бути ілюстрацією до образу Мавки.
2. Порівняйте світлину з балетної постановки і кадр із фільму за драмою-феєрією «Лісова пісня», вміщені в підручнику. Визначте, які моменти твору вони відображають. На якому етапі стосунки Мавки та Лукаша? Проаналізуйте, якими засобами передано настрій, характер персонажів.
3. Розгляньте фото з тетральної вистави, на якому зображені Лукаш та син Килини. Подумайте, чи вдалося актору повною мірою відтворити прозріння Лукаша? Чому його монолог звернений до дитини? Знайдіть його у тексті і зачитайте.
4. Яке ваше враження від гравюри «Та там одна сирітка…»? Чому, за задумом автора, Килина й Лукашева мати – на одному боці стежки, а Мавка – на іншому? Чи доцільна саме така композиція?
5. Розгляньте ілюстрації С. Караффи-Корбут до драми-феєрії «Лісова пісня». Яких героїв на них зображено та яким подіям у творі вони відповідають? Як художниці вдалося передати символіку і філософічність драми Лесі Українки?

Діалог із науковцем

Василь Пахаренко

СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ «ЛІСОВОЇ ПІСНІ»

У «Лісовій пісні» зіставляються два світи – гармонійно-досконалий (утілюється в панорамі одуховленої природи) і дисгармонійно-примітивний (утілюється в штибі життя людського суспільства). Ціла тканина драми наскрізь символічна, усі її персонажі й деталі є знаками певних духовних станів. Так, Перелесник і «Той, що греблі рве» символічно втілюють волю, молодість, чин; Водяник, навпаки, – старість і поміркованість. Столітній дуб на галявині біля Лукашевої хати – символ єдності людини й природи (світу духовного). Отож, зрізавши й продавши цей дуб, мати й Килина тим самим остаточно позбавляють себе можливості влитися в гармонію світу, тобто осягнути щастя. Глибоко символічні центральні персонажі. Лукаш уособлює людину як таку (є архетипом людини). Власне, у драмі зосереджується увага передусім на дослідженні саме його психологічного світу. Відповідно дві грані його душі – духовна й матеріальна – утілюються в двох парах образів: досконалого дядька Лева і ще досконалішої Мавки; примітивної матері і ще примітивнішої Килини. Отже, це суто модерністський спосіб зображення: не вплив середовища, не зіткнення з тими чи тими людьми визначають учинки, життєву настанову Лукаша, а, навпаки, його душа зумовлює середовище: коли в ньому (Лукашеві) переважає духовна грань, вона втілюється в образах дядька Лева і згодом Мавки, коли переважає матеріальна, – утілюється в образі матері, а згодом – Килини.

Одним із найдавніших фольклорних символів дівочої краси й кохання вважається зоря. Саме в такому значенні цей образ використовується в драмі. Ясної весняної ночі після першого поцілунку Лукаша Мавка скрикує: «Ох, зірка в серце впала», і в останньому видінні Лукаша Мавка «спалахує раптом давньою красою в зорянім вінці». Особливо багато фольклорної символіки у фіналі «Лісової пісні». Характерна для народних балад метаморфоза – перетворення дівчини на тополю – спадає на думку в сцені перевтілення заклятої Килиною Мавки у вербу; гра Лукаша на сопілці, вирізаній з цієї ж верби; зустріч Лукаша з Долею.

1. Як у «Лісовій пісні» втілюється символізм художнього мислення Лесі Українки?
2. Чи погоджуєтеся ви з думкою науковця, що образи матері, Килини, як і дядька Лева та Мавки, віддзеркалюють дві грані душі Лукаша?
3. Пригадайте фольклорні образи-символи, які Леся Українка використала в «Лісовій пісні», і проаналізуйте їх поетику.

Драматична поема «Кассандра»

Драматичну поему «**Кассандра**» Леся Українка почала писати 1901 р., перебуваючи на італійському курорті Сан-Ремо, а завершила 1907 р. Лесина драма «одночасно поетична, політична та інтелектуальна». У «Кассандрі» знайшли свій відгук і моменти автобіографічного характеру, і філософські запити часу, і політичні, зокрема дискусії української інтелігенції про те, яка правда потрібна людям.

Основою сюжету для драматичної поеми стали старогрецькі міфи троянського циклу. У драмі Лесі Українки Кассандра – головна героїня, адже троянська царівна, як і авторка, – «жриця Слова». У ремарках до другої картини читаємо, що Кассандра «пише Сівілінську книгу». Образ приваблює глибоким трагізмом її долі, приреченістю віщувати «глухим»[1], силою людського духу в трагічній самоті серед байдужого натовпу.

Сюжет драматичної поеми розгортається динамічно, гостро. Епіцентр напруги переноситься з подієвої площини (іде війна, Іліон в облозі) в діалоги-сутички, у яких зав'язується конфлікт. У кожній наступній сцені розкривається нова трагедія Трої: картини страшного лиха, що постають перед внутрішнім зором провидиці, швидко стають жахливою реальністю. Діалоги-протистояння рухають дію. У кожному з них зав'язується конфлікт різних ідеалів. Так, уже в першій частині з розмови Кассандри з Геленою не тільки довідуємося, що йде війна, а й що ахейці взяли в облогу Іліон. Суперечності, що виявляються у цій розмові, сягають духовного рівня, різних життєвих ідеалів. Гелена – «богорівна» красою – втілює егоїстичне прагнення панувати за будь-яку ціну, символізує плотські бажання. Її краса не врятує світ, а знищить, бо викликає тільки хіть, що жене на безглузду смерть.

[1] Факт, який підтверджує, що й Леся «віщувала» «глухим»: після публікації твору критика оцінила «Кассандру» як побутову драму з троянського життя, у якій немає нічого спільного з українською сучасністю.

Літературознавець Олександр Білецький назвав драму «трагедією правди». Навіть найдорожчим людям у такі рідкісні для них хвилини щастя Кассандра не може сказати неправду.

Троянці, навіть Кассандрині брати й сестри, не люблять її, вважають винною в усіх бідах. Проблема правди постає й у локальних конфліктах з Андромахою («Доволі з нас уже твоєї правди, / зловісної, згубливої, так дай же / нам хоч неправдою пожить в надії»), з Деїфобом («Дай спокій, сестро, / І не частуй мене пророкуванням»).

Конфлікт увиразнюється, коли лідійський цар готовий надати Трої військову допомогу, якщо Кассандра погодиться стати його дружиною. Діалог між героями нагадує збройний поєдинок: репліки звучать, як удари мечами. Та є ще одна причина, навіть важливіша від почуттів провидиці, – правда. Вона її знає заздалегідь, тож переконана, що ця жертва буде даремною.

У шостій картині віч-на-віч сходяться Кассандра й Гелен. Наділена даром провидіння віщунка – і самозванець, майже шарлатан. Їхні діалоги – це вияскравлення основного конфлікту твору, протистояння двох різних філософій. Утомленій страшними видіннями, втіленням своїх пророцтв Кассандрі й самій уже не хочеться вірити в те, що вона бачить. Вона сподівається на пораду від брата-віщуна,

адже він недавно «провість по пташках побачив». Натомість Гелен цинічно зізнається, що «дим від жертви – все то тільки покраси й покривало голій правді, про людське око». І на запитання здивованої Кассандри: «Як же ти віщуєш? Що кажеш людям?» – відповідає ще більш цинічно: «Те, що треба, сестро, / те, що корисно або що почесно».

Геленова «філософія правди», нібито й не така вже небезпечна, приносить лихо Трої. Саме за його порадою троянського коня (хоча Кассандра й протестувала) завезли в місто.

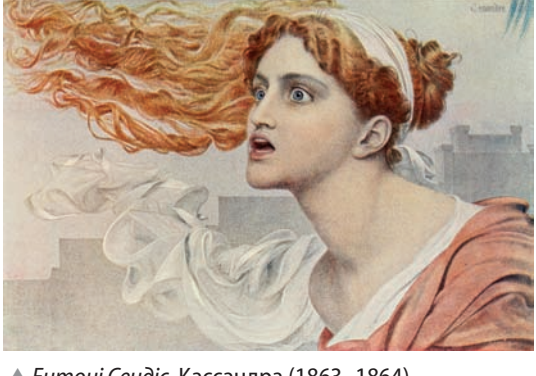
Проте замало бачити правду. Треба вірити в неї і вміти її обстояти. Цього бракує навіть Кассандрі, й у цьому її трагедія. Брехливі запевнення відбирають останні сили, її внутрішній зір заступає багряна хмара. Меч, занесений над ворогом Трої, випадає з Касандриних рук.

Бездіяльне слово не рятує Трої. Ні Кассандрині самотні оклики-благання: «Чатуй!» – серед п'яної варти, ні картання Паріса за відсутність пильності, небажання пам'ятати про смерть героїв, ні намагання розбудити сонну варту – ніщо вже не зупинить загибелі Троянської держави. Повертається до Менелая хитра Гелена, хоча на його мечі ще тепла кров Паріса. Лунає моторошний сміх Кассандри: до найменших деталей правдиво збулися її видіння.

Художньою знахідкою Лесі Українки став і фінал твору: Кассандра кидає діадему віщунки під ноги Клітемнестрі (адже в матері Іфігенії, на відміну від неї, не здригнеться рука) й ступає на пурпур, простелений у дім. Короткі репліки, якими пошепки обмінялися Клітемнестра й Егіст, стають завершальним акордом твору: в них – неминучість фатуму.

Образ Кассандри розкривається в дії, через діалоги й монологи героїні. Важливим засобом розкриття почуттів Кассандри є її мова, яка передає страждання, переживання й сумніви, тому тут часто зустрічаються символи, метафори, порівняння («Гієни бродять по руїнах Трої / і лижуть кров іще живу… гарячу»; «На голові моїй вже й так прокльони / тяжать, немов залізна діадема, / сплелися над чолом слова вразливі, / немов гадюки над чолом Медузи, / шиплять вороже, труять, глушать розум»).

Вагання ятрять їй душу: може, вона помиляється? Під час зустрічі з Долоном її мова сповнена благальних інтонацій. Кассандра боїться глянути в обличчя вічності, бо знає, що побачить там його смерть: «Молю тебе, благаю, не питай. / Може, се правда, що слова мої отруйні». Внутрішня боротьба, яка відбувається в душі Кассандри, коли потрібно вирішити – убити чи помилувати Сінона – настільки сильна, що провидиця непритомніє. Вона боїться помилитися й пролити невинну кров.

▲ *Ентоні Сендіс*. Кассандра (1863–1864)

Кассандра – найвродливіша донька Пріама. Зрозуміло, що могутній лідійський правитель не добивався б так наполегливо руки жінки звичайної вроди.

Важливу роль у розкритті внутрішніх переживань Кассандри відіграють й

авторські ремарки – короткі та водночас інформативні. На міській брамі, коли після пристрасної молитви Артеміді з'являється місяць, що несе смерть коханому, – «Кассандра… стоїть мов скаменіла».

Діалог із текстом

1. У чому полягає новаторство Лесі Українки як драматурга? Чому її драми не надавалися для постановки театром корифеїв?
2. Чим саме привабив Лесю Українку образ Кассандри? У чому виявилося новаторство письменниці в трактуванні цього образу? Чи можна стверджувати, що драма «Кассандра» побудована «на дискусіях, конфліктах, що витікають із різних ідеалів»?
3. Із якою метою письменниця використовує мотиви міфів про Прометея й Епіметея?
4. Чому літературознавець О. Білецький назвав цей твір «трагедією правди»?
5. Яку роль у розкритті образу Кассандри відіграють авторські ремарки? Які ще засоби розкриття образу головної героїні можете назвати?
6. Із якою метою, на вашу думку, Леся Українка подає епілог до своєї драми? Що довідуємося про долю вцілілих троянців? Яка доля спіткала Гелена? Завдяки чому йому вдалося так влаштуватися?
7. Знайдіть у тексті драми, як Кассандра характеризує Андромаху. Чому ця жінка «не еллінка і не троянка»?
8. Як закінчується драматична поема? Чому Клітемнестра задумала вбивство свого чоловіка?
9. Чи вміє Агамемнон, незважаючи на його готовність вислухати Кассандру, почути найважливіше, чи він так само «глухий», як і свого часу троянці?
10. Як саме Леся Українка передала трагізм неминучого у фіналі твору?

Консультація

Читацький практикум «Переклад художніх творів. Запозичення світових сюжетів. Відгук про твір, перекладений українською (Івана Франка, Лесі Українки й ін.)»

Тренінг. Оберіть для роботи сонет Вільяма Шекспіра чи поезію Генріха Гайне або Йоганна-Вольфганга Ґете (залежно від того, яку іноземну мову ви опановуєте – англійську чи німецьку), які ви опрацьовували в курсі зарубіжної літератури. З'ясуйте перекладача цих творів.

Зробіть «підрядник» поетичних текстів (за допомогою англійсько-українського чи німецько-українського словника перекладіть тексти віршів послівно, записуючи під словами оригіналу переклад кожного слова).

Порівняйте свої «підрядники» з художніми перекладами. У чому полягає відмінність між перекладом послівним і художнім?

Практична робота. У книзі Івана Франка «Мозаїка» (2001), у якій уміщено неопубліковані в академічному виданні твори, є переклади віршів єврейського поета Моріца Розенфельда «Моя пісня» і «Пісня робітників». В інтернеті знайдіть оригінальні тексти цих творів (німецькою мовою) і, якщо ви вивчаєте саме цю мову, порівняйте власний переклад як «підрядник» із художнім перекладом Івана Франка, а потім зробіть відповідні висновки.

Якщо ж ви вивчаєте англійську, то таке завдання виконайте на основі перекладу Лесі Українки вірша Джорджа Гордона Байрона «Коли сниться мені, що ти любиш мене…».

Під час виконання відповідних завдань зверніть увагу на такі тонкощі, як гранично близька відповідність перекладу твору його оригіналу, збереження ритміки, віршового розміру, трансформація художніх засобів, проблематики й основної думки (ідеї) первинного тексту.

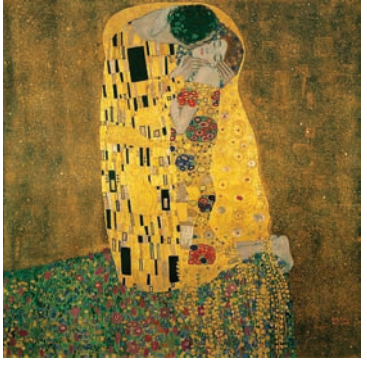
СИМВОЛІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Символізм (*фр.* symbolisme, з *грец.* симболон – знак, ознака, прикмета, символ) – одна зі стильових течій модернізму, що виникла у Франції в 1870–1880-х рр. Основний принцип символістів – художнє осмислення дійсності через багатоаспектні образи-символи. Однак символізм як тип світогляду існував ще з античних часів.

У малярстві в стилі символізму творили художники Густав Клімт, Поль Гоген, Мікалоюс Чюрльоніс. Вершиною майстерності австрійського художника Г. Клімта вважають картину «Поцілунок». На полотні зображена закохана пара, вдягнена в мозаїчний одяг, що становить дифузне тло для двох молодих облич, які злилися в поцілунку.

В образотворчому мистецтві символізм виявив себе химерністю ліній і барв, багатозначністю й закодованістю змісту. Художники використовували у ролі символів і кольори, кожна деталь несла свою ідею, спонукала до пошуків прихованого митцем смислу.

Прикладом такої багатозначності може слугувати картина П. Гогена «Звідки ми прийшли? Хто ми? Куди ми йдемо?» На відміну від словесного тексту, її слід «читати» справа наліво. Три групи фігур ілюструють відповіді на запитання, винесені художником у назву полотна. Спляча дитина – людська душа в період її дотілесного втілення, три жінки з дитям – початок життя. Середня група образів уособлює сенс людського існування, зрілість, дорослість, а чоловік, який зриває плід, – символ прагнення земної цивілізації до осягнення таємниць Всесвіту. За трактуванням самого П. Гогена, третя частина картини – це жінка, до якої наближається смерть, тому біля її ніг «дивний білий птах». Блакитний ідол-кумир на задньому плані картини символізує «потойбічний світ».

▲ *Густав Клімт.* Поцілунок (1907–1908)

◀ *Поль Гоген.* Звідки ми прийшли? Хто ми? Куди ми йдемо? (1897–1898)

Символістом вважають литовського художника і композитора М. Чюрльоніса. Його картина «Соната моря» – це зображення водночас і жахливого шторму, між двома хвилями якого видно чотири безпомічні вітрильники, і пащі акули, і клавіші демонічного фортепіано чи рояля, на якому грає буря.

▲ *Мікалоюс Чюрльоніс.* Фінал (Соната моря) (1908)

Попередником і зачинателем символізму в літературі вважають Шарля Бодлера. У сонеті «Відповідності» митець змалював природу як «ліс символів», крізь який прямує людина. У 1880–1890-х рр. у Франції з'являються послідовники Шарля Бодлера, серед яких Поль Верлен, Артюр Рембо, Стефан Малларме. Із символізмом пов'язана також творчість видатних письменників і за межами Франції: Еміля Верхарна, Моріса Метерлінка, Райнера Марії Рільке, Гергарта Гауптмана, Генріка Ібсена, Оскара Вайлда, Валерія Брюсова, Олександра Блока, Андрія Бєлого.

Символісти відмовилися від фотографічного відтворення дійсності. Їхньою метою було не називання предмета свого замилування, а натяк на нього. У «Маніфесті символізму» (1886), який вважають теоретичним обґрунтуванням цього напряму, поет Жан Мореас заявив, що справжній митець повинен передавати свої враження й почуття, викликані ними, а слово у літературі може функціонувати як натяк, образ-загадка, що їх пропонує читачам поет, який інтуїтивно пізнає істину, «таємничішу і глибшу, ніж правда матеріальна».

Основні ознаки символізму

Символізм протиставив свої естетичні принципи та поетику реалізмові й натуралізмові. Йому властиві багатозначність, сугестивність[1] образів, складні метафори, натяки, асоціації. Утім, конкретні предмети і явища символісти не відкидають цілком. Крізь них вони завжди бачать незвичайне, містичне, невпізнаване.

Символ пов'язує земне та емпіричне з вічним, із глибинами душі, з іншими світами. У символізмі органічно зливаються два змісти: очевидний і прихований. Цей прихований зміст може мати нескінченні варіанти тлумачення.

Осягнути ідею, на думку символістів, може лише мистецтво, і головною в цьому виступає музика, а також – поезія, якщо вона використовує музичні засоби.

Символісти створюють асонанси, алітерації, використовують музичні жанри і принципи композиційної побудови музичних творів для поезії та прози. А. Рембо в сонеті «Голосівки» стверджував, що навіть звуки є символами, які мають колір: *а* – чорний, *е* – білий, *і* – червоний, *и* – зелений, *о* – голубий.

[1] **Сугетивність** – тут: властивість навіювати читачеві певні уявлення і настрій.

«*Назвати* предмет – отже, на три чверті зруйнувати насолоду від вірша – насолоду, яка міститься в самому процесі поступового і неквапливого розгадування; *підказати за допомогою натяку – ось мета, ось ідеал.* Досконале володіння цією таємницею якраз і створює символ…»

Стефан Малларме

▲ *Мікалоюс Чюрльоніс.* Рай (1909)

▲ *Мікалоюс Чюрльоніс.* Алегро (Соната сонця) (1907)

[1] **Табуйований** – тут: заборонений.

«Музика ідеально виражає символ… із символу бризкає музика. Вона проминає свідомість… Символ пробуджує музику душі».

Андрій Бєлий

У символістів панує «дух» музики і ритму, на відміну від романтиків, які любили предмети, барви і лінії. Символісти намагалися вийти за рамки буденності. Вони відкидали консервативну суспільну мораль, зверталися до екзотичних і табуйованих[1] тем, намагалися заглибитися в «світ у собі», віддавали перевагу витонченій формі над змістом.

В українській літературі символізм пройшов **три етапи** розвитку.

Перший етап Богдан Рубчак і Мікулаш Неврлий назвали **передсимволізмом**, або пресимволізмом. Він тривав до 1917 р. і втілився у творчості Миколи Вороного, Олександра Олеся, Грицька Чупринки, Петра Карманського, Миколи Філянського. Треба зауважити, що до символізму як стилю ці автори зверталися епізодично й відповідних творів у їхньому доробку мало.

Зразком символізму у творчості **Олександра Олеся** (1878–1844) може слугувати вірш «Айстри», які розцвіли пізньої осені, передчасно загинули від приморозку, а вже наступного дня після їхньої смерті настала тривала тепла погода:

І вгледіли айстри, що вколо – тюрма…
І вгледіли айстри, що жити дарма, –
Схилились і вмерли… І тут, як на сміх,
Засяяло сонце над трупами їх!

▲ Олександр Олесь. Фото (1930-ті рр.)

Перша збірка поета – «З журбою радість обнялась», яка мала виразну символіку вже в поетиці назви, вийшла друком 1907 р. Михайло Грушевський справедливо наголошував, що ця збірка розірвала піввікове коло наслідування Тараса Шевченка, оживила українську поезію. Олександр Олесь був талановитим музикантом: грав на арфі, лірі, кобзі, «які жили у великій злагоді й приязні з його музою». Леся Українка, як згадував Климент Квітка, ще «по виході першого тому віршів Олеся сказала, що він випередив її як ліричний поет».

На збірку «З журбою радість обнялась» із захопленням відгукнувся Іван Франко, який назвав Олександра Олеся «майстром віршової форми і легких граціозних пісень», а Микола Лисенко створив музику на тексти віршів: «Айстри», «Сміються»,

плачуть солов'ї», «Гроза пройшла, зітхнули трави», Кирило Стеценко – на поезію «Сосна», Станіслав Людкевич – «Тайна», Яків Степовий – «Не беріть із зеленого лугу верби…».

1909 р. Олександр Олесь написав драматичний етюд «По дорозі в Казку», дуже близький до драматичних мініатюр визнаного символіста М. Метерлінка. Митець поєднав символістську поетику з неоромантичним змалюванням героя, що засвідчують його «Драматичні етюди» (1914), до яких увійшли такі твори, як «Злотна нитка», «Тихого вечора», «Осінь», «На свій шлях», «При світлі ватри», «Танець життя», у яких також виявилося новаторство Олеся.

▲ *Михайло Жук.* Казка

Емігрантська доля, туга за Україною, роздуми про особливу роль інтелігенції у житті народу, проблема впливу влади на митця лягли в основу віршів цього поета, коли він вимушено опинився на чужині. Приклад громадянської лірики – вірш «Яка краса – відродження країни». Олександру Олесю належать слова: «Христос воскрес – воскресне Україна!» Це своєрідний «поклик до братів-слов'ян», що породжує літературні перегуки з посланням Тараса Шевченка «І мертвим, і живим…».

Миколу Вороного (1871–1938) називають речником українського символізму. Саме він проголосив гасла «чистого мистецтва». На сторінках «Літературно-наукового вісника» М. Вороний у своїй «Відозві» кинув українським письменникам клич «змістом і формою… наблизитись до нових течій і напрямів сучасних літератур». Сергій Єфремов назвав «Відозву» *«маніфестом українського модернізму».* Літературознавець Олександр Білецький наголошував на спорідненості лірики М. Вороного і С. Малларме, вказував на близькість художніх світів М. Вороного та П. Верлена, у яких домінували музичність, ритмічність, психологізм, роздвоєність.

«Відозва» викликала активне обговорення. І. Франко прокоментував позицію М. Вороного як «ідеаліста непоправного». Між ними зав'язалася плідна дискусія, про яку ми вже вели мову під час вивчення творчості І. Франка. Взявши епіграфом слова Ш. Бодлера «Предметом поезії є тільки вона сама, а не дійсність», М. Вороний намагався пояснити, якими мають бути поезія та завдання митця, адже поезія не терпить усталених рамок і живе за іншими законами – законами краси. Український символізм якраз відповідав цій специфіці. Найближчий до символізму М. Вороний у вірші «Інфанта[1]».

▲ Микола Вороний

У цьому образі-символі поезії М. Вороного постає дівчина-весна, дівчина-краса, символічний образ дівчини – першої-любові – ідеальний, але узагальнений образ жіночої вроди. Ліричний герой М. Вороного інтуїтивно відчуває, що революційні події і кохання несумісні, як несумісне насильство й щастя, жорстокість і диво: «Освячений, в солодкій муці я / Був по той бік добра

[1] **Інфанта** – титул неповнолітньої королівни, дочки короля Іспанії і Португалії.

▲ *Дієго Веласкес.* Портрет інфанти Маргарити (1653)

і зла… / А наді мною Революція / В червоній заграві пливла».

Вороний став новатором у розширенні музичних можливостей українського вірша. Так, музичність поезії «Блакитна Панна» досягається багатством внутрішніх рим, алітерацій, асонансів: *[і], [а], [о], [н], [с]*. Зорові образи поєднуються зі слуховими, створюючи ефект танцю: «В сяйві мрій / В'ються хмелем арабески, / Миготять камеї, фрески, / Гомонять-бринять пісні / Голосні / І сплітаються в гротески». Лірик поєднує різні види мистецтва, а вживши метафору «миготять», створює ефект калейдоскопічності: арабески (види орнаменту з геометричних фігур, стилізованого листя, квітів, що поширилися в Європі під впливом арабського мистецтва); камеї (прикраси з каменю, що мають рельєфне різьблення); фрески (картини, які створені водяними фарбами по свіжій вогкій штукатурці). Таким чином проявився характерний для символістів синтез мистецтв.

Форма для поетів-символістів також мала важливе значення, оскільки впливала на зорове сприйняття твору та його ритм. Розміщення рядків у строфах «Блакитної Панни» специфічне: це своєрідні сходинки, з яких скрапує талий сніг під дією сонячного проміння.

Дослідники стверджують, що музичність поезій Миколи Вороного стала першоосновою музики, яка залунала в «Сонячних кларнетах» молодого Павла Тичини: «Йде весна / Запашна, / Квітами-перлами / Закосичена».

Другий етап розвитку українського символізму – львівське угруповання **«Молода муза»**, що виникло 1906 р. й проіснувало до 1909-го. До нього входили Василь Пачовський, Петро Карманський, Богдан Лепкий, Остап Луцький, Степан Чарнецький, Михайло Яцків. «Молодомузівців» найбільше приваблювали теми втечі від життя, оспівування смерті, самотності, життя мистецької богеми, прояви підсвідомості, до яких активно зверталися французькі символісти. «Молода муза» не мала чітко сформульованої естетичної програми, проте її митці заперечували народницькі традиції та реалізм. Іван Франко полюбляв бувати в їхньому товаристві. Петро Карманський пригадував: «Нам зашивалися роти в його товаристві, бо ми добре знали гостроту його язика та великі знання, з якими ні один із нас не міг суперечити». Іван Франко не поділяв «молодомузівські» гасла «мистецтва для мистецтва», хоч у своїй творчості і сам згодом звернувся до модернізму.

▲ *Вінсент Ван Гог.* Зоряна ніч (1889)
За принципом арабески на картині Ван Гога створюється ефект руху неба, зір і місячного серпа в єдиному хвилеподібному ритмі.

Третій етап розвитку українського символізму пов'язують із виданням щомісячного журналу **«Українська хата»**, який виходив у Києві протягом 1909–1914 рр.

Микола Євшан (справжнє прізвище – Микола Федюшка) та його колеги з цього часопису розвинули ті художні принципи, які раніше окреслили «молодомузівці».

Навколо журналу «Українська хата» об'єдналися митці, які захоплювалися філософією Фрідріха Ніцше і пропагували культ сильної особистості, індивідуалізм, обстоювали принцип настроєвості. Серед поетів-символістів яскравим талантом відзначалися Павло Савченко («Поезії», 1918), Володимир Ярошенко («Світотінь», 1918; «Луни», 1919), Дмитро Загул («На грані», 1919). Молоді письменники хотіли модернізувати українську культуру, відкинувши «старе» народництво та українофільство у різних видах мистецтва. Дискутували з «хатянами» редакція газети «Рада» й літературознавець Сергій Єфремов.

Вершиною українського символізму стала збірка П. Тичини «Сонячні кларнети» (1918), яку часто характеризують як «музичну симфонію», сповнену світла.

«Український символізм заявив про себе дещо пізніше, ніж російський, польський. Він перебував у силовому полі їхньої естетики… формувався на перехресті європейської «філософії життя» і національної «філософії серця». У дослідженні «Григорій Савич Сковорода» А. Товкачевський на сторінках журналу «Українська хата» (1913. – Ч. 4–5) довів… зв'язок українського символізму з кардіоцентричною концепцією Г. Сковороди про дві натури – видиму і невидиму, тілесну і духовну, тлінну і вічну, тварі та Бога, а також про три світи (мікрокосм, макрокосм, Біблію)».

Юрій Ковалів

«У світі "Сонячних кларнетів" людину було возвеличено в космічному масштабі, там існувала гармонія людини і всесвіту».

Василь Стус

Специфіка українського символізму в літературі, на відміну від цієї течії у французькій, бельгійській чи російській літературі, вирізнялася тим, що це були твори письменників поневоленої, колонізованої нації, а тому теоретики українського символізму не заперечували громадянської позиції митців.

Діалог із текстом

1. Хто започаткував символізм як модерністську течію у світовому письменстві?
2. Назвіть основні ознаки символізму.
3. Які три періоди пройшов символізм в українській літературі? Чим він був особливий і як відрізнявся від бельгійського, французького, російського?
4. Які твори Олександра Олеся й М. Вороного написані в стилі символізму?
5. Проаналізуйте одне з висловлювань літературознавців (на ваш вибір) про символізм в українській літературі, наведене в підручнику, і доведіть або спростуйте його.

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте картини М. Чюрльоніса «Рай» і «Алегро» («Соната сонця»)? У чому полягає оптимістичне бачення світу автором цих полотен? Визначте, які символи присутні на них.
2. Мистецтвознавці постійно наголошують на синтезі мистецтв у творчості Чюрльоніса-художника. Доведіть це.
3. Виберіть (на свій розсуд) із запропонованих у підручнику картин художників-символістів одну (яка вам найбільше імпонує) і поясніть вкладений у неї зміст.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО (1880–1951)

Життєвий і творчий шлях

Російська демократія закінчується там,
де починається українське питання.
Володимир Винниченко

Володимир Винниченко народився 26 липня 1880 р. в місті Єлисаветграді. У дитинстві був упертим і дуже непосидючим, і батьки надовго запам'ятали його витівки: одного разу по річці Інгул на ковзанах приїхав до бабусі й дідуся, що жили за півсотні кілометрів. Зростав фізично розвиненим, як для свого віку, а найулюбленішою була гра у «солов'я-розбійника». Хлопець мав добру пам'ять, самостійно навчився читати («букварем» стали афіші, принесені братом з друкарні).

Перша вчителька ще в народній школі переконала батьків у тому, що їхня дитина дуже здібна. Незважаючи на тяжке матеріальне становище сім'ї, до думки цього педагога прислухалися і Володимира віддали до Єлисаветградської чоловічої класичної гімназії. Тут хлопчик відчував, що навколо панує зневага до селян, їхньої мови, одягу: «Мы тебя учим не на свинопаса, а на чиновника». Це було перше усвідомлення соціальної та національної нерівності, яке викликало в дитини палке бажання протистояти несправедливості: бійки з учнями, розбивання шибок у хатах учителів-кривдників, а далі – участь у революційній організації. В. Винниченко написав «революційну поему», за яку спочатку тиждень відсидів у карцері, а згодом його відрахували з гімназії. Проте юнак екстерном підготувався до іспиту на атестат зрілості в Златопільській гімназії. Усе життя митець працював над самоосвітою, досконало знав кілька мов: російську, латинську, грецьку, німецьку та французьку.

Володимир Винниченко як літератор-початківець намагався наслідувати художній стиль Івана Нечуя-Левицького та Панаса Мирного. Тож першим його «революційним» твором стала «Софія» (приблизно 1899 р.). Особливо цікавили цього митця «болота плодородні», магнітом притягували «випадки суспільності» (Іван Франко): соціальне дно, світ босяків, злодіїв.

1901 р. В. Винниченко вступив на юридичний факультет Київського університету; невдовзі створив таємну організацію «Студентська громада». У цей період з'явилося перше оповідання письменника – «Сила і краса» (початок 1902 р.), надруковане в «Киевской старине». Згодом воно дало назву збірці. Хоча критики дорікали авторові за «розхристаний стиль і грубувату мову» (Микола Вороний), «волохатий, необроблений стиль» (Сергій Єфремов), що його мова «поплямована великоруськими словами» (І. Нечуй-Левицький), Іван Франко побачив у юному Володимирі Винниченкові непересічний талант.

> «Серед млявої тонко-аристократичної та малосилої або ординарно шаблонової та безталанної генерації сучасних українських письменників раптом виринуло щось дуже, рішуче, мускулисте і повне темпераменту, щось таке, що... валить валом, як саме життя, всуміш, українське, московське, калічене й чисте, як срібло, що не знає... границь своїй пластичній творчості».
>
> *Іван Франко*

Різка еволюція творчості засвідчила, що письменницький талант В. Винниченка розвивався швидкими темпами. Між його юнацькою «Софією» та оповіданням «Сила і краса», назву якого згодом було змінено на «Краса і сила», – дистанція не в роках, а в якості написаного.

Паралельно з літературною діяльністю В. Винниченко занурюється у вир політичного життя – стає членом Революційної української партії (РУП) і проводить агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників Києва та селян Полтавської губернії. За це 1903 р. юнака заарештовують і утримують в одиночній камері Лук'янівської в'язниці, звідки він, до речі, успішно втікає. Як наслідок, В. Винниченка відрахували з університету. Згодом – знову в'язниця, потім Володимира відправляють у дисциплінарний батальйон, звідки він також утік і перебрався до Галичини. Юнакові вдалося налагодити зв'язки з галицькими партіями. В. Винниченко кілька разів нелегально переходив кордон, контрабандою[1] переправляв у Наддніпрянську Україну заборонену пресу. Його знову заарештовують, але з допомогою товаришів Винниченкові знову вдається вирватися з рук поліції, адже цього разу вже могли присудити й довічне ув'язнення. Щоб уникнути подальших ризиків, Володимир емігрував до Галичини, де разом із Михайлом Грушевським видавав журнал «Промінь».

[1] **Контрабандою** – тут: забороненими способами, нелегально.

Із 1906 р. одна за одною виходять п'ять книжок прози Володимира Винниченка. Проте письменник дуже болісно сприймав найменшу критику на свою адресу, і меценат Євген Чикаленко навіть платив письменникові стипендію, щоб той не покидав писати українською мовою.

> «На нашім літературнім обрію є постать, що вже довгий час приваблює загальну увагу. З боку одних вона викликає обурення і лайку, з боку інших – щире признання і навіть ентузіазм; байдужих немає, у всіх вона розбуджує глибокий інтерес до себе. Це постать Володимира Винниченка... Він признає обов'язковими для себе тільки закони творчості (ніяких інших!) і творить інтуїтивно, – мислить образами, живими уявами (символами), не голими розуміннями. І коли він помиляється, то і самі помилки цієї складної, художньої натури цікавіші, ніж ліниві прояви шаблонної думки більшості».
>
> *Микола Вороний*

1911 р. Володимир Винниченко одружився з Розалією Ліфшиць, студенткою Паризького університету. У 1914 р. письменник під

▲ Розалія Ліфшиць. Фото (поч. ХХ ст.)

чужим прізвищем повернувся до Москви, де нелегально жив до 1917 р.

Після Лютневої революції В. Винниченко повернувся в Україну, став членом Центральної Ради, очолив Генеральний секретаріат, обійняв посаду генерального секретаря внутрішніх справ. Він став автором майже всіх декларацій і законодавчих актів УНР. Згодом через суперечності В. Винниченко вийшов з уряду. Однак за місяць знову його очолив. Тривалий час Володимир Кирилович негативно ставився до організації власної армії Української держави, вірив у соціалістичне братерство. Був також проти самостійності України. Спочатку обстоював позиції федералізму та автономії України у складі Російської республіки. Лише після сумнозвісних подій під Крутами письменник-політик дійшов висновку, що для захисту української землі необхідно сформувати національну армію на базі селянства.

Під час правління Павла Скоропадського Володимир Винниченко жив на хуторі Княжа Гора на Канівщині, де був заарештований гетьманською вартою за підозрою в підготовці державної змови. У серпні 1918 р. письменник очолив опозиційний до гетьманату П. Скоропадського Український національний союз, рішуче наполягав на відновленні УНР, створенні її найвищого органу – Директорії, головою якої став у листопаді 1918 р. Однак В. Винниченко покинув Директорію через розходження у поглядах. Володимир Кирилович вважав, що для українців, як «безбуржуазної» нації, національне визволення неможливе без соціального. Йому більшовики були духовно часто ближчими, ніж такі українські соціалісти-самостійники, як Симон Петлюра. Тому Винниченко пішов у відставку і виїхав за кордон. У своєму «Щоденнику» митець зізнавався, що як політик він волів би померти, щоб не бачити всього того, що відбувається в Україні. «Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрушую з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло – літературу», – зазначав митець.

Наприкінці 1919 р. він організував у Відні Закордонну групу українських комуністів, створив друкований орган «Нова доба», у якому опублікував лист-маніфест «До класово несвідомої української інтелігенції». У Відні В. Винниченко написав тритомну мемуарно-публіцистичну працю «Відродження нації» (Історія української революції. Березень 1917 – грудень 1919 рр.)», яка досі залишається важливим джерелом вивчення складних політичних процесів в Україні. Володимир Кирилович мріяв організувати партію, соціальна програма якої, на відміну від більшовицької, враховувала б національні питання, підпорядковувала б свої рішення національній ідеї.

▲ Генеральний секретаріат Української Народної Республіки. У центрі нижнього ряду – Голова Секретаріату Володимир Винниченко

Як і пізніше Микола Хвильовий, Володимир Винниченко намагався поєднати ідею комунізму з українською незалежністю, що апріорі було утопією[1]. Наприкінці травня 1920 р. на запрошення радянського уряду В. Винниченко разом із дружиною приїхав до Москви, де йому запропонували посаду заступника голови Раднаркому України й портфель наркома закордонних справ. Однак дуже швидко письменник-політик зрозумів, що це унеможливить його діяльність на користь рідному народові, і відмовився. Із Харкова В. Винниченко повернувся до Москви, а звідти – знову за кордон.

[1] **Утопія** – тут: мрія, що не здійсниться.

▲ Поліна Самійленко в ролі Чорної Пантери з Лесем Курбасом у виставі «Чорна Пантера і Білий Медвідь» за твором Володимира Винниченка (1917)

Протягом 1921–1930 рр. митець переживав справжній творчий злет. Його драми стали невід'ємною частиною репертуару українських і російських театрів. Загалом Винниченко-драматург написав 23 п'єси, і кожна з них стала як літературним, так і театральним явищем. З особливим успіхом у країнах Західної Європи йшли драми Винниченка «Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Закон», «Брехня». Герої Винниченкових п'єс вирізнялися тим, що прагнули незалежності від юрби. Письменник закликав читача і глядача: «Будь чесним із собою, тобто: не ховай від себе самого правди, не лукав сам із собою, не бреши сам собі; збрехавши собі, обдуривши себе, ти будеш здатний до злочину». Керуючись відомим принципом «чесності з собою» та ідеями Артура Шопенгауера, що «філософові, як і поетові, мораль не повинна закривати правди», В. Винниченко проникав у найпотаємніші закутки людської душі. Одні називали його «лікарем людських душ», інші гостро засуджували «колупання» в темних її закутках.

1934 р. Володимир Винниченко разом із дружиною оселився у містечку Мужен, поблизу Канн (Франція), у невеликому будинку, який назвав «Закуток». Тут він займався літературною творчістю та живописом. В. Винниченко був одним із засновників «Артистичної секції», створеної в квітні 1929 р. при Українській громаді в Парижі. Акварельні та олійні пейзажі, портрети, натюрморти й графічні композиції не раз експонувались у Франції та за її межами. На їхню художню вартість

▲ Подружжя Винниченків. Фото 1940-х рр.

Будинок Винниченків у м. Мужен (Франція). Фото 1980-х рр. ▶

◀ *Володимир Винниченко.* Портрет дружини (1929)

Володимир Винниченко. У листопаді над озером (1932) ▶

звернули увагу Поль Сіньяк і Пабло Пікассо. Український діаспорний художник, поет і перекладач Святослав Гординський назвав Винниченка «маляром далеко не аматорської міри». Понад 20 живописних полотен Володимира Винниченка нині зберігаються в Інституті літератури ім. Тараса Шевченка НАН України.

Марія Келлер стверджувала, що в його творчості насамперед вражає «надзвичайне багатство фарб. Його пейзажі, квіти, "інтер'єри" просякнуті світлом і неначе прозорі». Багаторічний друг Володимира Винниченка, професійний художник Микола Глущенко зазначив, що, «не маючи високого професійного знання, Винниченко ще з перших своїх малярських кроків дивував своїми досягненнями».

1933 р. В. Винниченко написав відкритого листа до комуністичних вождів, у якому звинуватив їх в організації геноциду проти українського народу, «відновленні старої тюрми народів». За це сталінська влада назвала письменника «старим вовком української контрреволюції». У 1920-х рр. його твори виходили великими накладами, а «Книгоспілка» підготувала до друку «Зібрання творів» письменника в 28 томах, однак за вказівкою верхівки комуністичної партії всі вони зникли з крамниць і бібліотек більше ніж на 50 років. П'єси В. Винниченка припинили ставити на сцені, хоча вони входили до репертуару «Молодого театру» Леся Курбаса, стаціонарного українського театру Миколи Садовського та драматичного театру ім. Івана Франка («Гріх», «Дисгармонія», «Великий Молох», «Панна Мара», «Співочі товариства»).

Під час німецької окупації Володимир Винниченко жив у Франції. Адольф Гітлер пропонував йому очолити уряд на окупованій території України, але той

◀ *Володимир Винниченко.* Автопортрет (1929)

Микола Глущенко. Портрет Володимира Винниченка (1923) ▶

відмовився від маріонеткової посади. За відмову його відправили в концтабір, але через два тижні відпустили. Після війни В. Винниченко закликав уряди європейських держав до загального роззброєння і мирного співіснування. Філософсько-соціальну працю «Конкордизм» митець називав своєю «найкращою дитиною»[1].

На схилі літ В. Винниченко почувався особливо самотнім. У своєму «Щоденнику» він написав: «Ось кінчилося 70 років твоєму життю, а що ти маєш?.. Тепер ти вже думаєш, що треба продавати «Закуток», щоб мати що їсти... Вже тепер розпитуємось, чи приймають французи у свої притулки для старих чужинців? А нація що ж?.. А їм що од того? Хай собі йде, куди хоче».

[1] **Concorde** (із фр.) – злагода, примирення.

Помер Володимир Винниченко 6 березня 1951 р., похований у французькому місті Мужен. До останніх днів він мріяв про повернення в Україну. Проте лише у часи незалежної України на батьківщину В. Винниченка, в теперішнє місто Кропивницький, було передано його книжкову шафу, два письмові столи, крісло, друкарську машинку «Мерседес», годинник і мішечок із грудкою української рідної землі.

▲ Пам'ятник В. Винниченкові в Кропивницькому (2010)

В. Винниченко написав понад 100 оповідань, п'єс, сценаріїв, статей і памфлетів, тритомний історико-політичний трактат «Відродження нації», двотомну філософську працю «Конкордизм», 14 романів, 40 записних книжок «Щоденника» (1911–1951). Для дітей митець уклав збірку «Намисто», став автором першого українського фантастичного роману «Сонячна машина», його п'єси «Брехня», «Чорна Пантера і Білий Медвідь», «Закон», «Гріх» були перекладені багатьма мовами.

Український фонд культури 1990 р. заснував Міжнародну премію ім. Володимира Винниченка, яку присуджують за особливі досягнення в літературі, мистецтві та благодійній діяльності. Центральноукраїнський державний педагогічний університет у м. Кропивницькому носить ім'я Володимира Винниченка.

1994 р. український режисер Юрій Ляшенко зняв фільм «Записки кирпатого Мефістофеля» за мотивами однойменного роману Володимира Винниченка.

Діалог із текстом

1. Як ви розумієте епіграф до біографії письменника, яким стали слова самого В. Винниченка?
2. Що цікавого ви довідалися про життя і творчість В. Винниченка? Що найбільше вас вразило?
3. Скориставшись матеріалами з уроків історії України та додатковою літературою, підготуйте стислу доповідь про громадсько-політичну діяльність В. Винниченка.
4. Чому письменникові довелося емігрувати з СРСР і він не мав змоги повернутися на Батьківщину?
5. Про що свідчить грудка рідної землі, яку письменник возив із собою до кінця своїх днів?
6. У яких літературних жанрах цей митець був новатором? Чому вважають, що саме В. Винниченко започаткував українську художню фантастику? Яким саме своїм твором?
7. Якими ще талантами, крім літературного, був обдарований В. Винниченко?
8. Прокоментуйте одну з цитат про В. Винниченка, наведених у біографії письменника.
9. Як увіковічено ім'я В. Винниченка в наш час?

Діалоги текстів

Із наведених нижче афоризмів В. Винниченка виберіть один і спростуйте або належно доведіть його істинність, послуговуючись афоризмом іншого митця: а) «Сильними "волею" можна назвати тільки тих, у яких є сильні, виразно окреслені бажання»; б) «Поки робиш якусь роботу, вір у себе як у генія. Коли закінчив, стався до неї, як до витвору ворога, не прощаючи ні помилки, ні найменшого недогляду»; в) «Людство топчеться серед істин, як сліпець серед незнайомих вулиць. То знаходить їх і якийсь час іде ними, то губить і блудить, шукаючи знову, цюкаючи паличкою у різних "напрямках"»; г) «Чудний наш народ – і сильний, і сумний… Мав героїв – і ніхто їх не знав… Усе життя любив волю – і все життя жив рабом»; д) «Те, чого ти боїшся... станеться не від твоєї віри, а від твого страху».

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте портрет В. Винниченка пензля М. Глущенка й порівняйте з його фото. На якому зображенні внутрішній стан письменника виражено яскравіше і чому?
2. Що ви можете сказати про талант Винниченка-художника на основі репродукцій його картин, уміщених у підручнику?

Діалог із науковцем

Володимир Панченко

ВИННИЧЕНКІВ КОНКОРДИЗМ

Філософсько-етичний трактат Володимира Винниченка «Конкордизм» – це його «книга книг», що мала стати підсумком тривалих, довжиною в кілька десятиліть, роздумів письменника про сенс щастя і способи його досягнення… Тема щастя – генеральна у творчості письменника. Конкордизм же – це Винниченкова наука про щастя, його проповідь рівноваги, погодження сил (поняття «гармонія» В. Винниченко уникав, оскільки вважав, що гармонія – то цілковите злиття складників; йому ж ішлося про самодостатність кожного з них).

Перші проблиски майбутньої теорії конкордизму з'явилися ще в ранніх оповіданнях Винниченка. Тільки починалося все не з позитивної програми, а зі здивувань і заперечень… Письменник зафіксував невідповідність, розлад, «нечесність з собою» у середовищі молодих революціонерів. Проповідують одне, а самі роблять інше. Так поставало питання про психологію і мораль «нових людей». А разом із ним виникало прагнення змоделювати тип цілісної людини, протиставленої людині роздвоєній. Тому все у Винниченка – на контрастах, причому не лише психологічних, а й класових.

Винниченко не був би Винниченком, якби у своїй конкордистській програмі обійшов і питання, що стосуються погодження політичних систем. Було серед його ідей те, що нагадувало сформульовану пізніше А. Сахаровим[1] теорію конвергенції (мирного співіснування і зближення ідеологічно полярних політичних режимів).

Утопійний елемент у «Конкордизмі» цілком очевидний, особливо коли йдеться про його завершальну – соціально-економічну – складову. Проте в тій частині, яка присвячувалася моральному самовдосконаленню людини, Винниченків конкордизм, гадаю, може бути й досі цікавим та актуальним.

[1] А. Сахаров – Андрій Сахаров, радянський учений, творець першої радянської нейтронної бомби. В останні роки свого життя був активним борцем за мир і злагоду між народами.

1. Що таке конкордизм? Як ви ставитеся до цієї загальнолюдської і політичної програми?
2. Чому В. Винниченко спочатку апробував конкордизм на сторінках художніх творів, а тоді вже намагався витворити наукову теорію конкордизму в політиці? Із якої причини літературознавець В. Панченко називає політичний конкордизм утопією?
3. Чи актуальний конкордизм у наш час? Чому ви так вважаєте?

Новела «Момент»

А колегам моїм, письменникам і митцям, перекажіть, що немає вищої, цікавішої теми для їхніх творів, як щастя.

Володимир Винниченко

Модерна новела Володимира Винниченка «Момент» (1910), написана в стилі імпресіонізму, має також виразні елементи неоромантизму й експресіонізму. Підзаголовок «(Із оповідань тюремної Шехерезади)» завжди породжує додаткові асоціації в читачів, а саме:

1. Султанова кохана Шехерезада зі збірки перських казок «Тисяча й одна ніч», щоб урятувати собі життя, розповідала жорстокому правителеві цікаві казки, не закінчуючи остаточно кожної з них до світанку наступного дня, а таким чином переплітаючи між собою ці твори, що один вже нібито завершений сюжет служив лише своєрідною експозицією для іншого.

2. У перській імперії слово «шахр» мало у своєму корені значення лексеми «держава», «місто», тим часом як корінь «азад» трактувався як «воля», «вільний».

3. У творі В. Винниченка головний герой – молодий освічений чоловік на прізвисько Шехерезада – це багатократний політичний в'язень, який любить розважати своїх співкамерників унікальними житейськими історіями, але він завжди вільний душею.

4. Сам автор новели «Момент» також неодноразово перебував у в'язниці за свою політичну діяльність, а в юності був і власним характером, і світоглядом, і навіть революційною діяльністю дуже подібний до свого літературного героя Шехерезади.

Розповідь у новелі ведеться від першої особи, що особливо впливає на активізацію довіри читачів. Шехерезада згадує незаконний перехід кордону з напарницею, власне, його ідеологічною партнеркою – панною Мусею. Слово «панна» однозначно вказує на те, що Муся – дівчина, юна незаміжня особа й водночас, незважаючи на свою політичну заангажованість[1] і остаточний вибір власної участі в революційній діяльності – інфантильна[2], зворушливо довірлива, емоційно багата особистість.

Події в новелі невипадково відбуваються навесні, коли природа тріумфує[3] і спонукає все живе до продовження свого роду. Деталізовані пейзажні описи дали підстави критикам і літературознавцям розглядати цей твір В. Винниченка як оповідання, адже тільки в цьому жанрі «малої» прози автор може дозволити собі розлогі картини природи та деталізацію обставин подій, натомість новеліст уникає зайвих описів, концентруючи увагу читачів насамперед на психологічних переживаннях. Інша річ, що конфлікт в оповіданні не настільки гострий, як у новелі, а натомість напруженість і калейдоскопічні зміни настроїв, почуттів, стосунків, подій і несподівана розв'язка (закохані назавжди уривають свої стосунки без жодних підстав для такого рішення) в новелі «Момент» однозначно свідчать про

[1] **Заангажованість** – тут: упередженість.
[2] **Інфантильна** – тут: наївна, із майже дитячим розумом.
[3] **Тріумфує** – тут: торжествує, перебуває в кульмінаційній точці свого розвою.

«Кохання – це зойк крові, це бездумний, непереможний голод тіла, це наказ вічності, яка не допускає опору собі. Кохання саме себе пожирає, як вогонь, і коли вже втамоване, залишає по собі тільки сірий попіл».

Володимир Винниченко

те, що цей художній текст доцільніше за жанром вважати модерною новелою. Також сучасні літературознавці наголошують, що новела «Момент» не обмежується тільки виразними образами персонажів, адже важливу роль виконують іще й не стільки реальні, скільки наділені глибоко символічним значенням образи природи – поля, лісу (символи ворожої стихії – у моменти небезпеки, а символи свободи – в моменти щастя), комашок (абсолютна воля, відсутність обмежень і табу).

Новела «Момент» побудована таким чином, що на першому плані завжди перебуває лише одна пара персонажів. Спочатку це контрабандист Семен Пустун і Шехерезада, які їдуть на возі; далі – Муся й Шехерезада, які переховуються в повітці в той час, коли Семен Пустун і його сусід ведуть мову про ймовірний обшук; згодом – Муся й Шехерезада, які, перетинаючи кордон, опиняються в лісі. Перехід реального кордону Мусею і Шехерезадою трактується як виконання завдання партії своїми членами. Водночас у переносному значенні кордон – своєрідна межа між життям і смертю, а також грань між дозволеним і забороненим народною мораллю. Високі почуття, юний вік (дозволене) вступають у конфлікт із табуйованим (фактично, спонтанними[1] безвідповідальними плотськими стосунками, на грані максимального наближення до яких розгортається любовна інтрига). Письменник зумисно подає саме особу жіночої статі ініціаторкою розриву любовних стосунків назавжди. Емансипована Муся каже: «Наше кохання повинно вмерти зараз, щоб, як хтось сказав, ніколи не вмирати». Якби подібну думку було вкладено в уста чоловіка, в розумінні читачів довірлива Муся поповнила б собою незавидну когорту обдурених, зраджених, спустошених жінок.

[1] **Спонтанний** – тут: раптовий, необдуманий.

Взаємини між Шехерезадою і Мусею, незважаючи на нібито простий і навіть типово-стандартний мандрівний сюжет стосунків закоханої з першого погляду пари, далеко не примітивні. Трактування любові як усього лише короткої миті щастя було притаманне багатьом західноєвропейським і американським письменникам, які вважали себе позбавленими ущербних комплексів, обстоювали вільні статеві зв'язки поза рамками сім'ї (у В. Винниченка, наприклад, це вилилося в теорію «склянки води», згідно з якою вступити в інтимне життя з особою протилежної статі кожній людині нібито так само легко, як напитися води, що, звісно, виявилося хибним, і тому сам письменник у власному подружньому житті сповідував діаметрально протилежні погляди) – іншими словами, вносили в модерну прозу досі неможливі, завжди українським народом табуйовані елементи міжстатевих стосунків.

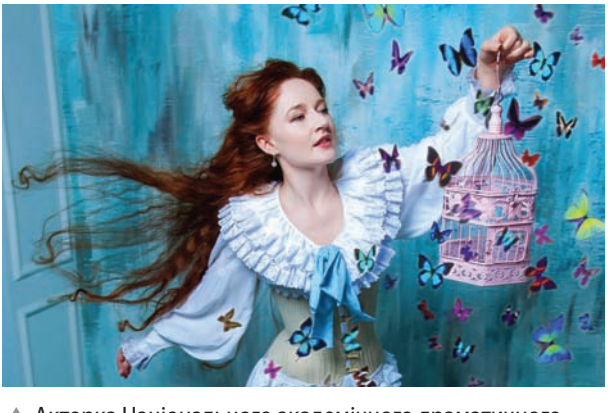
Експресіонізм у новелі «Момент» В. Винниченка тісно переплітається з імпресіонізмом. Коли Шехерезада каже Семенові Пустуну, що їм із Мусею вдвох доведеться перетнути кордон, Семен чесно попереджає товариша, що це дуже небезпечно і їх можуть застрелити прикордонники. Молодому й впевненому у своєму завтрашньому дні Шехерезаді стає смішно, коли він уявляє себе мертвим, лише допускаючи найстрашніше. Проте це тільки елемент награнності й фальші чоловіка в присутності жінки. Від цілковитої ймовірності найстрашнішої розв'язки настрій у Шехерезади кардинально змінюється, особливо тоді, коли його випадкова

супутниця просить у разі летального випадку з нею передати послання родичам: «Мусю вбито на кордоні. Вмерла так, як вмирають ті, що люблять життя».

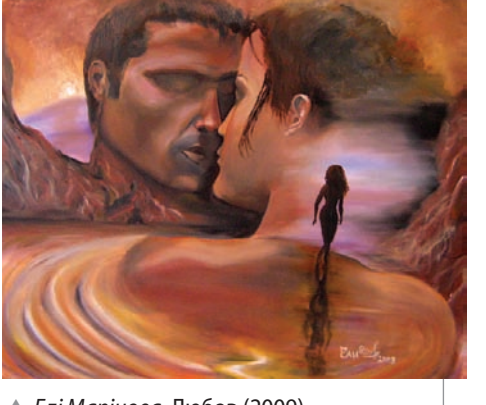
Сильна духом жінка і чоловік, який не до кінця усвідомлює, на що зважився, – типова колізія модерної прози. Екстремальна ситуація породжує в серці Шехерезади двоїсті почуття: він дивується силі волі й відсутності страху перед власною смертю Мусі, але водночас йому як чоловікові, отже, апріорі мужнішому, сильнішому, хочеться уберегти дівчину від біди, пригорнути панну, захистити її. Юна революціонерка для Шехерезади – водночас і партійний товариш, партнерка в революційній діяльності, і дуже вродлива жінка, до якої в нього спонтанно виникає палкий любовний порив. Але насправді розмови між Шехерезадою і Мусею про природність стосунків між людськими «братами меншими» стосуються не стільки статевих зв'язків між пташками й комашками, скільки ідеї вітаїзму, гімну життю й красі в навколишній природі, на відміну від жорстоких і аж ніяк не естетичних суспільних відносин, навіть загрози людському життю в середовищі людей.

Не викликає жодних сумнівів те, що в новелі «Момент» імпресіонізм з елементами неоромантизму виразно домінує. Імпресіоністична техніка письма повсякчас допомагає В. Винниченкові відтворити миттєві враження і почуття героїв. Таким чином він виявляє не тільки талант письменника, а й художника, який надзвичайно тонко відчуває природу, вловлює її колористичні тони й напівтони: «Дорога наша стояла порожньою і далеко там вливалась, наче бура річечка, в зелене море хлібів. Тихо було… Тихо тишею поля, де йде великий, здоровий, вічний процес народження…». Інша річ, що на противагу такій райській красі Муся каже Шехерезаді про те, що існують метелики, які «вмирають серед кохання», отже, вкотре на рівні підтексту нагадує супутникові, що й вони обоє як революціонери також найімовірніше приречені загинути в юному віці.

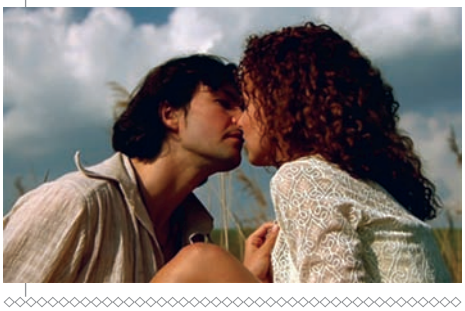
Герої новели «Момент» інтуїтивно вловлюють суть конфлікту між Божими законами, закладеними в природі, і потворними людськими стосунками в суспільстві. Авторська позиція накладається на умовиводи героя: «Люблю цих кузьок, пташок, цих маленьких, несвідомих протестантів проти лицемір'я старшого брата свого – людини». І в цих словах, знову ж таки, звучить осуд ненависті, жорстокості, кровопролиттю між людьми. Невипадково сучасна дослідниця літератури Лариса Мороз називає творчий доробок Володимира Винниченка зразком «літератури-як-філософії».

▲ Акторка Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка Анжеліка Савченко. Художнє фото

▲ *Елі Марінова*. Любов (2009)

Євген Нищук у моновиставі «Момент кохання» за твором Володимира Винниченка

[1] **Моновистава** – сценічне дійство за участю одного актора.

У наш час новелу Володимира Винниченка «Момент» успішно інсценізовано в Національному академічному драматичному театрі ім. Івана Франка як моновиставу[1] «Момент кохання» (режисер – Тарас Жирко), в якій роль Шехерезади зіграв заслужений артист України Євген Нищук. Акторка Інна Цимбалюк, яка грала роль панночки Мусі, у моновиставі з'являлася лише на екрані. У такий спосіб вона ніби ілюструвала спогади головного героя.

Діалог із текстом

1. У чому полягають особливості жанру твору В. Винниченка «Момент»?
2. Що саме для розуміння твору дає підзаголовок («Із оповідань тюремної Шехерезади»)?
3. Які стильові техніки письма використав автор для належної реалізації головної ідеї новели? На підтвердження своїх думок наведіть приклади з тексту.
4. Якою є головна проблема, розглянута в новелі В. Винниченка «Момент»?
5. Як ви розцінюєте інтимні стосунки героїв твору?
6. Чому В. Винниченко назвав свій твір саме так? Належно поясніть поетику назви новели.

Діалоги текстів

- Порівняйте любовні колізії у творах «Момент» В. Винниченка та «Сойчине крило» І. Франка. Чим подібні, а чим різняться між собою жіночі образи цих творів?

Мистецькі діалоги

1. Чи може картина чеської художниці Елі Марінової «Любов» стати ілюстрацією до твору Володимира Винниченка «Момент»? Свою думку обґрунтуйте.
2. Чому новела Володимира Винниченка називається «Момент»? Порівняйте цю назву з назвою моновистави «Момент кохання» і поясніть основну відмінність між ними. На чому саме наголошено в новелі, а на чому – у моновиставі?
3. Розгляньте художнє фото акторки Національного академічного драматичного театру ім. Івана Франка Анжеліки Савченко й доведіть або спростуйте думку про те, що в такому амплуа[2] вона могла би зіграти роль панночки Мусі в монодрамі «Момент кохання» за новелою «Момент» В. Винниченка.
4. За допомогою комп'ютерної графіки і колористики вами змальованого передайте настрій героїв новели «Момент».

[2] **Амплуа** – роль, яка найкраще надається для певного виконавця.

ПАВЛО ТИЧИНА (1891–1967)

Життєвий і творчий шлях

Дивний мрійник з очима дитини
й розумом філософа.
Сергій Єфремов

Павло Григорович Тичина з'явився на світ 27 січня 1891 р. в сім'ї дяка у селі Піски на Чернігівщині. У родині було 13 дітей, малята хворіли, і не те що на ліки – навіть на кращі харчі батько не міг спромогтися, через що малими дітьми пішли з цього світу три Павлові братики й сестричка.

Григорій Тичина любив дітей, однак зловживав спиртним і під гарячу руку міг жорстоко побити. Його деспотизм не мав меж. Він любив похвалитися перед гостями домашнім хором, та репетиції проводив оригінально: як тільки приходив напідпитку, то навіть серед ночі будив дітей і примушував співати пісню «Тече річка невеличка», а сам диригував. Із семи років кожен із синів уже співав у церковному хорі. Тому Павлова вразливість, надзвичайно високий больовий поріг, невміння бути витривалим своїм корінням сягають дитинства.

Світлом Павлового дитинства була його мама – добра, мила Марія Василівна, яку так любив Павлусь. Вона знала багато казок і пісень, мала гарний голос.

Цікаво знати!

Схиляння батька перед усім панським, а отже, російським, призвело до того, що він змінив прізвище на Тичинін і саме його носив Павло аж до закінчення семінарії, а потім мав неабияку мороку зі зміною документів на старе українське – Тичина.

Початкову освіту Павло Тичина здобув у Новобасанівській сільській школі. Старші брати спонукали молодшого до науки, переповідаючи «Тараса Бульбу» Миколи Гоголя. Іще малям Павло відрізнявся від інших Тичининих дітей розумом і неабиякою пам'яттю. Він сам розповідав, що міг дещо згадати з того віку, коли ще був у сповитку: «Мене ще на руках носили. День. Теплінь. Світло-зелене віття звідкись нависає наді мною. Блищить вода... Підсвідомо відчуваю: щось навколо мене діється…»

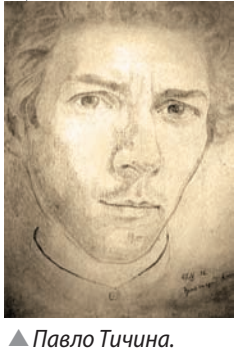

▲ *Катерина Білокур.* За селом (1956)

Як і колись Тарас Шевченко, дитиною Павло Тичина мріяв стати малярем-іконописцем. У сім'ї дяка часто лунала з уст батька старослов'янська мова, і маленький Павло одного разу несподівано заговорив нею без жодних помилок, чим неабияк здивував усіх присутніх.

Наприкінці 1900 р. батько відвіз Павла Тичину до Чернігова, щоб улаштувати хлопчину в Троїцький хор. Там уже співав його старший брат Михайло. Але Павло виглядав дуже хворобливим, і його не взяли. Роки навчання у бурсі (1900–1907) були не тільки часом страждань, голодування та безправ'я. Павло співав у хорах Єлецького, Успенського, потім Троїцького монастирів та хорі Народного дому. Пізніше став регентом-керівником семінарського хору.

Усі сини Григорія Тичини вчилися у Чернігівській духовній семінарії, адже для дітей служителів церкви навчання тут було безплатне. Цим скориставсь і Павло, адже після смерті батька у 1906 р. можна було покладатися лише на власні підробітки. Вважають, що перші спроби пера Тичини з'явилися, коли не стало батька, але це була ще не творчість, а наївне наслідування Шевченка.

▲ *Павло Тичина.* Автопортрет (1922)

Як і молодий Шевченко, Тичина прагне здобути фах художника. За малюванням його й помітив Михайло Коцюбинський, довідався, що юнак пише вірші й запросив до себе в гості. Там Тичина прочитав вірш «Розкажи, розкажи мені, поле», чим до сліз зворушив самого Коцюбинського, який радісно сповістив присутнім: «Поет між нами». Така реакція відомого письменника вплинула на Павла позитивно: у 1912 р. з'являється його перша публікація – вірш «Ви знаєте, як липа шелестить».

Однак не тільки поезія вабила семінариста. Павло грав на гобої, кларнеті, а малювати вчився у Михайла Жука. Досить вправними можна вважати Тичинин автопортрет, акварелі, пейзажі, малюнки олівцем. Товариш-наставник радив Павлові вступати до Петербурзької академії мистецтв, але в юнака не вистачало грошей навіть на дорогу.

Іще в бурсі майбутній автор «Сонячних кларнетів» учився з майбутнім композитором Григорієм Верьовкою. У хорі з Павлом Тичиною співали відомі у подальшому письменники «розстріляного відродження» Василь Еллан-Блакитний та Аркадій Казка. У Чернігові Павло Тичина познайомився з Миколою Вороним.

Закінчивши семінарію, П. Тичина переїхав до Києва і вступив на економічний факультет Київського комерційного інституту. Він підпрацьовував помічником хормейстера у театрі Миколи Садовського, в конторі газети «Рада». Коли влітку 1914 р. почалася Перша світова війна, П. Тичина разом із найкращими друзями переховувався від денікінців, які проводили обшуки й розстрілювали всіх, кого запідозрили в нелюбові до «великой и неделимой России-матушки».

Проголошення УНР П. Тичина сприйняв як найбільшу подію у своєму житті. Він відгукнувся на неї віршем «Золотий гомін», іншими високохудожніми творами. Але до Києва увійшли криваві орди російських загарбників. Дві революції –

українська й більшовицька – зіткнулися у двобої, і жовто-сині стяги впали. Для П. Тичини це була трагедія, серйозний удар у саме серце.

У 1918 р. вийшла збірка, якою поет на весь світ заявив про свій неповторний талант. Народження «Сонячних кларнетів» у літературному процесі України стало подією століття. Літературознавець Леонід Новиченко назвав першу книжку Павла Тичини одним із наймузикальніших творінь світової поезії, де в мажорному настрої передано гармонійне поєднання людських почуттів і краси природи.

▲ *Павло Тичина.* Із мого вікна (Кузнечна, 107, пом. 19) (1918)

Таке велике обдарування могло буйно розквітнути й рясно вродити, але з кінця грудня 1919 р. в Києві остаточно встановилася радянська влада. Спершу поет іще сподівався, що більшовики виконають обіцянки, приведуть до земного раю. Та ще живі були у пам'яті ті дні, коли на вулицях Києва більшовицькі орди Муравйова розстрілювали кожного, хто насмілювався заговорити українською мовою або ж з'явитися у вишиванці.

Поезія П. Тичини змінилася. Назва нової збірки «Замість сонетів і октав» (1920) засвідчувала одне: «Які сонети й октави під час Революції? Сонети й октави – вишукані форми віршування, які передбачають інтелектуальну піднесеність думки поета. Не до того за Революції!» (Михайло Гаухман).

Павло Тичина працює у студії Леся Курбаса, співпрацює з редакцією журналу «Мистецтво», завідує літературно-художньою студією в Київському драматичному театрі імені Тараса Шевченка, разом із композитором Григорієм Верьовкою засновує Українську музичну школу.

Цікаво знати!

У 1923 р., перед від'їздом до Харкова, Павло Тичина передав керівництво очолюваної ним капели-студії ім. Миколи Леонтовича своєму товаришу Григорію Верьовці (ось звідки бере початок найвідоміший сьогодні український хор), а малого Гриця Верьовку ще під час навчання у бурсі вчив нотній грамоті.

Восени 1920 р. Павло Тичина здійснив концертну мандрівку Правобережною Україною, в результаті з'явився поетів унікальний щоденник «Подорож з капелою Кирила Стеценка», який проливає світло на джерела образів збірки «Замість сонетів і октав». Гастролі дали можливість митцеві побачити наслідки радянського «щасливого» життя й колективного господарювання.

Майже тридцятилітнього поета вітали як патріарха радянської української літератури, але славослов'я на свою честь П. Тичина завжди слухав із похиленою головою. Коли ж в одній з установ настільки ідеологічно підготувалися до зустрічі із «самим Тичиною», що навіть зробили полотняну зірку, всередині каркасу якої горіла електрична лампочка, то колір її світла в півтемряві залу виявився настільки неприємним, що поет сказав своєму сусідові: «Подивіться, яке дивне світло в тієї зорі!» Світло радянської зорі виявилося не тільки дивним, а й зловісним. Голодомор на початку 1920-х рр. підтвердив сатанинське нутро сталінських посіпак, і нібито «вже приручений» Павло Тичина відчував потребу відгукнутися на це страшне

▲ *Михайло Жук*. Портрет П. Тичини (1919)

лихо віршами, які могли йому коштувати не тільки волі, а й життя.

За останніми припущеннями літературознавців, такі поезії, як «Розкривши Гомера» та «До кого говорить?», були написані не в 1925-му, а саме в 1921–1922 рр. Росія як символ новітньої тиранії у першому з них постає у зловісному образі:

Що ж, Росіє, немов Навсікая полощеш білизну.
Ні, ти рабинь одпусти, одпусти їх на волю!
Кажеш, ти хочеш робить? Так я й повірив тобі.
Царські звички забудь, годі визискувать нас!

У 1920 р. виходить друком межова збірка П. Тичини «Плуг», якою поет заявив про своє вірнопідданство радянській владі. Якщо у «Сонячних кларнетах» автор був певний своєї радості, у книзі «Замість сонетів і октав» – своїх психологічних терзань, то у збірці «Плуг» – лунає-стогне лише болючий його сумнів щодо свого призначення у світі й призначення світу для добра взагалі. Митець відчуває наближення чогось неминучого і страшного: «Стоїть сторозтерзаний Київ, / і двісті розіп'ятий я».

У 1920-х рр. Павло Тичина працював у журналі «Червоний шлях» у Харкові. Тут він видав останню бодай частково цінну в художньому плані книжку поезій «Вітер з України». Особливу увагу в цей час поет приділяв вивченню іноземних мов: знав їх понад п'ятнадцять. У 1929 р. його було обрано дійсним членом Академії наук УРСР. Найбільший український модерніст 1920-х рр. мусив стати приручений, загнаним у глухий кут буденним віршописцем. Микола Вороний, прочитавши вірш «Нехай Європа кумкає», із сумом поставив страшний висновок-діагноз: «Це останній твір поета і перший твір академіка».

Збірка «Чернігів» (1931) не додала жодного позитивного штриха до творчих здобутків П. Тичини, адже свідчила тільки про те, що митець ось-ось буде зламаний остаточно. Важко чимось іншим, окрім надзвичайного нервового виснаження й страху, пояснити той факт, що навіть у приватному листуванні Тичина підписувався на диво вірнопіддано: «Осяяний сонцем Партії Леніна – Павло Тичина».

Вірш «Партія веде», написаний у рік штучного голодомору, відіграв фатальну роль. З одного боку, цей опус[1] гарантував Павлові Григоровичу життя, привілеї, псевдославу. З іншого – саме за цей вірш Бог покарав Тичину найстрашнішою карою: забрав талант, за силою рівний хіба що Шевченковому. Внутрішні боріння П. Тичини із самим собою і власним талантом позначилися навіть на його зовнішності. Художники, які малювали Павла Григоровича в різні роки, відтворювали абсолютно іншу особистість на своїх портретах.

[1] **Опус** – твір дуже низького ґатунку.

Коли ж репресії 1937–1939 рр. торкнулися науковців Інституту літератури імені Т. Шевченка, П. Тичина не витримав і подав заяву з проханням звільнити його від обов'язків директора цього закладу.

1939 р. Павло Тичина одружується з Лідією Папарук. Вони познайомилися ще далекого 1916 р., коли Павло винаймав помешкання у Папаруків. Лідія Василівна та її мама Катерина Кузьмівна стали янголами-охоронцями поета від суворих життєвих буднів.

У роки Другої світової війни муза поета на якийсь час відродилася, з'явилося друком кілька справді високохудожніх і вистражданих творів. П. Тичину не забули відзначити Сталінською премією. Улітку 1943 р. він потрапив у лікарню через поранення і під наркозом несподівано почав віршувати. Так народилася одна з найкращих його поезій «Я утверждаюсь», у якій від імені українського народу поет заявив про свою незнищенність, волю до життя і потенційні сили для державобудування.

▲ Лідія Папарук і Павло Тичина. Фото

Після війни П. Тичина перебував на високих посадах міністра освіти, депутата Верховної Ради СРСР та УРСР. Саме Павло Григорович домігся, щоб школи з викладанням українською мовою перевели з околиць Києва до центру. Протестуючи проти нав'язаного народові закону про школу, за яким національну мову й літературу дитина за бажанням її батьків мала право й не вивчати, П. Тичина виявився тим єдиним депутатом, який не побажав голосувати за драконівський закон і несподівано для всіх демонстративно пішов із посади Голови Верховної Ради УРСР та заступника Голови Ради національностей Верховної Ради СРСР. Для такого вчинку в ті часи треба було мати велику мужність.

Цього Павлові Григоровичу не забули: не дали Ленінської премії, не дозволили стати номінантом Нобелівської (1966), на яку цього українського поета висували закордонні організації: Асоціація англійських учителів (Велика Британія) та Гарвардський університет (США).

Партія пильно слідкувала й за хворим на цукровий діабет, уже літнім і безпомічним поетом. За півроку до смерті П. Тичина став Героєм Соціалістичної Праці. А ще мав аж 5 орденів Леніна та 2 ордени Трудового Червоного Прапора.

Наприкінці життя П. Тичина все частіше почав для себе самого робити висновок, що змарнував власний талант. Митець іще старався завершити поему-симфонію «Сковорода», очолював комісію з роботи з молодими літераторами у Спілці

▲ *Олексій Шовкуненко.* Портрет поета П. Г. Тичини

Будівля й інтер'єр музею-квартири Павла Тичини. Київ, Терещенківська, 5

письменників України. Коли до Києва приїхав Мікулаш Неврлий зі Словаччини, Павло Григорович запросив його до себе додому й почав наполягати, щоб той напам'ять зацитував йому вірш Євгена Маланюка, в якому є рядки про пофарбовану дудку. Автор «Сонячних кларнетів» уважно вислухав Маланюків присуд, а тоді притишеним голосом відповів: «Він єдиний сказав мені правду... А інші мені кадили... Від кларнета мого пофарбована дудка осталась...»

Помер Павло Тичина 16 вересня 1967 р. Похований митець на Байковому кладовищі в Києві. Колись Максим Рильський казав, що Україна знає двох найбільших новаторів – Шевченка й Тичину. У наш час творчість автора «Сонячних кларнетів» надзвичайно важливо переосмислити, щоб збагнути його долю, велич та призначення для України.

Діалог із текстом

1. Яке враження на вас справила розповідь про батька поета?
2. Де здобував освіту П. Тичина? На яких музичних інструментах умів грати?
3. Хто з українських класиків відкрив у П. Тичині майбутнього поета?
4. Що ви можете розказати про збірку «Сонячні кларнети»? Як її оцінили критики й літературознавці? Чому свій геніальний талант Павло Тичина так і не зміг реалізувати?
5. Що вам відомо про джерела образності та роль у доробку поета збірки «Замість сонетів і октав»?
6. Доведіть, що П. Тичина в житті виявляв не тільки обережність, а й велику мужність.
7. У чому полягало ідеологічне «полювання на поета»?
8. Із якої причини талант Павла Григоровича несподівано відродився у роки Другої світової війни? Самостійно прочитайте і проаналізуйте вірш «Я утверждаюсь».

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте картину Катерини Білокур «За селом». До якого вірша юного Павла Тичини ви могли б використати це художнє полотно як ілюстрацію?
2. Порівняйте портрети Павла Григоровича у виконанні Михайла Жука й Олексія Шовкуненка. Що ви можете сказати про авторські акценти на цих полотнах?

Поетична творчість Павла Тичини – вершина української поезії XX ст.

«Обдарована Богом людина реалізує свій талант у різних сферах. Тичина був природжений музикант. І музика як генератор цілісного ставлення до світу мала великий вплив на нього як поета», – слушно зауважує сучасна дослідниця творчості Павла Тичини Наталія Мех. Не секрет, що Тичина-семінарист багато читав і намагався бути в курсі всіх літературних новин. Особливе враження на нього справила поема «Мойсей» Івана Франка. Писати власні вірші юний митець почав рано. На смерть батька він відгукнувся поезіями «Синє небо закрилося…», «Під моїм вікном» (1906), які засвідчили глибокий біль автора й тонку поетичну душу.

Впадає в око, що вже в ранніх віршах виявляється нахил до мелодійності звучання слова, художнього звукопису: «Блакить мою душу обвіяла, / Душа моя сонця намріяла, / Душа причастилася кротості трав – /Добридень я світу сказав!»

«Я пригадую вечір, один із найкращих у моєму житті вечорів. Київська хорова студія збиралась на співанку. Ждали Тичину: він – прекрасний хоровий диригент, був головним керівником студії. І от він прийшов. Скинув з себе красивим жестом плащ. Мені здалося, що такий плащ носили Бетховен, Пушкін, Міцкевич. Плащ, овіяний бурями світу. Тоді я вперше побачив, якими огнями можуть і вміють грати очі нашого поета, яким він – втілення скромності і тихості – може бути впевненим і владним і як цій упевненості і владності коряться люди».

Максим Рильський

На події української революції Тичина відгукнувся поемою «Золотий гомін», за яку Валер'ян Поліщук назвав його «бардом Центральної Ради». Незважаючи на прихід більшовицької влади, молоді українські митці вірили в торжество справедливості. Протягом 1917–1922 рр. Павло Тичина разом з однодумцями Лесем Курбасом, Дмитром Загулом, Олексою Сліcаренком організовують літгурти «Біла студія» і «Музагет[1]». Молоді автори виношували ідею національного відродження й розвитку модерного мистецтва. Павло Тичина був близько знайомий і з Миколою Хвильовим, якому присвятив збірку «Вітер з України».

▲ У передньому ряду (зліва направо): Володимир Сосюра, Павло Тичина, Микола Хвильовий. Фото (1920-ті рр.)

[1] **Музагет** (із грец.) – ватажок муз.

Уже з перших днів переїзду поета до Харкова 1923 р. всі знайомі й незнайомі шанобливо величали його Павлом Григоровичем. Тільки на два роки молодшого від нього Миколу Хвильового колеги по цеху називали Григоровичем, а на рік молодшого від Павла Тичини Миколу Куліша – Гуровичем. З усіма іншими спілкувалися тільки на ім'я, як зі звичайними ровесниками.

До першого «ніжнотонного» періоду творчості Павла Тичини відносять його збірки «Сонячні кларнети» (1918), «Замість сонетів і октав» (присвячена Григорію Сковороді) (1920), «Плуг» (1920), «В космічному оркестрі» (1921), «Вітер з України» (1924).

Поетична збірка «Сонячні кларнети»

У київській атмосфері державотворення, безпосередньої причетності до ідей УНР, щоденного перебування в центрі революційних подій Павло Тичина завершив першу збірку поезій «Сонячні кларнети» (1918), хоч фактично вона вийшла друком у 1919 р. тиражем усього 1000 примірників. Світоглядна естетична концепція автора засвідчила не тільки оригінальний стиль, а й неповторну «українську версію символізму». Вірші книжки сповнені музики, руху, що відображено й у побудові строф, віртуозному володінні віршем, ритмом. Англійський критик Джон Фут визнав Павла Тичину наймузикальнішим тогочасним ліриком світу. Чеські поети й критики

▲ Обкладинка першого видання збірки «Сонячні кларнети» (1918)

▲ *Катерина Білокур.* Гай (1955)

«Для “Сонячних кларнетів” він вибрав лише ті поезії, де “синтез мистецтв” сягнув довершеності. Мабуть, розуміючи, що вдалося піднятися до засадничо нової літературної якості».

Григорій Клочек

називали Тичину «найбільшим ліриком сучасного слов'янства». Польський письменник Ярослав Івашкевич оголосив автора «Золотого гомону» генієм XX ст., що бачить майбутнє, стильова палітра якого виткана з мовних і почуттєвих джерел української народної стихії та літературної культури французьких і російських символістів.

До першого видання «Сонячних кларнетів» увійшли не тільки вже друковані поезії 1914–1918 рр., а й іще не публіковані «Не Зевс, не Пан…», «Цвіт в моєму серці», «Подивилась ясно…», «Світає…», «Туман» і «Вітер» із циклу «Енгармонійне», «У собор. I—II», «Пастелі», «На стрімчастих скелях», «По хліб ішла дитина…», «Скорбна мати. I – IV», «По блакитному степу», «Війна. I—II»), а також переспів вірша французького поета Анатоля Ле Браза «Колискова».

Проте до першодруку «Сонячних кларнетів» Павло Тичина не включив вірша «Розкажи, розкажи мені, поле…», яким захоплювався Михайло Коцюбинський, і ще кількох уже тоді опублікованих, а нині відомих і високо поцінованих літературознавцями поезій, як-от: «Ви знаєте, як липа шелестить…», «Що місяцю зіроньки кажуть ясненькі…», «Молодий я, молодий..», «Де тополя росте…», «Десь на дні мого серця…», «Душа моя – послухай!..», «Як не горю, я не живу…», «Озвався дзвін і потонув у присмерковім сумі…», «Послав я в небо свою молитву…», «Не вірте, люди, снігу…», «І являвсь мені Господь…».

Очевидно, причиною такого відбору стало авторське прагнення завдяки монолітній композиції (26 творів на 52 сторінках) досягти повної гармонії книжки.

Цікаво знати!

На той час відома перекладачка Ірина Стешенко, яка працювала в редакції газети «Нова Рада» разом із Павлом Тичиною, згадувала, що збірка «Сонячні кларнети» вийшла завдяки підтримці редактора цієї газети Андрія Ніковського, який мав інтуїтивне чуття успіху як газетної публікації, так і нової книги досі невідомого автора.

«Музичність заполонила все його світосприйняття, і саме слово зробилося для поета не стільки способом висловлювання тих чи інших думок і почуттів, скільки шляхом до виявлення звуку, який сам по собі народжує думки і почуття. З духу музики зародилася ця лірика».

Василь Стус

Готуючи друге видання «Сонячних кларнетів» (1920), П. Тичина мав намір доповнити його новими творами, але у перевидання були введені лише такі поезії, як «О, панно Інно…», «Світає…», «А я у гай ходила…», «Хор лісових дзвіночків» (уривок із поеми «Дзвінкоблакитне») та «Зелена неділя». Третє видання побачило світ у 1922 р. Четверте – вийшло

у 1925 р. 5-тисячним тиражем у Харкові й з відомих причин зазнало купюр: у ньому, наприклад, уже не було поезій «Зелена неділя» та «Війна. I – II».

Поява «Сонячних кларнетів» у мистецьких колах викликала неабиякий ажіотаж[1]. На думку Сергія Єфремова, радісне авторське світовідчування виростало «на пантеїстичному[2] вбиранні в себе ритму, і руху, і згуків з усього незмірного космосу», адже в ньому «вилився весь Тичина з надзвичайно своєрідною поетичною індивідуальністю, з дужим талантом, з усіма своїми позитивними й негативними сторонами».

[1] **Ажіотаж** – тут: розголос.
[2] **Пантеїстичний** – тут: той, що ототожнює Бога з природою.

Закономірно, що найталановитіші критики й літературознавці того часу не могли не помітити, що церковна атрибутика першої поетичної збірки Павла Тичини творила ефект урочистості й свята. Андрій Ніковський навіть порівнював «Сонячні кларнети» з прекрасним церковним концертом. Інша річ, що радянська атеїстично-соцреалістична критика навіть у таких рядках, як «Душа причастилася кротості трав» чи «На квітці метелик, мов свічечка», однозначно вбачала «тиск на свідомість поета» церковної обстановки. Проте вдумливий читач безпомильно відчував красу цілісної картини поетового світовідчуття, а не прагнення новаторських метафор і порівнянь («пітьми… хітон» («Не Зевс, не Пан…»), «розп'яте серце», «дзвін гуде» («Гаї шумлять…»), «серцем дзвонили» («Цвіт в моєму серці…»), «в клубках фіміаму», «на ранню молитву» («Світає…»)). На думку Євгена Сверстюка, поет не грався словом, не підпадав під церковні впливи і не виконував чиїхось замовлень, а цілком природно «був носієм і виразником української релігійної традиції». Стиль першої збірки Павла Тичини не випадково отримав назву «кларнетизм».

Поетична збірка «Замість сонетів і октав»

▲ Обкладинка першого видання збірки «Замість сонетів і октав» (1920)

Друга поетична збірка П. Тичини «Замість сонетів і октав» (1920) – це тяжкі роздуми поета над останніми кривавими подіями в Україні й однозначні висновки: «Прокляття всім, хто звіром став!», «Соціалізм без музики ніякими гарматами не встановити. / Все можна виправдати високою метою – та тільки не порожнечу душі. / Стріляють серце, стріляють душу – нічого їм не жаль».

Ідейна основа збірки. Орієнтиром для Павла Тичини у книзі «Замість сонетів і октав» стала «філософія серця» Григорія Сковороди. Саме йому присвятив поет свою другу збірку.

Учення українського філософа про три світи (макрокосм, мікрокосм, Біблію) і дві натури людини (видиму й невидиму, тілесну і духовну) було так само близьке П. Тичині, як і раннім українським символістам, а творчість Г. Сковороди, погляди на мистецтво і засоби його впливу стали для поета зразком досконалості.

Символічні образи Павло Тичина використав, щоб спонукати читачів замислитися про страшні події громадянської війни і братовбивство, свідком якого він став, подорожуючи Україною з капелою Кирила Стеценка.

Орел, Тризубець, Серп і Молот…
І кожне виступає як своє.
Своє ж рушниця в нас убила.
Своє на дні душі лежить.

По виході з друку 1920 р. книгу одразу вилучили через складність, різкість окремих місць, у яких критика побачила «контрреволюційність».

Композиція та образність. За вченням Г. Сковороди, важливі засоби впливу на людину на шляху її «перетворення» є як символічні образи, так і почуття, що їх супроводжують, а також спосіб пізнання – роздуми. П. Тичина глибоко перейнявся ідеями українського філософа і під час створення збірки «Замість сонетів і октав» використав їх як естетичну[1] основу.

У збірці ліричний герой проводить читача шляхами роздумів-пошуків істини. Це становить базу для *психологічної єдності книги* П. Тичини. Шлях людини, за Г. Сковородою, – це шлях світу, що рухається «між протилежностями й антитезами. Він розпадається, розсипається і збирає себе знову у єдність» (Д. Чижевський). А сукупність фрагментів книги «Замість сонетів і октав», як химерна мозаїка, що віддзеркалює множинні прояви дійсності, згодом збирається у свідомості читача в єдине ціле й дозволяє осягнути дійсність уповні у формі античної багатоголосої трагедійної лірики.

Тенденцію до злиття народного та елітарного у збірці «Замість сонетів і октав» простежує Надія Над'ярних і переконливо доводить, що у названій книзі Павло Тичина широко використовує форму притчі-загадки, а також діалогічну мову, «що сприйняла сковородинівську школу».

Збірка композиційно складається з 11 тез і 11 антитез-катренів. Замість вітаїзму «Сонячних кларнетів», автор трагічно відчуває наближення апокаліпсису[2].

[1] **Естетичний** – тут: пов'язаний зі створенням, відтворенням і сприйняттям прекрасного в мистецтві та житті.
[2] **Апокаліпсис** – тут: кінець світу.

Чи не одним із перших П. Тичина відгукнувся і на «пробний» радянський голодомор українського народу 1921–1923 рр. та розв'язану більшовиками братовбивчу війну в Україні. Насамперед це стосується віршів **«Голод»** (1921) і **«Загупало у двері прикладом»** (1921), що увійшли до четвертої книжки поета «Вітер з України».

У поезії «Голод» Тичина змальовує товарний вагон, у якому голодні й доведені до відчаю селяни їдуть у місто, марно сподіваючись на порятунок. У містах робітники отримували пайки, але приїжджі не могли влаштуватися на роботу, тож селяни, навіть подолавши страшну дорогу до найближчого міста, виявлялися приреченими на мученицьку смерть. Люди до краю знервовані, виснажені, тому навіть між рідними спалахують сварки й прокльони. Ситуація така, що матір щиро бажає своєму немовляті швидкої смерті: «В лахмітті, в скорбі, у болячках / зігнулась мати. В щось дитя / укутала, та все: ну спати – / навік заснуло б ти… Життя!»

До 1990-х рр. ніхто й не відав про заборонену поезію П. Тичини «Загупало в двері прикладом», у якій безпристрасно мовиться про голодомор 1920-х рр. і жахливий факт людоїдства. Представники радянської влади вдираються в селянську оселю, наче ординці: одночасно гупають у двері прикладом, гримають у шибку, кричать. Мати – «удова молодая», отже, її покійний чоловік, може, теж воював за радянську владу, яка на своїх багнетах несе голод і смерть!

Звертаючи увагу на її усмішку: «всміхається тихо», «всміхається чудно», «всміхається страшно», – й тональність голосу, Тичині вдалося відтворити складну

гаму почуттів матері, котра любила, леліяла, але вбила свою дитину, збожеволівши від непосильних випробувань долі. Під час допиту нещасна жінка на якусь мить приходить до тями й пояснює причину вбивства: не лише її голодування, а й страждання від голоду насамперед дитини спонукали нещасну покінчити із сином. Ось чому й звучить таке трагічне у страшній ситуації запитання: «Хіба ж то йому я не мати?» Закономірно, що й наступні фрази, які сприймаємо вже як похоронне голосіння, лише наголошують на трагедії нещасної:

Очима так дико по хаті і кинулась вся до синочка,
голівку вона йому гладить і ротика стулює міцно;
заплакала б тяжко – не може, лиш б'ється об піл головою:
– Синочку, дитя моє любе! Ой що ж я з тобою зробила!

Український діаспорний письменник Іван Багряний у статті «Чому я не хочу вертатися до СРСР?» доступно пояснював ситій Європі: «Ви, матері цілого світу, ви можете уявити собі такий стан і такий режим, коли б ви могли з'їсти власну дитину? Ні! Ви не можете цього навіть збагнути, ані в це повірити!.. Але… до такого ступеня трагізму були доведені українські матері більшовизмом… І людожерство – його породження і його суть».

Поет працював над поемою «Чистила мати картоплю…», яку почав друкувати в журналі «Вапліте». У 1926 р. його першим звинуватили у «протягуванні в літературу буржуазного націоналізму» за саме цю художню річ, у якій однозначно йшлося про те, що «Ленін-антихрист явився». Переляканий перспективою репресій Павло Тичина власноруч приніс письмове каяття голові Ради народних комісарів УРСР Власові Чубарю. Відтоді вже ніколи не дописував її, не пробував надрукувати в незавершеному вигляді. У цьому творі народ називає Леніна антихристом, показано, як радянська влада руйнувала родинні зв'язки українців, налаштовувала дітей проти батьків. Однак починаючи з 1926 р., як слушно зазначав Василь Стус, «не одну ніч Тичина лягав спати не роздягаючись: він чекав арешту».

Другий етап творчості – лірика 1932–1940 рр. «приборканого» й «прирученого» П. Тичини. Цей етап ознаменувався збірками «Чернігів» (1931) і «Партія веде» (1934, тираж 25 000 примірників, які майже дублювалися з кожним наступним перевиданням), «Чуття єдиної родини» (1938), «Сталь і ніжність» (1941). Декларативність віршованих рядків, афішування вірнопідданства, римовані партійні гасла засвідчують смерть тонкого лірика в його ще живому тілі. Новостворена Спілка письменників СРСР (1934), членом якої одним із перших став П. Тичина, вимагала від письменників повного підпорядкування і служіння тоталітарному режиму.

«Партія таки дочекалася від поета, чого хотіла, і масштаби промокампанії[1] були просто космічні».

Ярина Цимбал

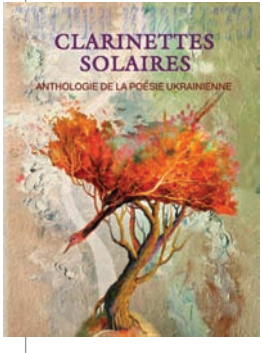
Третій період творчості – 1941–1956 рр. Проживання поета в Уфі та Москві, туга за поневоленою нацистами Україною ненадовго «вивели з коми» талант поета. У цей час П. Тичина створює високохудожню поему «Похорон друга» (1943). А його вірш «Я утверждаюсь» був відповіддю на завойовницьку політику не лише Гітлера, а й – у підтексті сказаного поетом – Сталіна.

[1] **Промокампанія** – тут: своєрідний рекламний трюк, афера.

Останній, четвертий, етап творчості охоплював 1957–1967 рр. У цей період Павло Тичина багато переклав українською закордонних митців – самотужки

досконало вивчив майже 20 іноземних мов, зокрема вірменську, грузинську, арабську, турецьку, ідиш, обіймав високі посади в уряді, часто друкувався, але вершин «Сонячних кларнетів» уже досягти не міг. Єдина знакова збірка «Срібної ночі» ще нібито мала філософський характер, але водночас щільно лягала в рамки дозволеного в СРСР. Якщо Олесь Гончар писав: «Павло Григорович – це шукання й шукання, праця й вимогливість, і, нарешті, вміння з безконечного плину образів відібрати найсвіжіший, найсміливіший, наймузикальніший», – то, безперечно, мав на увазі колишнього, юного, а не похилого літами поета. Радянська влада обвішала митця «брязкальцями»: орденом Героя Соціалістичної Праці, п'ятьма орденами Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, проте все це було нікчемною платою за його змарновану геніальність як унікальний дар Божий.

Однак не варто забувати, що у П. Тичини були великі неприємності через небажання поставити свій підпис для надання чинності новому українському правопису, з якого забрали звуки [и] на початку слів і [г]. Поет чудово розумів, що українську мову зумисно уподібнюють до російської.

Цікаво знати!

2013 року у Франції вийшла збірка «Сонячні кларнети». До неї увійшли поезії 38 українських авторів від класиків до сучасності. Вірші П. Тичини з його однойменної збірки відкривають цю книгу.

Аби належно розуміти й оцінювати творчу спадщину П. Тичини, її ще доведеться ретельно дослідити, щоб у сприйнятті спробувати бодай зазирнути у ті висоти, яких сягнув геній ранньої лірики Павла Тичини.

Діалог із текстом

1. Чому збірка «Сонячні кларнети» у творчій спадщині П. Тичини – особлива? Як можна пояснити її різне віршове наповнення у чотирьох перших перевиданнях?
2. На які періоди дослідники поділяють творчість П. Тичини? Який із цих періодів був найпродуктивніший і неповторний?
3. Що саме вас найбільше схвилювало в долі Тичини-поета?
4. Прокоментуйте одне з висловлювань літературознавців (на ваш власний вибір) про творчість П. Тичини.
5. Чим вам найбільше запам'яталася постать П. Тичини?
6. Чому цей поет є гордістю української літератури?

Жанрово-стильове багатство поетичної спадщини Павла Тичини

Розкішне зелене дерево тичинівської поезії.
Станіслав Тельнюк

Світ розгледів талант П. Тичини завдяки його першим збіркам. Українська діаспора навіть двічі намагалася представити поета на здобуття Нобелівської премії, але поет категорично відмовився брати участь у цьому.

Чим же привабило Тичинине слово сучасників? Леонід Новиченко справедливо наголошував на жанрово-стильовому багатстві «Сонячних кларнетів».

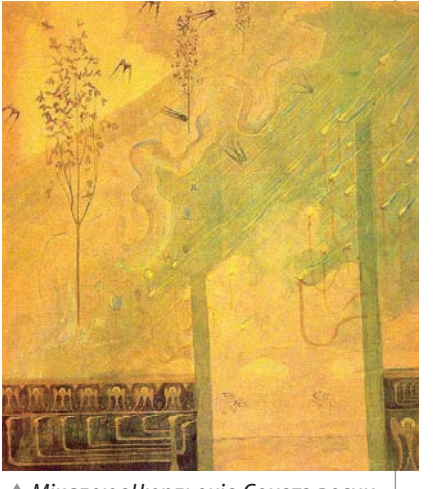
> «Світлий оптимізм, тверда впевненість у перемозі сонячного і людського над всіляким мороком і тліном створюють в книзі ту провідну мелодію, для виконання якої, мабуть, справді-таки могли придатися лише особливі, незвичайні – "Сонячні кларнети"».
>
> *Леонід Новиченко*

Термін «кларнетизм» на позначення стильових особливостей синтетичної (насамперед у поєднанні образного слова з музикою і колористикою) лірики раннього Павла Тичини вперше застосували письменник Василь Барка та літературознавець Юрій Лавріненко. Лексему, якій судилося стати літературознавчим поняттям, вони взяли із самої назви першої збірки поета «Сонячні кларнети». Поліфонічний стиль лірики Павла Тичини як «мальовнича музичність» і «музична мальовничість» передбачав нові горизонти для Тичининих однодумців та послідовників, чого насправді не відбулося виїмково з причини штучного насадження «методу соцреалізму» в радянській українській літературі, а також горезвісного початку епохи «розстріляного відродження», коли всього лише за новаторські поетичні експерименти в сталінських концтаборах гинули найталановитіші лірики.

Творчість юного поета мала виразні риси імпресіоніста, він намагався відтворити той момент часу, про який у «Фаусті» Йоганна-Вольфганга Ґете сказано: «О, зупинись, хвилино, ти прекрасна!» І не тільки намагався, а таки вловив миттєві відчуття і поривання, нічого не типізуючи і не виражаючи красу через статику, через набір заяложених образів і усталених поглядів на світ. Ліричний герой Тичини – здивований, зачарований, заворожений красою. На чорному тлі розрухи, депресії, зневіри, поява таких світлих поезій була подією.

Уже перший вірш збірки «Сонячні кларнети» – «Не Зевс, не Пан...» є своєрідним ключем до поетового бачення картини Всесвіту, якою вона йому уявлялася.

Хоч як по-новаторському звучать окремі рядки, але в основному вони не вступають у дисонанс зі Святим Письмом, де Бог – це Любов, Світло, а за Тичиною – ще й Музика. Аналізуючи «Сонячні кларнети», Василь Стус бачив макрокосм (душу

▲ *Мікалоюс Чюрльоніс.* Соната весни. Скерцо (1907)

> «Кларнети – це сурми світла, космічного ритму, трембіти, зіткані з проміння. Їх легкий граючий ритм, високе й дзвінке голосіння, граціозні форшлаги[1] і фіоритури[2], розложисте стакато[3] і лагідне легато[4] чуються в деяких поезіях Павла Тичини зовсім виразно».
>
> *Андрій Ніковський*

[1] **Форшлаг** – мелодична прикраса з одного або двох швидко виконуваних звуків, які передують основному звукові мелодії.
[2] **Фіоритура** – орнаментальний пасаж, що прикрашає мелодію.
[3] **Стакато** – уривчасте виконання звуків, при якому вони чітко відокремлюються один від одного.
[4] **Легато** – перехід від одного звука до іншого без перерви; плавне виконання.

поета) і мікрокосм (світ зовнішній) у кожній поезії, а до того ж розумів багатошаровість збірки, завдяки чому «внутрішній світ самого Тичини, сказати б точніше, його дух витає в просторі трьох, майже означених у собі сфер… Перша сфера – сфера прочування або й чекання самого себе і світу. У віршах другої сфери… схрещено золоті мечі двох поетових прагнень – неба і землі… Третя сфера – на рівні землі або ж над самою землею. Це сфера виключного драматизму. Вірші цього циклу – це миттєвий спалах радості від звершеної української національної революції і довгий розпач од її жорстокого задушення… Тільки щасливому поглядові захопленого поета, Тичини середини 1917 року, могло здатися, що почалася доба загальнонаціонального єднання». Однак «золота година національного звільнення закінчилась, так по-справжньому і не почавшись», а самостійний український уряд виявився пасинком і поводився, як пасинок, адже за 10 місяців свого управління не став повноцінним державним органом.

Вірш «Арфами, арфами…»

За словами англійського письменника Джона Фута, «Тичина не схожий ні на кого у світовій поезії». Справді, його «Сонячні кларнети» – це витвір лірика, музиканта і художника водночас.

У вірші «Арфами, арфами…» Павла Тичини йдеться не лише про весну в природі, а й про бентежну юність ліричного героя і політичне воскресіння, відродження України. Персоніфікований образ дівчини-весни, до ніг якої лягають квіти, дощі, громи та веселки – це символ Вічності, Істини, Краси. Авторські неологізми, епітети у виразно імпресіоністичному стилі, народнопісенні порівняння не суперечать одне одному. Музичну енергійність приходу нового, позитивних змін, розцвіту надій передають алітерації, асонанси, чергування довгих і коротких рядків поезії, а весняний шум гаїв у ліричного героя асоціюється із мелодією небесних арф, як це було в «Intermezzo» Михайла Коцюбинського. «Ой одкрий // колос вій!» – унікальна метафора, як і новаторські епітети майбутніх успіхів чи випробувань: «Сміх буде, плач буде // Перламутровий».

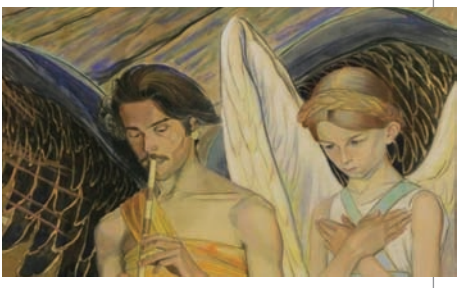
Дата написання вірша промовиста – 1914-й. Улітку розпочнеться Перша світова війна, епоха бурхливих змін у світі, надій і розчарувань XX ст. Поет ніби намагався вхопити останні крихти мирного життя, щастя, затишку, бажання кохати й бути коханим.

▲ *Катерина Білокур.* Хата в Богданівці (1955)

Музика арф у вірші – божественна, обнадійлива музика небес. Господь спілкується з людиною XX ст. не словами, а кольорами й мелодіями, променями сонячного світла. Римування у цій поезії перехресне, віршовий розмір – дактиль із вкрапленнями хорея, що створює ефект «схлипування» від повноти почуттів. Поезія настільки цілісна й разюча, що саме на матеріалі таких віршів польський письменник Ярослав Івашкевич дійшов висновку: «Українська література

в особі Павла Тичини придбала геніальну індивідуальність».

▲ *Михайло Жук.* Біле і чорне. Панно́, фрагмент (1912)

Вірш «О, па́нно Інно…»

У Павла Тичини надзвичайно мелодійна інтимна лірика. Його вірші «О, панно Інно…» та «Ви знаєте, як липа шелестить…» давно стали романсами і їх досі виконує під гітару молодь.

Про першу любов автора «Сонячних кларнетів» відомо небагато. Зате є чудова робота Михайла Жука – панно́ «Біле і чорне» (1912). Моделлю для «чорного янгола» став улюблений учень художника з класу малювання в Чернігівській духовній семінарії – двадцятирічний Павло Тичина. Образ «білого янгола» має портретну схожість із Поліною Коновал – донькою пізніше репресованого чернігівського поета і драматурга Івана Вороньківського, яка була першим коханням Павла і мала суворий характер – критикувала символізм молодого поета і не відповідала на його ніжні почуття. Натомість молодша сестра Поліни – Ганна (Нюся), яку за тодішньою модою вже в дорослому віці неофіційно перейменували в Інну, була більш прихильна до юнака. Ця Нюся-Інна (вона померла ще зовсім молодою від сухот) палко й жертовно любила Тичину, навіть освідчилася йому в коханні, але не могла замінити сестри. Згодом вона і стала прообразом ліричної героїні поезії «О, панно Інно…».

Однак саме Поля надихала поета на геніальну лірику. Їй присвячені десятки віршів, написані протягом 1913–1915 рр. П. Тичина мріяв бачити свою кохану щирою українкою, але Поля зрадила батькові й Павлові ідеали. Вона вийшла заміж за людину, ворожу українській культурі, і сама негативно відгукувалася про Україну.

Проте кохання до Поліни було таке сильне, що болісну згадку про нього не зміг стерти час. Завершуючи в останні роки свого життя поему-симфонію «Сковорода», П. Тичина вивів Полю в образі зрадниці Марії, яка стає коханкою російського генерала, що прийшов за наказом Катерини II розправитися з гайдамаками. Сам П. Тичина зізнавався, що мав мрію написати трагічний твір, який би закінчувався одним лише розпачливим вигуком: «Поля зрадила!»

Перша строфа, незважаючи на певну спробу освітити темне психологічне тло фарбами й звуками, – песимістична. Останній рядок наголошує на космічному холоді, який заморожує і вбиває в душі поета все живе. Друга строфа вже не опосередковано, а безпосередньо присвячена Інні. Це вона в зимовий вечір освідчилася поетові й ним полегшила його страждання. Двоє закоханих мають спільну проблему: їхня любов не взаємна. Звичайно, найлегше поступитися, дати можливість хоч Інні стати щасливою. Така думка у якусь мить зринає і в ліричного героя: «І раптом – небо… шепіт гаю… / О ні, то очі Ваші. – Я ридаю. / Сестра чи Ви? – Любив…»

▲ *Стів Хенкс.* Тиха таємниця

Велику роль у вірші відіграє займенник «Ви» з великої літери. Цим словом підкреслено шляхетне ставлення до дівчини, делікатність у стосунках, розуміння її трагедії.

Вірш «Ви знаєте, як липа шелестить…»

Неперевершені взірці інтимної лірики Павла Тичини – вірші «Десь надходила весна», «Цвіт в моєму серці», «Не дивися так привітно», «З кохання плакав я», «Подивилась ясно». Поезія «Ви знаєте, як липа шелестить…» – одна з найкращих. Цей вірш вважається першим друкованим твором П. Тичини. За жанром це елегія або мінорний ліричний твір, за видом лірики – інтимно-пейзажна поезія.

▲ *Катерина Білокур.* На околиці (фрагмент) (1940)

Ліричний герой – уперше закоханий юнак, який сприймає кохану як частину природи: її дихання – це шелестіння липи, а чарівний світ навколо просто створений для любові. Життєвий цикл щороку повторюється, тому зрозумілий і старим, і юним. Ліричний герой – тонка душею особистість. Він зовсім юний, вразливий, несміливий, можливо, вперше закоханий. Кохана ліричного героя нібито за лаштунками твору, вірніше, вона просто спить і навіть стає збірним образом усіх коханих, за якими тужать юначі серця. Повна відкритість душі ліричного героя, риторичні фігури спонукають читачів ставати своєрідними співавторами твору, згадувати власні почуття, переживати їх знову.

За «законом айсберга» (Ернест Хемінгуей), у цій поезії 85 % сказаного – між рядками й лише 15 % оприявлено словами. Це яскравий приклад Тичинівської предметної метафорики, закоріненої у синестезійне навіювання образів.

Риторичні запитання, ствердження й окличні речення передають емоційність ліричного героя, його вміння бачити й тонко сприймати красу весняної місячної ночі, бути своєрідним філософом і відчувати, що в таку ніч не спиться й сивим дідуганам, які згадують своє перше кохання.

Поезія складається з двох шестирядкових строф і, закономірно, має дві частини: першу – вузьку, особистісну, другу – всеохопну, космічну. Світ окремої людини і світ чудової весняної природи творять єдине ціле, зливаються у гімн життю і щастю. Чотиристопний ямб відтворює радість, перемішану із сумом, про яку Максим Рильський писав: «Не бійся смутку, що пливе з великої любові».

Образ липи, як і образи місячного сяйва, невгамовних солов'їв, дуже доречний. Листя на липах розвивається рано й бурхливо, має вигляд серця. І хоча у творі жодним словом не сказано про пахучий липовий цвіт, очікування цвітіння душ закоханих очевидне.

Поетичний цикл «Пастелі»

У пейзажній ліриці Павла Тичини на світ дивиться поет-музи́ка очима художника, тому кожен його твір сповнений ефектами світломузики. Ключем до розуміння цього явища може бути уривок зі щоденника П. Тичини: «Гудок паровоза… Він мені видається увесь жовтавого, але ж густого жовтавого кольору… Отже, гудок паровоза – м'якість і рахманність у кольорі, а зате холоднуватий і приречений у своїй

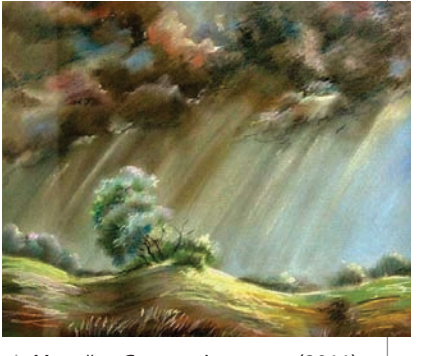
тембровій ідеї. Найбільш нецікавим мені здається таке поєднання тонів паровозного гудка: соль – сі, ре – до,| до – мі, до – фа… В ньому звучить оте тісне сусідство кольорів – синього, червоного й білого – сусідство не лише тісне, а й глухе, безперспективне». І, нарешті, як висновок: «Хто партитуру[1] читати не вміє, тому годі що-небудь і в природі розібрати». Подібне сприйняття світу називається симультанним[2].

[1] **Партитура** – нотний запис музики.
[2] **Симультанний** – тут: одночасний.

Цикл «Пастелі», який увійшов до збірки «Сонячні кларнети», складається з чотирьох настроєвих мініатюр: «Пробіг зайчик…», «Випив доброго вина…», «Коливалося флейтами…», «Укрийте мене, укрийте…». Героями в них виступають світанок, залізний день, вечір, ніч стара, яка нездужає. Пастельними словесними мазками, як художник фарбами, автор створює надзвичайно цікаві пейзажні малюнки, використовуючи тільки образотворчі й музичні півтони.

Пастель – картина, намальована стертими у порошок олійними чи восковими сухими фарбами або спеціальними м'якими кольоровими олівцями. Літературні пастелі – це лаконічний настроєвий малюнок, написаний переважно віршем.

У мистецтві пензля художники іронічно називають пастель нерідною дочкою (пасербицею) графіки й живопису. Після таких картин у Леонардо да Вінчі різновиди пастелей (сангіна, сепія) стали особливо популярними. У наш час до жанру пастелі часто звертається башкирський художник Михайло Якушев.

▲ *Михайло Якушев.* Іде гроза (2011)

Як літературні твори, пастелі відзначаються словесними штрихами, ненав'язливістю висновків, пейзажним характером змальованого. Чотири пори доби в П. Тичини підсилені образами зайчика, сонця, що сходить, розквітлих лугів, колосків, які хитаються колисково, зірок, туману, чорного шляху, запаху м'яти, шелесту тополі.

Строфи всіх мініатюр – десятирядкові. Кожну з них можна вважати верлібром, для якого характерні неримовані або спорадично[1] римовані, нерівнонаголошені рядки. Також відчутна закоріненість у фольклорній поезії, замовляннях, ворожіннях.

[1] **Спорадично** – час від часу, нерегулярно.

Цикл «Пастелі» Павла Тичини однозначно вказує на те, яким визначним і неповторним поетом був би цей автор, якби жив у повноцінній власній національній державі. Проте народження і криваве падіння УНР примусило Павла Григоровича навіть у «Сонячних кларнетах» виявляти себе насамперед громадянином.

Коли у червні 1917 р. Центральна Рада та Всеукраїнський військовий з'їзд проголосили відновлення державності України, П. Тичина відгукнувся на цю подію поемою «Золотий гомін», яку справедливо називають золотим гомоном української державності. У цьому творі вже не пастельна специфіка – кольори стають насиченими. Варто пам'ятати, що трагічний злам Тичини-«кларнетиста» й поета-громадянина відбувався довго та болісно, адже були ще написані збірки «Замість сонетів і октав» (1920), «В космічному оркестрі» (1921), поема-симфонія «Сковорода» (1923),

▲ *Михайло Якушев.* Фарби осені (2013)

«Якщо говорити про зраду поетом себе, то і вона проходила на полі Духу, що малів і танув на печальних мілинах матеріалізму. Голосні декларативні вірші його читаються, як спроба перекричати голос душі. Те, що легко проходить у пересічної людини, закрученої в суєті днів, те проходить, як страшний суд, у душі великого поета, котрий живе духовними проблемами».

Євген Сверстюк

поема «Прометей» (1923), де вперше у світовій літературі П. Тичина розкрив трагедію видатної людини в тоталітарному суспільстві.

Тож «Сонячні кларнети» навіть із нібито дитячими віршами (цикл «Пастелі», «А я у гай ходила») Павла Тичини – це велична книга, рівної якій у світовій літературі немає. Її автор – творець неповторного поетичного стилю – стояв вище ідеологій, вище політики, вище буденщини життя. Він став на плечі своїх попередників-титанів: Михайла Коцюбинського, Олександра Олеся, Миколи Вороного, Грицька Чупринки, Василя Пачовського – і відкрив новий горизонт української поезії, значно вищу від усіх попередніх орбіту рівня написаного українським генієм початку XX ст.

Вірш-реквієм «Пам'яті тридцяти»

Павло Тичина не був політиком, він був ліриком, тож його бачення політичного устрою України та її майбутнього виявилося інтуїтивним, а тому пророчим. Уже у вірші «Одчиняйте двері» першої збірки образ революції як нареченої несподівано набирає темних барв: «Одчинились двері – /Горобина ніч! / Одчинились двері – / Всі шляхи в крові!» А в поезії «Скорбна мати» трагічно зазвучала думка про неможливість для України звільнитися (воскреснути), адже її райська земля – надто ласий шматочок для сусідів-окупантів. Поет використовує біблійні образи-символи. В образі Марії постає Україна, а в образі Ісуса Христа виведено український народ. Трагічно звучать слова Богородиці: «Ідіте на Вкраїну, / Заходьте в кожну хату – / Ачей вам там покажуть / Хоч тінь його розп'яту… // Христос воскрес? Не чула, / Не відаю, не знаю. / Не буть ніколи раю / У цім кривавім краю». Співзвучно до цих слів звучить початок поезії «Хто ж це так із тебе насміяться смів?», звернений до України періоду більшовицької війни: «Хто ж це так із тебе насміяться смів? / Хто у твоє серце ніж загородив? / Виростали діти в хаті, як в гаю, / Без ясного сонця в рідному краю. / Накипіла злоба, сповнились серця – / Гей, курки спустили в матір і отця!»

На жаль, тогочасна ситуація в Україні відтворена дуже точно: новостворена Українська Народна Республіка не мала професійної армії, щоб захищатися у війні проти більшовизму. Коли ж обставини склалися не на користь УНР, її уряд спробував створити власне військо, але на засадах добровільності, а не заведеної в усьому світі загальної обов'язкової повинності для чоловіків призовного віку. Тож Україну не було кому захищати, крім свідомих добровольців – студентів і гімназистів.

У нерівному бою поблизу залізничної станції Крути 29 січня 1918 р. брали участь близько 600 юнаків, серед яких були вже виснажені в боях бійці Першої київської юнацької (юнкерської) школи ім. Б. Хмельницького та недосвідчений добровольчий Помічний курінь січових стрільців, що складався зі студентів Університету ім. Святого Володимира, новоствореного Українського народного університету та учнів Другої української гімназії ім. Кирило-Мифодіївського братства. Такій незначній кількості юнаків протистояли 4000 випробуваних у боях солдатів-червоноармійців.

Юні оборонці України п'ять годин стримували скажену атаку загарбників, а коли не стало набоїв, пішли у рукопашну і близько 300 юнаків загинули від московських багнетів. Поранених здебільшого добивали, а 27 хлопців потрапили в полон, їх наступного дня розстріляли. Перед лицем смерті учень 7 класу гімназії Григорій Піпський заспівав «Ще не вмерла Україна», його підтримали інші засуджені до страти. Прощати мужнім воякам їхнього опору й захисту Української держави більшовики не збиралися. Навіть тих, хто випадково вцілів, розшукували і знищували. Наприклад, учня 8 класу Другої української гімназії, старшину студентського куреня московські матроси замучили через кілька днів після бою на допитах під Ніжином.

Тільки через два місяці, коли більшовиків вигнали з Києва, 19 березня 1918 р. героїв Крут, яких іще не встигли поховати родичі або не відмовилися перепоховати, урочисто поховали на Аскольдовій могилі в Києві. У скорботній процесії взяв участь Голова Центральної Ради Михайло Грушевський, який почав свою промову словами: «Солодко і прекрасно вмерти за Отчизну так, як умерли оті сини…» Подвиг поблизу Крут творили діти Наддніпрянщини й Галичини.

Іще в роки Першої світової війни російські окупанти вивезли із Західної України як заручників понад 100 тис. галичан. Вивозили із сім'ями січових стрільців і вояків Української галицької армії. Молодше покоління цих переселенців пізніше навчалося у закладах Києва, зокрема у названій гімназії.

До 1939 р. в Галичині щороку вшановували бій під Крутами як День скорботи України. Тринадцяту річницю галицькі студенти відзначили одноденним голодуванням і збором коштів для політв'язнів, а під час 14-ї – розповсюдили брошуру «Бій під Крутами», видану 10-тисячним тиражем. Вшануванню пам'яті оборонців Крут на Наддніпрянщині завадила більшовицька окупація. Після встановлення в Україні радянської влади про цю подію забули більше ніж на 70 років. Натомість про подвиг молоді під Крутами завжди пам'ятали українці діаспори, які жили у вільному світі. До теми героїв Крут зверталися відомі українські митці: Євген Маланюк («Крути – народини нового українця»), Людмила Старицька-Черняхівська («Пам'яті героїв-юнаків»), Улас Самчук («Крути»). Молодим захисникам присвятили свої поезії Богдан-Ігор Антонич, Андрій П'ясецький, Володимир Янів.

В Україні вшанування героїв бою під Крутами відновили напередодні проголошення її незалежності. 29 січня 1991 р. неподалік від Крут встановили березовий хрест та провели перший громадський мітинг.

2006 р. у с. Пам'ятне Борзнянського району Чернігівської області, неподалік від с. Крути відкрили Меморіал пам'яті героїв Крут: насипали пагорб заввишки 7 метрів, на якому встановили 10-метрову червону колону, увінчану бронзовим тризубом, що символізує одну з колон головного корпусу Київського університету імені Святого Володимира, де навчалися чимало крутян. Біля підніжжя пагорба побудована

капличка, а поруч із пам'ятником викопане озеро у формі хреста. 2008 р. меморіал доповнили 7 вагонів і відкрита залізнична платформа військового ешелону. У чотирьох вагонах тепер – музейна експозиція, присвячена бою під Крутами. Автор меморіалу Анатолій Гайдамака.

2012 р. на Аскольдовій могилі у Києві встановили новий пам'ятник героям, які загинули у бою під Крутами. Козацький хрест із тризубом має напис: «Найбільша любов – життя покласти за друзів» (довільне цитування Біблії).

До 100-річчя подій під Крутами знято фільм «Крути 1918» (автор сценарію Костянтин Коновалов, режисер Олексій Шапарєв), який вийде у прокат 6 грудня 2018 року.

У вірші-реквіємі Павла Тичини «На Аскольдовій могилі» велике значення мають біблійні образи-символи. Ними поет вводить мотив братовбивства, адже серед більшовиків було чимало українців за походженням, наголошує на невмінні українців дбати про себе, жити у мирі й злагоді, берегти цвіт нації:

На кого завзявся Каїн? Понад все вони любили
Боже, покарай! – Свій коханий край.

Водночас поет упевнений у тому, що подвиг юнаків під Крутами – незабутній: «Вмерли в Новім Заповіті / З славою святих». Він має стати взірцем мужності та незламності для нових поколінь українців.

Ці рядки П. Тичини звучать дуже актуально сьогодні, коли виявляти героїзм і захищати Україну довелося солдатам в АТО.

Метафоризоване світовідчуття юного П. Тичини як «князя української поезії» перебувало у потужному гравітаційному полі синестезії[1], тобто поєднання образних ядер різних мистецтв у неподільну цілісну структуру. Кларнетизм поета однозначно вказував на «активно ренесансну одушевленість життя» (Ю. Лавріненко). Надзвичайна музичність, поєднання в поезіях різних стильових ознак (символізму, неоромантизму, імпресіонізму, експресіонізму), продуктивна робота автора над модерною строфою, створення десятків унікальних і прекрасних своєю суттю неологізмів, життєствердувальна ідея вітаїстичності[2] – все це ознаки генія і геніальності його письма. За Л. Новиченком, у молодого Тичини постійно ведеться змагання між «артистичним лаконізмом», який «сильний своєю «образною сугестією», і патетикою[3] «риторично-декламаційного вірша». У нашій та й світовій літературах Тичинин кларнетизм – явище неповторне, як авторський стиль поета й питомо український варіант символізму.

▲ Меморіал пам'яті героїв Крут у с. Пам'ятне Борзнянського р-ну Чернігівської обл. (2006)

▲ Пам'ятник героям Крут на Аскольдовій могилі. Київ (2012)

[1] **Синестезія** – виникнення у людини відчуття не лише в чуттєвому органі, на який діє подразник, а й одночасно в іншому органі чуття.
[2] **Вітаїстичність** (латин. vita – життя) – риса модерністської літератури перших десятиліть XX ст., що виявилась у погляді на стихію життя як першооснову світових процесів.
[3] **Патетика** – пафос, пристрасть, використання високого тону.

Діалог із текстом

1. Як мистецька й читацька аудиторії сприйняли перші поетичні збірки П. Тичини?
2. Як ви розумієте термін «кларнетизм»? Хто з літературознавців його упровадив і чому?
3. Поясніть символіку «Сонячних кларнетів» П. Тичини в інтерпретації В. Стуса.
4. Чим саме вас зворушив вірш П. Тичини «Арфами, арфами…»?
5. Що ви можете розповісти про сестер Поліну й Інну (Нюсю) Коновал? Які почуття спричинилися до написання П. Тичиною поезії «О, панно Інно…»?
6. Визначте віршовий розмір вірша, проаналізуйте його художні засоби.
7. Проаналізуйте художні засоби вірша «Ви знаєте, як липа шелестить…» П. Тичини. Які тропи ви вважаєте найвдалішими? Чому саме?
8. Уважно прочитайте перший і третій вірші з циклу «Пастелі» й поміркуйте, чи можна сказати, що П. Тичина бачив світ очима дитини.
9. Розкрийте багатство образності четвертого вірша циклу «Пастелі». Як ви розумієте метафору: «Одвіку в снах / Мій чорний шлях»?
10. Прокоментуйте одне з наведених висловлювань літературознавців про жанрово-стильові особливості лірики П. Тичини (на ваш вибір).
11. Пригадайте, що таке верлібр. Доведіть, що всі вірші із циклу «Пастелі» П. Тичини – верлібри.
12. Які події лягли в основу поезії «Пам'яті тридцяти» П. Тичини? Чому вірш починається словами «На Аскольдовій могилі…»? Чим саме це історичне місце пам'ятне для українців?
13. Розкрийте авторське ставлення до героїв Крут. Як ви розумієте перші два рядки останньої строфи?
14. Чим суголосна поезія П. Тичини з подіями сучасної російсько-української війни?
15. Розгляньте фото пам'ятників героям Крут, встановлених на Аскольдовій могилі та на місці колишніх подій. Про що саме змушують замислитися ці монументи?
16. Поліфонічний стиль лірики П. Тичини передбачав насамперед «мальовничу музичність» і «музичну мальовничість». У нашій національній та й у світовій літературі Тичинин кларнетизм – явище неповторне як авторський стиль поета й виразно український варіант символізму. Як це треба розуміти?

Діалоги текстів

1. Порівняйте образи арфи в новелі М. Коцюбинського «Intermezzo» та у вірші «Арфами, арфами…» П. Тичини.
2. Хто з французьких поетів був переконаний, що звуки мови наділені кольорами? Як таке явище описував П. Тичина у своєму щоденнику і використовував на практиці?
3. Якими словами розпочав свою промову М. Грушевський під час перепоховання героїв Крут? Чи знаєте ви значення слів Горація: «Dulce et decorum est pro patria mori»? Як ви розумієте зміст перекладу цього афоризму: «Солодко вмерти за батьківщину»?
4. Яка різниця між написом на пам'ятному знакові героям Крут і словами Горація?
5. Чим відрізняються слова «Найбільша любов – життя покласти за друзів» від біблійного афоризму?

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте панно Михайла Жука «Біле і чорне» і поясніть, як ви розумієте символізм картини. Чи вдалося художнику відтворити справжні почуття реальних прототипів картини одне до одного?
2. Порівняйте стан природи і загальний настрій на репродукціях картин Катерини Білокур, уміщених у цьому розділі підручника, з образністю віршів Павла Тичини раннього періоду творчості. До яких поезій вони могли б стати ілюстраціями?
3. Яка зі змальованих художниками дівчат найкраще надається для ілюстрування образу коханої Павла Тичини з вірша «О, панно Інно…»?
4. Розгляньте картини-пастелі М. Якушева і визначте, яка з них може бути ілюстрацією до однієї з мініатюр циклу «Пастелі» П. Тичини?

Поема-симфонія «Сковорода»: жанрові й проблемно-тематичні особливості

Василь Стус після прочитання поеми-симфонії «Сковорода» сказав, що якби раніше дізнався про цей твір, то не був би такий категоричний в оцінці автора й у «Феномені доби» показав би Павла Тичину зовсім іншим.

У чому ж причина такої зміни Стусового ставлення до поета? Цей великий ліро-епічний твір літературно-філософського змісту наочно доводить, що талант не покинув П. Тичину і мало не до останніх днів свого життя автор «Сонячних кларнетів» творив свою поетичну історію, за художньою силою рівну «Божественній комедії» Данте.

Робота П. Тичини над поемою-симфонією «Сковорода» тривала з 1918 р. до кінця 1950-х рр. Поет скрупульозно опрацьовував матеріали про українського мандрівного філософа. Шістдесят папок на 2,5 тис. сторінок із помітками автора засвідчують масштаби його титанічної роботи. Перші розділи поеми-симфонії «Сковорода» опубліковані 1923 р. у журналі «Шляхи мистецтва» (№ 5), а натхненна праця над текстом тривала у 1923–1934, 1939–1940 рр. Сам П. Тичина впродовж цього часу неухильно перетворювався з поета-лірика на поета-епіка.

Жанр твору обраний не випадково: поема, що стоїть на зіткненні різних видів мистецтва, передбачала надзвичайно складну сюжетно-композиційну єдність. Як професійний музикант Павло Тичина був добре обізнаний із класичними симфонічними творами українських композиторів Миколи Лисенка, Михайла Калачевського, Петра Сокальського. За своєю будовою поема-симфонія «Сковорода» цілком вкладається в рамки таких великих музичних творів і складається з чотирьох частин: Allegro giocoso, Grave, Risoluto, Finale.

Симфонія – великий музичний твір для симфонічного оркестру, що складається з кількох частин, відмінних між собою за тональністю. Для симфонії характерне гармонійне поєднання звуків і півтонів звучання, героїко-драматичний пафос, експресія, лейтмотиви, нерівномірні елементи музичної архітектоніки.

На думку Станіслава Тельнюка, поема-симфонія «Сковорода» Павла Тичини – це прозріння мандрівного філософа, проте не варто забувати, що водночас це й прозріння автора, адже образ Григорія Сковороди у цьому творі час від часу набуває ознак образу-маски, якою затуляє своє обличчя сам автор. Наприклад, душевна вразливість Григорія Савича, коли він на кораблі прибуває з чужини, ступає на рідну землю й молиться красі української природи – це й горизонт світосприйняття автора «Сонячних кларнетів». Поему-симфонію «Сковорода» написано з постійним використанням внутрішніх монологів мандрівного філософа, полілогів ліричного героя з його опонентами чи персонажами поеми, великих пластів

риторичних запитань, які нагадують хор у грецькому театрі, що пояснював глядачам, події на сцені. І якщо автор припускає, що Україні бракує не лише Кармалюка, а й мудрого очільника й духовного провідника нації, то прозорливо бачить причини падіння УНР і труднощі побудови Української держави у майбутньому.

▲ *Наталія Бовкун.* Портрет Григорія Сковороди

Як відомо, Г. Сковорода – останній представник давньої літератури, для творчості якого була характерна естетика барокової культури. У поемі П. Тичини бароко існує у високому й низькому стилях. Якщо йдеться про політичні негаразди, історичний період Руїни, то П. Тичина вдається навіть до брутального показу дикого танцю церковних споруд, який стає кульмінацією поеми. Коли «вдарила» Софія, згадавши, як гуляла з Десятинною церквою, тобто міняла гетьманів, які їй молилися («вициловували руки») тільки задля того, щоб «народ держать», ліричний герой усвідомлює, що вороги не забаряться, прийдуть і «нову премудрість проголосять, / та не по-темному, а просто», тобто Росія вкотре кине Україну собі під ноги.

Образ учениці Григорія Сковороди Марії – особливий. Як і в містерії «Великий льох» Тараса Шевченка образи трьох дівчат-козачок, це також персоніфіковане уособлення України, тільки цього разу – більшовицької. І хоча (за текстом поеми) Марія стає коханкою царського генерала, який придушує Коліївщину, вона ж причетна до смерті Маринчиного (ця пастушка у Павла Тичини – Україна майбутнього) брата-гайдамаки (у підтексті – українського повстанця XX ст.), а Григорію Савичу пояснює свою хитку позицію його ж наукою і ментальністю українського народу: повільністю, терплячістю («сонливість бджіл і запах меду»). Марія переконана, що Україна «між Заходом і Сходом / ніколи не створить себе», а з цього скористають лише «другі держави», тому «краще / зсередини зірвати всю Росію, / аніж боротися за свободу по куточках». Цю ідеологію, що в радянські часи набула формули «навіки з Росією, навіки з російським народом», Павло Тичина розвінчує остаточно. Марія отримує дві кулі в плечі якраз від свого коханого, того вірнопідданого Росії офіцера, який іще недавно розправлявся з гайдамаками.

Наприкінці твору ледь не гине і сам Григорій Сковорода. Це своєрідна авторська алюзія на власну долю загроженого в кожну мить радянського митця.

Діалог із текстом

1. Як ви вважаєте, чому над поемою-симфонією «Сковорода» П. Тичина працював майже все своє зріле життя, але так і не завершив її?
2. Чим саме Григорій Савич був близький Павлу Тичині? Як ви розумієте поняття «образ-маска»? Чому Тичина прирівнював себе до Сковороди?
3. Розкрийте образ Марії.
4. Прокоментуйте думку В. Стуса про поему-симфонію «Сковорода».

Мистецькі діалоги

• Розгляньте картину запорізької художниці Наталії Бовкун «Портрет Григорія Сковороди» й опишіть її. Яке значення має колористика цього художнього полотна?

Діалог із науковцем

Василь Стус

ФЕНОМЕН ДОБИ (СХОДЖЕННЯ НА ГОЛГОФУ СЛАВИ)

Доля Тичини воістину трагічна.

В історії світової літератури, мабуть, не знайдеться іншого такого прикладу, коли б поет віддав половину свого життя високій поезії, а половину – нещадній боротьбі зі своїм геніальним обдаруванням.

Феномен Тичини – феномен доби. Його доля свідчитиме про наш час не менше за страшні розповіді істориків: поет жив у час, що заправив генія на роль блазня. І поет погодився на цю роль.

В умовах наступу сталінізму на всьому фронті поет заховався од світу, од народу в гумовій в'язниці офіційної слави, заплативши за неї живою смертю…

Поет помер, але Тичина лишився жити і мусив, уже як чиновник, виконувати поетичні функції. Світ йому вже був зрозумілий і нецікавий. Але й цим штучним світом треба було захоплюватись, хай і через силу. Талант став для нього за найбільшого ворога, з яким треба було постійно боротися, щоб не согрішити.

У страшну добу сталінських репресій одних письменників розстріляли, других – зіслали в концтабори, третіх розтлили. Тичину репресували визнанням. Покара славою – одна з найновіших і найефективніших форм боротьби з мистецтвом.

Хто ж ти єси, Тичино?

Без сумніву, геніальний поет. І – геніальний блазень. Живіший од живих і мертвіший мертвих…

Він був занадто ніжний для цього, може, найжорстокішого віку. І тому помер живцем.., сподіваючись, що його жива смерть колись обернеться на живе безсмертя.

Фізична смерть прийшла до нього пізніше… Відтоді з поета спав обов'язок – ховатися од життя. Певен, що перед смертю він відчув, чим була для нього мало не сорокарічна роль…

Доля Тичини звинувачує і застерігає.

1. Василь Стус писав, що «полюбив Тичину, спізнавши його трагічну долю». Як це виявилося в уривку літературознавчої праці, який ви щойно прочитали?
2. Сучасний літературознавець Микола Жулинський щодо наукової розвідки Василя Стуса про Павла Тичину зробив такий висновок: «Такий твір міг написати тільки В. Стус, і він його написав, одержавши в нагороду тюрми, табори, заслання, розплатившись за нього власним життям». Як треба розуміти ці слова?
3. Прокоментуйте завершальну фразу Стусової літературознавчої праці: «Доля Тичини звинувачує і застерігає».
4. Порівняйте думки про Тичину Василя Стуса з таким поетичним висновком Євгена Маланюка: «Від кларнета твого – пофарбована дудка зосталась. / …В окривавлений Жовтень – ясна обернулась Весна».

БОГДАН ЛЕПКИЙ (1872–1941)

Життєвий і творчий шлях

Не питайте, чому
Моє серце сумне –
Як в чужині умру,
То згадайте мене.
Богдан Лепкий

Богдан Лепкий народився 9 листопада 1872 р. в селі Крегулець біля Гусятина в сім'ї священика Сильвестра Лепкого, відомого як письменник Марко Мурава. У батьковій бібліотеці було чимало старовинних книг, а стіни дому прикрашали картини на історичну тематику, що згодом позначиться на літературній творчості Богдана Лепкого. Значну роль у вихованні майбутнього письменника відіграли традиції давнього старовинного роду Глібовицьких, із якого походила мати Богдана. Її батько – впливовий священик, який особисто знав Маркіяна Шашкевича й часто розповідав онукові про його подвижницьку діяльність, а також беріг рукописи його проповідей. Власне дитинство Богдан Лепкий яскравими барвами описав в автобіографічній повісті «Казка мого дитинства».

Потяг до творчості у малого Богдана виявився рано. Перші літературні спроби зроблені ще в Бережанській гімназії. Юнак вирішив стати живописцем, тому вступив до Академії мистецтв у Відні. Однак невдовзі зрозумів, що помилився з вибором. Долю Лепкого визначив випадок: якось у поїзді він познайомився зі студентом філософського факультету Віденського університету й вступив до нього. Лепкий став членом студентського товариства «Січ», активно цікавився літературним і суспільно-політичним життям.

Період навчання у Львівському університеті став у житті Богдана Лепкого й періодом активної літературної діяльності:

▲ *Володимир Неділько.* Сильвестр Лепкий. Копія з портрета роботи Богдана Лепкого (1995)

▲ *Богдан Лепкий.* Портрет дружини в українському строї (1910-ті рр.)

▲ *Богдан Лепкий.* Марко Вовчок (1922)

▲ *Осип Курилас.* Портрет Богдана Лепкого (1910-ті рр.)

поезії та оповідання молодого митця, а також його переклади з європейських літератур друкуються на сторінках періодики. Після закінчення університету Лепкий улаштувався вчителем у Бережанську гімназію, засновував у селах гуртки «Просвіти», розповсюджував книжки, захоплювався театром і навіть грав роль Петра в «Наталці Полтавці».

1899 р. у Ягеллонському університеті відкрили студії української мови й літератури. Першою кандидатурою на посаду викладача цих предметів став Богдан Лепкий, який на запрошення університетського керівництва виїхав до Кракова, що на той час був центром польської науки й культури. На молодого письменника незабутнє враження справило знайомство й спілкування з польськими митцями-модерністами Станіславом Виспянським, Владиславом Орканом, Казимежем Тетмайєром. Модерністське літературне угруповання «Молода Польща» надихнуло Лепкого створити аналогічну українську творчу спілку «Молода муза».

Цікаво знати!

Професор Ягеллонського університету Богдан Лепкий намагався жити на широку ногу: курив лише дорогі сигарети, пив найкращу каву, носив наймодніші костюми, а ще двічі на тиждень влаштовував літературні вечори. Поет Петро Карманський називав його «аристократом від стіп до голови». Був Богдан Сильвестрович і благодійником та меценатом: не один раз виручав із життєвої скрути студента медицини Василя Стефаника.

Восени 1915 р. Б. Лепкого мобілізували: «…У Відні взяли до війська й приділили до просвітньої роботи в таборах полонених». Після війни (з 1920 р.) письменник жив у Берліні, займався літературною творчістю, а 1925 р. повернувся до Кракова, де отримав посаду професора Ягеллонського університету. Майже щоліта Б. Лепкий приїжджав у Галичину. Село Черче біля Рогатина (нині Івано-Франківщина) приваблювало його і можливістю підлікуватися цілющими грязями, і спілкуванням із селянами. Сільська громада збудувала улюбленому письменникові будинок, де він жив і працював. Через свою культурно-просвітницьку діяльність сивоголовий професор мав великі неприємності.

Помер Богдан Лепкий 21 липня 1941 р. Похований у Кракові на Раковецькому цвинтарі.

Творчість Богдана Лепкого – різножанрова й об'ємна: це і лірика, й оповідання, і повісті, і драматичні твори, й історична епопея. Його поезію характеризує, за висловом Івана Франка, «м'якість колориту й ніжність почуття». Значне місце

в поетичній спадщині Богдана Лепкого посідає пейзажна лірика, що виразно позначена естетикою модернізму «Молодої Польщі» й «Молодої музи».

У його поетичних творах звучать і громадянські мотиви. Вірш «Світ за очі» священики читали в церквах, щоб стримати селян від необдуманої еміграції. А вірш «Видиш, брате мій» став відомою народною піснею «Журавлі» («Чуєш, брате мій»).

Характерною рисою Лепкого-поета є звернення до минувшини: поезії «Полтава», «Мазепа», «Батуринські руїни», «Слідами Ігоря»[1], поетична драма «Мотря». Саме ця драма стала своєрідним містком від ліро-епічного зображення історії до історичної прози.

Оповідання «Сотниківна» (1927), «Каяла» (1935), повісті «Вадим» (1930), «Крутіж» (1941) розповідають про знакові події в історії нашого народу: повертають читача до походу князя Ігоря («Каяла») чи нападу татар на Київ («Вадим»), переносять у час гетьманування Івана Виговського та битви під Конотопом («Сотниківна»), у складні перипетії періоду Руїни («Крутіж»). Та найважливішим здобутком письменника в царині історичної прози став роман «Мазепа» (1926–1955).

[1] 1899 р. Богдан Лепкий переклав «Слово о полку Ігоревім» польською мовою. Іван Франко назвав цей переклад найкращим на той час.

Б. Лепкий наголошував на важливості для кожного народу знати свою історію, «бо вона вчить нас, як жили наші предки, що доброго вони зробили і які гріхи прийняли на свою совість. Коли народ знає свою минувшість, коли він розуміє заслуги і провини своїх батьків, то йому легше провадити боротьбу за волю і правду». Його трилогія про гетьмана Івана Мазепу (три томи в п'яти книгах) відтворює «золоту добу» Гетьманщини, повний крах державницьких ідей і страшну експансію Петра I на Україну.

Діалог із текстом

1. Що ви довідалися про родину Б. Лепкого?
2. Чому Богданові таланти живописця й письменника розвивалися паралельно?
3. Як письменники «Молодої Польщі» вплинули на Б. Лепкого?

Історична повість «Мотря»

Історія написання. Над романом-епопеєю про гетьмана І. Мазепу письменник почав працювати 1923 р. Робота тривала аж до кінця життя, але так і не була завершена. Роман Б. Лепкого – пенталогія, однак найпопулярнішими стали такі частини епопеї, як «Мотря», «Не вбивай» і «Батурин», тому за твором закріпилося визначення «трилогія».

Роман-епопея – один із різновидів епічних жанрів, який охоплює життя кількох поколінь, великий і складний епічний твір, цикл романів чи повістей, у яких діють одні й ті самі герої.

▲ *Харитон Шустов.* Іван Мазепа і Мотря Кочубеївна (1890)

1926 р. вийшли перша і друга частини: «Мотря» і «Не вбивай», 1927 р. – третя «Батурин». Половину четвертої частини епопеї «Орлик» уже після смерті автора під назвою «З-під Полтави до Бендер» видав брат письменника Лев Лепкий. Продовження «Орлика» й остання частина епопеї («Войнаровський») так і залишилися художньо не зреалізованими.

Що заохотило Богдана Лепкого звернутися саме до образу Івана Мазепи, постаті у той час не вельми популярної в українській літературі (згадка про гетьмана є в поезіях Тараса Шевченка «Іржавець», «Чернець»; образові Мазепи присвячені поема Степана Руданського «Мазепа – гетьман український» і дилогія Михайла Старицького «Молодість Мазепи», «Руїна»)? Пам'ять про цього українського патріота-державника московські окупанти століттями стирали зі свідомості українців, ім'я гетьмана піддавали анафемі (прокляттю) у церквах, збудованих за його кошти! Не збереглося жодного прижиттєвого портрета цього історичного діяча. Абсолютно негативно, як зрадника змальовували Мазепу російські митці. Виняток становить хіба що поема Кіндрата Рилєєва «Войнаровський», у якій образ гетьмана подано в героїчному світлі.

Проте образ Івана Мазепи виявився досить популярним у літературі західноєвропейського романтизму. Прагнення українського гетьмана-державотворця надихнули Джорджа Гордона Байрона, Віктора Гюго. Мазепа став персонажем драм Юліуша Словацького, роману «Мазепа» Адольфа Мютцельбурга. Борцем за свободу рідного краю постає український гетьман у драмах Рудольфа Готтшаля та А. Мая, у критичному історичному етюді француза Еженa-Мельхіора де Вогюе «Мазепа – історична легенда». Мазепі присвячена однойменна симфонічна поема Ференца Ліста, опера Петра Чайковського.

▲ *Сергій Васильківський.* Портрет гетьмана Івана Мазепи в лицарських обладунках (1900-ті рр.)

Серед основних причин, що спонукали Б. Лепкого до написання пенталогії, – і особлива популярність у 1920–1930-ті рр. XX ст. історичної прози в Галичині, адже читання творів про колишню звитягу давало духовний прихисток від репресивної окупаційної дійсності (в Галичині посилювалося польське гноблення).

Богдана Лепкого приваблювала харизма гетьмана, який зробив відчайдушну спробу вирвати Україну зі страшних обіймів Російської імперії. Крім того, наділений філософським розумінням історії, письменник побачив у страшному геноциді українців, розгорнутому Петром I, проекцію геноциду сталінського. Обов'язок митця-патріота покликав до життя твір-застороrу: українці повинні бути єдиними, щоб боротися з окупантом, повинні зробити раз і назавжди рішучий вибір на користь власної державності.

«Цей роман цікавий своїм філософічним змістом, філософією історії, постійним підкреслюванням зв'язності українських історичних традицій із нинішнім духовним життям народу».

Юрій Бойко

▲ Опера «Мазепа» Петра Чайковського. У ролі гетьмана – Ігор Мокренко, Марії – Тетяна Ганіна

Історична основа твору. Жанр. Перед написанням пенталогії «Мазепа» Б. Лепкий надзвичайно ретельно опрацював майже весь наявний на той час матеріал про цього гетьмана й період його правління.

Роман побудовано на основі подій, що відбулися внаслідок укладення українсько-шведського союзу під час Північної війни. Пенталогія охоплює візит Петра I до Києва, створення таємної коаліції між гетьманом Іваном Мазепою та козацькими старшинами-незалежниками, таємне листування Мазепи зі Станіславом Лещинським і Карлом XII, воєнну нараду в місті Жовква, донос генерального судді Василя Кочубея і полковника Івана Іскри на гетьмана, знищення Батурина, об'єднання українського та шведського війська, битву під Полтавою, відступ і життя в еміграції залишків козацького війська. У романі Богдана Лепкого правдиво відтворено фатальні погодні умови 1708–1709 рр.

Цікаво знати!

Коломацькі статті 1687 р. – договір між Військом Запорозьким і Московією, ухвалений козацькою радою 4 серпня 1687 р. в таборі, щільно оточеному російськими стрільцями, поблизу р. Коломак. На цій раді обирали й нового гетьмана, яким став Іван Мазепа. В основу договору лягли Глухівські статті Дем'яна Многогрішного, але обмежувалося право Війська Запорозького обирати й зміщати гетьмана, містився наказ гетьману та козацькій старшині докладати зусиль для ліквідації національної окремішності українців, заборонялося вживати в документації назви, що наголошували на державно-правовому статусі Гетьманщини. Козацьку старшину було зобов'язано стежити за гетьманом і доносити на нього в Москву.

Сюжет першої повісті пенталогії – «Мотря» – охоплює історичні події в Україні після того, як І. Мазепа став гетьманом. З усіх творів циклу «Мотря» чи не найменше насичена бурхливими історичними подіями, однак тут детально відтворена епоха. Автор зосереджується на стосунках Петра I й українського гетьмана, показує жахливу політику визискувань і наруги над українцями з боку північного деспота. Б. Лепкий художньо переконливо показав ті сумніви й вагання, що роздирають Мазепу, його потаємні мрії здобути Україні незалежність, змалював коло соратників, що чекають від гетьмана рішучих дій. Стосунки І. Мазепи з матір'ю – ігуменією Печерського Вознесенського жіночого монастиря, зв'язки з родиною Кочубеїв, приватне життя персонажів письменник моделює відповідно до історичних документів (листів, щоденників), підпорядковує художню вигадку

правді життя. Водночас персонажі твору виписані яскраво, в усій повноті людської натури, а колорит доби проглядає навіть у дрібницях.

Щоб краще показати життя широких верств населення, відтворити суспільно-політичну ситуацію в Україні початку XVIII ст., Б. Лепкий часто використовував прийоми подорожі.

Хронотоп (грец. chronos – час і topos – місце) – зв'язок часу й простору в художньому творі. Розрізняють фабульно-сюжетний час (коли згадані чи описані події відбувалися) й оповідально-розповідний (коли про них повідомляє оповідач).

Своєрідною композиційною віссю твору стає хронотоп дороги. Завдяки цьому прийомові читач довідується, мандруючи то з Чуйкевичем, то з родиною Кочубеїв, про розбійницькі напади москалів на українських селян, дику сваволю й жорстокість «царських людей». Показовим є розділ «З гетьманським листом».

Образ Мотрі Кочубей. Одним із центральних образів роману є образ Мотрі, доньки генерального судді Василя Кочубея. Красою й розумом вона зачаровує гетьманове серце. Її почуття до Мазепи народжене не блиском гетьманської булави, бажанням влади й почестей, яких так прагне Любов Хведорівна. За задумом автора, Мотря втілює «взірцеву поведінку» жінки-українки.

У філософському трактуванні історії Б. Лепким важливим є ототожнення окремих персонажів з образами-символами. Тому його героїня не схожа на жоден з аналогічних жіночих образів у творах про Мазепу європейських і російських романтиків. Недаремно закоханий у Мотрю Чуйкевич після погрому Батурина називає Мотрю ідеєю, яку неможливо знищити.

Стильові особливості роману «Мазепа». Для пенталогії характерним є поєднання епічного осмислення минулого українського народу з неоромантичною музичністю, ліризмом (сучасник Богдана Лепкого, відомий літературознавець Михайло Рудницький називав цей твір «прозовою поезією»). Епопея насичена образами фольклорної символіки, часто – містичного характеру (розбита бандура, зів'ялі троянди, біла пані, що, за переказами, з'являється в гетьманському палаці як віщунка великого лиха; згасла зоря). Ці символи створюють відчуття фатальності – однієї з характерних рис естетики символізму. Крім того, Лепкий використовує й масштабніші образи-символи, зокрема персоніфіковані: одним із них є образ старого сивого діда, що символізує невмирущість народу, його пам'яті. Він застерігає гетьмана: «Велике зло, великий гріх, не продавайте дідівської слави на сміх!» – І просить: «Двигни цей камінь, двигни!». Його голос вчуватиметься Мазепі безсонними ночами й стане власною совістю гетьмана. Важливим у розкритті ідейного спрямування твору є й образ степу.

Образ степу. Лірична тональність стилю Б. Лепкого особливо виявляється в роздумах-медитаціях персонажів. Медитація «Степ ледве мріє…» (первісно – вірш «Сон Орлика») написана як сон-марево генерального писаря Мазепи в тривожну годину перепочинку. Трагізм поглиблюється не лише проекцією на програну Полтавську битву: душа України тужить у століттях, квилить чайкою і за убитим чумаком («Чумаче, чумаче, де твій віз?»), і за порубаним козаком («Як тобі

Іван Айвазовський.
Під час жнив в Україні (1883) ▶

спиться, чи дівчина сниться…»). Душа України бреде степом, «іде і плаче – словами без сліз…», сиротою бездомною шукає серед хрестів живих лицарів: «Перехрести мене, братчику. Та не жменею і не кишенею, а шаблею, о так, о так, візьми шаблю в кулак: во ім'я Отця і Сина, хай буде ніч горобина, і Святого Духа, хай буде заверюха, хай буде бій-пребій, кріпко стій і не млій, бо це бій сумлінь, – амінь».

Саме степ із високим різнотрав'ям – «мов хвилясте, безбрежне море» – стає рятівним притулком для переслідуваних москалями козацьких і шведських загонів. Степові пахощі, мов цілющий бальзам, утихомирюють на якийсь час біль поразки, повертають «давні сили».

Степ дає відчуття нескореності, вічності. Автор малює його відповідно до фольклорної традиції, козацьких дум, у яких степ символізує волю, козацьку долю: «Шумів, шелестів, співав свою невгомонну пісню: про народи, які приходили туди, про бої, про кров, що напувала його, і про силу, що розвівалася з вітрами. Хто тільки не хотів опанувати його, – не дався». Адже «степ, як море, як нездійсненна мрія, незаспокоєне бажання, нез'ясоване стремління, як – українська душа».

Діалог із текстом

1. Які чинники спонукали Богдана Лепкого звернутися до постаті гетьмана Івана Мазепи та його доби?
2. Що вам відомо з історії про період гетьманування І. Мазепи? Чому Мазепу піддали анафемі, а його ім'я в Російській імперії було синонімом зрадника? Чи зраджував Мазепа царя?
3. Які історичні події охоплює перша частина роману-пенталогії – повість «Мотря»? На яких рисах характеру наголошує автор, зображуючи Петра І, Івана Мазепу?
4. Пригадайте жанрові ознаки історичного роману. Що таке історична правда, художній вимисел?
5. Який принцип побудови свого твору «Чорна рада» застосував П. Куліш? Чи доречно використав цей самий принцип Б. Лепкий?
6. Яким постає Мазепа у спілкуванні з власною матір'ю? Як Мазепа ставиться до своєї хрещениці Мотрі?
7. Із якої причини Іван Чуйкевич не бореться за Мотрю? Чи можна сказати, що його зупиняє страх перед гетьманом?
8. Якою постає Мотря під час першого знайомства з нею читача? Кого нагадує Чуйкевичеві ця дівчина? Чим дивує Мотря лікаря-німця, котрий лікує її в гетьманському палаці?
9. Якою є реакція Мотрі на прочитані нею в гетьманських універсалах свідчення про участь її батька в заколоті проти гетьмана?

10 Що приваблює Мазепу в Мотрі більше, ніж її краса, чому сивочолий гетьман бажає взяти її за дружину?

11 Які слова Мотря промовляє гетьманові на прощання? Про що вони свідчать?

12 Чому М. Рудницький назвав пенталогію Б. Лепкого «прозовою поезією»? Про які стильові особливості роману свідчить його насиченість образами фольклорної символіки?

13 Яку роль відіграє у творі образ степу? Яким його сприймає гетьман? Чому козаки кажуть: «Степ – наша стихія»?

Діалоги текстів

• Порівняйте образи Івана Мазепи з повісті Богдана Лепкого «Мотря» та з твору зарубіжної літератури про цього українського гетьмана (на ваш вибір).

Мистецькі діалоги

1 Проаналізуйте одну з ілюстрацій до образу гетьмана Івана Мазепи, вміщену в підручнику.

2 Порівняйте опис степу в Богдана Лепкого з картиною Івана Айвазовського «Під час жнив в Україні».

Діалог із науковцем

Наталія Мафтин

ІСТОРІОСОФІЯ ХУДОЖНЬОГО МИСЛЕННЯ В ПЕНТАЛОГІЇ Б. ЛЕПКОГО «МАЗЕПА»

Твір Б. Лепкого звучав засторогою перед новим геноцидом, який розпочала Москва проти українського народу вже у XX ст. Автор передбачив більшовицький «апокаліпсис» 1930-х рр. Устами Мазепи він звертається до своїх сучасників: «…Край переміниться в пустиню і черепи людські з німим докором глядітимуть чорними очодолами в наше веселе небо».

За маскою українізації, яку в час написання пенталогії «Мазепа» було розпочато в Наддніпрянській Україні, письменник побачив новітнього ката України й страшний вишкір російського шовінізму. Тому, попри досить цікаво виписану лінію кохання Мотрі Кочубеївни й Мазепи, перипетії родинного життя Кочубеїв, лінії Войнаровського, Орлика, Чуйкевича, центральною темою твору все-таки стає Голгофа України. Та кульмінація всього циклу – героїчна оборона Батурина й страшна різанина, вчинена Меншиковим у зрадженому місті. Кінь царського фаворита – по коліна в крові. Московські варвари колесували, садили на палі мужніх захисників міста, катували й убивали жінок.

Порушується в повістевому циклі й суголосна проблемі втрати державності проблема «вироблення раси». Мужній полковник Чечель боронив Батурин до останнього. Та жителі хутора, в якому поранений, голодний і знеможений полковник попросився на нічліг, зі страху перед царським гнівом ухвалюють видати його московським драгунам. На мужнього лицаря сиплються гіркі звинувачення в зраді (мовляв, покинув Батурин) від тих, хто воліє пересидіти тяжкі часи на печі. І лише шабля полковника спинила й засоромила натовп. Протиставлення сильної особистості, особистості вождя й лицаря натовпові – одна з ідейних домінант твору.

1 Якою є роль твору на думку автора уривка статті?

2 Чи погоджуєтеся ви із саме таким визначенням ідейної домінанти роману «Мазепа» Богдана Лепкого?

ІСМАЇЛ ГАСПРИНСЬКИЙ (1851–1914)

Стосунки українців і кримських татар мають довгу історію, яка насичена багатьма подіями. Зауважимо, що досвід зв'язків цих двох народів не був виключно негативним, а мав і позитивний відтінок. Зокрема, українці давно відчували історичну спорідненість із кримськими татарами. Пам'ять про це збережена в українській мові, яка наповнена запозиченнями з тюркських мов, та фольклорі. Із цієї причини минуле кримськотатарського народу, його культурна спадщина є невід'ємною складовою української культури. Зі здобуттям Україною незалежності, коли кримські татари стали громадянами України, їхню культуру не можна відкидати з контексту української. Важливим феноменом цієї культури є **кримськотатарська література**, яка формувалась на межі кількох цивілізаційних осередків та увібрала в себе риси османської, перської та кримської літературних традицій. Цілою когортою відомих письменників може пишатися кримськотатарський народ. Відомий громадський діяч, патріот і письменник **Ісмаїл Гаспринський** посідає важливе місце в історії кримськотатарського народу.

Життєвий і творчий шлях

Коран і освіта не заважають одне одному,
як думають багато мусульман, а навпаки.

Ісмаїл Гаспринський

Повне ім'я «дідуся кримськотатарської нації» – Гаспрали Ісмаїл-бей Мустафаоглу. Народився 21 березня 1851 р. в селі, яке тепер зветься Сина́пне, неподалік Бахчисарая у дворянській родині прапорщика кримськотатарського походження Мустафи Гаспринського. Мати Ісмаїла Гаспринського – Фатма-Султан (дівоче прізвище Кантакузова). Спадкове російське дворянство по матері Мустафа Гаспринський отримав у квітні 1854 р.

Початкову освіту Ісмаїл Гаспринський здобув удома, потім навчався в сільській мусульманській школі при мечеті – мектебе, Сімферопольській чоловічій гімназії, Воронезькому кадетському корпусі, Московській військовій гімназії. Навчання

«Наша релігія вчить, що добро можна творити трояко: працею, словом і милостинею. І те, і друге, і третє однаково бажані Богу і шляхетні: бідний допомагає ближньому роботою, вчений – настановою, багатий – милостинею».

Ісмаїл Гаспринський

в Росії було можливим, тому що батько Гаспринського належав до роду кримських мурз, отримав російське дворянство й перебував на державній службі. У Москві юнак потоваришував із сином видавця «Московських відомостей» Михайла Каткова й навіть деякий час жив у нього.

Із 1867 р. І. Гаспринський викладав у Зінджерлі-медресе в Бахчисараї, а через три роки вирушив до Парижа, де відвідував лекції в Сорбоні. На початку 1870-х рр. Ісмаїл мандрував Османською імперією, став вільним слухачем Стамбульського університету, дописував у російські газети, відвідав Індію, Персію, Єгипет. У 1874 р. він переїхав до Стамбула, а потім у 1877 р. повернувся до Криму, був мером Бахчисарая.

Як педагог І. Гаспринський дуже багато зробив для свого народу. Він усвідомлював, що звичайне вчителювання не змінить становища, адже назріла проблема освітньої реформи, тому особисто взявся за цю справу, розробив систему навчання кримськотатарської грамоти на основі звукового методу. Перший навчальний посібник І. Гаспринського «Ходжа-і-суб'ян» («Учитель дітей», 1888) був кільканадцять разів перевиданий і виявився найпопулярнішим виданням у тюркомовному світі. Згодом він написав інші підручники та посібники: «Країнознавство» (1889), «Турецька хрестоматія» (1894), «Книга для вчителів» (1896), «Лікарська настанова» (1901). Цей діяч уважав, що кожна людина повинна робити іншим тільки добро.

Із квітня 1883 р. І. Гаспринський видавав і редагував двомовну (кримськотатарською та російською) газету «Терджиман» («Перекладач»), також журнали «Алемі нісван» («Жіночий світ») й «Алемі суб'ян» («Світ дітей»).

«Терджиман» – перший мусульманський щотижневик у Російській імперії, який протягом багатьох років був єдиною тюркомовною газетою. Двадцятиріч-ний ювілей «Терджимана» (1903) закріпив за І. Гаспринським роль «батька нації російських мусульман». Редактором жіночого журналу «Алемі нісван» («Світ жінок») була його дочка Шефіка Гаспринська. Багаторічне тюркомовне видання Росії у 1918 р. закрили кримські більшовики.

▲ *Володимир Слєпченко.* Ісмаїл Гаспринський (проект «Обрані часом») (2014)

Вихід у світ нарису І. Гаспринського «Російське мусульманство. Думки, замітки і спостереження мусульманина» став знаковою подією для тюркомовного світу. Цей громадський діяч обстоював право кримськотатарських, зокрема й мусульманських, жінок на освіту. Широко відома його книга «Кадинлар» («Жінки»), для якої написав спеціальний розділ – «Великі жінки». Ісмаїл Гаспринський цікавився не лише історією, а й звичаями і менталітетом кримських татар.

Закономірно, що активна діяльність І. Гаспринського викликала занепокоєння імперської влади, у Міністерстві внутрішніх справ вважали за потрібне збирати на цю людину

досьє[1] та контролювати всі його починання. На межі 1907–1908 рр. І. Гаспринський намагався організувати Всесвітній мусульманський конгрес. Саме за цю ідею і докладені Ісмаїлом Гаспринським титанічні зусилля для її реалізації редакція французького журналу з проблем сходознавства 1910 р. висунула кандидатуру Ісмаїла Гаспринського на здобуття Нобелівської премії миру. На жаль, отримати цю високу нагороду йому, як і українському титанові Іванові Франку, завадила передчасна смерть.

Ісмаїл Гаспринський як письменник – унікальна постать мусульманського світу останньої чверті XIX ст. Перу цього автора належать повість «Африканські листи» і роман «Листи Молли Аббаса Франсові», історичне оповідання «Дівчина-левиця», містична новела «Лихо Сходу». Гаспринського вважають «патріархом кримського письменства», засновником багатьох літературних і публіцистичних жанрів не лише в кримських татар, а й серед інших тюркомовних народів. Писав він російською і кримськотатарською мовами. Друкувався під псевдонімом Молла Аббас Франсові, а на початку творчості – Маленький Молла. Наприкінці свого життя Ісмаїл Гаспринський підтримував стосунки з Агатангелом Кримським – українським письменником-поліглотом, який володів майже 100 мовами, сходознавцем, автором україномовної «Історії Туреччини» (А. Кримський мав кримськотатарське коріння).

Письменство кримськотатарського народу тісно пов'язане з літературою Сходу, а отже, насамперед із суфійством і поезією Дивану, про що ви маєте уявлення з курсу зарубіжної літератури. «Суфій» – буквально: «той, що носить вовняний плащ», у переносному значенні: «закоханий в істину». Поетичні твори в ті часи писали як дервіші (мандрівні «божі» поети-пророки), так і люди найвищих суспільних верств: султани, шейхи, хани.

Суфізм (*тасаввуф*) – течія ісламського містицизму. Послідовників суфізму називають суфіями. Переважно вони вели аскетичний та мандрівний спосіб життя. Часто суфії викладали свою філософію у вигляді літературних творів. Суфізм був поширений також і серед кримських татар. Кримськотатарські суфії в поетичних рядках не лише виголошували особливості містичного розуміння світу, а ще оспівували традиції й культуру свого народу. У такий спосіб формувався національний характер кримськотатарської літератури.

Поезія Дивану в літературі Близького й Середнього Сходу – це зібрання творів одного поета чи групи митців, які творили в спільному руслі.

«В усій Росії ви не знайдете мусульманина, який торгує в шинку чи утримує дім розпусти».

Ісмаїл Гаспринський

[1] **Досьє** – важливі документи, які стосуються людини чи якоїсь справи.

▲ *Зарема Трасінова.* Портрет Ісмаїла Гаспринського (1989)

▲ Пам'ятник Ісмаїлу Гаспринському. м. Бахчисарай, АР Крим

Помер Ісмаїл Бей Мустафа Гаспринський 11 вересня 1914 р. Похований біля центру духовної освіти мусульман Криму – Зінджерлі-медресе в Бахчисараї. В останню путь його проводжали тисячі кримських татар і приїжджих шанувальників. На жаль, у радянські часи після XX з'їзду КПРС ім'я І. Гаспринського було викреслене з усіх енциклопедій, зруйновано навіть могилу, тому в березні 1999 р. кримські татари її відновили й установили надгробний камінь. У часи незалежної України Крим широко святкував 150-річний ювілей (березень 2001 р.) свого великого сина. У наш час кримські татари вважають І. Гаспринського «дідусем нації».

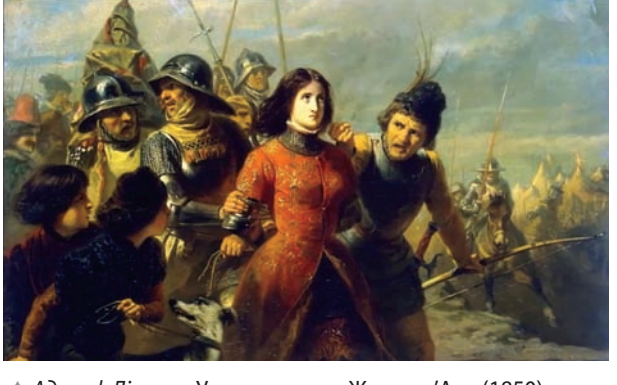
Оповідання «Арслан-киз» («Дівчина-левиця»)

Історична основа твору. В оповіданні Ісмаїла Гаспринського немає точної вказівки на конкретних історичних осіб, тому цей літературний твір можна вважати умовно історичним (історико-художнім). У його основу лягли події уйгурсько-дунганського повстання 1864–1877 рр., власне, спроба корінних народів Джунгарії й Східного Туркестану (уйгурів, дунганів), які сповідували іслам, визволитися з-під колоніального гніту китайської династії Цін, яка у 1750-х рр. XVIII ст. завоювала сусідні землі.

Образ Гульджемал. Головна героїня твору – дочка Іззазет-аги з міста-оазиса Уч-Турфана[1]. Її ім'я в перекладі з тюркських мов означає «прекрасна квітка». Мусульманська дівчина у творі Ісмаїла Гаспринського справді наділена дивовижною красою. Ага – це військовий офіцерський титул і водночас ознака приналежності до вищої касти, рівної у Європі дворянству. Саме Іззазет-ага – найавторитетніша людина в місті Уч-Турфан, і на ньому лежить відповідальність за долю всіх жителів. Отже, Гульджемал походила зі знатного роду, мала відомого батька.

[1] **Уч-Турфан** – це місто нині належить до території, що підвладна Китаю.

Формування характеру дочки Іззазет-аги відбувалося під безпосереднім контролем розумного батька й прочитаних Гульджемал книг. Дівчина прекрасно знає Коран, розуміє, що в час загрози існуванню народу «немає жінок і чоловіків, а є тільки бійці». Водночас Гульджемал володіє зброєю, не боїться порушити споконвічні правила й навіть обрізати собі волосся чи перевдягтися в чоловічий одяг. Емансипаційна поведінка дівчини – це не демонстративна спроба довести чоловікам, що Гульджемал нічим не гірша від юнаків, а розумне залучення на свій бік насамперед жінок. Нарада в жіночій лазні добре продумана дівчиною-левицею, адже для початку бунту в Кашгарі була потрібна не сила, а високий емоційний сплеск, гарячий порив до волі:

▲ *Адольф Діллленс.* Узяття в полон Жанни д'Арк (1850)

«Мусульманки були вкрай зворушені почутим. І, розлючені, заходилися клясти Таштімур-бека до сьомого коліна… Врешті, Арслан-киз, організувавши військовий жіночий загін... скочила на кам'яний мур і постала перед юрбою чоловіків: "Гей, мусульмани, юнак із Уч-Турфана, що просив у вас допомоги, це я… донька Іззазета-аги Гульджемал… Ось ці жінки готові піти зі мною на ворога й захищати вас"».

В уяві читачів героїня оповідання І. Гаспринського «Дівчина-левиця» асоціюється з усесвітньо відомою французькою патріоткою Жанною д'Арк.

Авторитет і неймовірний успіх відомих світові жінок завжди полягав не лише в їхній мужності, кмітливості, готовності до самопожертви заради рідного народу. Німецький філософ і психолог Фрідріх Ніцше недаремно наголошував, що там, де жінка береться за зброю, щось негаразд із чоловіками. Поруч із дівами-войовницями чоловіки намагаються саме таку ситуацію негайно виправити власними подвигами, подвоєними героїзмом і відвагою.

Діалог із текстом

1. Що ви довідалися про юні роки І. Гаспринського? Де саме хлопець здобував освіту?
2. Як закордонні мандрівки вплинули на світогляд юнака?
3. Розкажіть про І. Гаспринського як видатного педагога.
4. У чому саме полягала громадська діяльність І. Гаспринського? Яке значення мали газети й журнали для кримського-татарського й інших мусульманських народів тюркського походження?
5. Якими творами відомий Гаспринський-письменник?
6. Прокоментуйте висловлювання цього видатного педагога, громадського діяча й митця, наведені в розділі підручника.
7. Як ви розцінюєте висунення кандидатури І. Гаспринського на здобуття Нобелівської премії миру?
8. Чому для кримських татар І. Гаспринський означає так багато, як для українців – Т. Шевченко?
9. Розкажіть про історичну основу оповідання «Арслан-киз» («Дівчина-левиця»). Доведіть, що йдеться про XVIII ст.
10. Чому мусульманська дівчина Гульджемал зважилася на небезпечні дії, які могли їй самій коштувати життя?
11. У чому проявився непересічний розум єдиної дочки Іззазет-аги з міста-оазису Уч-Турфана?
12. Як саме у творі зображені зрадники?
13. Якими рисами характеру і героїчними вчинками героїня кримськотатарської літератури Гульджемал (оповідання «Дівчина-левиця» І. Гаспринського) подібна до національної героїні Франції Жанни д'Арк?

Діалоги текстів

1. На основі біографії Ісмаїла Гаспринського доведіть слушність такого вислову: «Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом» (Іван Франко).
2. Об'єднайтеся в «малу» творчу групу й методом проектів підготуйте презентацію на тему «Жінки-патріотки України та світу».

Мистецькі діалоги

1. Розгляньте портрети Ісмаїла Гаспринського, виконані різними художниками. Який із них, на вашу думку, найвдаліший?
2. Розгляньте репродукцію картини, на якій зображено Жанну д'Арк, і скульптуру цієї національної героїні Франції в Парижі. Якби вам доручили увіковічити пам'ять дівчини-левиці з оповідання Ісмаїла Гаспринського, ви замовили б картину художникові чи пам'ятник скульпторові? Чому саме?

УЗАГАЛЬНЕННЯ І СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ВИВЧЕНОГО ЗА РІК

Друга половина XIX – початок XX ст. в українському письменстві ознаменувалися успішним освоєнням письменниками вищих орбіт обсервації життя й ширших горизонтів насамперед авторської позиції у творах. Навіть сільська тематика поступово вивільнялася з традиційних просвітницько-народницьких рамок, виходила за межі суто любовної та сімейної проблематики.

Хоча проблема землі й господаря-хлібороба на ній залишалася животрепетною й актуальною, такі літературні тексти, як «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного й Івана Білика, «Сто тисяч» і «Хазяїн» Івана Карпенка-Карого та «Земля» Ольги Кобилянської крокували в ногу з часом, виразно демонстрували ті зміни у світогляді й обставинах життя, які диктували селянам кардинально іншу лінію поведінки.

Цікавість до історичної тематики не вгасла, але читацькі вимоги до таких творів зросли. Реципієнтів усе більше цікавили не історичні трагедії, а способи подолання помилок, далекоглядні, сильні духом історичні постаті, які відмовлялися бути жертвами, не капітулювали навіть у найскладніших обставинах, чинили за велінням совісті й розуму навіть тоді, коли оточення їх не розуміло й фізично нищило. Історичні романи «Князь Єремія Вишневецький» і «Гетьман Іван Виговський» Івана Нечуя-Левицького, пенталогія про гетьмана Івана Мазепу Богдана Лепкого суттєво відрізнялися від «Чорної ради» Пантелеймона Куліша. Письменники задавали позитивну програму впливу персонажів на читачів.

В українській літературі цього періоду все частіше з'являлися художні тексти, у яких події відбуваються в місті («Хмари», «Над Чорним морем» Івана Нечуя-Левицького, «Сойчине крило» Івана Франка, «Людина», «Impromtu phantasie», «Valse melancolique» Ольги Кобилянської), а основними персонажами були представники інтелігенції чи богеми («Суєта» Івана Карпенка-Карого). Особлива увага приділялася молоді, на неї покладалися всі надії у справі побудови Української держави («Мойсей» І. Франка, «Апостол черні» О. Кобилянської).

Європейські модерністські тенденції успішно розвивалися й домінували в українській літературі початку XX ст. Водночас література колонізованої нації не дозволяла митцям безвідповідально вправлятися в «мистецтві для мистецтва». Українські письменники мусили пам'ятати ту аксіому, яку дещо пізніше дуже влучно сформулював письменник Євген Маланюк: «Як в нації вождя нема, тоді вожді її – поети».

Прихід у літературу Лесі Українки й Володимира Винниченка продемонстрував висхідний напрям становлення національного письменства як частини європейської літератури. Про високий художній рівень української літератури початку XX ст. свідчить і той факт, що європейська громадськість номінувала на здобуття Нобелівської премії аж двох кандидатів: Івана Франка й Павла Тичину (двічі).

Виявом громадянської свідомості нації, турботливого ставлення до талановитих митців стала поява таких меценатів, як Георгій Трамбицький. Він за власні кошти купив у міського управління ділянку землі, на якій збудував Зимовий

театр (1867) – постійне приміщення для трупи Марка Кропивницького. Життєвим девізом Євгена Чикаленка була любов до свого народу до глибини власної кишені, він постійно підтримував Михайла Коцюбинського та Володимира Винниченка. У Західній Україні коштами сільської громади, що свідчить про високий рівень свідомості в найнижчих соціальних структурах, було побудовано прекрасний будинок («Богданівку») Богданові Лепкому в курортному селі Черче.

Діалог із текстом

1. Чим прикметна друга половина XIX – початок XX ст. для українського письменства?
2. Якими знаковими творами можна спростувати думки про нашу національну літературу як суто «селянську»?
3. Чи змінилася проблемно-тематична складова української літератури зазначеного періоду?
4. Чому історичні твори не втратили своєї актуальності, але читацькі вимоги до них посутньо зросли?
5. Що ви можете сказати про урбаністичну (міську) проблематику в тогочасному українському письменстві? Назвіть твори українських авторів про інтелігенцію і людей мистецтва.
6. Які нові європейські мистецькі тенденції успішно прижилися в тогочасній українській літературі?
7. Що ви можете сказати про особливості творчого внеску Лесі Українки й В. Винниченка в розвиток української культури?
8. Про що свідчить номінування І. Франка й П. Тичини на здобуття Нобелівської премії?
9. Як ви ставитеся до тогочасних українських меценатів? Чия діяльність вас найбільше захоплює?
10. Об'єднайтеся в «малі» групи (3–5 осіб) і підготуйте короткий виступ про того письменника (на ваш вибір), творчість якого ви аналізували цього навчального року та який вам найбільше імпонує.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

І рівень. *Виберіть один правильний варіант відповіді з трьох запропонованих*

1. Основною рисою реалізму є
   - **А** правдивий показ дійсності
   - **Б** сарказм
   - **В** пейзажні замальовки
2. Народницько-просвітницький напрям у літературі передбачав
   - **А** таврування виразок суспільного ладу
   - **Б** використання «мандрівних» сюжетів
   - **В** осуд несправедливості й повчальність
3. Події в повісті «Кайдашева сім'я» Івана Нечуя-Левицького в основному відбуваються у
   - **А** Києві
   - **Б** Біївцях
   - **В** Семигорах
4. Батьками Мотрі, Карпової дружини, були
   - **А** багаті Довбиші
   - **Б** убогі Балаші
   - **В** сварливі Кайдаші
5. Назвіть невісток Кайдашів із повісті «Кайдашева сім'я» Івана Нечуя-Левицького
   - **А** Палажка і Параска
   - **Б** Мотря і Мелашка
   - **В** Маруся Кайдашиха й Галя, сестра Василя Пороха
6. Співавтором Панаса Мирного в написанні роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» був
   - **А** Іван Нечуй-Левицький
   - **Б** Іван Франко
   - **В** Іван Білик

7 У дитинстві Чіпка товаришував з

А Петром Пацюком
Б Грицьком Чупруненком
В Тимофієм Лушнею

8 Не був панським байстрюком

А Грицько Чупруненко
Б Іван Вареник
В Чіпка Варениченко

9 Не мав кровних зв'язків із родиною Тобілевичів

А Микола Лисенко
Б Микола Садовський
В Панас Саксаганський

10 Борис Грінченко творчо співпрацював із відомим педагогом

А Ісмаїлом Гаспринським
Б Христиною Алчевською
В Марією Загірньою

11 У якому творі Івана Франка наявні риси модернізму

А «Сойчине крило»
Б «Захар Беркут»
В «Украдене щастя»

12 За який твір номінували Івана Франка на отримання Нобелівської премії

А «Мойсей»
Б «Сойчине крило»
В «Украдене щастя»

13 Іван Франко назвав ліричною драмою свою збірку

А «З вершин і низин»
Б «Мій Ізмарагд»
В «Зів'яле листя»

14 У повісті «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського нема

А фантастичних істот
Б списку дійових осіб
В мандрівного сюжету

15 «Intermezzo» Михайла Коцюбинського – це

А етюд
Б новела
В нарис

16 У якому драматичному творі Лесі Українки наявні риси просвітницько-народницького напряму

А «Бояриня»
Б «Кассандра»
В «Лісова пісня»

17 Поемою-симфонією є твір Павла Тичини

А «Сковорода»
Б «Пам'яті тридцяти»
В «Арфами, арфами…»

18 Твір польського композитора Фрідеріка Шопена згадує Ольга Кобилянська в

А «Impromtu phantasie»
Б «Valse melancolique»
В повісті «Земля»

19 Поетом-символістом не був і навіть не намагався ним стати

А Борис Грінченко
Б Микола Вороний
В Павло Тичина

20 Трилогією у п'яти книгах вважається

А роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика
Б «Момент» Володимира Винниченка
В епопея про гетьмана Івана Мазепу Богдана Лепкого

21 Гендерні питання й проблеми емансипації порушуються у творі

А «Без хліба» Бориса Грінченка
Б «Людина» Ольги Кобилянської
В «Новина» Василя Стефаника

22 Образ античної пророчиці є головним у художньому тексті

А «Кассандра» Лесі Українки
Б «Момент» Володимира Винниченка
В «Легенда про вічне життя» Івана Франка

23 «Арслан-киз» у перекладі означає

А Орлеанська Діва
Б дівчина-левиця
В Діва-воїтелька

24 Часто вів спонтанні літературні дискусії з членами «Молодої музи»

А Іван Нечуй-Левицький
Б Панас Мирний
В Іван Франко

25 «Українським Мойсеєм» називають

А Михайла Коцюбинського
Б Івана Франка
В Ісмаїла Гаспринського

26 Ніколи не номінували на Нобелівську премію

А Михайла Коцюбинського
Б Івана Франка
В Ісмаїла Гаспринського

II рівень. *Із чотирьох варіантів відповідей виберіть довільну кількість тих, які вважаєте правильними*

1 Писали прозу, лірику й драматичні твори

А Панас Мирний
Б Іван Франко
В Леся Українка
Г Володимир Винниченко

2 Героями повісті «Кайдашева сім'я» Івана Нечуя-Левицького є

А Лаврін
Б Карпо
В Галя
Г Омелько

3 Поетами-модерністами були

А Іван Франко
Б Микола Вороний
В Богдан Лепкий
Г Борис Грінченко

4 У романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного й Івана Білика наявні розлогі сюжетні лінії таких родоводів

А панів Польських
Б Василя Пороха
В Мирона Ґудзя
Г Чіпки Варениченка

5 До театру корифеїв належали

А Марія Заньковецька
Б Михайло Старицький
В Лесь Курбас
Г Іван Карпенко-Карий

6 Рисами імпресіонізму в літературних творах є

А яскрава й мінлива колористика
Б найтонші нюанси перебігу людських настроїв
В схоплені «миті життя»
Г розвінчання суспільних вад

7 Ознаками драми-феєрії є

А казковість
Б тема кохання
В єдність людини і природи
Г міфологічні істоти

8 Рисами драматичного твору є

А сценічність
Б список дійових осіб
В єдність місця, часу та дії
Г поділ тексту на розділи

9 Новела «Intermezzo» Михайла Коцюбинського має такі ознаки лірики й драми

А список дійових осіб
Б наявність ліричного героя
В єдність місця, часу і дії
Г виразні й неповторні художні засоби

10 Українська література другої половини XIX – початку XX ст. представлена в основному

А реалізмом
Б імпресіонізмом
В декадансом
Г неоромантизмом

III рівень. *Спираючись на прочитані й проаналізовані вами твори української літератури протягом цього навчального року, власний світогляд і переконання, у формі твору-мініатюри (максимум десять речень) спростуйте або аргументовано доведіть істинність одного з висловів (на ваш вибір):*

А «Посієш вчинок – пожнеш звичку, посієш звичку – пожнеш характер, посієш характер – пожнеш долю» (українське народне прислів'я);

Б «Ніякі вигоди, досягнуті злочинним шляхом, не компенсують втрати душі» (Джон Локк, англійський педагог і філософ);

В «Зрада в любові здебільшого не грім з ясного неба, а міна сповільненої дії» (Олег Рой, сучасний письменник).

У створенні підручника взяв участь творчий колектив кафедри української літератури факультету філології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»:

Слоньовська О. В., канд. пед. наук, проф. – «Вступ», «Повторення вивченого», «Суспільно-історичний, культурний контекст в Україні другої половини XIX ст.», «Реалізм в українській літературі другої половини XIX ст.», «Реалізм в інших видах мистецтва», «Особливості української прози другої половини XIX ст.», «Українська поезія другої половини XIX ст.», «Українська драматургія другої половини XIX ст.», «Іван Нечуй-Левицький», «Панас Мирний», «Особливості української літератури кінця XIX – початку XX ст.», «Модернізм як літературне й малярське явище», «Іван Франко», «Ольга Кобилянська», «Павло Тичина», «Ісмаїл Гаспринський», «Узагальнення й систематизація вивченого за рік», «Тестові завдання»; консультативний матеріал до читацьких практикумів.

Мафтин Н. В., д-р філол. наук, проф. – «Імпресіонізм в українській літературі», «Михайло Коцюбинський», «Експресіонізм в українській літературі», «Василь Стефаник», «Неоромантизм в українській літературі», «Леся Українка», «Богдан Лепкий».

Вівчарик Н. М., канд. філол. наук, доц. – «Драматургія і театр другої половини XIX ст.», «Іван Карпенко-Карий», «Борис Грінченко», «Символізм в українській літературі», «Володимир Винниченко».

Навчальне видання

Ольга Володимирівна СЛОНЬОВСЬКА
Наталія Василівна МАФТИН
Наталія Михайлівна ВІВЧАРИК

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА
(профільний рівень)

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Відповідальна за випуск О. О. Бородіна
Редактор О. О. Кішко

У підручнику використано ілюстративний матеріал з Української Вікіпедії
(https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія)

Підп. до друку 21.06.2018. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 24,7. Обл.-вид. арк. 32,11. Наклад 36 763 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД».
Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.
Тел. для довідок: (044) 456-40-21.
Свідоцтво про реєстрацію № 923 від 22.05.2002 р.

Віддруковано у ТОВ «Моноліт-Друк».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 6043, від 27.02.2018 р.
04080, м. Київ, вул. Новокостянтинівська, буд. 2-А, тел. +38 097 239 19 54.